

अथप्रयोगरत्नविषयानुक्रमः ।

विषयकृतः	पत्रं.	विषयकृतः	पत्रं.	विषयकृतः	पत्रं.
मंगलचरणम्	१	कौतुकवचनप्रयोगः	१६	अवदानचर्मः	४२
संस्कारनिरूपणम्	१	ग्रहयज्ञः	२१	इष्टिप्राप्त्यधित्तानि	४५
स्वस्तिवाचनम्	१	मंडपकुंडादिप्रमाणम्	२१	नैमित्तिकप्राप्त्यधित्तानि	४६
प्रयोगपरिजातानुसारीप्रयोगः	२	ग्रहयज्ञप्रयोगःपरिशिष्टोक्तः	२१	सकलकर्मसाधारणपरिभाषा	४८
पुण्याहवाचनप्रयोगःसर्वसाधारणः	६	स्यालीपाकः	३६	कर्मविशेषेऽभिनिर्माणानि	५१
अंशुरार्पणप्रयोगः	११	पर्वनिर्णयः	३६	गर्भाधानाद्याःसंस्काराः	५२
आभ्युदयिकश्राद्धविधिः	१२	विकृतिनिर्णयः	३७	प्रयमरजोदर्शनेशुभाशुभविचारः	५२
अस्यसंकल्पविधिनाप्रयोगः	१४	खंडिलकरणादिनिर्णयः	३७	दुष्टरजोदर्शनशान्तिः	५२
संक्षिप्तोद्दिष्टश्राद्धप्रयोगः	१५	अग्नेःप्रत्यवरोहणम्	३८	चंद्रसूर्योपरागेरजोदर्शनशान्तिः	६३

वयं नाम प्रव्रवामाधृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः । उपब्रह्माशृणु वच्छस्यमानं चतुःशृंगो वमीद्वैरपूतत् ॥ चत्वारि शृंगा
 त्रयोऽस्य पादौ द्वे शीर्षेऽस्य हस्तासौ अस्य । त्रिधा ब्रह्मो बृहन्भो रारवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥ त्रिधा हितं पुणिर्भुङ्क्ष्वमानं गावैर्दे
 वासो धृतमन्यविंदन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं जज्ञानवेनादेकं स्वधयानि दत्तधुः ॥ एता अर्पति हव्यात्समुद्राच्छत ब्रजारिपुणानावुचर्क्ष ।
 एतस्वधारं अभिचाकशीमि हि रथयो वेतसो मध्यं आसां ॥ १ ॥ सम्यक् स्रवंति सुरितो न धेना अंतर्दृढा मनसापयमानाः । एते अर्पत्य म
 यैषतस्वमगा इव क्षिपुणो रीपमाणाः ॥ सिंधोरिव प्राभ्युने शृणुनासो वातप्रमियः पतयंति युद्धाः । धृतस्वधारं अरुणेन वृज्जीकाष्ठाभिं
 दन्नाभिभिः पिब्यमानाः ॥ अभिप्रवतु समने वयोपाः कल्पापयः । स्वयमानासो अर्द्धि । धृतस्वधारः सुमिधौ न सतु ताजुपुणो ह्यथतिज्जात
 वेदाः ॥ कन्या इव वहुतु भेतवा व अर्ज्यं ज्ञाना अभिचाकशीमि । यज्ञसोमः सूर्यते यज्ञे यज्ञो धृतस्वधारं अभितत्पवंते ॥ अभ्यर्पत सुष्टुतिं ग
 व्यं माजिमुस्मासु भद्रादविणानि यत् । इमं यज्ञं न यतदेवता नो धृतस्वधारामधुमत्पवंते ॥ धामते विश्वं सुवर्तुमा धिश्चितमंतः समुद्रे ह
 द्यं तरायुषि । अपामनी केसिन्निधेय आभृतसमं दयाममधुमंतं तज्जमि स्वाहा ॥ इति पठन्त्यवपरिमितां धारां सततां सुवाग्नेण सद्यो पंडुत्वा
 अह्य इदं नमने तित्यक्त्वा । विज्योतिषे तस्य जगरो वृद्धोऽग्निश्चिद्रूप । ॐ विज्योतिषा बृहता भाल्यगिरा विविंश्वा नि कृणुते महित्वा ।
 प्राद्वीमर्थाः सह ते दुर्याः शिवाति शृंगोरक्षसे विनिश्चेत्वा हा इत्यवशिष्टा ज्यं हुत्वा अग्नय इदं नमने तित्यक्त्वा विभ्वेभ्यो देवेभ्यः संस्वावं हु
 त्वा पूर्णपात्रे निनयनोपस्थानपरिस्तरणविसर्जनपरिसमूहनपर्युक्षणान्मय चर्चनपात्रोत्सर्जनादि कुर्यात् ॥ अथ मंडपे शाने पंचरंगैः स्व
 स्तिकं कृत्वा चतुष्पादं दीर्घचतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रान्समूलान्हरितदर्भान्नासीर्य तत्र सामात्यं यजमानं प्राङ्मुखमुपवे

दयाचार्यकृत्यभिः सह मंगलवाद्यैरभिकेकुम्भोदकंपात्रांतरे आदाय प्रत्यङ्मुखः स्थितः पलाशयादुर्वाद्र्याशाखया सहिरण्यपवित्र
 यासञ्जुशदर्वापल्लवपाहंसंतर्धायोदकपुष्पिन्दिरदिलगाभिर्चारुणीभिः पावमानीभिरन्याभिश्च शांतिपवित्रालिंगाभिर्ग्रहाभिकर्मत्रैः सु
 रारवा मिति श्लोकेः श्रीसूक्तेनेमाअपः शिवतमा इति कुवेने देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरिति च व्याहृतिभिरभिषेचेत् । ते च मंत्राः ।
 आपो हि घेतिसर्वस्य सूक्तस्यांघरीपः सिंहुदीप आपो गायत्रीपं च मीयधर्मानां सप्तमी प्रतिष्ठां त्येदे अन्तुष्टुभौ । अभिषेके वि० । ॐ
 आपो हि धामं शुभ्रु० ॥ ९ ॥ प्रसन्ना जहत्यष्टर्चस्य सूक्तस्यान्निर्वरुण खिष्टुप । अभिषेके विनि० । ॐ प्रसन्ना जेवहर्दत्तार्वा
 भीरं यक्षप्रियं वरुणाय श्रुतार्थ । विमोजघानं दशमिधेव च नोपुस्तिरेष्टुधिवीसूर्याय ॥ वर्नेषु व्यं तैरक्षतानां वाज्रमवैरसुपयजुस्त्रिषासु ।
 हस्तकृतं वरुणो अस्व । मिद्विस्वैर्मदघ्रात्सोममद्रौ ॥ नीचीनं वारुं वरुणः कर्षधुं प्रसंसज्जैरोदसी अंतरिक्षं । तेन विश्वस्य भुवनस्य
 राज्ञाय वृक्षपुष्टिर्भुनक्ति भूम् ॥ जुनक्ति भूमिं पृथिवीं मृतयां युदादुभयं वरुणो वष्टादित् । समन्त्रेण वसतु पर्वता सस्त विधीयंतः श्रयंत
 धीराः ॥ इमान् प्यासुरस्य श्रुतस्य महीमायां वरुणस्य पूर्वोचं । मानेनेव तस्मिन्वा अंतरिक्षे वियोमभेष्टुधिवीसूर्येण ॥ १ ॥ इमान्
 नृकृत्वितमस्य प्रायमहीदेव सान्निधिरादर्धं । एकं यदुद्मानपुणस्त्यनीरासिंचतीर वनयः समुद्रं ॥ अर्धमयं वरुण निज्यं वा सखायं
 वा सद्रुमिञ्जातं वा । वेशं वानित्यं वरुणार्णं वा यत्सीमार्गश्च कृमांश्चिश्च सत् ॥ कित्वा सोयद्रिरिपुर्नदी विवद्वा पासुत्य भुतयन्न
 विद्म । सर्वा ता विव्यं शिधुरे वदेवा धाते स्याम वरुण प्रियासः ॥ स्वादिष्ठयेति दशर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदाः पवमानः सोमो गायत्री ।
 अभि० । ॐ स्वादिष्ठयामदिष्ठया पर्वस्य सोमधारया । इन्द्रो यथा तवेव सुतः ॥ रक्षोहा विश्वर्चर्षणि रभियो निमयो हतं । द्रुणा

सधस्यमासदत् ॥ दूरिवोधातमोभवमंहिष्टोवज्रहंतमः । परिप्रायोमघोनीं ॥ अर्थायमहानां देवानां वीतिमंधसा । अभि
 वाजंमृतध्रुवः ॥ त्वामच्छाचरामसितदिदधीदिवोदेवे । इदोत्वेनऽआशसः ॥ १ ॥ पुनाति ते परितुस्तुतंसोमसूयस्यदुहिता ।
 यारुणश्रुतानां ॥ तमीमर्ष्याः समुर्वआगभ्यांति योषणोदश । स्वसारः पर्योदिवि ॥ तमीहिन्यत्युग्रयोधमतिवाकुरदति ।
 त्रिधातुवारुणमधु ॥ अमीहैममभ्याजतश्चीर्णतिधेनवः शिशुं । सोममिद्रायापातवे ॥ अस्योदहोमद्वेयाविश्वानुजाणिजिम
 ते । शरौमुपाचमहते ॥ २ ॥ शनंइद्राणीतिपंचदशर्चस्यसूक्तस्यविष्टोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । अभिपे० । ॐ शनंइद्राणीभ
 वतामवोभिः शनंइद्रावरुणारतहव्या । शमिद्रासोमासुवितायशयोः शनंइद्रापुपुणावाजसातो ॥ शनोभगः शमुनः शंसोअस्तु
 शनः पुरधिः शमुसंतरायः । शनः सत्यस्यसुयमस्यशंसः शनोअर्यमापुरुजातोअस्तु ॥ शनोधाताशमुधतानोअस्तुशनंउरुचीभ
 वतुस्त्वधाभिः । शरोदसीबृहतीशनोअद्रिः शनोदेवानांसुहवानिसंतु ॥ शनोअग्निर्ज्योतिरनीकोअस्तुशनोमित्रावरुणावुश्वि
 नाथं । शनः सकृतासुहृतानिसंतुशनंइधिराभियातुवातः ॥ शनोद्यावायुधिवीपुर्वहृताशमंतरिक्षं दशयेनोअस्तु । शनोओ
 षधीर्वनिनोभवंतशनोरजसस्यतिरस्तुजिष्णुः ॥ १ ॥ शनंइद्रोवसुभिर्देवोअस्तुशमादित्येभिर्वरेणः सुशंसः । शनोऋद्रोऋ
 द्रिर्जालाप्रः शनस्त्वष्ट्राग्राभिर्दिदृशणोतु ॥ शनः सोमोभवतुब्रह्मशनः शनोप्रावाणः शमुसंतुयज्ञाः । शनः स्वरुणांमित्रयोभवंतु
 शनः प्रस्थः शनंवरतुवेदिः ॥ शनः सूर्यवरुचक्षावदेतुशनंश्चतस्रः प्रदिशोभवंतु । शनः पर्वताध्रुवयोभवंतुशनः सिधवः शमुस
 त्वापः ॥ शनोअदितिर्भवतुव्रतेभिः शनोभवंतुमरुतः स्वर्काः । शनोविष्णुः शमुपयानोअस्तुशनोभुवित्रंअन्यस्तुवायुः ॥ शनो

देवः संवित्ताजार्थमाष्टः शंनो भवतु पर्वसो विभ्रातीः । शंनः पुर्जन्यो भवतु प्रजाभ्युः शंनः क्षेत्रस्य परितरस्तु शंभुः ॥ २ ॥ शंनो देवा वि
 भर्तृ देवा भवन्तदा सरस्वती सह धीभिस्तु । शर्मभिषा चः शंनो दिव्याः पार्थिवः शंनो अर्थाः ॥ शंनः सत्यस्य पतयो
 भवन्तु शंनो अर्धतः शंनो संतगावः । शंनो क्रमवः सकृत्ः सहस्राः शंनो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ शंनो अजर्कपादेवो अस्तु शंनो हविर्भ्यः पु
 दा संमुद्रः । शंनो अर्धानपात्पूरस्तु शंनः पुश्चिभेयतु देवगोपा ॥ आदित्यारुद्रावसवोजुषते दक्षक्रियमाणं नवीयः । शंनो नो
 दिव्याः पार्थिवः शंनो ज्ञाता ज्ञातव्येयः ॥ वेदेवानां युजिया युजियानां नो र्यजत्रा अमृता क्रतुजाः । तेनोरा सता मुरुगा यमद्वय
 यपातस्तु स्तिभिः सदानः ॥ ३ ॥ पवित्रं ते विततमिति पंच च रसां गिरसः पयमानः सोमोजगती । अभियेके विनियोगः । ॐ
 पवित्रं ते विततं वक्ष्यमाणस्य ते प्रमुर्गात्राणि पर्यापयिष्यतः । अतस्तनूनं तदुमो अश्रुतं तासु इदं तत्सत्समादात ॥ तपो व्युच्चित्रं वित
 तं दिवस्पदं शोचते अस्तु तं व्युच्चस्थिरम् । अर्धं त्यस्य वीतरं मादावो दिवस्पृष्टमधि तिष्ठति चेतसा ॥ अरुरुचदपसः पुश्चिरत्रिय
 बुधार्तिभर्तिभुवतामिवाज्युः । मायाविनोममिरे अस्वमाययानचक्षसः पितरोगर्भमादधुः ॥ गंधर्व इत्थापदमस्त्यरक्षति पार्तिदेवानां
 जनिमान्यद्भुतः । गन्धार्तिरिपुनिधया निघापतिः सकृत्संभामधुनो भूक्षमादात ॥ हविर्हविष्मो महिसद्वद्व्यं न भोवसानः परिया
 स्य चरः । राजा पुष्यिर्नरयोवाजुमाकहः सहस्रभृदिर्जयसि श्रवो वहत् ॥ १ ॥ अथ ग्रह मंत्राः ॥ ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणाका
 रकः । विषमस्थान संभूतां पीडां हरतु ते रविः ॥ रोहिणीयाः सुधामूर्तिः सुधागात्रः सुधाधानः । विषमस्थान संभूतां पीडां हरत
 ते विधुः ॥ भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयदृत्सदा

द्युतिः । सूर्यप्रियकरोविद्वान्पीडांहरतुतेबुधः ॥ देवमंत्रीविद्यालाक्षःसदलोकहितैरतः । अनेकशिष्यसंपूर्णःपीडांहरतुते
 गुरुः ॥ दैत्यमंत्रीगुरुस्तेपांपाणदश्चमहामतिः । प्रभुस्ताराप्रहाणांचपीडांहरतुतेभृगुः ॥ सूर्यपुत्रोदीर्घदेहोविद्यालाक्षःशिवप्रि
 यः । मंदचारःप्रसन्नारामपीडांहरतुतेशनिः ॥ महाशिरामहावक्रोदीर्घदंष्ट्रोमहाबलः । अतनुश्चोर्ध्वकेशश्चपीडांहरतुतेतमः ॥
 अनेकरूपणैश्चशतशोधसहस्रशः । उर्यातरूपोजगतःपीडांहरतुतेशिखी ॥ अथदेवमंत्राः ॥ सुरास्त्वामभिर्पिंचतुब्रह्मविष्णु
 महेश्वराः । वासुदेवोजगन्नाथस्तथासंकर्षणोविभुः ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चभवंतुविजयायते । आखंडलोमिर्भगवान्यमोवैनि
 र्मैस्तिस्तथा ॥ वरुणःपवनश्चैवधनाध्यक्षस्तथाशिवः । ब्रह्मणासहिताःसर्वेदिवपालाःपांतुतेसदा ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधापुष्टिः
 श्रद्धाक्रियामतिः । बुद्धिर्लजावपुःशान्तिःकांतिस्तुष्टिश्चमातरः ॥ एतास्त्वामभिर्पिंचंतुदेवपत्न्यःसमागताः । आदित्यश्चंद्र
 माभौमोबुधजीवसितार्कजाः ॥ ग्रहास्त्वामभिर्पिंचंतुराहुःकेतुश्चतार्षिताः । देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ऋषयोमुन
 योगावोदेवमातरएवच । देवपत्न्योद्भूमानागदैत्याश्चाप्सरसांगणाः ॥ अस्त्राणि सर्वशस्त्राणिराजानोवाहनानिच । औषधानिच
 रत्नानिकालस्यावयवाश्चये ॥ सरितःसागराःशैलास्तीर्थानिजलदानदाः । एतेत्वामभिर्पिंचंतुसर्वकामार्थसिद्धये ॥ एतैर्मंत्रैः
 प्रतिमंत्रमभिर्पिच्यहिरण्यवर्णाहरिणीमित्यादिनाशीसूक्तेन इमाजापःशिवतमाइतितुचेनदेवस्यत्वेतिचयजुषाभ्यर्भुवःस्वरितिद्व्या
 हृतिभिश्चाभिर्पिचेत् । एवमभिर्पिकोयजमानःश्वेताहतवस्त्रयुगंधमाल्याभरणंचविभ्रयात् । ततआचार्योदिक्षुविदिक्षुचबलि
 मुत्क्षिप्यसुधासिनीभिर्नीराजनंकारयेत् । अथयजमानोप्रहदेवताभ्यश्चतुर्थ्यतदेवतानामभिःपुण्याणिसमर्प्याचार्येणव्याहृत्युच्चार

णपूर्वकप्रहोद्गासनंकारयित्वातत्रमंत्रः । ॐ भूर्भुवःस्वः उर्तिष्ठन्नक्षत्रस्यतदेव्यंतस्वमेहे । उपप्रथं तु मु रतः सुदानं बुद्धं द्रष्टुं भूत्वा
 सत्त्वा ॥ ॐ अभ्यासमिदं द्रष्टुं निषिक्तं पुष्करैर्मयुं । अवतस्यं विसर्जने ॥ यां तु देवाणाः सर्वेषूजामादाय पार्थिवात् । इष्टका
 मयसिद्धार्थं पुनरागमनाय च ॥ ततो यजमान आचार्यप्रभृतिभ्यो जपहोमफलं गृहीत्वा तभ्यो दक्षिणां दद्यात् । गौः शंखोरको न
 द्वा न्हिरण्यपीतवासः श्वेताश्वः कृष्णागौः काला यसंहस्ती छानो वेति ग्रहक्रमेण । अन्ननूतन दक्षिणा बुधदक्षिण या हिरण्येन समाकर्षा
 आद्या गवाया । एतदभावे सर्वेभ्यो यथाशक्ति हिरण्यं दद्यात् । आचार्यार्थादिगुणं । अन्येभ्यश्च यथाशक्ति भूयसी दक्षिणां । ततः
 कांस्यावागताज्ये । ॐ रूपं रूपं तिरुपो यभूत तदस्य रूपं प्रति चक्षणा य । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यते य का ह्यस्य हरयः श्रुता दद्यात् ॥
 इति मंत्रेण सकुटुंबः स्वप्रातिरुपमेहय । आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् । आज्यं सुराणामाहार आज्यं देवाः प्रतिष्ठिताः ॥
 इति मंत्रं पठित्वा तदाज्यं सदक्षिणं ज्ञाक्षणा य दद्यात् । ततो भूरि दक्षिणां दत्त्वा संकल्पया । एकस्या आहुतेरेकं शतस्यैकं सहस्रस्य वा
 एकं यथाशक्ति यात्राक्षणा न्भोजयित्वा तेभ्यः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्ति त्याद्या शिषो गृहीत्वा तान् संप्राश्र्य प्रणिपत्य । यस्तस्मत्त्या
 चनामोत्तया तपो यज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णताया तिस्र्यो वेदतमच्युतमिति पठित्वा । प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताश्चरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णस्यादिति श्रुतिरित्युक्त्वा । न्यूनातिरिक्ता चिद्धत्वा र्थं यथाशक्ति अच्युतानंतगोविंदेति नाम त्रयजपं कु
 र्यात्प्रहयन्नफलं श्रीविष्णवे समर्प्य स्वयं हृष्टमना वंधुभिः सह भुंजीत ॥ अयं चाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टो को ग्रहमखः स्मार्ताग्निमतामा

१ अन्नस्मार्ताग्निमतामिति पदं प्रश्नसापरम् । तथा हि गृहस्येनं शक्तिमता गृहस्थाग्निमताभ्यामन्यम् । किंच स्मार्ताग्निमता सायंप्रातर्होमादित्यकर्म

भ्रूयानानामेव । बह्वर्थास्वगृह्योक्तं यस्य कर्मप्रचोदितम् । तस्य तावतिशास्त्रार्थे कृते सर्वकृतं भवेदिति वचनात् । एवमन्येषा
मपि यदि स्वगृह्यादावुक्तस्तदा स एव । येषां तु स्वगृह्यादीनां कर्तव्या ज्ञवत्क्यादि स्मृत्युक्तो मत्स्यपुराणानुष्ठेयः स्मृत्यादेः सा
धारण्यादिति दिक् ॥ इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यश्रीरामेश्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टकृतः नवग्रहमहप्रयोगः ॥

अथ विवाहोत्तरकर्तव्योपि स्थालीपाकः प्रथममुच्यते ॥ तत्रांगानामुक्तानामन्येव्यतिदेशेन प्राप्तः । सच विवाहानंतरकर्तव्यगृह
प्रवेशनीयहोमोत्तरभां विन्यासार्थमास्यामारंभणीयोनत्वमावास्यायाम् । चतुर्थीहोमात्प्रागपि पूर्णमासीचेत्तत्रारंभः । यदि चारंभ
काले मलमासगुरुशुक्रास्तवात्यवार्धकप्रहण्यपमासादि निषिद्धकालो भवति तदापि प्रारंभः कार्यः । यानि तु तत्रारंभनिषेधकानि ।
उपरागोपि मासश्च यदि प्रथमपर्वणि । तथामलिभुज्येपौ पेतान्वारंभणमिष्यते ॥ गुरुभार्गवयोमाढ्ये च द्रसूर्यग्रहेतथेत्यादीनि
संप्रहकारादिवचनातिनाशकालानुपक्रांतस्थालीपाकादिप्रारंभविषयाणीति प्रयोगपारिजातकारः । तथाचापरा
कस्य गर्गचनमुदाजहार । नामकर्मचदर्शोऽष्टिथ्याकालं समाचरेत् । अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभेदति । इति स्थालीपाक
प्रारंभकालः ॥ अथ पर्वनिर्णयः ॥ पूर्णिमादर्शपर्व । तत्रान्वाधानं प्रतिपदीष्टिरित्युत्तराः । तत्र पर्वचतुर्थांशः प्रतिपदश्चाद्या

रतेनापि । सति निमित्ते शातिकाष्टिकादावभिकार्यः । नायप्रयोगो गृह्येष्टौ । महाभुक्त्वादि कामदर्शनात् । निरमिषिधुरजह्नचारिणामप्यय-
मेव श्रद्धयश्चैश्वदेववत् । सर्वथा गृह्याभिर्शंकानकार्या । १ इष्टिकालनिर्णयः—पक्षांता उपवस्तव्याः पक्षाद्यायष्टव्याः । उपवातोऽन्वाधा-
नाख्यं कर्म । पर्वण्यश्चतुर्थांशभाद्याः प्रतिपदस्तथा । यागकालः सविज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः । प्रतिपदुर्ध्वचरणेन यष्टव्यमिति श्रुतिः । तत्र

स्वयं प्राः सूर्योदयोत्तरमुहूर्तत्रये विद्यमानो यागाकालः । सूर्यास्तमानपर्यंतं यत्र पर्वाह्णं तत्र जनसंदेहः । यदि तु खंडं पर्वतत्रयविशेष
 निर्णयः । अहोमभ्येततः पूर्वयापर्वप्रतिपदोः संधातदहर्भागः पूर्वदुरन्वाधानम् । माघाह्णपरसंधौ तदहरन्वाधानं परेद्युर्याग
 पर्यप्रतिपदोः पूर्वतवे संदेहाभावः । पर्वक्यन्वाधानस्योत्तरदिने यागस्य योक्तकाललाभात् । पर्वप्रतिपदोः संधिनिर्णयः—पर्वणः खंडत्वे तु पर्वोपे-
 क्षयाप्रतिपदोः सप्तयुद्धिपटिकागणयित्वा तदधश्चासेपर्वणि विधेयं यद्द्वीसंयोज्यसंधिकालं ज्ञात्वा न्वाधानादिका लो निर्णेतव्यः । यत्र द्वासयुद्धी-
 नस्तानयथास्थितः सप्तपयसंधिः । तत्र संधिभ्यस्तुर्विधः—पूर्वाहसंधिर्मध्याह्नसंधिरपरराहसंधीरात्रिसंधिश्चेति । द्वेधा विभक्तं दिनस्य पूर्वार्धपूर्वाहः ।
 अपरार्धमपरराहः । पूर्वोहपरराहसंधिभूतो पटिकाद्वयात्मको मुहूर्तो मध्याह्न आवर्तनापरपर्याय इति कौस्तुभे । उभयसंधिरेकपलत्तमक एव मध्याह्नो
 ननु पटिकाद्वयात्मक इति भाष्येण इदानीं सिद्धाचारः । तत्रोक्तरीत्या ह्वासयुद्ध्यर्धवियोजनसंयोजनेन निर्णेतः पर्वप्रतिपदोः संधिर्यदि पूर्वोहमध्याह्नैवाभ-
 यति तदा संधिर्दिनात् पूर्वदिनेऽन्वाधानसंधिर्दिने यागः । यद्यपरराहैरात्रौ वा संधिस्तदा संधिदिनेऽन्वाधानंतत्परदिने यागः । अथोदाहरणम्—
 पर्वसप्तदशपटीमिव प्रतिपदे कारशयटीमिता तत्र षड्पटीमितः प्रतिपत्क्षयस्तदधं पटीत्रयं पर्वणि विधेयं जितं जातः संधिभ्यस्तुर्दशपटीमितः । अयं
 त्रिशद्वर्त्मिते दिनमाने पूर्वार्द्धसंधिः । अष्टादशतिपटीमिते तु दिनमानेऽयमेव मध्याह्नसंधिः । अत्र संधिदिने यागः पूर्वदिनेऽन्वाधानं । पर्व १४
 प्रतिपत् १९ अत्र पंचपटिकायुद्धिः तदधं सार्धपटीद्वयं पर्वणि संयोजितं जातः संधिः सार्धपोडशपटीमितः अयमपरराहसंधिः । अत्र संधिदिनेऽ
 न्वाधानं परेद्युर्यागः ॥ अत्र बालवोर्धार्धपंचकापंतरम्—सूर्योदयोत्तरं विद्यमानाः पर्वनादिकाः प्रसिपश्चादिका द्वौ कौ कलाः सस्योयदि दिनमानतो न्यु-
 नास्तदा पूर्वाहसंधिः । यदि दिनमानसमानास्तदा मध्याह्नसंधिः । यदि दिनमानाधिकस्तदा परराहसंधिरिति । इत्थं सूर्योदयोत्तरमनुवर्त-
 मानपर्वप्रतिपदोः क्षययुद्धिभ्यामेव संध्यवलोकेन मिदानीं सर्वत्र सिद्धाचारोऽपुन सिद्धम् । इति प्रमाणं निधेयः ।

दति । संधिश्चप्रतिपदोद्रासवृद्धोरधर्पवर्षाणिप्रक्षिप्यज्ञेयः । इष्टेःपर्वणिसमाप्तौपुनरिष्टेःकर्तव्यतापत्तेः । सामप्रतिपद्येवसमाप-
नीयानपर्वमध्य । अपराह्लसंधोपरेद्युःप्रतिपच्चतुर्थाद्योपियागेतदोपः । चंद्रदर्शानदिनेइष्टिनिषेधवचनानिनिर्णायकानितानिसं-
भयोज्यानि । यातुर्षौर्णमासीसंगवादुर्ध्वमावर्तनात्पूर्वसंधिमतीसासद्यस्कालेतितस्यामेवान्याधानंयागश्च ॥ ॥ अथविकृतौ
निर्णयः ॥ आवर्तनेततःपूर्ववापर्वसंधौतदहरादौप्रकृतियागंकृत्वापश्चादामयणादिविकृतिःकार्या । परसंधौतुविकृतियागएवसंधिदि-
ने प्रकृतिस्तुतदुत्तरदिनइति ॥ ॥ अथस्यंडिलकरणादिनिर्णयः ॥ तत्रचौलादिहोमोर्लोकिक्कामौ । पावणस्थालीपाकश्चव

१ स्थितिसंपदे—यराहर्कर्मनागाश्चयसंतिवसुधातले । पद्मगास्त्रजतिष्ठंतितदर्थस्यंडिलंस्मृतमिति । इष्टुमान्नावरंसर्वतःस्यंडिलमिति सूत्रम् ।
इत्येतांनेत्रमानावस्ततत् । चतसृष्वपिदिह्निष्टुप्रमाणमष्टादशांगुलम् । तेनद्विसप्तत्यंगुलःपरिधिरित्युक्तं ॥ शतपथब्राह्मणेइष्टुप्रमाणंतुपंचमादे-
शाष्टुर्भवतीति । तेनपंचाशदंगुलःपरिधिरित्युक्तं । द्वादशांगुलमात्रोर्ध्ववितस्त्रिःपरिकीर्तितः । अंगुष्ठस्यप्रदेशिन्याव्यासःप्रादेशद्वयते । दशां-
गुलःप्रादेशद्वयः । तिररन्निरित्युःस्मृतवदित्युक्तत्वात् । तेनचतुर्विंशत्यंगुलमितारन्निपक्षेअरन्निवितयस्यद्विसप्तत्यं ७२ गुलानि । तेषुचतुर्धाविभाजि-
तेत्येतेभगोष्टावशां १८ गुलः । सार्धद्वाविंशत्यंगुलारन्निपक्षेसार्धसप्तपष्टि ६७॥ रंगुलः । तेषुचतुर्धाविभाजितेत्येकोभागःसार्धद्वादशां १२॥ गुलः । चतु-
१७गुलः । पंचप्रादेशाष्टुर्भवतीतिप्रमाणेनदशांगुलमितप्रादेशेनपंचाश ५० दंगुलानि । तेषुचतुर्धाष्टवत्येकोभागःसार्धद्वादशां १२॥ गुलः । चतु-
र्विंशत्यं ४४गुलयोऽरन्निस्त्रिदशपंचप्रादेशकतिरित्याप्तत्यं । पारिजातेत्येवम् । अंगुलस्यंडिलव्यासचतुर्विंशदांइति चैतामणिः । चौलकर्मोदितश्चैव
यावदेवाहिकंभवेत् । तावत्स्याह्नौकिंकोवद्विरितिवेदविदोविदुरित्याभ्यलपनः । गर्भपुंसवसीमंतवलिचौलचनिष्कृतिरित्यादि । सर्वोधानि-
नद्युर्गोपासनाभाषाद्वैतानिकाप्राप्तेश्चतेनगार्हालोकिक्एवकार्यम् ॥ यजुनारायणवृत्तौसर्वाधानिनासीमंतोन्नयनादिगार्हकर्मार्थंस्मार्तोभिरुत्पाद-

णाकर्मादिहोभोग्यान्मो । तत्रलौकिकाग्राहोभस्वंहिलकरणादिरग्निप्रतिष्ठापनांतोविधिर्नियतः । गृह्याग्निहोभेपिगृहप्रवेद्यावा
स्तुहोभशूलगान्धटक्यादिद्रुनियतः । धार्यायतनेतदसंभवात् । यदापिसमिदादावाग्निसमारोपस्तदागृह्याग्निकर्तव्येपिस्था
लीपाकारौनियतः । एतत्सर्वमग्निप्रेत्य यज्ञकचहोष्यन्त्स्यादितिगृह्योकाग्निप्रतिष्ठापनविधेर्विषयं प्रदर्शयितुमाहकारिका
कारः—प्रतिष्ठाप्याधलेखासुहोमायालंहविर्भुजम् । एतदंतंप्रकुर्वीतहोष्यन्त्संस्थापितेऽनले । इति । अन्यथासंस्थापितेऽनले
होष्यन्नितिष्यधंस्यात् । एवंस्वंहिलकरणादिविषयंनिर्णीयस्वंहिलादिकुर्यात् ॥ तत्रयजमानःकृतनित्यक्रियःशुचिःपरिहि
तयोतयासादर्भपाणिःपीठोपविष्टःप्राङ्मुखोवाग्यतोद्विराचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थममुककर्मकरिष्ये ।
तदंगहोमंकर्तुंस्वंहिलादिकरिष्ये । इतिसंकल्प्य । गोमयादिलिसेशुद्धदेशेशुद्धमृदाईशान्यारंभमुदक्संस्थंचतुरंगुलोन्नतमंगु
लोन्नतवाचतुर्दिशुमिलित्यादिसप्तत्यंगुलपरिधिकंफलितमष्टादशांगुलविरतंहोमानुसारेणतदधिकंयानतुततो न्यूनंमध्योन्नतस्यं

नीयदस्तुकंतमूलमन्वेष्यमितिशांतिमयूरे । चोलादिन्योन्यग्रीपासनस्ययज्ञकचिन्निहितस्वेवयद्दिःशुद्ध्यर्थंस्मात्तमेवोपलेपनादिकरोति । अस्यापि
ईशांवारनीयमानसोपलेपनोद्देशनादिकसर्वकरोति । केचिदेतन्नोच्छंतीतिचयंतः । १ स्वंहिलेकेवलमष्टादशांगुलविरतएवपश्चिममागस्यरेखायांप्रा-
देशमागदिल्लारोनास्यात् । तत्रैवंव्यवस्था—दक्षिणेष्विविधनियमःप्राक्संस्तदक्षिणरेखायाः । प्रतीच्यांचतुरसिदक्षिणोपक्रमोदक्संस्थायाःप्रत्य-
न्येखायाः । एवमुदमेखायाःप्राङ्गुलस्यागच्छतरसां । प्राच्यामर्धमितिप्राक्संस्थानांपंचानां इत्यनेनसर्वोपिद्वेष्टोन्निरलाःस्यात् । अंगुलंस्वंहिल-
न्यासचतुर्विंशंशद्वलचिन्तामणिमतेत्वापदोद्भूतमएवेतिज्ञेयम् ।

विषयक्रमः	पृ.नं.	विषयक्रमः	पृ.नं.	विषयक्रमः	पृ.नं.
गर्भोधानम्	६५	वर्धोपनयिधिः	७७	समावर्तनप्रयोगः	९४
पुंस्तरननवलोभनयोस्त्रिजप्रयोगः	६७	चूडाकर्म	७९	मियाहसंस्कारः	९७
सीमंतोन्नयनम्	६८	उपनयनम्	८१	सापिण्ड्यविचारः	९७
त्रिपुण्ड्रिकः	७०	उपनयनेकर्तृक्रमः	८१	वरगुणाः	९८
जातयमंप्रयोगः	७३	उपनयनप्रयोगः	८२	कन्यादातारः	९८
पंचमरुदिनयोर्जन्मदानापूजनम्	७४	अनुप्रवचनीमहोमः	८७	विवाहभेदाः	९९
नामकरणप्रयोगः	७४	मेधाजननम्	८८	वाग्दानम्	९९
पर्यङ्कारोहणम्	७५	महानान्त्र्यादिव्रतानि	८९	वधूवरयोस्तैलहरिद्रोपणम्	१००
दुग्धपानम्	७५	महानास्त्रीव्रतम्	८९	मंडपवेदिकाप्रकारः	१०१
कण्विधिः	७५	महाव्रतम्	९२	विवाहपूर्वदिनकर्तव्यम्	१०१
सूर्यावलोकननियुक्तभोजे	७५	उपनिषद्भूतम्	९२	मंडपदेवताप्रतिष्ठा	१०१
उपवेदानविधिः	७६	गोदानम्	९२	वरस्यवधूगृहगमनं	१०२
अन्नप्रारानप्रयोगः	७६	ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम्	९३	मधुपर्कः	१०३

दिलंकुर्यात् । तद्गोमयेनप्रदक्षिणमुपलिप्यदक्षिणैरप्रतीच्यांचतुःउदीच्यांदेग्राच्यामर्धमित्यंगुलानित्यक्त्वा दक्षिणोपक्रमामुद
 कसंस्थांप्रादेशमात्रमेकालेखांलित्वा तस्यादक्षिणोचरयोःप्रागायतेपूर्वरेखायाअसंसृष्टेप्रादेशसंमितेद्वेलेखेलित्वा तयोर्मध्ये
 परस्परमसंसृष्टाउदकसंस्थाःप्रागायताःप्रादेशसंमितास्तिस्त्रइतिपङ्कलेखायक्षियशकलमूलेनदक्षिणहस्तेनोद्विल्यलेखासुतच्छकलमु
 दगग्रंनिधायस्यंडिलमद्भिरभ्युक्ष्यशकलमाग्नेय्यांनिरस्यपाणिंप्रक्षाल्यवाग्यतोभवेत् ॥ अथकारिका ॥ उल्लिखेदुदगायामां
 तस्याउभयतोऽपरे । पूर्वयतेउदकसंस्थेअसंसृष्टेचपूर्वया ॥ मध्येतिखण्डकसंस्थाःपूर्वायामाअसंहताः । लिखितायेनशकलं
 यक्षियंतभिधायच ॥ अद्भिरभ्युक्ष्यशकलमाग्नेय्यांनिरस्यापउपस्पृशेत् । ततस्तैजसेनासंभवमृन्मयेनवापात्रयुग्मेनसंपुटीकृत्यसु
 यस्तिन्याश्रोत्रियागारात्स्वगृहाद्वासमृद्धंनिर्धूममग्निमाहृतंस्थंडिलादाग्नेय्यांनिधाय । जुष्टोदमूनाआत्रेयोवसुश्रुतोभिस्त्रिष्टुप् ।
 पद्ममेरारह्मणोगोतमोभिस्त्रिष्टुप् । अद्यावाहनेविनियोगः । ॐ जुष्टोदमूनाअर्तिथिर्दुरोणइमनोयज्ञमुपयाहिविद्वान् ।
 विभ्वाअग्नेअभियुजोविहत्याशत्रूयतामर्भराभोजनानि ॥ एह्यग्रइहहोतानिपीदादब्धःसुर्पुरएतार्भयानः । अवतांत्वारोदसी
 विभ्यमिन्धेयजोसुहसोमनसार्यदेवान् ॥ इत्यक्षतैरावाह्याच्छादनंदूरीकृत्य । समस्तन्याहृतीनांपरमेष्ठीप्रजापतिःप्रजापतिर्चु
 हृती अग्निप्रतिष्ठापनेविनियोगः । ॐभूर्भुवःस्वरित्यात्माभिमुखंपाणिभ्यांपङ्कलेखासुतत्तत्कर्मसुविहितनामकममुकनामानमग्नि
 प्रतिष्ठापयामीत्यग्निंप्रतिष्ठाप्यपात्रेऽक्षतोदकंप्रास्यपात्रद्वयमेकीकृत्य । प्रोक्षितंघनानिनिक्षिप्येणुधमन्याप्रबोध्यध्यायेदेवम् ।

१ नाप्रोक्षितमिंघनमप्रावादध्यादितिवचनालोक्षितैरिधनैरग्निबोधयेदितिपारिजातेआपस्तंबः ।

चत्वारिंशंगोतमोवामदेयोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निभूर्तिध्यानेविनियोगः ॐ चत्वारिंशंगत्रयौअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य ।
 त्रिधात्र्यद्धोर्गृपभोरैरवीतिमहोदेयोमत्याऽआर्विवेश ॥ स्मृतिमंत्राश्च । अग्निरूपमहंवश्येसिद्ध्यर्थसर्वकर्मणां । यतस्तस्मिन्न
 विज्ञातेहोमोभयतिनिष्कलः ॥ सप्तहस्तश्चतुःशृंगःसप्तजिह्वोद्विशीर्षकः । त्रिपात्रसन्नवदनःसुखासीनःशुचिस्मितः ॥ शिखा
 भिर्दोसमालाभिरुर्ध्वबाहुश्चसंयतः । स्वाहांतुदक्षिणेपार्श्वेदेवीवामेस्वधांतथा ॥ विश्वदक्षिणहस्तैस्तुशक्तिमन्नंस्त्रुचंस्त्रुयम् ।
 तोमरंन्यजनंवाभैर्घृतपात्रंचधारयन् ॥ भेषारूढोजटावद्धोर्गौरवर्णोमहौजसः । धूम्रच्यजोलोहिताक्षःसप्तार्चिःसर्वकामदः ॥
 आत्माभिमुखमासीनपयंरूपोहुताशनः । ध्यायेत्सर्वार्धसिद्ध्यर्थहोमेविगतकल्मषः ॥ इति । ततोयदिसमिदादौसमारोपितोभिस्त
 द्विप्रत्यचरोहणंकार्यम् ॥ तथैयम् ॥ प्रत्यचरोहृत्यस्यहिरण्यगर्भोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निप्रत्यचरोहणेविनियोगः । ॐ प्रत्यचरोह
 जातयेद्गुनुस्त्वंदुवेभ्योह्रुच्यंयहनःप्रजानन् । प्रजांषुष्टिरयिसूस्मासुधेह्यार्थाभव्यजमानायशयोः ॥ इतिमंत्रेणसमारोपिताग्नि
 समिधंस्थापितेग्रीप्रक्षिपेदिति । एतदंतंस्थापितेग्रीहोमेकार्यम् । नित्यधारितहोमेतुनैतावत् । ततःपार्वणस्थालीपाकेप्रधा
 नदिनात्पूर्वदिनेसद्यस्कालायांपौर्णमास्यामशकौप्रधानदिनेष्ववाप्रातरौपासनंहत्वान्वाधानंकुर्यात् । तथैयम् ॥ आचम्यप्रा
 णानायग्यसमिद्धयंत्रयवादायदेदाकालौस्मृत्या । ममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरग्रीत्यर्थदर्शपूर्णमासाभ्यांस्थालीपाकाभ्यां
 यश्ये । तत्रेदानींपौर्णमासस्थालीपाकेनयश्ये । दशेतुपूर्वसंकल्पितेनदर्शस्थालीपाकेनयश्यइतिविशेषः । तत्रदेवतापरिग्रहार्थम
 न्वाधानंकरिष्येइतिसंक्रुत्य । अस्मिन्नन्याहिंतेग्रीजातवेदसमग्निमिधेनप्रजापतिप्रजापतिचाधारदेवतेआज्येनानीपोमौचक्षुपीआ

ज्येन । अग्निमग्नीषोमौ च प्रधानदेवते च रुद्रव्येण । दशेतु अग्निमिन्द्राग्नी च प्रधानदेवते च रुद्रव्येणेति विशेषः । शेषेण स्वष्टकृत
 मग्निमिध्मसन्नहनेन रुद्रमया समग्निदेवान् विष्णुं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैताः प्रायश्चित्तदेवता आज्येन ज्ञाता ज्ञातदोषनिवहणार्थं त्रि
 वारमग्निमरुतश्चाज्येन विश्वान् देवान्संस्त्रावेण यक्ष्ये । अंगदेवताः प्रधानदेवताः सर्वाः सन्निहिताः संतु । एवंसांगोपांगेन कर्मणा
 श्वो यक्ष्ये सद्यस्कालेतु सद्यो यक्ष्ये इति संकल्प्य तूर्णीं समस्तव्याहृतिभिर्वासामिद्धोमं कुर्यात् । व्याहृतिपक्षे व्याहृतीनामित्यादिपूर्व
 यत् । अन्याधानसमिद्धोमेयि नियोगः । ॐ भूर्भुवःस्वः स्वाहेति प्रजापतय इदं नममेतित्यागः । तंचाग्निधारयेत् । संकटे तु
 तुभ्यं ता इत्युच्चारय्य हविर्हृत्वा समारोपयेत् । तद्यथा । तुभ्यं ता विरूपोन्निर्गायत्री । कृतान्वाधानाग्नेः समारोपाधिकाराथं प्रा
 यश्चित्ताज्यहोमेयि नियोगः । ॐ तुभ्यं ता अगिरस्तमविश्वः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कर्मयये मिरे स्वाहा ॥ अग्नय इदं ॥ तत
 स्त्रिभिस्त्रिभिः कुशदलैः सव्यं पाणिमधो दक्षिणं चोपरि कुर्वन् पूर्वदलाग्रैरुत्तरदलमूलैश्च त्रिसंधिद्विगुणं रज्जुं कृत्वा पुनर्दक्षिणमधः स
 व्यं चोपरि कुर्वन् तथैव त्रिगुणयेत् । अतएव दक्षिणं ग्रंथिदद्यात् । एवं पद्मं त्रिशदूर्ध्वदले रकारज्जुर्भवति । ततस्तस्यामुदगग्रायां प्रा
 देशमात्रान्मुष्टिपरिमितान्दर्भांन्निधाय । तया वर्हिर्द्विरेवैद्यारज्ये ग्रेण रज्जुमूलं सकृदावेष्ट्य तदग्रशेषं पूर्ववेष्टितरज्ज्वधस्ताद्विनीय
 परिस्तरणाद्यर्थदर्भैः सह शययत्तनात्पश्चाद्भागोपरि निदध्यात् । ततो न्ययातादृशैव कृतयारज्ज्वा उदगग्रायां पालाशं ख्यादिरमसं भवे
 शमीवटादियन्निवृक्षभवमरुदिमात्रं वापंचदशदारुकामिध्मं प्रागग्रं सकृदावेष्ट्य रज्जुमूलं सकृदावेष्ट्य पूर्ववच्चिदध्यात् । अत्रे
 ध्माग्रार्हिषोर्वधने केचिन्मंत्रा विच्छति । तत्र वर्हिपि । इन्द्राण्यसन्नहनं । पुषाते ग्रंथिर्वध्नातु । सतेमास्थात् । इति । इध्मे यत्कृष्णोरूपं

श्रुत्याप्राविशस्ययनस्पतीन् । ततस्तत्त्वापचदशधासंभरामिसुसंभृता ॥ इत्येकविंशतिधेत्यत्रपंचदशधेत्यूहेन । अन्येत्यनूह
 माहुः । अपरेतुमंत्रीनेच्छति । ततःपत्नीअश्यायतनालंकरणंकुर्यात् । ततोगंधादिभिःस्वशरीरेअलंकृत्यतद्दिनेकलहकयविक्र
 यप्रहासानृतबहुभापणचौर्यादिव्यसनपर्यंकशयनदंतधावनकरंभकुलित्यकोद्रवचणकमसूरुंताकक्षारलवणकोरुदूपकमधुमापमांस
 मद्यपराधोपवाप्तैलमैधुनानिवर्जयंतौ दधिघृतपयोमिश्रंहविष्यान्नदिवैवसकृद्भुंजीयाताम् । श्राद्धकर्तातुश्राद्धशेषंमापाद्यन्नंभु
 जीत । प्रतलोपेप्रातैःसहसंवेदनेचाउपोष्यत्वमेवमेतत्पाइत्युचाज्याहुर्तिजुहुयात् । त्वमग्नइत्यस्यवत्सोभिर्गायत्री प्रतलोपजनि
 तदोपपरिहारार्थमाज्यहोमेविनियोगः । ॐ त्वमेवमेवतुपाअसिदेवआमर्त्युज्या । त्वंयुशेष्वीज्यःस्वाहा ॥ व्रतपायाग्नयइदं० ।
 यद्यानिर्वापादिपूर्वकंव्रतपायाग्नयेपार्वणस्यालीपाकेनसमानतंत्रचरुंप्रधानात्पूर्वजुहुयात् । ततःप्रतिपदिप्रातरौपासनंहुत्वाग्निपरि
 समुह्यपरिस्तृणीयात् । तच्चेत्थम् । अश्यायतनादष्टांगुलपरिमितेदेशेऐशानीदिशमारभ्यप्रदक्षिणंसमंतात्सोदकेनपाणिनात्रिः
 परिमृग्य पूर्वमुपरिनिहितदर्भेदांगुलमितेदेशेप्राच्यादिपुपरिस्तृणीयात् । तत्रप्राच्यांप्रतीच्यांचोदगग्रादर्भाः । अवाच्यामुदी
 च्यांचग्राग्राः । पूर्वपश्चात्परिस्तरणमूलयोरुपरिदक्षिणपरिस्तरणंउत्तरपरिस्तरणंतुतदग्नयोरधस्तात् । तेचदर्भाअनियतसंख्याएकै
 कस्यांदिशिचत्वारश्चत्वारइत्येवंपोडशवा । ततोभेर्दक्षिणतोन्नह्यासनार्थमुत्तरतश्चपात्रासादनार्थंकांश्चिन्नागग्रान्दर्भानास्तृणीयात् ।
 अग्नेरीशानीतस्त्रिंभसापरिपिच्यउत्तरास्तीर्णेपुदभेपुदक्षिणसव्यपाणिभ्यांक्रमेण चरुस्थालीप्रोक्षण्यौदर्वांस्रुवौप्रणीताज्यपात्रेइध्मा
 १ करंभोदधिसत्त्वः । २ कोद्रवोहरीकसंघः । अत्रकोद्रवनिषेधेनकोरदूपस्यापिनिषेधेसिद्धेपुनर्ग्रहणंव्यर्थं विशेषतोनिषेधावतिशेयम् ।

चाहिपीशूर्पकृष्णाजिनेउद्धलमुसलेचेतिद्वेद्वेउदगपवर्गग्राक्संस्थचन्द्रयुजान्यासादयेत् । आज्यमात्रहोमेतुप्रोक्षणीसुवौप्रणीताज्य
पात्रेइध्मावर्हिपीचेत्येतावतामेवासादनम् । ततःप्रोक्षणीपात्रमुत्तानंकृत्वातत्रानंतर्गभितसाग्रसमस्थूलप्रादेशमानेकुशद्वयरूपेपे
वित्रेनिधायशुद्धाभिरद्भिस्तपात्रंपूरयित्वागंधुष्पादिक्षित्वाहस्तयोरंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यांपाणिभ्यामुदगंग्रेपृथक्पवित्रे
धृत्याअपस्त्रिरूपपात्राण्युत्तानानिकृत्वाइध्मंचविस्त्रस्यसर्वाणिपात्राणित्रिःप्रोक्षेत् । उत्तानेनतुहस्तेनकर्तव्यंप्रोक्षणंभवेत् । अवा
चीनेनहस्तेनकर्तव्यंस्यादवोक्षणम् ॥ मुष्टीकरोतियत्तोयमभ्युक्षणमितिस्मृतम् । ताअपःकिंचित्कमंडलौक्षिपेदित्येके । ततोय
थोक्लक्षणमीशानदिगवस्थितंब्रह्माणमस्मिन्कर्मणिब्रह्माणत्वमहंवृणइतितत्पाणिपाणिनागृहीत्वावृणुयात् । ततोब्रह्मावृतोस्मी
त्युक्त्वामाङ्मुखोयशोपवीत्याचम्यतीर्थेनप्रविश्यसमस्तपाण्यंगुष्ठोभूत्वाग्नेणाम्निपरीत्यदक्षिणतलदङ्मुखःस्थित्या आसनाथर्धर्धेभु

१ पात्रासादनाग्याधिभ्रयणसुगादिमार्जनरज्जुग्रहराणीच्छातइत्युक्त्वात्कृताकृतानीतिज्ञापयति । पूर्णपात्रनिधानमाज्यस्योत्पवनंचनिह-
मिति वृत्तिरुदाशयः । २ अनंतर्गभिणंसाग्रंशकौशद्विदलमेवच । प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुञ्चित् । ३ प्रोक्तंप्रोक्षणमुत्तेनतदवाचीनेनचा
वोक्षणंतिर्यक्स्यत्सारिपेचनंचविहितंपयुक्षणंमुष्टिनाइतिप्रयोगचूडामणिः । ४ तीर्थेनप्रविश्येत्यत्रतीर्थंप्रणीतापश्चिमदेशः । अत्रभगवान्—तत्पा-
णिपाणिनागृह्माणंवरयेद्बुधः । द्वितीययाविभक्तयाथनामोद्विश्यथणेइति ॥ उक्तोवृतोस्मीतिवदन्नग्नेणाम्निपरीत्यच । (परीत्येतिमिहोभक्तत्रो-
र्मयेनदक्षिणेनपादेनदक्षिणाऽतिक्रम्येति सं० २०) तस्मिन्नुदङ्मुखःस्थित्वादक्षिणेचासनेतृणम् ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुसमादायनिरस्यच ।
निरस्यइत्यनेनैवतत्प्रत्यगदक्षिणांदिशम् ॥ अपःशुद्धेदमहमित्युपसृश्यतृणेतुसः । समस्तपाण्यंगुष्ठश्चदक्षिणेपर्युपस्थितः ॥ अत्रवामोरूपयंक

दक्षिणभागस्य मेरुदंभं गुष्ठानामिकाभ्यांगृहीत्वा निरस्तः परावसुरितिनैर्ऋत्यां निरस्यापः स्पृष्ट्वा इदमहमर्वाविसोः सदने सीदामीत्यु
 फल्योद्व्युत्पत्तपचवामोरूपरिदक्षिणपादं संस्थाप्योपविश्य गंधाक्षतादिभिरर्चितः सन् ब्रह्मांजलि कृतोजपेत् । ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्माब्रह्मास
 दन आशिष्यते दृहस्पतेय जंगोपाय (स्यं जं पाहिसयज्ञपति पाहिसमां पाही) तिजपित्वा सदायज्ञमना एव वर्तेत । ततो यजमानः प्रणी
 तापात्रमग्नेः प्रस्यदूनिधाय तत्र प्राग्नेपवित्रे निधायोत्पूताभिरद्भिस्तत्पात्रं पूरयित्वा गंधपुष्पाक्षतांश्चिक्षिप्य ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीति यु
 च्चेत् । ततो ब्रह्माभूर्भुवः स्वर्गहस्पति प्रसूतः ॐ प्रणयेत्यनुजानाति । कर्ता पूर्णपात्रं मुखसममुद्धृत्याग्नेरुत्तरतो दर्भे पुनिधाय तेप
 वित्रे गृहीत्वा न्यैर्दर्भैराच्छादयेत् । ततः प्रत्यग्ग्नेः कुशेषु शूर्पे निधाय तत्र प्राग्नेपवित्रे निधाय अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि इति मंत्रावृत्त्या
 मीहीणां च यानां वाचतुरथ तुरो मुष्टीं चिरुष्य अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामीति तथैव निरुष्य तेषु वित्रे ब्रीहीणां मुपरि निधायोत्पूता
 भिरभिरप्रयेत्वा जुष्टं प्रोक्षामीति निर्वापसंख्योत्पूताभिरद्भिः प्रोक्षेत् । एवमग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तथैव प्रोक्षेत् । दर्भे
 तु अग्नीषोमस्यानेदं द्वाद्विभ्यां त्वेत्यादि निर्वपे प्रोक्षणे च विदोषः । एवं नाम मंत्रकहोमे निर्वपः प्रोक्षणं च यथा प्रधानदैवतं देवतानामग्र
 हणेन कार्यम् । समं त्रकहोमे तु श्रवणा कर्मादीन् तूष्णीं चतुरथ तुरो मुष्टीं चिर्वपेत्योक्षेच्च । ततः पात्राणामुत्तरतः प्राग्नीचमास्तीर्णे

शिरसि दक्षिणपादं इत्थ्यास्तेयम् । अत्रोपवेशनानंतरं समस्तपाण्यं गुप्तत्वेन न ह्यण इति भगवन्मते विशेषः । कृताकृतमिदं— निरासोपवेशन ह्यज
 पत्राग्निर्वाहोमसं स्यात्पेति पंचानामेय कर्मणां न ह्यणो नियतत्वात् प्र० पा० । १ यदंगोपायेत्येव जपः सर्वयज्ञत्रेषु इति सूत्रात् यज्ञंगोपायेत्यत
 एवायं मंत्रद्विप्रमाणरिदः । तदभिर्मन्त्रिद्विप्रभागः प्रचुरप्रचारोऽप्यग्राणि कृदिति हेय एव ।

ऊर्ध्वलोमिकृष्णाजिनेनिहितेजद्वखलेमुसलेनपल्यघहृत्यदूषेणतुपादीन्संशोध्यन्निःशुक्लीकुर्यात् । तान्छिःप्रक्षालितान्पृथक्पत्राएक
 पात्रेवाअविदग्धमनवस्त्रावितमंतरुष्मपक्कंसुशृतंचरुपचेत् । ततःतेपवित्रेआज्यपात्रेनिधायतत्पात्रंपुरतःसंस्थाप्यतस्मिन्नाज्य
 मासिच्य अग्नोरुत्तरतःस्थितांगारान्भस्मनासहान्नोदक्परिस्तरणाद्वहिर्निरुहतेव्याज्यपात्रमधिश्चित्यज्वलतादर्भोल्मुकेनावज्वल्यां
 गुष्ठपर्वभाग्रप्रक्षालितंदर्भाग्रद्वयमाज्येप्रक्षिप्यपुनर्ज्वलतातेनैवदर्भोल्मुकेनचरुणासहाज्यंत्रिःपर्यग्निकृत्वा तदुल्मुकमपास्यापःस्पृष्ट्वा
 तत्रस्थमेवाज्यम् । सचितुद्राहिरण्यस्तूपःसवितापुरउष्णिक् । आज्योत्पवनेविनियोगः । ॐ सचितुद्राप्रसवडपुनान्म्यच्छिद्रे
 णपवित्रेणवसोःसूर्यस्यरश्मिभिरितिमंत्रेणैकश्रुत्योच्चारितैकवारंद्विस्तूष्णींउत्तानपाणिद्वयांगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामंतयोरसंसृष्टगृ
 हीताभ्यामुदगग्राभ्यांपवित्राभ्यांप्रागुरूपूयतेपवित्रेअद्भिःप्रोक्ष्यान्नौप्रहरेत्तूष्णीम् । (स्कंदायस्वाहेतिमंत्रेणेति केचित्) । अथान्नैः
 पश्चात्परिस्तरणाद्वहिरात्मनोघृतोभूमिप्रोक्ष्यतत्रवर्हिःसन्नहर्नोरज्जुमुदगग्रांप्रसार्यतस्यांवर्हिःप्रागग्रमुदगपवर्गमविरलमास्तीर्यतस्मि
 न्नाज्यपात्रंनिधायस्रुवादिसंमार्जयेत् । तद्यथा । दक्षिणेनहस्तेनस्रुक्स्त्रुवौगृहीत्वासव्येनकांश्चिद्दर्भानादायसहैवान्नौप्रताप्य स्रुचं
 निधाय स्रुवंयामहस्तेगृहीत्वादक्षिणहस्तेनस्रुयस्यविलंदर्भाग्रैःप्रागादिप्रागपवर्गंत्रिःसंमृज्याधस्ताद्दर्भाग्रैरेवाभ्यात्मंबिलपृष्ठंत्रिःसं
 मृज्य ततोदर्भाणांमूर्धैर्दंडस्याधस्ताद्विलपृष्ठादारभ्ययावदुपरिष्टाद्विलंतावत्रिःसंमृज्याद्भिःप्रोक्ष्यस्रुवंनिष्टप्याज्यस्याल्याउत्तरतः
 स्रुगंसंसृष्टंनिधायोदकंस्पृष्ट्वा तैरेवदर्भैर्जुह्वैचयमेवंसंमृज्यस्रुवादुत्तरतोनिधाय दर्भानद्भिःक्षालयित्वाभावनुप्रहरेत् । ततःशृतं

१ अनाश्रत्त्वादनाहुतित्याश्रत्कंदायस्वाहेतीदंनिर्मूलम् ।

चरुं शुभं गृहीतेनाभिघार्योदगुद्धास्याज्ययोर्मध्येन नीत्वा ज्याद्वक्षिणतोर्वाहिंसांतरमासाद्य पुनरप्यभिघार्य नवाभिघार्य
 द्वयः पृथक् फणाय पानांतरं चर्गाज्ययोर्मध्ये निधाय अज्याय तनादेकादशांगुलिमि ते देशे गंधाक्षतपुष्पैराग्निं समंत्रमर्चयेत् । तत्र मंत्रौ ।
 विश्वानि इति तिर्युणामात्रे यो वसुधुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अश्व्यर्चने विनियोगः । ॐ विश्वानिनो दुर्गहाजा तवेदः । ॐ सिधुं न
 नामादुरिता तपि । ॐ अग्ने अत्रियक्षर्मसागृणानः । ॐ अस्माकं वोध्य विवितातूनानां । ॐ यस्त्वाहुदाकीरिणामन्यमानः ।
 ॐ अर्मत्यं मत्यं जोहनीमि । ॐ जातवेदो यदो अस्मासु धेहि । ॐ प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमदयाम् । ततः कृतप्रणतिमुद्रोऽग्निं प्रार्थ
 येत् । ॐ यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उल्लोकमग्ने ऋणवः स्योनम् । अश्विनं सपुत्रिणं वीरवंतं गोमन्तरुचिर्नशते स्वस्ति ॥ तत आत्मानं चालं
 रुत्य हस्तं प्रक्षाल्य इधमयं धनं रज्जुमिधमस्थाने निधाय पाणिनेधमादाय मूलमध्याग्रे पुच्छुवेण त्रिरभिघार्य मूलमध्ययोर्मध्यभागे गृहीत्वा ।
 अयं ते यामदेवो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् । इधमहवने विनियोगः । ॐ अयं तं इधम आत्मा जातवेदस्तेनेध्यस्ववर्धस्ववर्धय च आस्मान् प्र
 जयां पुशुर्भिर्प्रक्षुचं सेनां द्वाघेन सुमेधयः स्वाहा ॥ इतीधमग्नावाधाय जातवेदसे प्रयइदं नममेति त्यजेत् । ततः श्रुवेणाज्यमादायाग्ने
 रायतनस्य गायत्र्य कोणमारभ्याग्नेय कोणपर्यंतं प्रजापतय इति मनसा स्मरन् स्वाहेत्युच्चार्य नैरंत्येणाज्यधारामग्नाविधमदारूपं रिहत्वा ।
 पुनराज्यमादायाग्नेरायतनस्य नैऋत्य कोणत ईशानीपर्यंतं तथैव हुत्वा त्यक्त्वा च । श्रुवेणाज्यमादायाग्नेय स्वाहेत्यग्नेरुत्तरपार्श्वपूर्वभागे
 हुत्वा । पुनराज्यं सोमाय स्वाहेत्यग्निदक्षिणपार्श्वे तत्समप्रदेशे हुत्वा । पूर्वनिहित पात्रे च रुधृत्य पृथक् कृत्य इदमग्नेय इदमग्नीषोमाभ्या
 १ द्वयोरपरचनेन लागा उपस्थाने विनियोग इति युक्तम् ॥ २ मूलादिपुत्रलेकत्रिखिरभिघारणमिच्छत्यभिप्रेक्ष्यः ।

मिति चरुभागद्वयमुत्तरस्तस्थमभिमृश्यावदानधर्मेण जुहुयात् । एवंनाममंत्रकहोमेयथादैवतं विभक्त्यचरोरभिर्मर्शः । समंत्रक
 होमेतुन विभागोनाभिर्मर्शश्च ॥ ॥ अथावदानधर्मः ॥ ॥ सुवेणस्रुच्याज्यमुपस्तीर्यप्रथमप्रधानदेवताचरुभागमध्यादंगुष्ठपर्वमात्रं
 तिरश्चीनभिरंगुष्ठमध्यमानामिकाभिरुदगग्राभिर्नखसंस्पर्शमकुर्वन्नवदायदव्यामोच्य ततश्चरुपूर्वभागंग्राग्राभित्ताभित्तथैवावदा
 यदव्यामोच्य पात्रस्थंहविरभिघार्यदव्यास्थमवत्तंचाभिघार्यविधूमज्ज्वालाग्नौ अग्नये स्वाहेत्याज्यभागयोर्मध्यदेशेतत्प्रत्यग्देशे वाऽऽ
 च्छादयन्नवदव्यापाभ्यर्चनहुत्वा अग्नयइदंनममेतित्यक्त्वा पुनः पूर्ववदुत्तरहविर्भागदवदाय अग्नीपोमाभ्यांस्वाहेतिपूर्वाहुतेः प्राग्भा
 गेहुत्वाग्नीपोमाभ्यामिदंनममेतित्यजेत् । पंचावत्तीतुदव्यामुपस्तीर्यमध्यात्पूर्वाधत्पश्चार्धाच्चत्रिहविषोवदायाभिघार्यजुहुयात् ।
 पंचावत्तिनस्तु । जामदग्यावत्सविदायाष्टिपेणास्तथैवच । भार्गवच्यायनाऔर्वोः पंचावत्तिनईरिताः ॥ दर्शेतुअग्नीपोमस्थानेइन्द्रा
 न्निभ्यांस्वाहाइन्द्राग्निभ्यामिदंनममेतिविशेषः । पुनर्दव्यामुपस्तीर्यप्रथमहविर्भागस्योत्तरार्धतः पूर्वावदान्तोभूयोनूचीनाभिरवांगु
 लिभिरवदायदव्यामोच्य द्वितीयहविर्भागस्यतथैवावदाय । पंचावत्तीतुहविर्भागद्वयेपिउत्तरार्धोत्पूर्वाधोच्चद्विहिरवदायपात्रस्थ
 मनभिघार्यावत्तुद्विरभिघार्य । यदस्येतिहिरण्यगर्भोग्निःस्विष्टकृदतिघृतिः । स्विष्टकृद्धोमेविनियोगः । ॐ यदस्यकर्मणोत्यरी
 रिचंयद्वा न्यूनमिहाकरं । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्तसर्वस्विष्टंसुहंतं करोतुमे ॥ अग्नयेस्विष्टकृतेसुहंतहतेसर्वप्रायश्चित्ताहुतीनांकामा
 नांसमर्धयित्रेसर्वान्नःकामान्तसमर्धयस्वाहेति एकश्रुत्योच्चार्यअग्नावीशानदेशे जुहुयात् । स्विष्टकृतेग्नयइदंनममेतित्यागः । ततोऽग्ने

१ संग्रहे-मध्ययोस्तुदुर्गार्थाभ्यांसकृत्प्रागर्धयोरपि । अवयवततःपंचावत्तित्वंस्विष्टकृद्धौ ।

रुत्तरतः स्थितामिध्मं धनं जुं विचक्ष्य रुद्राय स्वाहेति हुत्वा पः स्पृष्ट्वा सुवेण प्रायश्चित्ताज्याहुतीः सप्त जुहुयात् । तत्र मंत्राः । अथा
 श्वेति विमदोया अग्निः पंक्तिः । प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । ॐ अथाश्वाग्नेस्य न भिशस्तीश्च सत्यमित्यमया असि । अया साव
 यसा रूतो या सन्हन्य मूहि येयानो पेहि भेषजं स्वाहा ॥ इत्येकं श्रुत्या जुहुयात् । अया सेमय इदं नमम ॥ अतो देवामेधातिथिर्देवा गायत्री ।
 प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । सर्वत्र प्राग्वत् । ॐ अतो देवा अयं तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सुसधार्मभिः स्वाहा ॥
 देवेभ्य इदं । इदं विष्णुर्मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । प्रायश्चित्ताज्यहोमे वि० । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पुदं । समूढम
 स्पपानुरे स्वाहा ॥ विष्णय इदं । व्यस्तमस्तव्याहुतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो दे
 यताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् हत्यश्छंदांसि प्रायश्चित्ताज्यहोमे वि० । ॐ भूः स्वाहा । अग्नय इदं । ॐ भुवः स्वाहा । वायव इदं ।
 ॐ स्वः स्वाहा । सूर्यायेदं । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । प्रजापतय इदं ॥ ७ ॥ ततो ब्रह्माकर्तारं परीत्याग्नेर्वायव्यदेशो तिष्ठन्नेता
 पयसस्तान्पाहुतीर्जुहुयात् । त्यागं यजमान एव कुर्यात् । ततस्तत्र स्थो ब्रह्मैवमंत्रविपर्ययादिनियतनिमित्ते संति । अनाज्ञातमि
 तिमंत्रद्वयस्य हिरण्यगर्भो ग्निरनुष्टुप् । ज्ञाताज्ञातदोषनिर्वहणार्थं प्रायश्चित्ताज्यहोमे वि० । ॐ अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते

१ अपः शुद्धेति-छेदे भेदे निपाते च गगने पितृरक्षसोः । रोद्राभिचारनिष्कृतिष्वपांस्पर्श इति स्मृतः । रोद्रपिच्यसुरान्मंत्रांस्तथाचैवाभिचार
 क्रान् । व्याहृता लभ्यतामानमपः शुद्धान्यदाचरेत् । इति । यत्र रोद्रादिपाठोत्तरं कर्म नोक्तं तत्र नोदकस्पर्श इत्याचाररत्नम् । २ यद्यप्यत्रैवादौ
 मरुदेवला आहुतिर्वहुः प्राचीनपुस्तके ऋगुदरयेतथा व्यन्वाधानरुमानुसारेणास्माभिर्यथास्थानयोजितास्ति ।

विषयक्रमः	पत्रं.	विषयक्रमः	पत्रं.	विषयक्रमः	पत्रं.
विष्टलक्षणम्	१०४	द्वितीयादिविवाहविधिः...	११७	नास्तिक्यादिसुद्योगोः पुनः संधानम्	१२८
गौरीहरपूजनम्	१०४	अर्कविवाहनिर्णयः	११८	विवाहोत्तरदंपत्योर्गृहप्रवेशः	१२९
सत्योत्तमितासूक्तम्	१०५	अर्कविवाहप्रयोगः	११९	अयससपाकसंस्थाः	१३०
अक्षतारोपणमंत्राः	१०६	अग्निद्वयसंसर्गविधिः	१२०	श्रवणाकर्मप्रयोगः	१३१
कन्यादानादि	१०७	औपासनाग्नेः सायंप्रातर्होमनिर्णयः	१२२	सर्पबलिप्रयोगः	१३३
त्रिगृहहोमः	१११	औपासनहोमः	१२३	आश्वयुजीकर्म	१३४
गृहप्रवेशनीयहोमः	११३	आशौचेहोमविधिः	१२४	आभरणप्रयोगः	१३५
देविणीदानम्	११४	आपक्तालेहोमद्वयसमासप्रयोगः	१२४	प्रत्यवरोहणम्	१३६
देवक्रोत्थापनमंडपोद्घातने	११५	गुर्वापदिपक्षहोमः	१२५	पिंडपितृयज्ञप्रयोगः	१३९
यधूप्रवेशः	११६	समार्यस्यप्रवासेऽग्निस्मारोपः	१२५	पिंडपितृयज्ञपावर्णयोर्व्यतिथिप्रयोगः	१४२
विवाहे आशौचादिप्राप्तौ निर्णयः	११६	पुरुषस्यैवप्रवासकालेकर्तव्यम्	१२६	अष्टकाश्राद्धप्रयोगः	१४३
त्रिगृहकालेन्याऋतुमतीचेत्	११६	अग्निसंसर्गदोषे प्राप्यश्चित्तम्	१२६	अष्टमीश्राद्धप्रयोगः	१४४
प्रसंगात्पुनर्विवाहः	११७	नद्याग्नेः पुनः संधानप्रयोगः	१२६	अन्वष्टक्याख्यनवमीश्राद्धम्	१४५

मिथु । अग्नेतदस्यकल्पयत्वः हि वेत्थयथातयः स्वाहा ॥ यजमानः । अग्नयइदं० । ॐ पुरुषसंमितोयज्ञोयज्ञः पुरुषसंमितः ।
 अग्नेतदस्यकल्पयत्वः हि वेत्थयथातयः स्वाहा ॥ यजमानः । अग्नयइदं० । यत्पाकनेत्यस्यास्यस्त्रितोमिस्त्रिष्टुप् । ज्ञाताज्ञात०
 प्रायश्चित्ताज्यहोमेवि० । ॐ यत्पाकज्ञामनंसादीनदक्षानयज्ञस्यमन्यतेमर्त्यासः । अग्निष्टक्रोताः कर्तुर्विद्विजानन्याजधोदेवाऽ
 ऋतयोपजातिस्वाहा ॥ यजमानः । अग्नयइदं० । यद्भोदेवा अभितपामरुतस्त्रिष्टुप् । मंत्रविपर्यासादिनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहो
 मेविनियोगः । ॐ यद्भोदेवा अतिप्रातयां निवृत्ताचामधुतीदेवहेलनं । अग्नयोऽग्रसांऽअभिदुच्छुनायनेन्यत्रासन्मरुतस्तथिथे
 हनस्वाहा ॥ यजमानः । मरुतयइदं० । रक्ताभिश्चायनियतनिमिसेसतिवक्ष्यमाणप्रकारेण तत्तत्प्रतिपदोक्तजपहोमान्कुप्या
 द्वह्या । नक्षणोऽभावेयजमानएवैतान्प्रायश्चित्तादीन्कृत्यान्यस्यैवरदयात् । ततोयजमानः सर्वकर्मप्रपूर्णाभिद्रद्रव्यदांपूर्णाहु
 तिश्रुयात् । तद्यथा । क्षुर्वेणाज्यं गृहीत्या सुचंसमविलापूरयित्वा तस्यांक्षुवमूर्ध्वविलंनिधाय पुनरधोविलंनिक्षिप्य क्षुवामे
 वु सुमावतानि धाय सव्यपाणिना सुवसुवमूले धृत्वा दक्षिणपाणिना सुक्क्षुवौशंसमुद्रया गृहीत्या तिष्ठन्तत्समादक्रञ्जुकायः क्षुवाग्रन्य
 स्तद्वटिः प्रसश्रात्मा । समुद्रदूर्गिरित्येकादशार्चस्यसूक्तस्य वामदेव आधस्त्रिष्टुवंत्याजगती पूर्णाहुतिहोमेविनियोगः । ॐ सुमु
 द्रादूर्गमैर्मुसांऽजदार्द्रुप्राशुनासममृतत्पमानद् । द्यूतस्य नामगुह्यं यदस्ति जिह्वादेवानां ममृतस्य नाभिः ॥ द्युंतामप्रब्रवासाधृत
 स्यासि न्यन्नेषारयासुनमोभिः । जपद्ब्रह्माश्चणवच्छस्यमानुंचतुःशृंगोवमीद्गौरपूतत् ॥ चत्वारि शृंगानवयोऽस्य पादाद्वेशीर्षे सु

१ विषादादिप्रियायाचशालायावास्तुपूजने । नित्यहोमेष्टयोत्सर्गेन पूर्णाहुतिरित्यते ।

सहस्रासौ अस्य । त्रिधा ब्रह्मोऽप्यभोरैरदीतिमुद्देवोमह्योऽगारिवेशः ॥ त्रिधा हितं पुणिरिभर्गुह्यमानं गविदेवा सोऽप्यतमन्वविन्द
 न् । इदं ऽप्यकुसूर्यऽप्यकञ्जानयेनादेकं स्वधयानिष्टतुः ॥ एता अर्धं तु हृद्यात्समभद्राच्छतमं जारिपुणानावृक्षे । धृतस्य धारा
 अभिचाकशीमिहिरप्ययोऽेतसोमध्यं आसं ॥ १ ॥ सम्यक् सर्वं तिसृति न धेना अतर्हृदामनसाप्यमानाः । एते अर्धं त्र्यमं चोष
 तस्य मगा इयं शिपुणोरीपमणाः ॥ स्थो रिव प्राच्यनेशं पुनासो वातममियः पतयंति युद्धाः । धृतस्य धारा अरुपो न वाजीकाष्ठाभिद
 द्धामिभिः पितृन्मानाः ॥ अभिप्रवृत्त समनेव योपाः कत्याप्याऽस्मयमाना सोऽग्निं । धृतस्य धाराः सुमिधो न सन्त तताजुप्राणो हृद्यंति
 जातयेदाः ॥ कन्या इव वहुमेतवा इभुज्यं जना अभिचाकशीमि । यत्र सोमः सयते यत्र यज्ञो यतस्य धारा अभितत्पवते ॥ अन्य
 पतसुष्टुतिगव्यमाजिमस्मात्सुभद्रादिविणानिधत्त । इमं यज्ञं न यतदेवता नो यतस्य धारा मधुमत्पवते ॥ धामंते विद्वं भुवं नुमार्धिश्रि
 तमंतः समुद्देह्यं । तरायुषि । अयामनीके समिधेय आर्धतस्म रम्यममधुमंततजुमस्वाहा ॥ २ ॥ इति पठन्यवपरिमितां धारां सं
 ततां सुगमपणसं योऽहुत्या अन्य इदं नममेत्युद्दिश्य त्यक्त्वा । विज्योतिरेत्यस्य जारो वृक्षो गिच्छिष्टुः प्रायः ॥ ॐ विज्योतिं प्रावृ
 हताभान्ति मित्रा विर्विधानि कृणुते महित्या । प्रादेवीर्मायाः संहते देवाः शिवाति तृणेरक्षसे विनिक्षे ॥ इत्यनेन चतथैवावशिष्टं हुत्वा ।
 अग्रय इदं नममेति त्यक्त्वा । ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति संस्थावहुत्या । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं ० । ततस्सं ह्रलकणान्समिद्धं
 शकलान्यग्निः प्रोक्ष्याप्तो महरेत् ॥ पूर्णाहुत्या घेतदंतं समूलं प्रयोगपारिजातकरोणलिवितमपीदानीं शिष्टान् कुर्वति । अध्यावभृ
 थस्थानियपूर्णपात्रजलेन मार्जनं कुर्यात् ॥ तद्यथा—पूर्वासाद्वितं पूर्णपात्रमास्तीर्णं वहिषिदक्षिणपाणिना निधाय तत्र गंगादिपुण्यन

दीःसरन्दक्षिणपाणिनास्पृशन् । ॐ पूर्णमसिपूर्णमैश्वराःसुपूर्णमसिपूर्णमैश्वराःसर्दसिसन्मैश्वराःसर्वमसिसर्वमैश्वराः । अक्षि
 तिरसिमाभेष्टाःइतिजपित्वा कुशाग्रैःप्राणादिपंचदिभुजलमंत्रैर्यथास्तिर्गसिचेत् ॥ तत्रमंत्राः—प्राच्यादिशिदेवाक्रविवर्जोमार्ज
 यतां । दक्षिणस्यादिदिमासाःपितरोमार्जयतां । (अपजपस्पृश्य) प्रतीच्यादिदिमहाःपञ्चवोमार्जयतां । उदीच्यादिद्वयाप
 ओपधियनस्पृतयोमार्जयतां । ऊर्ध्वायादिदिश्वज्ञःसंवत्सरःप्रजापतिमार्जयतामित्येकश्रुत्यापठन्प्रतिदिशंसिक्त्वाकुशाग्रैःस्वाक्षिर
 सिमार्जयेत् ॥ तत्रमंत्राः—आपोअस्मानित्यस्यदेवश्वाआपस्त्रिष्टुप् मार्जनेविनियोगः । ॐ आपोअस्मान्मातरःशुंघयंतुघृतेननो
 घृत्यःपुनरु । विश्वंहिद्विप्रंप्रवहंतिदेवीरुदिताभ्युःशुचिरापूतएभि ॥ इदमापःसिंघुद्रीपआपोत्रुष्टुप् मार्जनेवि० । ॐ इदं
 मापुःप्रवहत्यार्कचंद्रुरितमार्धे । यद्वाहमभिद्रोद्रोह्यद्वाशेषजुतानृतं ॥ समिन्ध्यानुआपुओपधयःसंतु । इत्येतैर्मन्त्रातेमार्जनं
 कृत्वा दुष्मिन्ध्यास्तसंसंतु योस्मान्देष्टुयंचवयंद्विष्मस्तहन्मि इतिनिर्मतिदेशेकुशाग्रैरपःसिचेत् ॥ ततोब्रह्मा यजमानवाम
 पार्श्वेस्त्रितपदयंजलौपूर्णपात्रस्यजलम् । ॐ माहंप्रजांपरासिचंयानःसयावरीःस्थन । समुद्रेवोनिनयानित्वंपाथोअपीथ ॥ इतिमं
 ध्रमकश्रुत्यापन्यापाचयन्स्वयंपापठन्प्रत्यङ्मुखनिपिच्य अंजलिस्त्रजलैःपापापनोदार्धमात्मानं(यजमानं)पत्नींचप्रोक्षेत् । पत्नीत
 ज्जलंवाहिपिनिपिचेत् । अधुवायजमानएवस्ववामपाणावुत्तानेवाहिर्निधाय तत्रदक्षिणपाणिनापूर्णपात्रमादाय माहंप्रजामित्यने
 नतज्जलंप्रत्यङ्मुखनिपिच्य ताआपःसमुद्रंयच्छंतीतिध्यात्वापाणिस्थजलैरत्मानंपत्नींचप्रोक्षेत् । ततःकर्ताग्नेर्वायव्यदेशेस्थितः
 संस्याजपेनोपतिष्ठेत् ॥ तद्यथा—अग्नेत्वंनइतिचतसृणांगौपायनालौपायनावाचंघुःसुचंघुःश्रुतचंघुर्विप्रचंघुश्चैकर्चाऋषयः अग्नि

दंवतादिप्रदाविरादृष्टदः अद्रुपस्थानेवि० । ॐ अत्रोत्तमोऽर्धतमजुतजाताशिवोभवावरुध्यः ॥ वसुदेवसुश्रवाअच्छानक्षि
 द्यमत्तमंरुपिदाः ॥ सनोवोधिश्रुधीहर्वमुख्याणोअधायुतःसमस्मात् ॥ तत्त्वाद्योचिष्ठदीदिवःसुभार्यनूनमीमहेसखिभ्यः ॥ ॐ
 धर्मेश्वरश्चमेयज्ञोपचतेनमश्च । यत्तेनूनतसातउपयत्तेतिरिक्तसैतेनमः । अमयेनमः । स्वस्ति । श्रद्धाभेयांयज्ञःप्रज्ञांवि
 द्यांबुद्धिंश्रियंवलम् । आयुष्यंतेजआरोग्यंदेहिमेहव्यवाहन ॥ ततोमह्यापितत्रैवस्थित्वापूतरेवोपतिष्ठेत् । ततःकर्ताआचा
 रात् । मानसोकइतिरुत्सोरुद्रोजगती । विद्वत्तिमहणोवि० । ॐ मानस्तुकेतनंयुमानंआर्योमानोगोपुमानोअश्वैपुरीरिपः ।
 घीरान्मानोरुद्रभाभुतोवधीर्हविष्मत्तुःसद्रुमित्याहवामहे ॥ इतिसुवविलपुष्टेनविभूतिंगृहीत्वा । ॐ इयायुषंजमदमेरितिल
 लते । कइयपस्ययुपमितिकंठे । अगस्त्यस्ययुपमितिनाभौ । यहेवानांज्यायुपमितिदक्षिणरकंधे । तन्मेअस्तुज्या
 युपमितिवामरकंधे । सर्वमस्तुदातायुपमितिशिरसिधारयेत् । केचनोपस्थानात्पूर्वविभूतिधारणमाहुरिति । ततःकर्तापरि
 स्तरणानिविसृज्याश्रयसिमुद्यपरिपिच्यविभ्यानिनइत्यर्चायित्यानत्याचपुण्याविभिरलंकृत्यनैवधत्वांमूलंचानिवेद्य । ततःकर्तापरि
 क्षिणां दक्षिणाभावेहुतदोषपट्टादिसहिरण्यंदत्वा । ब्रह्माभावेन्यसैवब्राह्मणायदत्वा । पात्राणिमक्षाल्यपूर्वक्रमेणद्वंद्वशालस्वय्यस्य
 स्मृत्येतिश्रीविष्णुंनत्याचम्यपूतपवित्रंमार्थविस्रस्यशुद्धदेशेक्षिपेत् । दद्येत्तुअग्नीषोमस्थानेइंद्राग्नी । इतरत्सर्वसमानं तच्चदक्षित
 मेव । सद्यरकालायांपोर्णमास्यासमावास्यायांचोभयत्रवायागदिनएवप्रातर्होमानंतरमन्यायायेध्मावर्हिणीसन्नहोदिप्रयोनकुर्वीत् ॥
 इतिश्रीरामेश्वरसुरिसुनुनारायणभट्टविरचितप्रयोगरत्नोपायार्पणस्याखीपाकप्रयोगःसंपूर्णः ॥

अथेष्टिप्रापयश्चित्तानि ॥ प्रमादादन्याग्नौचेत्स्वयंयजेतस्वाग्नावन्योवायजेतचेत्तदाप्रायश्चित्तंयधिकृच्चरुहोमंकृत्वापुनरुत्तीया
 दितिथिषुअन्याधानपूर्वकमिष्टिकुर्यात् । अतिपञ्चोष्टौविशेषः । अन्याधानात्पूर्वचेत्खीरजस्वलाभवतितदापंचमादिर्दिनेसद्य
 रकालान्याधानपूर्वकंजुहुयात् । अन्याधानात्परतोरजस्वलाचेत्तांगृहांतरेस्यापयित्वाप्रातिपथ्येवजुहुयात् । सूतकदिनेष्टिरतीता
 वेदागामिपर्वपूर्वतितिथिषुद्वितीयांचतुर्थीचविहायान्यासुतितिथिषुतामतिपत्रोष्टिकुर्यात् । तासामप्यतिक्रमेऽनंतरेपर्व
 णिपथिकृष्टागपूर्वकमतिपत्रयागंकृत्वातत्पर्वणोन्याधानंकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेऽतिपत्रस्यादकृच्छ्रप्रायश्चित्तंकृत्वाकालमाप्तां
 प्रतिपदिष्टिसद्यरकालान्याधानपूर्वकंकुर्यात् । द्वितीयपर्वतिक्रमेपूर्ववदागामिपर्वमध्येकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेतत्पर्वणिपथि
 कृतपूर्वकंकार्यं । पथिकृदिष्टिस्वतंत्रांप्रायपर्वेष्ट्यासमानतंत्रांवाकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेतृतीयप्रतिपदिअतिपत्रद्वयप्रायश्चित्तंकृ
 च्छ्रापंचारित्याप्राप्तकालामिष्टिकुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेआगामिपर्वपर्यंतपूर्वोक्तवक्तुर्यात् । तत्राप्यतिक्रमेस्मार्तमिन्नैर्यति
 तेनविधिनापुनःसंधानंकृत्वाप्राप्तेपर्वणिपतदिष्टिकुर्यात् ॥ अन्याधानेष्टिमध्येचंद्रग्रहणंचेदिष्टिदिनेहविरासादनानंतंकृत्वा अन्या
 धानेष्टिमध्येचंद्रग्रहदोषप्रायश्चित्तार्धमाज्यहोमंकरिव्यहृतिसंकल्प्य । नयोनवोभवतीत्यस्यसूर्यासावित्रीचंद्रमास्त्रिष्टुप् । अन्या
 धानेष्टिमध्येचंद्रग्रहणप्रत्यवायपरिहाराधमाज्याहुतिहोमे० । ॐ नवोनवोभवतुज्जायमानोहोक्तेतुरूपसामेत्यर्थं । भागंदेवेभ्यो
 विदधात्यायन्यचंद्रमास्त्रिरवेद्रीधमायुःस्वाहा ॥ चंद्रमसइदं० । ॐ यमादित्याअश्विर्माप्याययंतियमाक्षेत्तुमाक्षेत्तयुःपिवीति ।
 तेननेराज्ञावर्णोबृहस्पतिराप्याययंतुभुवनस्यगोपाःस्वाहा ॥ चंद्रमसइदं० । आभ्यांक्षेप्रकृताज्येनैवदुवाहुतीहुत्वाअदम्यलं

करणादितं ब्रुयात् । सूर्यग्रहणं चेद्धविरासादनांतितस्रआज्याहुतयः ॥ ताश्च । चित्रंदेवानामित्यस्यांगिरसःकुत्सःसूर्योऽखे
 ष्टुप् । अन्वाधानोऽष्टिमध्येसूर्यग्रहणप्रत्ययापपरिहारार्थमाज्याहुतिहोमेवि० । ॐ चित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरण
 स्यामः । आप्राद्यावापृथिवीञ्जतरिक्षंसूर्यआत्माजगत्सस्युपश्चस्याह ॥ सूर्योयेदं० । उदृत्यमित्यस्यकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योगायत्री ।
 सूर्यग्रहणप्रत्य० विनि० । ॐ उदृत्यंजातवेदसंदुर्व्यदंतिकेकृतयः । इशेविश्वायसूर्युत्स्याह ॥ सूर्योयेदं० ॥ उद्धयमित्यस्यकाण्वः
 प्रस्कण्वःसूर्योनुष्टुप् । सूर्यग्रहणप्रत्यया० विनि० । ॐ उद्धयंतमसुस्यरिज्योतिष्पश्यंतुजत्तरम् । देवदेवत्रासूर्यमगन्मज्योति
 रत्तुमत्स्याह ॥ सूर्योयेदं० । एतर्हुत्वाअन्यलंकरणादितंत्रयोपसमापयेत् । इदंप्रयोगपारिजातेसमहोक्तंप्रायश्चित्तं ॥ । प्रंधां
 तर्तुशौनकोकमुक्तवधा । इष्टिदिनेहविरासादनांतकृतेन्याधानोऽष्टिमध्येचंद्रग्रहणजनिवैगुण्यपरिहारार्थशौनकोकामाज्या
 हुतिमुपस्थानंचकरिष्येइतिसंकल्प्य । अत्राहगोरित्यस्यराहगणोगोतमश्चंद्रमागायत्रीइष्टिमध्ये० । ॐ अत्राहगोरमन्वतनामु
 त्यष्टुरप्रीच्यं । इत्थाचंद्रमसोगृहेत्याह ॥ चंद्रमसइदं० । नवोनवइत्यस्याःसूर्यासावित्रीचंद्रमास्त्रिष्टुप् । चंद्रोपस्थानेवि० । ॐ
 नवानवोभवतुजार्थमानोहोऽनुष्टुपसामेत्यर्थं । भागंदेवभ्योविदधात्यायन्यचंद्रमास्त्रिरतेदीर्घमायुः ॥ इति ॥ सूर्यग्रहणेतु
 संकरणादींचंद्रपदस्थानेसूर्यपदंपयोक्तव्यं । उद्धयमित्यस्यकाण्वःप्रस्कण्वःसूर्योनुष्टुप् । सूर्योपस्थाने० । ॐ उद्धयंतमसुस्यरि
 ज्योतिष्पश्यंतुजत्तरं । देवदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरत्तुमम् ॥ चित्रंदेवानामित्यस्यकुत्सःसूर्योऽखिष्टुप् । सूर्योपस्थाने० । ॐ
 चित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरणस्यामः । आप्राद्यावापृथिवीञ्जतरिक्षंसूर्यआत्माजगत्सस्युपश्च ॥ इतीष्टिमध्येग्रहणे

निर्णयः ॥ ॥ अन्याधानेष्टिमध्येनृगतौअयाश्चेतिमंत्रेणवक्ष्यमाणयत्पुनःसंधानंकृत्वा । ॐ भूर्भुवःस्वःस्वाहेतिमंत्रेणसंक
ल्पपूर्वकंप्रायश्चित्तंसंस्कृताज्येनहुत्वापुनरन्वाधानपूर्वकमिष्टिकुर्यात् । अन्याधानेष्टिमध्येप्रयाणोपस्थितातुभ्यंताअंगिरस्तमेतिसं
कल्पपूर्वकसंस्कृताज्यंहुत्वा । अरण्यादिपुसमारोप्यहोमकालेग्निप्रतिष्ठाप्यमातर्होमपूर्वकमिष्टिकुर्यात् । अन्याधायप्रतिपदिप्र
मादादिष्टाकरणेतृतीयादितिथिप्रगतरौपासनोत्तरसंकल्पपूर्वकसंस्कृताज्यंव्यसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वापुनरन्वाधायवागंकुर्यात् ॥
इतिमंधांतरोकानीष्टिप्रायश्चित्तानि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानि ॥ दान्यापरिमितदेशादर्वाग्वहिरायतनाद्गतश्चेदग्निःसचप्रायश्चित्तसमाप्तिपर्यंतस्थितियोग्यस्तदा ।
ॐ इदंत्तुपूर्वपुरज्जुतपूर्वकंतीयेनृज्योर्तिप्रासंविदास्य । सुवेदानेतुन्या १ आर्तरेधिप्रियोद्वानां १ पृमेजुनिर्धे ॥ इतिमंत्रेणायतनेमक्षिप्य
व्याहृतिभिराज्याहुतीर्जुह्यात् ॥ अत्रकारिका—अर्वाकश्चान्यापरासासुवहिरायतनाद्गतः । प्रायश्चित्तसमाप्त्यंतसमर्थोजीवितुं
यदि ॥ इदंतद्वत्प्रातस्तस्यस्थानेग्निमक्षिपेरपुनः । आज्याहुतीश्चजुह्याद्याहृत्याख्यैश्चपूर्ववत् ॥ दान्यापद्दग्निंशब्दंमुलेत्यापस्तंबः ।
दान्यापरिमितदेशाद्दहिरायतनाद्गतोपधिकृतेऽग्नयेचरंनिर्धेपत् । अशकौदादशगृहीतेनाज्येनखुचंपूरयित्वाअग्नयेपथिकृतेस्वा
हेतिपूर्णाहुतिर्जुह्यात् सुवाहुतिवा । तदुक्तंकारिकायाम्—आतिकांतोयदाश्वान्यापरासमनलोभवेत् । चरःपथिकृतेकार्यःपूर्णा
हुतिरथापिवा ॥ पूर्णाहुतिलक्षणंकारिकायामुक्तम्—आज्यंदादशकृत्वस्तुगृहीत्वपूरयेत्खुचम् । तथाचाज्याहुतिःकार्यासापूर्णा
हुतिरिष्यते ॥ सुवपूर्णाहुतिर्वास्यादित्येकेयान्निकाविदुः ॥ यद्यग्निःस्वयंज्वलतितदा । उद्दीप्यस्वजातवेदोपद्मोर्निकृतिमम ।

पश्यद्वयमल्लभायहजीवनंचदिशोदिश ॥ मानोहिःसीर्जातिवेदोगामभ्वंपुरुषंजगत् । अविश्वदयथागहिश्रियामापरिपातय ॥ इति
 मन्त्राभ्यांसमिद्वयमन्त्रायादध्यात् ॥ इति ॥ ॥ अग्रेऽश्वमलमूत्राद्युपधाते । ॐ पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसर्षपेधातुर्नव्रक्षणावसु
 नीधयज्ञैः । धृतेनृत्वंतुनुयोवर्धयस्वस्त्याःसंत्युजमानस्युक्तामाः ॥ इतिसमिधमादध्यात् । तदुक्तंकारिकायाम्—स्वयंज्वलेच्च
 द्वादीप्यस्वेतिद्वाराभ्यांसमिद्वयम् । आपयेमुपधातुपुनस्त्वेत्यनयासमित् ॥ इयमानाहुतिर्यदिवहिःस्कंदेत्तदादेवांजनमित्यनेनता
 मभिमृश्यद्रप्सश्चस्कंदेत्यन्याहुतिर्जुह्याख्याहतिभिश्च । ततःस्कन्नमनखेक्षिपेत् ॥ मंत्रौच—देवांजनमगन्धज्ञस्तस्यमाशीरचतुव
 र्धतां । भूतिर्धृतंनमुंचतुयज्ञोयज्ञपतिमरुहसः । भूपतयेस्वाहा । भुवनपतयेस्वाहा । भूतानांपतयेस्वाहा । यज्ञस्तत्त्वाप्रमयोन्म
 याभिमयाप्रतिमया । ॐ द्रप्सश्चस्कंदप्रधुमाऽअनृधनिमंचयोनिमनुयश्चपूर्वः । सुमानंयोनिमनुसंचरतद्रप्संजुहोन्नयनुसुसहोन्नाः
 स्वाहा ॥ अत्रकारिका—आहुतिर्हयमानातुयहिःस्कंदेतवेयदा । देवांजनमगन्धज्ञस्तस्यमाभिमृश्यतां ॥ द्रप्सश्चेत्याहुतिर्हुत्वा
 प्रक्षिपेदन्तेपुनः । देवांजनेतिसर्वत्रकज्ञत्वमिमृश्योद्धविः ॥ होतव्याज्याहुतिस्रचव्याहृत्यारुधैःसमुच्चयात् ॥ यागाद्यागन्वाधा
 ननिर्वापादिपुज्जातोदेवताव्युत्क्रमोयदाज्ञातस्तदाव्याहृतिभिर्हुत्वाविहितदेवतांपजेत् । यागादृध्वंदेवताव्युत्क्रमज्ञानेतुव्याहृतिभि
 र्हुत्वातंयागमावर्तयेत् । यदात्यप्रकृतांकांचिदेवतांपजेत्तदाव्याहृतिभिर्हुत्वाप्रकृतदेवतांपेयगमावर्तयेत् ॥ अत्रकारिका—प्रा
 यगागध्युत्क्रमेज्ञातेइदंकृत्यायजेत्तदा । अग्निज्ञातविपर्यासेविहितदेवतांस्मरन् ॥ इदंयांस्ततश्चतुर्व्युत्क्रमायगमेसति । प्रायश्चि
 दासिदंकृत्यायागंत्वायतयेत्तदा ॥ यदात्यविहितंकांचिदेवतामिदंयांस्तदा । प्रायश्चित्तमिदंकृत्यायागंत्वायतयेत्कृतम् ॥ इदं

द्याहतिहोमाख्यं ॥ अन्यान्यपि प्रायश्चित्तानि कारिकायाम्—पवित्रं यद्दिनस्यैवेत्यात्मविवर्तचरुः । यदाहविरपक्वं स्यात्तेनैव ह
 विषयजेत् ॥ चतुःशरावमात्रंतुपंचेद्वीहिभिरोदनम् । भोजयेत्तेन चाक्षेन चतुरोत्राक्षणानथ ॥ बहुदग्धमदग्धं वा किंचिदेव यदा
 हविः । द्वादशेऽनुत्तर्यार्गः स्यादात्म्यादितस्तदा ॥ कृत्स्नं दग्धं यदा तस्यात्पुनरुत्पादयेद्धविः । स एव यागः कर्तव्यः पुनर्यार्गस्तु
 नेत्यते ॥ मध्यारपूर्वार्धतो वसं यदिदुष्टं हविर्भवेत् । सर्वैव हविशो वद्येन्मध्यारपूर्वार्धतः पुनः ॥ इध्माधानं कृते दुष्टं प्रधानहविर
 न्नवेत् । तस्यानेजुहवादाज्यममुष्टं च जुहोत्यथ ॥ एवं सप्ताप्ययहुष्टं तदप्सु प्रक्षिपेत्पुनः । अन्याधानादिको यागः पुनः कर्तव्य ए
 यत् ॥ प्राणिभ्याधानतोऽमुष्टं प्रधानहविषित्वथ । तद्धविः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्तत्समापयेत् ॥ अंगानां चेद्धविर्दुष्टं तदप्सु प्रक्षिपेत्पुनः ।
 स्थिष्टकृद्धविषादोषाज्येनैव समापयेत् ॥ पच्युतैस्तु तत्रैः केशैः कीटैर्वाऽमेव्यसो विभिः । वसास्फुशुक्रमज्जास्थिमूत्रविद्रवैर्दू
 र्गकः ॥ श्लेष्माद्यैरपि भीमसैर्दुष्टानि स्युर्हर्षाणि चेत् । भिन्नानि चैव सिकानि दुष्टानि स्युः क्षिपेज्जले ॥ सुक्चेद्भिद्येत तर्ह्यन्यामा
 इत्यजुष्याद्धविः । वानरपत्नानि भिन्नानि प्राग्दंडान्यनलक्षिपेत् ॥ अन्यच्चाशुचिसंयद्धं नृमर्द्यां भिन्नमेव वा । भूमिर्भूमितुमं
 त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥ मंत्रः—भूमिर्भूमि मग्नमाता मातरमप्यगात् । भूयास्तपुत्रैः पशुभिर्योनोर्देष्टिसि भिद्यताम् ॥ इति ॥ संसृ
 टो यस्य गृह्याभिरन्यगृह्याग्निनापदि । चरुविंविचये कार्यो यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥ अग्निर्गुणी भवेदशुवि विचित्रादिको गुणः ।
 चरुः क्षामाय कर्तव्यो गृहदाहे तु वै भवेत् ॥ श्वाग्निना तु ससर्गोऽर्वातशुचये चरुम् । पचनाग्नेस्तु ससर्गो ससर्गाय चरुर्भवेत् ॥ वैद्युते
 न तु ससर्गोऽर्वातपुसते चरुम् । प्रायश्चित्तचरुस्थाने वा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥ पर्वण्यात्पार्श्वपाते तुर्ज्याद्भतभृते चरुम् । समानतंत्रं

बुद्ध्यालपार्थणेनतु कर्मणि ॥ अकृताप्रयणोऽश्रीयाद्वान्नयस्तुर्वततः । वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तुवा ॥ द्विपदन्नयदाभुं
 क्षतत्राप्यपचरुर्भवेत् । कपालनाशोऽप्येः स्याच्छ्रवणाकर्मनामभिः ॥ कपालंतद्भवेद्भिन्नं प्रागेव श्रवणाद्यदि । तदा तत्रोक्तमंत्रेण क
 पालसंदधाल्य ॥ अभिघ्नो घर्म इत्याभ्यामप्सु तत्राक्षिपेद्य ॥ तच्चेदशुचि संवद्धमाभ्यामवक्षिपेज्जले ॥ भिद्येद्यादिपुरोडाश उद्धृच्छे
 दधयापदि । किमुत्पतिसि मंत्रेण चार्हप्येनं निधायतु । अभिमंत्रयते तं तु माहं सीरिति मंत्रतः ॥ मंत्रस्तु—किमुत्पतसि किमुत्प्रोधाः
 शातः शातैरिहा गहि । अघोरो यज्ञियो भूत्या सीदसदनं स्वमाहं सीरिति ॥ श्रूयते मृतशब्दश्चेद्यजमाने तु जीवति । अन्नये सुरभिमत
 चरुः पूर्णाहुतिस्तुवा ॥ अथ यस्त्वधूर्णार्पाजनयेच्च यमौ ततः । समरुन्धश्च रंकुर्यार्तपूर्णाहुतिमया पिवा ॥ समारुढसमिन्नाद्यो पुनराधे
 यमिष्यते । श्रौतो कर्मविरोध्य न्यन्तु ग्यं तु शतशस्तिवद्भम् ॥ प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्यज्याहुतिस्तत्र भूभु
 यःस्वरीति हस्तु ॥ निमित्तानंतरत्तर्पणायश्चित्तं भवेद्विह । प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतोयदि ॥ प्रायश्चित्तं भवेद्वाज्यसंस्कारानं
 तंतरत्तदा । व्युत्क्रमो देवतानां तु संस्कारादौ भवेद्यादि ॥ मंत्राणां व्युत्क्रमस्तद्ब्रह्मो मादौ तु भवेद्यादि । मन्व्यारपूर्वार्धतश्चेति व्युत्क्रमोऽस्य म
 येद्यादि ॥ द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तदानीं र्वपणादिषु । यद्ब्रह्मो देवेत्युच्चाग्रह्या जुहुयात्तु सुवाहुतिम् ॥ यन्मुख्यं स्वगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे
 ददाति तत् । यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे क्षुवाहुतिम् ॥ कसौ चिद्वाक्त्राणायास्मिन्पक्षे द्रव्यं ददाति तत् । होतव्यैकाहुतिश्चानव्याह
 र्स्याख्यः समुच्चयात् ॥ सत्रयेव प्रायश्चित्तरूपं जपहोमं वा ब्रह्मैव कुर्यात् । जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणमिति सूत्रकृदुक्तेः ।
 तदभावे तु यजमानः समानन्यायत्वात् । यत्र स्वकाले कर्माकरणानि मितप्रायश्चित्तमुक्तं तस्मिन्प्रायश्चित्ते कृतं तीतं कर्म कार्यं न वेति

विषयक्रमः	पं.	विषयक्रमः	पत्रं.	विषयक्रमः	पत्रं.
माय्यार्पणयोगः ...	१४७	द्वि. आश्वयुजीकर्मप्रयोगः	...	द्वि. पिंडपितृयज्ञपाविणयोर्यव्यतिषंगः ...	१५६
पौर्णमासस्थालीपाकाश्वयुज्याप्रयणानां		द्वि. आप्रयणप्रयोगः ...	...	द्वि. अष्टकाप्रयोगः ...	१५६
तंत्रेणप्रयोगः ...	१४८	आश्वयुज्याप्रयणयोर्यव्यतिषंगः	...	तत्रपूर्वेद्युःश्राद्धप्रयोगः ...	१५६
प्रसंगादंगधरशाल्युद्धृताःप्रयोगाः		आप्रयणपूर्णमासाश्वयुजीनांतंत्रम् ...	...	द्वि. अष्टमीश्राद्धप्रयोगः	१५७
द्वि. पिंडपितृयज्ञप्रयोगः ...	१४८	इयामाकाप्रयणम्	...	द्वि. अन्वष्टक्यश्राद्धप्रयोगः	१५८
द्वि. श्रतृणाकर्मसर्पवलिप्रयोगः ...	१५१	द्वि. प्रत्यरोहणप्रयोगः	...	द्वि. माघ्यावर्षश्राद्धम् ...	१५८

मतभेदः । तदुक्तंकारिकायाम्—प्रायश्चित्तेकृतेपश्चादतीतमपिकर्मवै । कार्यमित्येकआचार्यानेत्यन्येतुविपश्चितः ॥ कर्मसमाप्ति
समर्थेगलोपेक्षातेऽज्ञातेवाप्रजापतिःप्रायश्चित्तमाह । प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेपुयत् । स्मरणादेवतद्विष्णोःसंपूर्णस्यादिति
श्रुतिरिति ॥ एवमन्यान्यपिप्रायश्चित्तानिग्रंथांतरतोऽवगंतव्यानि ॥ इतिप्रयोगरत्नेइष्टिप्रायश्चित्तानिनैमित्तिकप्रायश्चित्तानिच ॥

अथसकलकर्मसाधारणपरिभाषा ॥ तत्रकारिका—आज्यैकद्रव्यकेहोमस्याच्चेदाज्यपरिग्रहः । स्यात्परिस्तरणंतत्रकृता
कृतमितितिस्थितिः ॥ नोच्चारयतियत्राज्यपदंकर्मसुसूत्रकृत् । अनादिद्रव्यहोमेपुतत्रनित्यापरिस्तृतिः ॥ सर्वस्मिन्पाकयज्ञे
तुआज्यभागौकृताकृतौ । सर्वेषुपाकयज्ञेषुभवेद्ब्रह्माकृताकृतः ॥ धन्वंतरिमखेत्रह्मानित्यःशूलगवेतथा । ऊर्चेहोमंक्वचिन्ना
न्नाक्वचिन्मंत्रेणसूत्रकृत् ॥ नोभयंयत्रतत्रेष्टहवनंनामधेयतः । नैकेकांचनपक्षोयंचौलादावाश्रितोयदा । तदाम्निरिन्द्रइत्या
द्याहोतव्याइतिवृत्तिकृत् ॥ अनेकेपाकयज्ञाःस्युरेकस्मिन्कालएवतु । समानतंत्रकाःकार्यानतत्रावृत्तिरिज्यते । पात्रासादन
मिच्छतआज्याधिथ्रयणादिच । स्रुवादिमार्जनंचेध्वरज्जुप्रहरणंतथा ॥ पूर्णपात्रंभवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवनंतथा । द्रव्याना
देशआज्यंस्यादनुकेसाधनेस्रुवः ॥ जपा १ नुमंत्रणे २ मंत्र ३ उपस्थानाः ४ भिमंत्रणे ५ । मंत्रोयःकर्मकरणे ६ गृह्यकर्म

१ अत्रपरिस्तरणविकल्पः । २ नित्यमत्रपरिस्तरणम् । ३ चौलादिविवाहंतैपुकर्मसुआज्यभागौनभवतःआज्यप्रहणात् । तेनगृहप्रवे-
शनीयादावाज्यग्रहणाभावाद्विकल्पःसिद्धः । पाकयज्ञेषुकृताकृतौविलुकेपिआज्यमागौहुत्वेतिवत्सर्जनादौस्यादेव । तेनसर्वत्राज्यभागयो
र्विकल्पः । ४ मार्जनंतंसर्गार्तः ।

पुण्यपाशुपद् ॥ इदं कार्यमनेनेतिनकाचिहृदयतेविधिः । लिंगादेवेदमर्थत्वयेपातेमंत्रसंज्ञिताः ॥ मंत्रातेकर्मकर्तव्यमंत्रस्यकरण-
त्वतः । कर्मावृत्तौतुमंत्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि ॥ मंत्रोक्तेदेवतानांतुतूष्णीमेवाथनिर्वपेत् । चतुरश्रतुरोमुष्टोन्मोक्षणंचतथाभ-
येत् ॥ संहिवश्रपयेत्तत्रनास्तिव्युद्धरणंतथा । आदिष्टमंत्रहोमेपुसर्वत्रैवंप्रतीयताम् ॥ इति । कृताकृतवैकल्पिकम् । ऊचइतिगृ-
ह्यवृत्तकारः । कचिन्नाम्नाहोममाह यथा—सावित्र्यैव्रह्मणइति । कचिन्मंत्रेणाह यथा—अग्नेनयसुपथारायेअस्मानितिचतस्रभि-
रिति । यत्रतुननांमतोनयामंत्रतोहोमउच्यतेकेवलंतद्धितादिनादेयताविधानं यथा—प्राजापत्यस्थालीपाकस्यहुत्वाकाम्याश्चर-
यइत्यादौतत्रचतुर्थ्यतेनदेवतानाम्नाहोमइत्यर्थः ॥ अनेकइति यथा—आग्रयणाश्वयुजीकर्मणीयदाश्वयुज्यांक्रियेतेतत्रतयोरेक-
कालता । जपेति । जपादिपुपद्सुयस्तृतीयोमंत्रउक्तस्तस्यलक्षणमेतत् । लिंगादर्थेप्रकाशनसामर्थ्यादिदमर्थत्वंतत्तत्कार्यार्थ-
त्वं नतुमंत्रसामान्यलक्षणमिदम् । अव्याहयतिव्याह्यादिदोषापत्तेः । तस्माद्विशेषस्यैवमंत्रलक्षणम् । एवंचमंत्रशब्दोद्व्यर्थः

१ सहस्रपणपक्षेपुष्टयगुद्धरणायवे । निदध्यात्पात्रमितरन्मध्यैचवर्गोऽययोस्ततः । इति गृ० का० । २ नामहोमेप्रत्यक्षदेयताप्रकाशकस्यअग्नेवे-
रानुष्टनिर्वासीतिमंत्रस्यशीघ्रोपश्रितिः । ऋग्भिहोमेसाक्षाद्भाभायाहृल्लिङ्गीनांभ्रामनुमानेनबिलंबोपस्थितिकत्वमितितत्रतूष्णीमेवनिर्वापः ।
प्रोक्षणमप्येवं । यत्रतूष्णींनिर्वापस्तत्रदेवतांमनसाध्यायनतूष्णींनिर्वपेदितिप्रधान्तरे । ३ आव्यद्रव्यमनादेशेजुहोतिपुविधीयते । मंत्रस्यदेव-
तायाअप्रजापतिरितिस्थितिः । सचमहाव्याहृत्यात्मकइतिहेमाद्रिः । केवलंव्याहृतिप्रयमितिकमलाकरः । जीर्णपुस्तकेसमस्तव्याहृतिभिरित्युक्तं ।
यत्रदेवतानोरुमंत्रनोपस्तत्रमूलमंत्रोवेदितव्यः । छंदारपूर्वंकंचतुर्थ्यंतनोमैवमूलमंत्रः ।

सामान्यार्थो विशेषार्थश्चेति भगवान्—यत्रोपदिश्यते कर्मकर्तुरंगतुनोच्यते । दक्षिणस्तत्रविशेषः कर्मणांपारगः करः ॥ यत्रदि
 द्वियमोनोक्तो जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रादिशः शस्ता एद्रीसौम्याऽपराजिता ॥ अपराजिता ऐशानी । आसीन ऊर्ध्वः प्रहो
 यानियमो यत्र नोच्यते । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता ॥ तथा—अनादेशो स्वयं कर्ता सर्वैकत्विकपुरोहिताः । प्राकूलता साध
 नानांप्राक्संस्कारं च कर्मणाम् ॥ तथा—अविज्ञातस्वरा मंत्राः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः । एकश्रुत्यैव होमेषु विज्ञाताश्च विकल्पतः ॥
 यस्मिन्मंत्रेण पठितः स्वाहाकारो भवेद्यदि । स्वाहातेन प्रयोक्तव्यो होमेषु प्रणवादिकः ॥ यत्र स्यात्प्रत्यृचं शब्दस्तत्रैव होम इष्यते ।
 म्रगते तत्र होतव्यं स्वाहाकारं पठेत्ततः ॥ जानीयात्प्रत्यृचं मंत्रं तदन्यानुपदेशतः । ॐ भूर्भुवः स्वधेति तिस्रो व्याहृतयो जपेत् ॥ आभि
 श्वहोमेति सूभिश्च नुधौ स्यात्समासतः । अथ प्रयोगमंत्राणां पङ्क्तिं ध्वंक्षणं स्मृतम् ॥ जपानुमंत्रणाप्यायनाभिर्मंत्रस्तथैव च । उप
 स्यात्कर्मकरणं पदुपांशुप्रयोगतः ॥ जपमुच्चारणं विधात्कृत्स्वार्थमपि तद्भवेत् । अर्थतः कार्यलाभश्चेदर्थ एव कर्तौ भवेत् ॥ मंत्रमुच्चा
 रयन्नेव मंत्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमंत्रणम् ॥ एतदेवाभिर्मंत्रस्य लक्षणं चेक्षणादिकम् । अग्निः संस्प
 र्शनाधिक्यात्तदेवाप्यायनं स्मृतम् ॥ उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानं संयुतम् । बाह्यं कर्म यदेतेषु कर्मकाले क्रियेत यत् ॥ कर्मणः

१ करणवददन्तं जमनः प्रयोग उपांशुरिति दृष्टिः । उपांशुरूपस्योच्चारणस्य लक्षणं प्रातिशाल्येभिहितं करणवत् औष्ठव्यापारयुक्तं न तु मनः प्रयो-
 गमात्रेण परैरत्र वगादशब्दं इति द्वितीयारण्यके भाष्ये उक्तं । शनैरुच्चारयेन्मंत्रमीपदोघौघौ प्रचालयेत् । किंचिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः सजपः स्मृतः ॥
 ३११ ॥ भर्तृप्रीतिकाम् ।

करणंतस्यविहितार्थप्रकाशनम् । मंत्रेणकृत्वामंत्रांतैक्रियतेकर्मयेपुतु ॥ तथा—प्राजापत्यमुपांशुस्थान्मध्यंसावित्रमेवच । कृता
 कृतं ब्रह्मपरणंब्रह्माचाज्यस्यसंस्कृतिः ॥ संमार्गःसुवदव्योश्चाज्यभागौपरिस्तुतिः । ग्रीहीणामवघातश्चतंडुलेपुकृताकृतः ॥
 द्रयीभूतघृतस्यापिधिलापनविधिस्तथा ॥ इति ॥ अत्रविहितं कर्मयवित्रपालिः कुर्वीत । यदाहहारीतः—जपहोमहराह्येतेअसुरादिव्य
 रूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्यविद्रयंतिदिशोदश ॥ अग्निः—उभाभ्यामपिपाणिभ्यांविमैर्दभपवित्रके । धारणीयेप्रयत्नेनब्रह्म
 ग्रंथिसमन्विते ॥ ब्रह्मग्रंथिलक्षणं गरुडपुराणे—अस्त्यन्योवैष्णवोमार्गोब्रह्मग्रंथिविनिर्मितौ । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्यपवित्रमभि
 धीयते ॥ तद्ब्रह्मग्रंथिसमप्रोक्तं पवित्रदेवेदिभिः । पवित्रकर्तुरभिमुखप्रदेशोब्रह्ममार्गः ॥ पवित्रदर्भसंख्याचतत्रैव—सप्तभिः
 कुदापिजलैः कुर्याद्ब्रह्मपवित्रकम् । पंचभिः क्षत्रियस्यैवचतुर्भिस्तुतथाविशः ॥ द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितराणांतथैवच ॥ मार्क
 ण्डेयस्तु—चतुर्भिर्दभैपिजलैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्विष्टवर्णैर्वर्णयथाक्रमम् ॥ सर्वेषांवाभवेद्वाभ्यांपवित्रग्रंथितं
 नवा । त्रिभिरुदातिकेकार्येपौष्टिकंपंचभिस्तथा । चतुर्भिरभिचाराख्येविश्रः कुर्यात्पवित्रकम् ॥ हेमपवित्रंविशिव्यप्रशस्तमु
 कंहेमाद्रौ—अन्यानिचपवित्राणि कुदादूर्वात्मकानिच । हेमात्मकपवित्रस्यह्येकांनार्हतिवैकलं ॥ इति । द्रव्यभेदेनाहुतिप्रमाण
 भेदवचःसिद्धांतेशरे—कर्पप्रमाणमाज्यस्यान्मधुक्षीरंचतत्समम् । तंडुलानांशुकिमात्रं पायसंप्रसृतेःसमम् ॥ कर्पमात्राणिभ
 श्याणिलाजामुष्टिमितामताः । अन्नग्राससमंग्राह्यंदाकं ग्रासाधमात्रकम् ॥ मूलानांनुविभागः स्यात्कंदानामष्टमोशकः । इक्षुः

१ रभिचाराख्यं कुर्यन्कुर्यात्पवित्रकं इतिपाठः ।

पर्वप्रमाणः स्यादंगुलद्वितयं लता ॥ प्रादेशमात्राः समिधो ब्रीहीणां मंजरीसमा । तिलसकुक्कणादीनां नृगीमुद्राप्रमाणतः ॥ पत्रपु
 ष्पफलानां तु स्वमानाहुतिरिष्यते ॥ चंद्रश्रीखंडस्तूरीकुंकुमागरुर्दमाः । हरिमंथसमाः प्रोक्ता गुग्गुलुर्वदरीसमः ॥ आहुती
 नाभिदमानं कथितं वेदेदिभिरिति । हरिमंथश्चणकः । मृगीमुद्रालक्षणमुक्तं तत्रैव—स्यात्रिमुद्रामृगीमुद्राहोमे सर्वफलप्रदेति ।
 अरणिजन्यादेरग्रे रुक्षमादित्यमुक्तं तत्रैव—उत्तमोऽरणिजन्योऽग्निर्मध्यमः सूर्यकांतजः । उत्तमः श्रोत्रियागारान्मध्यमः स्वगृहादि
 जः ॥ एतमग्निताचसौ यर्णरजतादिपात्राभ्यां प्रणयेत् ॥ तथा चाग्निः—पात्रांतरेण पिहिते तावपात्रादिकेशुभे । अग्निप्रणयनं
 कुर्याच्छरावेतादृशेऽपिवा ॥ आपस्तंबः—नाप्रोक्षितमिधनमग्नावादध्यात् ॥ बहिरर्थकुशांभावे प्रतिनिधयः स्मृत्यर्थसारे—
 बहिःकाशमयं ग्राह्यं न लभ्यते कुशायदि । शरोदीरमुच्यथाश्चवालमुंजाजुनेक्षवः ॥ सुगंधितेजुनादारूदूर्वाक्षीरद्रुमा अपि । यद्वा
 सर्वतृणेभ्योऽपि शस्तं वर्हयिष्येति ॥ शुक्लमूलकृष्णमूलदुर्गधितृणवर्जितम् ॥ शातातपः—समित्युष्णफलादीनि ब्राह्मणः स्व
 यमाहरेत् । शूद्रानीतैः ऋयक्रीतैः कर्मकुर्वन्ब्रजत्यधः ॥ विष्णुः—दर्शेश्रावणमासस्य सप्तमं त्रयोत्पादिताः कुशाः । अयातयामा
 स्ते ज्ञेयानियोग्याः सर्वकर्मसु ॥ वर्षमिति शेषः । कुशोत्पादनं ब्रमाह कश्यपः—शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः । ॐ
 कारणेव भर्त्रेण कुशान् स्पृष्ट्वा द्विजोत्तमः ॥ विरिचिना सहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणि पापानि दर्भस्वस्तिकरो मम ॥ इमं
 मंत्रं समुचार्य ततः पूर्वोत्तरामुखः । हुंफट्कारेण दर्भांस्तु सकृच्चित्त्वासमुद्धरेत् ॥ हारीतः—अच्छिन्नाग्रान्यवित्रांश्च समूलान्को

१ मध्यमानाभिकागुष्ठानातिस्तृणयोऽजानान् मृगीदिति ।

मलान्नुभान् । पितृदेवद्विजायैहिसमादद्यात्कुशान्द्विजः ॥ मासेनभस्यमावास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतः । अयातयामास्तेदर्भो
नियोज्याःस्युःपुनःपुनः । गोभिलः—कुशमूलेस्थितोब्रह्माकुशमध्येजनार्दनः । कुशाग्रेशंकरंविद्यात्रयोदेवाव्यवस्थिताः ॥
हारीतः—चितौदर्भोःपथिदर्भोयैदर्भोयज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुद्रुकुशान्परिवर्जयेत् ॥ ब्रह्मयज्ञेषुयेदर्भोयैदर्भोःपितृत
र्पणे । हतामृत्रपुरीषान्यातेपांत्यागोविधीयते ॥ माकंडेयः—कुशपाणिःसदातिष्ठेद्ब्राह्मणोदंभवर्जितः । सनित्यंहतिपापानि
तूळराशिमिवानलः ॥ इधमवृक्षानाहमरीचिः—पलाशःखदिरोऽश्वत्थःशमीवटउदुंबरः । अपामार्गाकंदूर्वाश्चकुशाश्चेत्यप
रेषिदुः ॥ दशद्व्यदशवांगुल्यःसमाःपंचदशस्मृताः । नात्यंगुष्ठाःसत्त्वचश्चसार्द्राइधमइहोत्तमाः ॥ ब्रह्मपुराणेपि—शमीपला
शान्यग्रोधपुष्पक्षैकंरुतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरौविल्वश्चंदनःसरलस्तथा । शालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चैवयज्ञियाः ॥ दक्षिणा
यांविशेषउक्तोमहामारते—वेदोपनिषदेचैवसर्वकर्मसुदक्षिणा । सर्वत्रतुसमुद्दिष्टाभूमिर्गोविथकांचनम् ॥ वैजयापः—शिव
नेत्रोन्नयंयस्माद्रजतंपितृयज्ञभम् । अमंगलंतद्यत्नेनदेवकार्येषुवर्जितम् ॥ अन्यच्च—यज्ञोपवीतेद्वेधायेथ्रौतेस्मार्तेचकर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थयत्नाभावेतदिष्यते ॥ सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनच । विशिखोच्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतम् ॥ इति ।
अत्रपूर्वार्धेनसदाशब्दवशात्तत्पुरुषार्थता । उत्तरार्धेनविपर्ययनिर्वादाद्वारेणसशिखसोपवीताभ्यांकर्तव्यं कर्मेति कीर्तनात्कर्मार्थता ।
एवंचकर्मकालेदिसात्रंधोपवीताभावेकर्मालोपनिमित्तंचतुर्गुणार्थलोपनिमित्तंचेतिप्रायश्चित्तद्वयंभवति । दर्शपूर्णमासयोरिवानृत
वदने । कर्मणोचहिस्तुपुरुषार्थलोपनिमित्तमेकमेवेतिविवेकः ॥ संग्रहे—ग्रभुःप्रथमकल्पस्ययोऽनुकल्पेनवर्तते । सनाप्नोति

फलं तत्स्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिः ॥ यद्वत्पंथास्वगृह्यो कंयं स्य कर्म प्रचोदितम् । तस्य तावतिशास्त्रार्थे कृतं सर्वः कृतो भवेत् ॥ ॥
 अथ कर्मविशेषेऽपि ग्रिनामानि—यावको लौकिको ह्यग्निः प्रथमः संप्रकीर्तितः । अग्निस्तु मरुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥ ततः पुंसव
 ने ज्ञेयः पद्ममानस्तथैव च । सीमंते मंगलो नाम प्रवलो जातकर्मणि ॥ नाम्नैवै पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने तु शुचिः स्मृतः । सभ्यो नाम
 स चैतु न ता देवोऽसमुद्भयः ॥ गोदाने सूर्यनामाग्निर्विवाहे योजको मतः । आवसथ्ये द्विजो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु रुरुक्मकः ॥ प्रायश्चि
 ते चिदंश्चैव पाकयज्ञेऽुपावकः । देवानां हव्यवाहश्च पिदूणां कव्यवाहनः ॥ शान्तिके वरदः प्रोक्तः पौष्टिके वलवर्धनः । पूर्णाहुत्या
 मिलो नाम क्रोधोऽग्निश्चाभिचारिके ॥ यदयार्थे कामदो नाम वनदा हेतुदूषकः । कुक्षौ तु जाठरो ज्ञेयः क्रव्यादो मृतदाहने ॥ बह्विना
 मालक्षहो मे कोटिहो मे हुताशनः । वृषोत्सर्गेऽध्वरो नाम सुचये ब्राह्मणः स्मृतः ॥ समुद्रं वाड्यो ह्यग्निः क्षेयं सर्वतर्कस्तथा । ब्रह्मा
 वै गार्हपत्यश्च ईश्वरो दक्षिणस्तथा ॥ विष्णुराहवनीयः स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः । ज्ञात्वैव मग्निना मानि गृह्य कर्म समारभेत् ॥ स्मृत्य
 र्धे सारे—यदुशुष्कं धने चान्नौ सुसमिद्धे विधूमके । सांगारे लेलिहाने च होतव्यं नान्यथा क्वचित् ॥ ॥ स्तुपद्युवादिप्रकृतिवृक्षाः ।
 स्मृत्यर्थसारे—जुहूः पालादुपभृदाश्चत्थी वैकं कती भ्रुवा । यद्वासर्वोऽनुचः कार्योऽपेता मन्यवृक्षजाः ॥ शमी मय्यः श्लुचः कार्यः
 सर्वावाभूर्जवृक्षजाः । तदलाभे यथालाभ मन्ययन्नियवृक्षजाः ॥ खादिरस्तु स्तुवः कार्यः शम्भा प्राशि त्रमेक्षणे । खादिरो मुसलः का
 र्यः पालादाः स्यादुल्लसलः ॥ यद्दोभौ वारुणौ कार्यौ तदभावे न्यवृक्षजौ । मुख्याभावे तु सहशं द्रव्यं प्रति निधीयते । यावद्यावत्सुस

? यस्य यत्कर्म प्रचोदितमिति पाठः ।

दृशतत्तदेवाहिगृह्यते ॥ संग्रहे—प्रशस्तौ पूर्णपात्रार्थेदारुकांस्यमयौ मखे । खादिरेणस्रुवः कार्यः पालाशेन जुहूर्भवेत् ॥ त्वक्प्र
 देशोऽत्रिः स्यातामन्यैर्वायिजिर्वायैर्दुमैः । तदभावे पलाशस्य पर्णार्थ्यां हूयते हविः ॥ पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वीषिप्लोद्भवैः । पर्ण
 मन्मध्यमं शेषम् । मध्यमेन पर्णेन जुहोतीति श्रुतेः । चमसंवाप्रणीतायाः कांस्यपात्रमथापि वा ॥ घटनाप्रकारः । संग्रहे—
 आयामपंचधा कृत्वा द्विभागं प्राप्नुयते । त्रिभागं दंडमित्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥ पात्रायामोऽर्धतः पात्रविस्तारश्च तदार्धतः ।
 ग्रीयाविस्तारस्तस्यार्धाद्विलस्योच्छ्राय इष्यते ॥ विस्ताराद्विगुणं पात्रं ग्रीयाविस्तारमर्धतः ॥ अन्यानि तु लक्षणा निविस्तरभयेन नो
 फानि ॥ तथा—कान्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्येनैमिचित्तिके च सः । कान्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिर्विदुः ॥ न स्यात्प्रतिनि
 धिर्मन्त्रस्याभिदेशा[या]मिकर्मसु । स देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्नौरेव सा ॥ नाभावस्य प्रतिनिधिरेभावांतरमिष्यते । नापि
 तिनिधतन्व्यं निषिद्धं यस्तु कुत्रचित् ॥ इत्यादि ॥ तथा—स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ॥ कुशद्वयार्थोऽयं मन्त्रा
 क्षणाश्च बहुश्रुताः । न ते निर्माल्यतायां ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥ कुशाः षट्सु तु निर्माल्याद्वयार्था आभिचारिके । मन्त्रास्त
 त्रच शूद्रार्थे ब्राह्मणाः प्रेतभोजिनः ॥ षट्सु तर्पणश्राद्धासनभोजनमूत्रपुरीषकालधारणेषु । तत्र आभिचारिके ॥ कृतं विहितं
 कर्म विष्ण्वर्पणं कार्यम् । तथाच बृहन्नारदीये—विष्ण्वर्पितानि कर्मणि सफलानि भवन्ति हि । अनर्पितानि कर्मणि भस्मनित्य
 स्त हव्यम् ॥ नित्येनैमिचित्तिकं काम्यं यच्चान्यन्मोक्षसाधनम् । विष्णोः समर्पितं सर्वसात्त्विकं सफलं भवेत् ॥ भगवद्गीतायां—

यत्करोपियद्द्रासियजुहोपिददासियत् । यत्तपस्यसिक्तैतियत्तत्कुरुष्वमदर्पणम् ॥ इति । विहितभितिशेषः इत्यादि । एवमन्या
अपिपरिभाषाज्ञेयाः ॥ ॥ इतिश्रीभट्टरामेभ्वरसूरिसुनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेपरिभाषाप्रकरणम् ॥

अथगर्भाधानाद्याः संस्कारा उच्यन्ते ॥ तत्रप्रथमे रजोदशनेमासादौ दुष्टे सति गर्भाधानस्य शान्तिकपूर्वकं कर्तव्यत्वाच्छान्तिकं यत्कुं
दुष्टकालाद्युच्यते । प्रथमे रजसि चैत्रज्येष्ठ आपाढभाद्रपदकार्तिकपौषाशुभाः आश्विनो मध्यमः शेषाः शुभाः । क्वचिद्वैशाख
फाल्गुनपूर्वाधयो रधमत्वमुक्तम् । तिथिपुत्रतिपच्चतुर्थी पष्ठ्यष्टमी द्वादशी चतुर्दशी पौर्णमास्यामास्या अशुभाः । शेषाः शुभाः ।
क्वचित्सप्तम्येकादश्यावशुभे अष्टमी द्वादशौ च शुभे इत्युक्तम् । आसां शुभाशुभत्वाभ्यां मध्यमत्वमितिसांप्रदायिकाः । वारे पुरवि
भौममंदवारा अशुभाः अन्ये शुभाः । कैश्चित्सोमोप्यशुभ उक्तः । नक्षत्रेषु भरण्यार्द्रा पुष्याश्लेषापूर्वाज्येष्ठा मूलपूर्वाषाढापूर्वाभाद्र
पदा रेवत्योऽशुभाः । चित्रा विशाखा श्रवणाश्विनी मघा स्वातयो मध्यमाः । अन्यानि शुभानि । कैश्चित्तु कुत्तिका पुनर्वसु नुराधार
वत्योप्यशुभा उक्ताः । एवं च तासां मध्यमत्वम् । एवमन्यत्रापि । योगेषु व्याघातस्याद्यानवनारुह्योगं गंडातिगंडयोः पट्पट् शूलस्यं
च दशपरिघपूर्वाधैव धृतिर्व्यतीपातश्चेत्यशुभाः । वज्रो मध्यमः । अन्ये शुभाः । करणानि विष्टि विना सर्वाणि शुभानि । अहित्रे
धाविभके आद्यो भागः शुभः । द्वितीयो मध्यमः । तृतीयोऽशुभः । एवं रात्रौ । सूर्यो दयास्तमयावप्यशुभौ । रवि संक्रमादधो
नाडी चतुष्टयमूर्ध्वाप्यशुभम् । संक्रांत्यादि दग्धदिनेष्वशुभम् । रविचंद्रो परागयोरप्यशुभम् । संधयो पल्लवाद्याशौ चेषु भर्तु
रात्मनश्चतुर्थाष्टमद्वादशस्थे चंद्रे जीर्णरक्षनी लमलिन कृष्णवस्त्रेषु परिहितेषु च न शुभम् । समाजनीकाश्च मृत्तुणाग्निशूर्पेषु पशुष्काक्षतलो

हृष्याणशस्त्रादिधारिण्यापैतैर्युक्ते देशे चाशुभम् । देहलीद्वाररथ्यापितृमातृगृहेष्वशुभम् । ऊर्ध्वस्थितायानिद्रितायाश्चाशुभम् ।
पित्रादिसतिस्वभर्तृभिर्दृष्टमशुभम् । शय्यादौ चाशुभमित्यादिज्ञेयम् ॥ दुष्टमासादौ प्रथमरजोदर्शने तां वूलभक्षणादिमंगलाचारं
न कुर्यात् । द्वितीये शुभे नुतत्र कुर्यादिति केचित् । प्रथमे दुष्टे रजोदर्शने द्वितीयं प्रतीक्ष्य तस्मिन्नप्यशुभे विस्तरेण शांतिं कुर्वीदित्यपि
केचित् । प्रथम एव यथा शांतिं चरेदित्यपरे । अत्रैकस्मिन्नप्यशुभे वक्ष्यमाणं शांतिः कार्या । द्वित्राद्यशुभसंनिपाते तु तत्सू-
चितवहशुभनिरासार्थं वक्ष्यमाणानुति संख्यादिविघृष्ट्याकार्यं यथा शक्तीत्यादिज्ञेयम् ॥ इति शुभाशुभविचारः ॥ अथ
ऋतुशांतिरुच्यते ॥ तत्र—एवं विनायकं पूज्यग्रहांश्चैव विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोतीति याज्ञवल्क्येन कर्मफलसिद्धावविघ्नार्थं
त्येन ग्रहयज्ञस्यायस्य कत्योक्तेः । इह च दौर्नकेन । आर्तवानां तु नारीणां शांतिं वक्ष्यामि शौनके इत्युपक्रम्य ग्रहातिथ्यपुरःसरं भित्तिप्रक-
रणोक्तेरावस्य कदापि देवदेवशकालकर्तृकाणां च विशेषयचनाभावे तत्रेण कर्तव्यत्वाद्ग्रहमखपूर्वकस्तत्रेण शांतिप्रयोग उच्यते ॥
रजोदर्शनान्तरं पंचमादिदिने चंद्रताराद्यानुकूल्येशुचिदेशे सुखातया पट्यायुतः पतिः प्राङ्मुख उपविश्य प्राणानायम्य देशकालौ स्मृ-
त्वा मम पदयाः प्रथमरजोदर्शने ऽमुकदुष्टमासादिसूचितसकलारिष्टनिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समग्रहखांशौ न कोकां दुष्टरजो-
दर्शनदांतिं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनगौर्यादिपोडशमातृकापूजनब्राह्म्यादिसप्तमातृकापूजननां दीश्राद्धानि कृ-
त्वा शांतं दातुं कुटुंबिनं तत्र तत्र माचार्यब्रह्माणं च जपहोमार्थं मष्टौ पट्टचतुरोत्राकृत्वजोषि च त्वागं घादिना पूजयेत् । तत आचार्यो गृहे
शान्ते देशे शुचौ ॥ महीद्यौः ऋण्यो मेधातिथिर्भूमिर्गार्थत्री भूगार्थने० । ॐ महीद्यौः धृथिर्वीचनं इमं युजं भिमिक्षतां । पिपृतां नो

अथोत्तरनारायणभट्टी(अंलेष्टिपद्धति)विषयानुक्रमः ।

विषयक्रमः	पृ.नं.	विषयक्रमः	पृ.नं.	विषयक्रमः	पृ.नं.
सर्पप्रायश्चित्तप्रयोगः	१५८	स्मार्तग्नितोविशेषः	१६४	दशमदिनकृत्यम्	१७१
ब्रह्मसूच्यर्चनगव्यविधिः	१६१	और्ध्वदेहिकविधिः	१६५	एकादशाहकृत्यम्	१७२
प्रायश्चित्तोत्तरांगानि	१६१	मेतोपासन	१६६	धूपोत्सर्गः	१७२
उत्क्रान्तिधेनुदानम्	१६२	तिलजलिदानम्	१६८	महैकोदितम्	१७४
वैतरणीधेनुदानम्	१६२	मेतकृत्यविशेषनिर्णयः	१६८	महैकोदितविधिः	१७४
तिलपात्रदानं	१६२	नवश्राद्धम्	१६८	रुद्रगणश्राद्धम्	१७५
आतुरमनिधौ जाप्यम्	१६२	नम्रप्रच्छादनश्राद्धम्	१६९	यसुगणश्राद्धम्	१७५
मरणोत्तरविधिः	१६४	पाथेयश्राद्धम्	१६९	आचाब्दिकश्राद्धम्	१७६
गृहाच्छाशनेशवनयनप्रकारः	१६४	अस्थिसंचयनश्राद्धम्	१७०	सर्पिडीकरणम्	१७६
मेतस्याग्रे पुनः सधानम्	१६४	द्वितीयादिनवाहकृत्यम्	१७१		

भरीमभिः ॥ इतिश्रुमिरुष्टा तद्वक्षिणोत्तरयोश्चतथैवभूमिरुष्टा । ओपधयइत्यस्याध्वर्णोभिपगोपधयोनुष्टुप् ओपधिक्षेपेवि० ।
 ॐ ओपधयःसंवदंतेतोमेनसहराज्ञा । यस्मैकुणोर्तिब्राह्मणस्तंराजन्पारयामसि ॥ इतिद्रोणप्रमाणप्रीतिहिमिर्भध्येतद्वक्षिणोत्तर
 तश्चरुष्टदेशंत्राहृत्याराशित्रयंकृत्वा तेनैवक्रमेणराशित्रयेनवमकालकमभयंकुंभत्रयं आकलशोव्यितिमंत्रावृत्यास्थापयेत् । एवं
 सर्वत्रमंत्रावृत्तिः । आंकलशोव्यित्यस्यकारयपोदेवलःपवमानःसोमोगायत्रीकलशस्यापनेवि० । ततःप्रसुवआपइतिनवचस्यसु
 कस्यसिंधुक्षितयमेधोनद्योजगती । कलशेष्टदकपूरणेवि० । ॐ प्रसुवआपोमहिमानंमुत्तमंक्रुत्वात्तिसदनेविवस्वतः ।
 प्रसुवसंसंज्ञेधाहिवक्रमुःप्रसुवरीणासतिंसिंधुरोजसा ॥ प्रतैरद्वद्वरुणोयातवेपथुःसिंधोयद्वज्राऽअभ्यद्रवृत्त्वम् । भूम्याअधि
 प्रवतायासिसातुनायदेपुमभ्रजगतामिरुज्यासि ॥ द्विविस्वनोयततेभूम्योपर्यन्तंशुभ्रमुधर्दयतिभानुना । अथादिद्वप्रस्तनयंति
 वृष्टयःसिंधुयदेतिषुपभोनरोरवत् ॥ अभित्वासिंधोयिशुभ्रमिन्नमातरावाश्रार्पतिपर्यसेवधुनवः । राजेवृष्टयानयसित्वमित्सिन्धौ
 यदेपुमभ्रंप्रवतामिनक्षति ॥ इमंमेगेयमुनेसरस्वतुहोतुद्विस्वोभंसचतुपरुष्या । अस्मिन्मयामरद्वधेवितस्तयाजीकीपेष्ट
 णुह्यासुयोमया ॥ (सितासितेसरितेयत्रसंयुतेत्राहुतासोदिव्यमुत्पतति । येवैतन्वंश्विविजंतिधीरास्तेजनासोअमृतत्वंभजंते)
 ॥ १ ॥ तृष्टामयाप्रधुमयातवेसजुःसुसत्वारस्यारव्येत्वात्वा । त्वंसिंधोक्रुभंयागोमतींक्रुमुंमेहृदवासरध्यामिरीयसे ॥ क्रुज्जाले
 नोरशतीमहिवापरिज्यासिभरतेरजांसि । अदंवासासिंधुरपसामपस्तुमाश्वानचित्रावपुधीवदशेता ॥ स्वध्वासिंधुःसरधासुवा
 साहिरण्ययसिष्टकृतावाजिनीवती । ऊर्णावतीधुवतिःसीलमावत्पूताधिवत्सेसभगामधुवधं ॥ सुखंरथंशुशुजोसिंधुरभिनृतेनवा

जंसनिपट्टसिद्धान्तो । महान्त्यसमहिमार्गस्य तदन्वयस्य स्वयंशसो विरुचिर्नः ॥ २ ॥ याः प्रवतइति वसिष्ठेन धःशकरी अभि
 मन्त्रेण वि० । ॐ याः प्रवर्तानिवर्तद्वतं उदन्वर्तीरनुदकाश्च याः । ता अस्मभ्यं पर्यासापि न्वमानाः शिवादेवीरशिपुदाभवंतु सर्वा
 नृधौ अशिपुदाभवंतु ॥ गंधद्वारामित्यस्यानंदकर्मचिह्नतीति रासुताः श्रीरनुष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । एवमप्येति तत्र तत्र
 विनियोगोद्देशः । ॐ गंधद्वारादुराधुर्पानित्यपुष्टां कुरीयिणीं । ईश्वरसर्वभूतानां तामिदोषहृद्ये श्रियं ॥ इति त्रिव्यपि गंधं प्र
 क्षिप्य । या ओषधीरित्यस्याधर्वणोभिपगोपपद्योनुष्टुप् । ॐ या ओषधीः पूर्वाजाता देवेभ्यस्त्रिगुणं पुरा । मनेनुवभ्युर्णामहंश
 तंधामानिसुस्रवं ॥ इति सवैषधीः । ततो मध्यकुंभे । यवमीहितिलमापान्कं शुभ्यमाकमुद्गानि क्षेत्वा गायत्र्योदुंबरकुशादुर्वार
 कोपलचंपकविल्वविष्णुकांता तुलसीवर्हिपदांखपुष्पीदातावर्धश्वगंधानि गुंडीरकपीतसर्पपापामार्गपलाशपनसजीरकं प्रियंगुगोधूम
 मीष्टाभ्युदधिदुराधधृतपद्मपत्रनीलोत्पलसितरकपीतकुरंदकगुंजावचाभद्रमुलकाख्यानिद्राविंशदौषधानिसर्वाणि यथासंभवं वा
 क्षिपेत् । ततस्त्रिमुकलक्षेणु कांडात्कांडादित्यस्याध्वियां निव्यजपनिपद्योनुष्टुप् । ॐ कांडात्कांडात्तरोहतीं परंथः परंथः परं ।
 एवानोदूर्ध्वमर्तमुसहर्षेण सुतेन च ॥ इति दूर्वाः । अभ्युत्थेव इत्यस्याधर्वणोभिपगोपपद्योनुष्टुप् । ॐ अभ्युत्थेवो निपदनं पूर्णवो
 वसतिच्छता । गोभाजुइतिकलसधुयस्तनवधूपूरुषं ॥ इति पंचपद्मवान् । अभ्युत्थोदुंबरलक्षचूतन्यग्रोधपद्मवाः । गजाभ्यं
 स्थानरथवल्मीकसंगमहदगोष्ठस्यामृदः । स्थानाधुधिविकण्वो मेधातिथिर्भुमिर्गार्जनी । ॐ स्थानाधुधिविभवानृक्षरानिवे
 दनी । यच्छानुः शर्मे सुप्रथः ॥ इति मृदः क्षिप्या । याः फलिनीरित्यस्याधर्वणोभिपगोपपद्योनुष्टुप् । ॐ याः फलिनीर्या

अंफलाअर्धपुष्पायाश्चपुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुंचत्वंहसः ॥ इतिपूगीफलानि ॥ सहिरलानीत्यस्यदयावाश्वःसविता
 गायत्री । ॐ सहिरलानिद्राशुर्पेसवार्तिसवित्ताभगः । तंभुगांचित्रमीमहे ॥ इतिकनककुलिशनीलपद्मरागमौक्तिकानिपंच
 रत्नानिक्षिपेत् । हिरण्यरूपइत्यस्यशौनकोपांनपात्रिष्टुप् । ॐ हिरण्यरूपःसहिरण्यसंहगुपांनधातसेदुहिरण्यवर्णाः । हिरण्य
 धातरियोर्नोर्निपद्याहिरण्यदाददत्यन्नमसै ॥ इतिहिरण्यंचक्षिपेत् । शुवासुवासाइत्यस्यविश्वामित्रोयूपखिष्टुप् । ॐ शुवांसु
 वासाःपरिधीतुआगात्सजुश्रेयान्भयतिजायमानः । तंधीरासःकवयुजभयन्तिसुवाभ्योऽमनसादेवयंतः ॥ इतिसूत्रेणयाससाच्चकल
 द्वाकठान्वेष्टयित्वागंधाक्षतपुष्पमालाभिःकलशान्भूषयेत् । ततःकलशत्रयोपरितेनैवक्रमेणसावर्णराजतंकांस्यमयंताम्रमयंवैष्णवं
 मृन्मयंवायवादिपूरितंपात्रत्रयं । पूर्णादवीत्यस्यविश्वेदेवाःशतक्रतुरनुष्टुप् । ॐ पूर्णाद्विपरपत्तसुपूर्णपुनरापत । वृक्षेव
 विक्रीणावहृहपुमूर्जैश्चावक्रतो ॥ इतिनिधाय तदुपरिश्वेतंवस्त्रत्रयंन्यस्यतत्रचंदनादिनाष्टदलानिकुर्यात् । मूर्तित्रयस्यादावष्टु
 सारणंकुटवायथाक्रमंस्थापनंकुर्यात् । तत्रमंत्राः ॥ अग्निपदत्यागेन ॐ ससिंवाजंभुरंददातिवीरंश्रुत्यैकमनिष्ठां । रोदसीवि
 चरत्समंजन्नारिवीरकुक्षिंपुरंधिं ॥ अमसःसंमिदस्तुभद्रामुहीरोदसीआर्विवेद्या । एकंचोदयत्समत्सुदुज्जाणिदयतेपुरुषि ॥ हृत्यंज
 रतःकर्णमावाह्योनिरंददृज्जखं । अत्रियुमर्षरुष्यदंतर्नभेधंभ्रजवांसुज्जत्सम् ॥ द्वाद्विंशंवीरपेशाक्रपुष्यःसहस्रासुनोति । दि
 विहृव्यमाततानयमानिविभृतापुरुषा ॥ उक्थैर्कपय्योविह्वयंतुरोचामनिवाधितासः । वयोऽंतरिक्षेपततःसहस्रापरिधिति

गोनां ॥ विशद्वैल्लेमानुपीर्यामनुषेनहुंशुविज्ञाताः । गांधर्वापुण्यामृतसुगन्धूतिर्धृतआनिर्घता ॥ ब्रह्मऋभवस्ततश्चुर्महामयोचामासु
 युक्तिं । प्रावज्जरितारयविष्टमहिद्रविणुमायजस्य ॥ ॐ अग्निःसर्षवाजंभूरदंदात्यग्निर्वोरंश्रुत्यंकमनिघां । अग्नीरोदसी
 विचरत्समंजज्ञग्निर्गारुग्रीरकुक्षिपुराधि ॥ अग्नेरमसःसमिदस्तुभद्राग्निर्गहीरोदसीऽआविवेद्या । अग्नेरैकंचोदयत्सुमत्स्वन्निर्बुजा
 णिदयतेपुलां ॥ अग्निर्हृत्पंजरतःकर्णमावाग्निरज्योतिरदहज्जकथं । अग्नेरग्निर्बुधमवठरुच्यद्वृत्तरुग्निर्मेधंमृजयार्सृजत्सं ॥ अग्नि
 र्द्वार्धण्यग्रीरयेदाऽअग्निर्नमोऽपुयःसहस्रासुनोति । अग्निर्द्विहृद्व्यमातंताम्रेधार्मानिविभृतापुरुजा ॥ अग्निमकथैर्नपयोचिह्नयते
 ऽग्नेरौयामनिवाधुतातः । अग्निवयोअंतरेक्षेपतंतोभिःसहस्रापरियातिगोनां ॥ अग्निविशऽईल्लेमानुपीर्याऽअग्निमनुषेनहुंशुवि
 ज्ञाताः । अग्निर्गार्धर्वापुण्यामृतसुगन्धूतिर्धृतआनिर्घता ॥ अग्नेयब्रह्मऋभवस्ततश्चुरग्निमहामयोचामासुयुक्तिं । अग्नेप्रावज्जरिता
 रंयविष्टमहिद्रविणुमायजस्य ॥ ऋक् ७ । ततः तन्नमध्यमेगायत्र्याविश्वामित्रोभुवनेभ्वरीगायत्री । भुवनेभ्वर्यावाहनादौवि० ।
 ॐ तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवत्यधीमहि । धियो यो नःप्रचोदयात् ॥ भुवनेभ्वर्चनमःभुवनेभ्वरीमावाहयामीति यथाशक्ति सुवर्ण
 निमित्तंभुवनेभ्वरीप्रतिमांस्थापयेत् । तदक्षिणकुंभोपरिवखे । इंद्राणीवृषाकपिरिंद्राणीपंक्तिः । इंद्राण्यावाहनेवि० । ॐ
 इंद्राणीमासुनारिपुसुभर्गामहमश्रवम् । नृहंस्याअपूरंजनजूरसामरतेपतिर्विश्वस्मादिंद्रजन्तरः ॥ इंद्राण्यनमः इंद्राणीमावाह
 यामीति तथैवसावर्णामिंद्राणीप्रतिमांस्तथाप्य । उत्तरकलशोपरि । इंद्रत्याविश्वामित्रइंद्रो गायत्री । इंद्रावाहनेवि० । ॐ
 इंद्रत्यावपुभंयुयंसेतोमेहवामदे । स्वर्णाहिमव्योअंधसः ॥ इंद्रायनमः इंद्रमावाहयामीति तथैवसावर्णामिंद्रप्रतिमांस्थापयेत् ।

ततश्चक्रमंत्रैरुक्तमेणदं वतात्रयस्य कांडानुसमयेन षोडशोपचारैः पूजां कुर्यात् । ततो मध्यकुंभे आचार्योऽष्टसहस्रमष्टशतं वा गायत्रीं
जप्त्वा श्रीसूक्तं जपेत् । यथा । हिरण्यवर्णा मिति पंचदशार्चस्य सूक्तस्य आनंदकर्मचिह्नोर्तेदिरासुताः क्रमयः । आद्यायाः श्रीरद्विश्वेत्सु
भेदे वर्ते अन्यथा सांश्रीः आद्यास्तिस्रो नुष्टुभः चतुर्था बृहती पंचमी पथ्या त्रिष्टुभो ततोऽष्टावनुष्टुभो त्यागस्तारपंक्तिः जपे विनियोगः ।
ॐ हिरण्यवर्णा र्हीर्णां ० १५ । तत एकमस्ति त्रिगदक्षिणकुंभेरुद्रसूक्तानि जपेत् । यथा । कद्गुद्राय ते निवर्चस्य सूक्तस्य धौरः कण्वोरुद्रो
गायत्र्यं त्यानुष्टुप् । जपे वि० । ॐ कद्गुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमायुतव्यसे । यो चेन्मशं तं मद्दे ॥ यथानो अर्दितिः कर्त्तव्यं भ्ये नृभ्यो यथा
गवै । यथा तु कायं रुद्रियम् ॥ यथानो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे स्रजो पसः ॥ गायथर्तं मे यथर्तं रुद्रं जलां
पसे पुजम् । तच्छ्रयोः सुक्ता मीमहे ॥ यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ १ ॥ शनः कर्त्तव्यं ते सुगं
मेपाय मेव्यं । दृष्टो नारिभ्यो गवै ॥ अस्से सोमं शिशुम धिनिधे हि शतस्य नृणाम् । महिश्चर्वस्तु विनम्यम् ॥ मानः सोमपति
याधो मारा तयो जुहुरत । आनंदं दोषार्जभज ॥ यास्ते प्रजा अमृतं स्य परं सिन्धुधाम इतस्य । मूर्धाना भांसो मवेन आभूयतीः सोमवेदः
॥ २ ॥ इमारुद्राय तव स इत्येकादशार्चस्य कुत्सोरुद्राद्या न वज्रगत्योत्येदं त्रिष्टुभौ । जपे विनि० । ॐ इमारुद्राय तव सैकपुदिनं
क्षयदीराय प्रभरामहे मतीः । यथाशमसं द्विषद् चतुर्ष्वदे विश्वं पृष्टमासेऽअस्मिन्नं तातुरम् ॥ मल्लानोरुद्रो तनो मयं रुद्राधि क्षयदीरा
यूनमंसा विधेमते । यच्छं च योश्च मनुरायुजे पुता तदं यमस्तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ अयमामते सुमति देवयुज्यया क्षयदीरस्य तव रुद्र
मीढुः । सुश्राय निदिशो अस्माकुमाचरारिष्टवीरा जुह्वामते हविः ॥ त्वेपं यं रुद्रं यज्ञसाधैर्बुं क्वमि मयं सुनिह्वयामहे । अरे

अस्मद्भ्युह्योऽस्य तु सुमतिमिद्वयमुत्सावृणीमहे ॥ द्विवोवराहमरुपकपटिर्नत्वेपुरुपनमसानिह्वयामहे । हस्तोविभ्रद्रेपुजावाप्या
 णिशर्मयमच्छदिंरसभ्यंसवत् ॥ १ ॥ इदं प्रिये मरुतामुच्यते चः स्वादोः स्वादीयो रुद्राद्यवर्धनम् । रास्वाचनो अमृतमर्तुभोजनं रमने
 तु काशुतर्नायमृक ॥ मानोमहातमुतमानो अर्भकमान उक्षतमुतमान उक्षितम् । मानोवधीः पितरुं मोतमातरुं मानः प्रियास्तन्वोरुद्र
 रीरिपः ॥ मानस्तोकेतनं ये मानाया मानो गोपुमानो अभ्येपुरीरिपः । वीरान्मानोरुद्रभाभितो वधीर्दुर्विर्कृतः स दुर्मित्रा हवामहे ॥
 उपतुस्तोमान्पुशपाइवाकर्ं रास्वापितमरुतां सुक्रमसे । भद्राहिते सुमतिर्दुल्लयत्तमाधाव्यमवृद्धत्तैवृणीमहे ॥ आरेतौ गोद्वन्तपूरुपुमं
 क्षवद्दीरसुक्रमसेते अस्तु । मृळाचनो अधिचन्द्राहिदेवाधाचनः शर्मयच्छदिवर्हाः ॥ अर्वाचामुनमो अस्मा अवस्वः द्योतु नो हव रुद्रो म
 रुत्वात् । तन्नो भित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिधुः पृथिवी जतयोः ॥ २ ॥ आते पितरिति पंचदश चरस्य सूकस्य गृत्समदोरुद्रस्त्रिष्टुप् ।
 जपयिनि० । ॐ आते पितमरुतां सुक्रमसे तुमानः सूर्यस्य संहयो युयोधाः । अभिनो वीरो अर्वातिक्षमेतमजाधेन हि रुद्रमुजाभिः ॥
 त्वादत्तमीरुद्रशतसेभिः शूता हिमा अदीयिभे पुजोभिः । व्यृसद्वेयो वितरं व्यंहो व्यमर्षी वाष्वातयस्या विपृचीः ॥ श्रेष्ठो जातस्य रुद्रश्चि
 यासितु वस्त्रमस्तु वसां यज्जवाहो । पर्षिणः पुरमंहसः स्थस्तिविश्वा अभीतीरपसो युयोधि ॥ मात्वा रुद्रचुक्रुधामानमो भुमार्दुष्टुती
 यपुभ्रमासद्वती । उन्नो वीराऽअर्पयभे पुजोभिर्भुपकमंत्वा भिपर्जादृणोमि ॥ हवीमभिर्हवसे यो हविर्भिरवस्तोमभीरुद्रं दीपय ।
 क्रुद्रुद्रः सहवोमानो अस्ववभुः सुदिप्रोरीरधन्मनाय ॥ १ ॥ उन्माममंदवपुभो मरुवान्त्वधीयसावयसानार्धमानम् । दृष्णीव
 च्छावामर्षपाअं दीपा विवासे वरुद्रस्य सुक्रम ॥ कृस्वैरुद्रमृल्लयाकृदस्त्रो गो अस्तिभे पुजो जल्यारः । अप्रभृतीरपसो देव्यस्याभीनु

मावृष्य चक्षमीधाः ॥ प्रवृत्तवृष्यभायाभ्यतीचेमहोमर्हीसुष्टुतिर्गीरयामि । नमस्याकल्मषी किन्तनमीभिर्गुणिसित्वेपंरुद्रस्य
 नाम ॥ स्थिरभिरंगैः पुरुषपुत्रो वृष्यः शर्कराभिः पिपिशो हिरण्यः । ईशानादस्य भुवनेन स्य भूरे न वा लयो पद्मद्रादस्य मम् ॥ अर्हन्निव
 भर्पसायकानि धन्यार्हन्निष्कयं जतं विभ्ररूपम् । अर्हन्निदं यस्येति श्रमभ्युनवाओर्जीयोरुद्रत्वदस्ति ॥ २ ॥ रतुहिश्चतंगत्सदं
 युधानं मगनभीममुपहृत्पुत्रम् । मलार्जो विरेरुद्रस्तवानोन्यतैर्अस्माच्चिर्वपंतसेनाः ॥ कुमारश्चित्पितरं वंदमानं प्रतिनातामरुद्रोपयं
 तम् । भूरुद्रातरं सत्यतिगुणीपेस्तु तस्य भेषु जारस्यसे ॥ यार्गो भेषु जामरुतः शुर्चीन्याशतं मावृष्यो यामयुसु । यानिमनु
 रवृणीतापितानुस्त्राघ्राच्योश्च रुद्रस्य वरिम ॥ परिणोहेतीरुद्रस्य वृज्याः परित्पुस्तं दुर्मतिर्महीगात् । अर्वास्थिरामुपवद्भ्यस्तनुष्व
 भीदस्त्रिकायुतनयायमूढ ॥ एयावभ्यो वृषभचो कितानुयथा देव न हृणीषे न हंसं । हवन् श्रुत्वा रुद्रहवाधिबृहद्वदेमविदधे सुवीराः
 ॥ ३ ॥ इमारुद्राय स्थिरधन्य न इति च तस्युणावसिष्ठो रुद्रस्त्रिषो जगत्यां त्यात्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ इमारुद्राय स्थिरधन्य नो गि
 रः क्षिप्रपेदेद्याय स्त्रुधाहं । अपाहं यसहमानाय वृधसोतिमामयुधाय भरताश्रणोत्तनः ॥ सहिष्येण क्षम्यस्य जन्मनः साकाज्येन दि
 व्यस्य चेतसि । अवद्वर्त्तीरुपनोदुरक्षरानमीवोरुद्रजासुनो भव ॥ यार्तेद्विदुदवस्य द्वाविस्परि रक्षमया चरति पुरिसावृणक्तनः । सुह
 रं ते स्वपि वात भेषु जामानस्त्रोके पुतनये पुरीरिपः ॥ मानो वधीरुद्रमापराद्राभाते भूमप्रासितौ हीलितस्य । आनो भजवृहिर्पिजीवशं
 सेयुपयंतस्त्रिभिः सदानः ॥ १ ॥ आवोरज्जानं वामदेवोरुद्रस्त्रिष्टुप् । जपेविनि० । ॐ आवोरज्जानमध्वरस्य रुद्रहोतारं
 सत्यपञ्जरेदस्योः । अग्निपुरातनयिलोरुचिज्ञाद्विरण्यरूपमवसेकृणुध्वमम् ॥ तमुष्टुहिभौमो वीरुद्रस्त्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ

तमुद्दिष्टयःस्त्रियुःसुधन्वायोविश्वसुक्षयतिभेपूजस्य । यथासमहेसोमनसायथरुद्रंनमोभिर्द्वयमसुरंदुवस्य ॥ भुवनस्यपितरमृजिभ्वारुद्र
स्त्रिष्टुप् । जपेवि० । ॐ भुवनस्यपितरंगीभिरभीरुद्रदिवर्वावर्धयारुद्रमुक्तौ । वहंतमव्यमजरांसुपुत्रमृधगुधेमकविनोपितासः ॥ त्र्यं
धकयस्त्रिष्टोत्रोनुष्टुप् । जपेविनि० । ॐ त्र्यंधकयजामहेसर्गाधेष्टुष्टिवर्धनं । त्वर्वाकर्मवृधधनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ अधान्य
भ्रमियगुत्तरुभेएकादशावृत्तिभीरुद्रजपेत् । तत्रादान्यासान्कृत्वाऋष्यादिसरेत् ॥ यद्यथा ॥ नमकानांप्रथमानुवाकेआ
द्यायाःकश्यपोद्वितीयायाआत्रेयस्तृतीयायाःकश्यपस्ततोद्वयोर्गौतमस्ततएकस्याःकण्वस्ततोद्वयोर्मरुत्यास्ततएकस्याभगवांस्ततस्ति
सृणानारुद्रस्ततस्त्रिष्टुणांभगवान् । द्वितीयानुवाकस्यमंडूकस्तृतीयानुवाकस्यभगवांश्चतुर्थानुवाकस्यदुर्वासाःपंचमपष्ठानुवाकयोर्म
गवान्सप्तमानुवाकस्यहेमकोशोऽष्टमानुवाकस्यनवमानुवाकेचनमोवदतियावद्भगवानवशिष्टस्याग्निर्दशमानुवाकेप्रथमस्यपुलहोद्वि
तीयस्यस्कंदस्ततोद्वयोर्मांडव्यस्ततएकस्यदेवरद्वततएकस्यभगवांस्ततएकस्यात्रिस्ततएकस्यवैव्याघ्रस्ततएकस्यभगवांस्ततएकस्यवैरा
जस्ततएकस्यपुलहस्ततएकस्यनारदस्ततएकादशानुवाकेआद्यानांचतुर्णाहुर्वासास्ततआसमासिर्देवलइत्युपयः । प्रथमानुवाकेआ
द्यास्यरुद्रस्ततएकस्यशंभुस्ततएकस्यस्कंदारमारुद्रस्ततोद्वयोरुद्रस्ततएकस्यशंभुस्ततोद्वयोरादित्यात्मारुद्रस्ततएकस्यशंभुस्ततस्त्रिष्टुणां
रुद्रस्ततस्त्रिष्टुणांभगवांस्ततोद्वितीयतृतीयानुवाकयोर्रुद्रस्ततश्चतुर्थपंचमपष्ठानुवाकानांशंभुःसप्तमानुवाकस्यरुद्रोऽष्टमानुवाकस्यनमो
वःभिरिकेभ्यइत्यंतस्यचनवमस्यभगवानवशिष्टस्यरुद्रोदशमानुवाकेचतुर्णोरुद्रस्ततएकस्यनंदीश्वरारुद्रस्ततएकस्यभगवांस्ततए
कस्यशंभुस्ततएकस्यरुद्रस्ततएकस्यभगवांस्ततोद्वयोःशंभुस्ततोवशिष्टानांरुद्रइतिदेवताः । प्रथमानुवाकेआद्येनुष्टुभौततएकस्व

राटनुष्टुपतएकानिचटनुष्टुपततएकानुष्टुपततएकानिचटनुष्टुप ततएकामस्तारपंक्तिःपंचपदापंक्तिर्या ततएकपदपदाजगतीततः
 सषानुष्टुभलतोष्टानुवाकायजुंपिततएकामस्तारपंक्तिःपंचपदापंक्तिर्या ततएकानुष्टुपततश्चतस्रोजगत्यस्ततस्तिस्त्रिष्टुभलतएकपंच
 पदानिष्टुपमदावृहतीयाततोद्वादशानुष्टुभलतस्त्रीणियंजुंपिततस्तिस्त्रोनुष्टुभलतएकपयजुरितिच्छंदांसि । अथचमकानांअग्निःकां
 दक्रयिः आद्याप्रायेण्यागीगायत्रीशिष्टानांवाजादयोद्यादिविशेषादेवताःयजुश्छंदःजपेविनियोगः ॥ एवरंद्रंजट्वा ॥ शंनइद्रा
 श्रीतिसूक्तजपेद् । शंनइद्राश्रीतिपंचदशार्चसूक्तस्यवसिष्ठोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप । जपेविनि ० । ॐ शंनइद्राश्रीभवतामवोभिः
 शंनुइद्रावरणाग्रावहव्या । शर्मिद्रासोमसुवितायशयोःशंनुइद्रापुपुणवाजसतो ॥ शंनोभगःशमुतःशंसोभस्तुशंनःपुरंधिःशमु
 संतरायः । शंनःसत्यस्यसयमुस्तशंसःशंनोअर्युमापुरुज्जातोऽअस्तु ॥ शंनोधाताशमुधतानोअस्तुशंनजलूचोभवतुस्त्रयाभिः ।
 शरोदसीपृहतीशंनोअग्निःशंनोदेवानांसुहवानिसंतु ॥ शंनोअग्निर्ज्योतिरनीकोअस्तुशंनोमित्रावरुणाग्र्यभिनःशम् । शंनःसुक
 तामुष्टुगानंसंतशंनइपुरोअभिवानुयातः ॥ शंनोद्यावापृथिवीपूर्वहूतौशमुतारिस्वइशयेनोअस्तु । शंनोपेधधीर्बुनिनोभवंतुशं
 नोरजस्तस्यातिरस्तुजिष्णुः ॥ १ ॥ शंनुइद्रोवसुभिर्देवोअस्तुशमोदित्येभिरुणःसुशंसः । शंनोरुद्रोरुद्रेभिर्जलापुःशंनुस्वष्ट्रा
 ग्नाभिरुदृष्टणोतु ॥ शंनुःसोमोभवतुब्रह्मशंनःशंनोप्रावाणःशमुसंतुयज्ञाः । शंनुःस्वरुणांमितयोभवंतुशंनःप्रस्वःशम्भस्तु
 धोदः ॥ शंनुःसुर्धुवरुचक्ष्वाउदेतुशंनुश्चतसःप्रदिशोभवंतु । शंनुःपर्वताध्रुवयोभवंतुशंनुःसिधवःशमुस्तवापः ॥ शंनोआदि
 तिर्भवतुद्रतेभिःशंनोभवंतुमरुतःस्वर्काः । शंनोविष्णुःशमुपपानोअस्तुशंनोभवित्रंशम्भस्तुवायुः ॥ शंनोदेवःसंवितात्रायमाणः

शानो भवतपसो विभर्ताः । शानः पुर्वन्या भवतु प्रजाभ्यः शानः क्षेत्रस्य परितस्तु शोभुः ॥ २ ॥ शानो देवा विश्वदेवा भवतु शंसंस्व
 त्सहृषी भिरस्तु । शमी भिषाचः शशुरातिषाचः शनो दिव्याः पार्थिवाः शनो अप्त्वाः ॥ शानः सत्यस्य परतपो भवतु शानो अवतः शसु
 संतगावः । शानं नृभयः सकृतः सहस्राः शानो भवतु पितरो हिवेषु ॥ शानो ब्रज एकपादे वो अस्तु शानो हिवेषु १ : शंसं मुद्रः । शानो अपां
 नपात्सुरस्तु शानः पृथिव्यवतु देवगाणा ॥ अदित्यारुद्रावसवोजुषतु देवसां क्रियमाणं नवीयः । शपयंतु नो दिव्याः पार्थिवा सो गोजाता
 इत्येयुजियासः ॥ ये देवानां वृजिया यज्ञिपानां नो र्यजत्रा अभूता ऋतज्ञाः । ते नो रासंता मुरुगाय सद्ययं परतस्तु स्तिभिः सदानः ॥ ३ ॥
 ततः कुंभपश्चिमदेशे स्थंडिले प्रितिष्ठाप्य तदीशान्यां वेद्यादौ नवमहादींस्तत्तन्मंत्रैरावाह्यापोऽहशोपचारैः संपूज्य तदीशान्यां प्राग्वक्तुं
 भंसंस्थाप्य तत्र परणमावाह्याग्निसमीपमेतान्याधानं कुर्यात् । यथा द्वे स मिधावादाय समग्रह-भुवने ० देवतापरिग्रहार्थमन्याधानं
 करिष्ये अस्मिन्नन्याहिति नामावित्यादि च धृषी आउपनेत्यंतमुक्त्वा नवग्रहान्प्रत्येकममुकसंख्याभिः (१०८ वा २८ वा ८) समिति
 स्ताऽन्याहुतिभिः । आधिदेवताः प्रत्यधिदेवताश्चैतरेव द्वयैः (२८ वा ८ वा ४) क्रतुसाहस्यपदेवताः क्रतुसंरक्षकदेवताश्च (४ वा
 २) । पुनरत्र प्रधानं । भुवने न्यरीप्रत्येकममुकसंख्याभिः (१००८ वा १०८ वा २८) दूर्वातिलमिश्रगोधूमपायसाज्याहुतिभिरित्युक्त्वा
 ज्याहुतिभिः । इंद्राणां सिद्धं च प्रत्येकममुकसंख्याभिः (१०८ वा २८ वा ८) दूर्वातिलमिश्रगोधूमपायसाज्याहुतिभिरित्युक्त्वा
 शेषेण रियष्टकृतमित्यादिसवोपदेश इत्युक्त्वा सुहृयात् ॥ अन्येतु—गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वे
 तिशोतकेन द्राणीद्रयोर्होमानां च योर्होनां सोऽन्याहुस्तन्मतऽन्याधानादौ तत्कीर्तनाभावः । आहुतिसंख्यावक्ष्यते । ततः

विषयक्रम.	पत्रं.	विषयक्रमः	पत्रं.	विषयक्रमः	पत्रं.
पाथेयश्राद्धम्	१७८	रात्रौजननमरणरजोदर्शनादिनिर्णयः	१८३	पंचकमरणेविधिः	१८५
उदकुंभश्राद्धम्	१७८	रात्रौदाहादिनिर्णयः	१८३	पंचकमृतेदाहविधिः	१८६
मातापितरौर्नरेणप्रयमान्देविहितनिधिः	१७८	दशाहान्तर्दर्शयते	१८३	सर्पहतेनागधृतम्	१८६
द्वानि	१७८	दाहकालेऽग्निनाशे	१८४	पापव्यादीर्नानारायणबलिः	१८७
पाळाशप्रतिष्ठातिदाहविधि	१७९	आहिताग्नेर्देशात्तरमरणे	१८४	सहगमनेविधिः	१८७
पुन सत्कारेफालशुद्धि.	१७९	पिंडप्रमाणम्	१८४	रजस्वामरणेविधिः	१८८
अधिकारिनिर्णयः	१८०	अथाऽन्यवनिष्पत्ति	१८४	सूतिका मरणेविधिः	१८९
विभक्ताविभक्तकर्तव्यनिर्णयः	१८०	विधानानि	१८५	सूतिकादिनभेदेनप्रायश्चित्तम्	१८९
प्रकीर्णकनिर्णयः	१८०	ब्रह्मचारिमरणेऽर्कविवाहः	१८५	गर्भिणीमरणेविधिः	१८९
पोढशश्राद्धनिर्णयः	१८१	कुष्ठिमरणेविधिः	१८५		

परिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वाभुवनेश्वरीद्राणींद्रेभ्योमुष्मेत्वेतिमनसाध्यायनृत्पूर्णचतुरश्वतुरोमुष्टीत्रिरुष्याहुतिबहुत्वाच्चा
निरुष्य गोदुग्धेपायसंश्रयित्वाज्यसंस्काराद्याज्यभागांतंकुर्यात् । ततोयजमानोदक्षिणतलपविश्य । होमार्थंचजपार्थंचवर
येदृत्वजोबहून् । आचार्योद्विलैःसहेतिचोक्तेराचार्यत्विजाहोमावगमात्तत्पांचस्वल्पत्वेनत्यागायोगात्तैश्चक्रियमाणेहोमेयजमानेन
प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वात्तदानीमेवांगप्रधानदेवताउद्दिश्यएताभ्यइदंनममेतित्यजेत् । ततआचार्यःसत्त्विक्नवग्रहेभ्योऽष्टश
ताष्टाविंशत्यष्टान्यतमसंख्याकाघृताक्ताअर्कादिसभिधस्तिलाज्याहुतीश्चहुत्वा अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपंचलोकपाले
भ्यस्तनून्संख्ययाजुहुयात् । ब्रह्मणांयदाष्टौतदान्येभ्यश्चतस्रइतिसंप्रदायः । ततोभुवनेश्वर्यैगायत्र्यादधिमधुघृताकाभिस्तिस्व
भिस्तिस्वभिर्दूर्वाभिरेकाहुतिरित्येधमष्टसहस्रमष्टशतंवादूर्वाहुतीर्घृताकतिलमिश्रगोधूमाहुतीःपायसाहुतीर्घृताहुतीश्चजुहुयात् । ए
वमिद्राणींद्रयोःप्रागुक्तमंत्राभ्यांक्रमेणहविश्चतुष्टयंप्रत्येकमष्टशतसंख्ययाभुवनेश्वर्याअष्टसहस्रपक्षेजुहुयात् । तस्याअष्टशतपक्षे
तयोरष्टाविंशतिरितिसंप्रदायः । इतरपक्षेचतुष्टयोनहोमः । ततःस्विष्टकृदादिप्रायश्चित्तहोमांतंकृत्वाइंद्रादिदिक्पालेभ्योनवग्रहे
भ्योभुवनेश्वरीद्राणींद्रेभ्यः क्षेत्रपालायचसदीपमापभक्तवलीनतत्तन्मंत्रैर्दद्यात् । तद्यथा ॥ सपत्नीकोयजमानःप्रतिवर्लिसंक
ल्प्यसाक्षतजलक्षिपेत् । अद्यपूर्वोच्चरितः कृतस्यसनवग्रहमखदुष्टरजोदर्शनशांतिकर्मणःसांगतासिद्धिद्वारातत्संपूर्णफलावाप्त्य
र्थं इंद्रादिलोकपालेभ्यआदित्यादिग्रहेभ्यःप्रधानदेवताभ्यःक्षेत्रपालायचवलदानानिकरिष्ये ॥ तत्रक्रमः । त्रातारमिंद्रगर्गइ
द्रस्त्रिष्टुप् । इंद्रमोत्यर्थचलदानेविनियोगः । ॐ त्रातारमिंद्रमवितारमिंद्रहवहवसुहवशूरमिंद्र । हवामिश्रंकरुहूतमिंद्रस्वस्ति

नोम्रघर्वाधुग्विद्वः ॥ इन्द्रायनमःसर्वोपचारार्थेगंधाक्षतपुष्पसमर्पयामि । इन्द्रायसांगायसपरिचारायसायुधायसशक्तिकायइमंस
 दीपमायभक्तचलिसमर्पयामि । भोइन्द्रअमुंवलिंगुहाणदिशंरक्षमयजमानस्यवासकुटुंबस्यसपरिवारस्यआयुःकर्ताक्षेमकर्ताशान्ति
 कर्तापुष्टिकर्ताबुष्टिकर्तानिर्विघ्नकर्ताकल्याणकर्तावरदोभव । इत्यंतपठित्वागंधपुष्पाक्षतजलानिपूर्वाभिमुखस्त्यजेत् । अनेनव
 लिदानेनइन्द्रःप्रीयताम् । एवमग्न्यादिभ्योदिक्पालेभ्यस्तत्तन्मन्त्रैर्वलिदद्यात् । ततआग्नेय्याम् । अग्निद्रुतंकाण्वोमेधातिथिर
 मिर्गायत्री । अग्निप्रीत्यर्थेवलिदानेचि० । ॐ अग्निद्रुतंवृणीमहेहोतारंविश्वेवदसम् । अस्ययज्ञस्यसुकृत् ॥ अग्नयेसांगा
 य० । भोअग्नेइमंवलिंगुहाणदिशंरक्ष० । अनेनवलिदानेनअग्निःप्रीयताम् ॥ २ ॥ ततोदक्षिणस्याम् । यमायसोमैव
 स्वतोयमोयमोनुष्टुप् । यमप्रीत्यर्थेवलि० । ॐ यमायसोमसुनुतयमार्यभुहुताहुविः । यमंहयज्ञोर्गच्छत्यग्निद्रुतोअरंकृतः ॥ यमा
 यसांगाय० । भोयमइमंवलिंगुहाणदिशंरक्ष० । अनेनवलिदानेनयमःप्रीयताम् ॥ ३ ॥ ततोर्नैऋत्याम् । मोपुणोद्यौरः
 कण्वोर्नैऋतिर्गयत्री । नैऋतिप्रीत्यर्थेवलि० । ॐ मोपुणःपरापरानैऋतिर्दुर्हणावधीत् । पट्टीष्टतृष्ण्यासह ॥ नैऋत
 येसांगाय० । भोनैऋतेअमुंवलिंगुहाणदिशंरक्ष० । अनेनवलिदानेननैऋतिःप्री० ॥ ४ ॥ ततःपश्चिमे । तत्त्यायामि
 शुनःशेषोवरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणप्री० । ॐ तत्त्यायामिब्रह्मणावदमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः । अहेळमानोवरुणेहवो
 ध्युरुशंसमानआयुःप्रमौषीः ॥ वरुणायसांगाय० । भोवरुणइमंवलि० । अनेनवलिदानेनवरुणःप्री० ॥ ५ ॥ ततोवाय
 व्ये । तववायोव्यन्थांगिरसोवायुर्गयत्री । वायुप्रीत्यर्थे० । ॐ तववायवृतस्पतेत्वष्टुर्जामातरन्दुत । अवांस्यावृणीमहे ॥

वायवेसांगाय० । भोवायोइमं० । अनेनवलिदानेनवायुःप्री० ॥ ६ ॥ ततउत्तरे । सोमोधेनुंगोतमःसोमस्त्रिष्टुप् । सोम
 प्रीत्यर्थे० । ॐ सोमोधेनुंसोमोअर्वतमांशुसोमोवीरंक्रमण्यंददाति । सादुन्यविदुथ्यंसमेयं पितृश्रवणंयोददाशदस्मै ॥ सोमा
 यसांगाय० । भोसोमइमं० । अनेनवलिदानेनसोमःप्रीयताम् ॥ ७ ॥ ततईशान्याम् । तमीशानंगोतमईशानोजगती ।
 ईशानप्रीत्यर्थे० । ॐ तमीशानुंजगत्तस्तस्थुपस्यातिथियंजिन्वमवसेहमहेययम् । पुषानोयथावेदसामसंहृधेरक्षितापुयुरदब्धः
 स्वस्तये ॥ ईशानायसांग० । भोईशानइमं० । अनेनवलिदानेनईशानः० ॥ ८ ॥ आदिप्रलस्यत्सआकाशोगायत्री ।
 आकाशप्रीत्यर्थेवलिदाने० । ॐ आदिप्रलस्यरेतसोज्योतिष्पश्यंतिवासुरम् । पुरोयद्विध्यतेदिव ॥ आकाशायनम० । अने
 नाकाशःप्री० । स्योनामेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । भूमिप्रीत्यर्थेवलि० । ॐ स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी । यच्छानुः
 शर्मसुप्रथः ॥ भूम्येनमः० । अनेनभूमिःप्री० ॥ ततोऽग्रहवल्योदेयाः । तत्रपूर्वे । आकृष्णेनहिरण्यस्तूपःसवितात्रि
 ष्टुप् । सूर्यप्रीत्यर्थेवलि० । ॐ आकृष्णेनुरजसावर्तमानोनिवेशयन्नमृतंमर्त्यं च । हिरण्येनसपितारथेनाद्वोयोतिमुर्वनानि
 पश्यन् ॥ आदित्यायसांगायसपरिवारायईश्वराग्निरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमंसदीपमापभक्त्यालिसमर्पयामि । भोआ
 दित्यइमंवल्लिगुहाणममयजमानस्यसकुटुंबस्यसपरिवारस्यायुःकर्ता० । अनेनवलिदानेनादित्यःप्रीयताम् ॥ ९ ॥ आग्नेय्याम् ।
 आप्यायस्वराहूणगोतमःसोमोगायत्री । सोमप्रीत्यर्थे० । ॐ आप्यायस्वसमेतुसेविश्वतःसोमवृण्यं । भवावाजस्यसंग्रहे ॥
 सोमायसांगायसपरिवारायोमाद्रूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं० । भोसोमेमंवल्लिगुहाण० । अनेनवलिदानेनसोमःप्री

यताम् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् । अग्निर्मूर्धाविरूपेणारकोगायत्री । भौमप्रीत्यर्थे० । ॐ अग्निर्मूर्धादिवःकुकुत्पतिःप्रथि
 व्याअयम् । अपारेतांसिजन्वति ॥ भौमायसांगायसपरिवारायस्कंदभूमिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय० । भौमौ
 मेमंवलिंगुहाण० । अनेनवलिदानेनभौमःप्रीयताम् ॥ ३ ॥ ईशान्याम् । उद्बुध्यध्वंसैग्योबुधोबुधस्त्रिष्टुप् । बुधप्री
 त्यर्थे० । ॐ उद्बुध्यध्वंसमनसःसखायःममग्निमिध्वंबुहवःसर्नीळाः । दुधिक्रामग्निमपसंवदेवीमिंद्रावुतोर्वसुनिह्वेयः ॥ बुधा
 यसां० । नारायणविष्णुरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय० । भोबुधेमंवलिगुहाण० । अनेनवलिदानेनबुधःप्रीयताम्
 ॥ ४ ॥ उत्तरस्यां । बृहस्पतेशौनकोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । बृहस्पतिप्री० । ॐ बृहस्पतेअतियदुर्योअर्होइद्युमद्विभातिकृतुम
 जनेषु । यद्वीदयुच्छर्यसःऋतप्रजातुतदुस्मासुद्रविणंधेहिचित्रम् ॥ बृहस्पतयेसांगाय० ब्रह्मेद्ररूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहि
 ताय० । भोबृहस्पतेइमंवलिंगुहाण० । अनेनवलिदानेनबृहस्पतिःप्री० ॥ ५ ॥ पूर्वस्यां । शुक्रःपाराशरःशुक्रौद्विपदावि
 राट् । शुक्रप्री० । ॐ शुक्रःशुक्रकौत्सोपोजारःपुत्रासमीचीदिवोनज्योतिः ॥ शुक्रायसांगाय० इंद्रेद्राणीरूपाधिदेवता
 प्रत्य० । भोशुक्रमंवलिंगुहाण । अनेनव० शुक्रःप्रीयताम् ॥ ६ ॥ पश्चिमे । शमग्निरिर्विठिःशनैश्चरउष्णिक् । शनैश्चरप्री
 त्यर्थे० । ॐ शमग्निरग्निभिःकरुच्छंनस्तपतसूर्यः । शंवातोवात्वरपाअपुसिधः ॥ शनैश्चरायसांगाय० यमप्रजापतिरूपाधिदेवताप्र
 त्यधिदेवतासहिताय० । भोशनैश्चरइमंवलिंगुहाण० । अनेनवलिदानेनशनिःप्रीयताम् ॥ ७ ॥ नैर्ऋत्याम् । कयानोवा
 मदेवोराहुर्गायत्री । राहुप्रीत्य० । ॐ कयानश्चित्रआशुवदूतीसदाबुधःसखा । कयाश्चचिष्ठयावृता ॥ राहवेसांगाय०

कालसपरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय० । भोरहोइमंवलिंग० । अनेनवलिदानेनराहुःप्री० ॥ ८ ॥ वायव्ये । केतुं
 कृण्वन्मधुच्छंदाःकेतुर्गायत्री । केतुप्रीत्यर्थे० । ॐ केतुकृण्वन्नकेतवेपेशोमर्याअपेशसे । समुपार्द्धिरजायथाः ॥ केतवेसां
 गाय० चित्रगुप्तद्वारूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहिताय० । भोकेतोइमंवलिंगृहाण० । अनेनवलिदानेनकेतुःप्रीयताम् ॥ ९ ॥
 ततः । गणानांत्वाशौनकोगृत्समदोगणपतिर्जगती । गणपतिप्रीत्यर्थे० । ॐ गणानांत्वागुणपतिहवामहेकुर्विकवीनानामुपमश्रवस्त
 मम् । ज्येष्ठराजुं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पतु आनः शण्वन्नूतिभिः सीदुसादनं ॥ गणपत्येसांगा य सपरिवाराय क्रद्धिबुद्धिसहिताय० । भोग
 णपतेइमं० । अनेनव० गणपतिःप्री० ॥ जातवेदसेमारीचःकश्यपोदुर्गात्रिष्टुप । दुर्गाप्रीत्यर्थेवल्लि० । ॐ जातवेदसेसुनवामसोम
 मरातीयतोनिदहान्तिवेदः । सनःपर्पदतिदुर्गाणि विभ्वानावेयुसिंधुदुडितात्यग्निः ॥ दुर्गायैसांगायै सपरिवारायै सायुधायै सशक्तिकायै
 इमं धर्लिस्समर्पयामि । भोदुर्गे० ममयजमानस्यसकुंडुवस्यायुःकर्त्रीपुष्टिकर्त्रीतुष्टिकर्त्रीकर्द्धिकर्त्रीवरदाभव । अनेनव० दुर्गाप्री० ।
 तववायोव्यभ्यांगिरसोवायुर्गायत्री । वायुप्रीत्यर्थे० । ॐ तववायवृतस्पतेत्स्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवांस्यावृणीमहे ॥ वायवे
 सांगाय० भोवायोइमंवलिंगृहाण० । अनेनव० वायुःप्रीयताम् । आदित्र्यलसवत्सआकाशोगायत्री । आकाशप्री० । ॐ
 आदित्र्यलस्युरेतसो ज्योतिष्पश्यतिवासुरं । पुरोयद्विध्यतेद्विवा ॥ आकाशायसां० भोआकाश० आयुःकर्तृपुष्टिकर्तृतुष्टिकर्तृ
 क्रद्धिकर्तृभव । अनेनव० । एपोउपाप्रस्कण्वोऽश्विनौगायत्री । अश्विप्रीत्यर्थे० । ॐ एपोउपाअर्पूव्याव्युच्छतिप्रियादिवः ।
 स्तुपेवामश्विनाचूहत् ॥ अश्विभ्यांसपरिवाराभ्यांसायुधाभ्यांसशक्तिकाभ्यांइमंवल्लि० । भोअश्विनौअमुंवाल्लिगृहीतंममयज

मानस्यायुःकर्तारो भवतं । अनेनवल्लिदानेनाश्विनौप्रीयेताम् । वास्तोष्पतेवसिष्ठोवास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् । वास्तोष्पतिप्री० ।
ॐ वास्तोष्पतेग्रतिजानीह्यस्मान्स्त्रिविदोऽर्चनमीवोर्भवानः । यत्त्वेमहेप्रतितन्नोपस्वशर्नोऽस्तुद्विपदंशंचतुष्पदे ॥ वास्तोष्प
तयेसांगाय० । भोधास्तोष्पतेइमंवल्लि० । अनेनव० । वास्तोष्पतिःप्री० ॥ ६ ॥ ततोगायत्र्याविश्यामित्रोभुवनेश्वरीगायत्री ।
भुवनेश्वरीप्रीत्यर्थ० । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं० ॥ भुवनेश्वर्यैसांगायै० भोभुवनेश्वरिइमंवल्लि० ममआयुःकर्त्री० । अनेनभुवने
श्वरीप्री० । इंद्राणीवृपाकपिर्द्राणीपंक्तिःइंद्राणीप्री० वलिदानेयि० । ॐ इंद्राणीमासुनारिपुसभगमहमंश्रवम् । नृह्यस्याअपरं
चनजुरसामर्तेपतिर्विश्वस्मादिद्रुडत्तरः ॥ इंद्राण्यैसांगायै० भोइंद्राणीत्यादिपूर्वत् । अनेनवल्लिदानेनइंद्राणीप्रीयतां० । इंद्रं
वोमधुच्छंदाइंद्रोगायत्री । इंद्रप्रीत्यर्थव० । ॐ इंद्रवोविश्वतस्परिहर्वामहेजनेभ्यः । अस्माकमस्तुकेवलः ॥ इंद्रायसांगायेत्या
दिपूर्ववत् । अनेनव० इंद्रःप्रीयताम् ॥ ततोगृहाद्वहिरैशानीदिशंगत्वातत्रक्षेत्रपालवल्लिदद्यात् । अद्यपूर्वोच्चरित० कृत
स्यातिकर्मणःसांगतासिद्ध्यर्थं सर्वारिष्टशाल्यर्थक्षेत्रपालवल्लिदानंक० । क्षेत्रस्यपतिनावामदेवःक्षेत्रपालोनुष्टुप् वलिदाने० ।
ॐ क्षेत्रस्यपतिनावयुर्हितेनयजयामसि । गामभ्यैपोपयिद्वान्नोमृळातीदृशे ॥ क्षेत्रपालंसांगं सपरिवारंसायुधं सशक्तिकंआ
वाहयामीत्यावाह्यपोडशोपचारैःसंपूज्य क्षेत्रपालायसागायभूतप्रेतपिशाचयक्षराक्षसशार्ङ्गाकिनीवेतालादिपरिचारसहितायइ
मंसदीपं सतांदूलंसदक्षिणांकंमापभक्तवल्लिसमर्पयामि । भोक्षेत्रपालइमंवल्लिगृहाण ममसकुंडंयस्येत्यादि० । अनेनव० क्षेत्रपा
लःप्रीयताम् । ततःप्रार्थयेत्-वल्लिगृह्णंतिमं देवा आदित्यावसवस्तथा । मरुतश्चाश्विनौरुद्राःसुपर्णाःपद्मगाःत्वगाः ॥ असुरायातु

धानाश्च पिशाचामातरोरगाः । डाकिन्यो यक्षवेतालायोगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥ जंभकाः सिद्धगंधर्वा नागा विद्याधरास्तथा । दि
 व्पालालोकपालाश्चैव विघ्नविनायकाः । सर्वपांशांतिकतरिरोन्नाहयाश्चैव मातरः ॥ माविघ्नमाचमरो गमास्तु परिपंथिनः ।
 सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥ भूतानि यानीह वसंति तानि चालिगृहीत्वा विधिवत्प्रयुक्तम् । अन्यत्र वा संपरिकल्पयन्तु क्ष
 मंतु तान्यत्र न मोस्तु तेभ्यः ॥ ॐ शान्ताय धिधी ० । शान्तिः शान्तिः शान्तिः । हस्तौ पादौ प्रक्षाल्या च मय्य अग्रे रंतिकमागत्य पूणाहुतिस
 मुद्रादूर्ध्वमिरितितृचन जुहुयात् । समुद्रादूर्ध्वमिरितितृचस्य गेतमो वामदेवो शिखिद्रुप । पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । ॐ समुद्रादूर्ध्व
 म्भिर्मधुमौ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानद । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानां मृतस्य नाभिः ॥ वयं नाम प्रब्रवा माधृतस्य
 स्मिन्युद्देशार्थमा नमोभिः । उपब्रह्माश्चैव वच्छस्यमानं चतुःशृंगो वमीद्वैर एतत् ॥ चत्वारि शृंगत्रयो अस्थिपादा द्वे शीपसु तह
 स्तासौ अस्य । त्रिधा वज्रो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेशु स्वाहा ॥ अग्नय इदं ० ॥ ततः प्रणीता विमो कंकट्वा भुवनेभ्यर्था
 दिक्कलशोदकं ग्रहकलशोदकं च पात्रांतरे गृहीत्वा तेन तत्स्य पंचपल्लवैः सकुशदूर्ध्वधृतनववस्त्रं यजमानं धृतनववस्त्रं कंचुकी च तद्ग्रामस्थां
 ऋतुमतीं सर्विगुदङ्मुख आचार्यो भिषिचेदेभिर्मन्त्रैः । ते च मन्त्राः । आपो हि षेति नवर्चस्यां वरीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री पंचमी वधमा
 ना सप्तमी प्रतिष्ठा अंत्ये द्वे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः । ॐ आपो हि ष्ठा मयो भुवः ० ॥ ९ ॥ य एक इदं दयत इति गेतमो राहू गण
 इन्द्राणिक् । अभिषेके वि ० । ॐ य एक इदं दयते वसुमती गदाशुषे । ईशानो अग्रं तिष्ठतु इन्द्रो अंग ॥ त्रिभिर्द्वेदेवेति सप्तर्च
 स्य सूक्तस्य वसिष्ठ आद्यानां त्रयाणामग्निस्ततश्चतुर्णां विश्वेदेवाः आद्या गायत्री द्वितीयानुष्टुप्ततस्तिन्नो गायत्र्योत्ये द्वे अनुष्टुभौ । अभि

पेकेचि० । ॐ त्रिभिर्देवसवितुर्वपिष्टैः सोमघामभिः । अग्नेदक्षैः पुनीहिनः ॥ पुनंतुमादेवजनाः पुनंतुवसवो धिया । विश्वे
 देयाः पुनीतमाजातवेदः पुनीहिमा ॥ प्रयायस्व प्रस्यंदस्व सोमविश्वेभिरशुभिः । देवैर्म्यजत्तमंहविः ॥ उपप्रियं पनिमंतु यवान
 माहुतीवृधं । अगन्मधिन्नतो नर्मः ॥ अलार्यस्य परशुर्ननाशतमार्पवस्व देवसोम । आखुंचिदेव देवसोम ॥ यः पयमानी रध्येत्युपि
 भिः संभृतं । सर्वसपुतमश्नाति स्वदितं मतरिभ्यना ॥ पावमानी यो अध्येत्युपि भिः संभृतं । तस्मै सरस्वती दुहेक्षी रसुपि मधूद
 कम् ॥ उभयं शृणय च न इति भार्गव इन्द्रो वृहती । अभियेके० । ॐ उभयं शृणव च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः । सुत्राच्यामघवा सोमपी
 तये धिया शार्धिषु आगमत् ॥ स्वस्ति दाविशो भरद्वाज इन्द्रो नुष्टुप् । अभियेके० । ॐ स्वस्ति दाविशस्पतिर्वृद्धाविमधो वृशी । वृषे
 द्रः पुरपेतुनः सोमपा अभयंकुरः ॥ त्र्यं वकमिति वसिष्ठो रुद्रो नुष्टुप् । अभियेके० । ॐ त्र्यं वकं यजामहे० ॥ जातवेदसे मारीचः क
 इयपो दुर्गा त्रिष्टुप् । अभियेकेवि० । ॐ जातवेदसे सुनवाम० ॥ समुद्रज्येष्ठा इति च तसृणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् । अभियेकेवि० ।
 ॐ समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य० ॥ ४ ॥ त्रायं तामिति तिसृणां सप्तर्षय आपो नुष्टुप् । अभियेके० । ॐ त्रायं तामिह देवा० ॥ ३ ॥
 इमा आप इति तिसृणां सप्तर्षय आपो नुष्टुप् । अभियेकेवि० । ॐ इमा आपः शिवतमा० ॥ ३ ॥ देवस्य ते त्यापस्तं वशा खागतैस्त्रिभि
 र्मत्रैः । ॐ देवस्य त्वासवितुः प्रसवे । अश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां । अश्विनोर्भैषज्येन । तेजसे ब्रह्मवर्चसाया अभिषिचामि ॥
 देवस्य त्वासवितुः प्रसवे । अश्विनोर्वाहुभ्यां । पूष्णो हस्ताभ्यां इन्द्रस्य द्रियेण । श्रियै यशसे वलाया अभिषिचामि ॥ देवस्य त्वासवितुः प्र
 सवे । अश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यंतु यंत्रेणाग्नेस्त्वासा घ्राज्येनाभिषिचामि । द्रैस्य बृहस्पतैस्त्वासा घ्राज्येनाभिषि

चामि । तमीशानंगौतमोद्यामेदेवईशानोजगती । अभिपेके० । ॐ तमीशानुजगतः० ॥ त्वमग्नोरुद्रइत्यापस्तवंशाखागतैर्नैकेन । ॐ
 त्वमग्नोरुद्रोऽग्नुरोमहोदियः । त्वंशद्योमारुतंपक्षइक्षिपे । त्वंवातेररुणैर्यसिंशंगयः । त्वंपपाविधतःपासिनुत्मना ॥ तमुष्टुहि
 भीमोत्रीरुद्रद्विष्टुष्टु । अभिपेके० । ॐ तमुष्टुह्रियःस्त्रियुः० ॥ भुवनस्यपितरस्मृजिश्वावरुद्रस्त्रिष्टुष्टु । अभिपेकेवि० । ॐ भुव
 नस्यपितरंगीभिर्गुरभीरुद्रंदिवोयुधैर्यारुद्रमुक्तौ । बृंहंतमप्यमजरसुषुम्नमृधंघुवेमकुविनैपितासः ॥ यातेरुद्रेतिकश्यपोरुद्रःस्वरा
 वनुष्टुष्टु । अभिपेके० । ॐ यातेरुद्रशिवातनूरधोरापापकाशिनी । तयानस्तनुवाशंतमयागिरिशंतुभिर्चाकशीहि ॥ यज्जाग्रत
 इतिपण्णांशियसंकल्पमंत्राणांम्राजापतिर्भनस्त्रिष्टुष्टु । अभि० । ॐ यज्जाग्रतोदरुमदैतुदंतदुसुष्टस्यतथैवैति । दुरंगमंज्योतिपा
 ग्योतिरेकतन्मेमनःशिवसंकल्पमस्तु ॥ येनकर्माण्यपसोमनीपिणोयज्ञेकृण्वंतिविदधेपुधीराः । यदपूर्वयक्षमंतःप्रजानांतन्मेमनः
 शिवसंकल्पमस्तु ॥ याग्रज्ञानमृतचेतोधृतिश्चयज्योतिरंतरमृतप्रजासु । यस्मान्नक्रतेकिंचनकर्मक्रियतंतन्मेमनः० ॥ येनेदंभूतं
 भुवनंभविष्यत्परिगृहीतममृतैर्नसर्वं । येनयज्ञस्तायतेससहोतातन्मे० ॥ यस्मिन्नृचःसामयजूश्पियस्मिन्नप्रतिष्ठितारथनाभाविवा
 राः । यस्मिंश्चिच्छतशसर्वमोतंप्रजानांतन्मे० ॥ सृपारुधिरश्वानिवृयंमनुष्यान्नेनीयतेभीशुभिर्वाजिनइव । हृत्प्रतिष्ठयदजिरंयविष्टु
 तन्मे० ॥ इंद्रत्यावृपभंवयमितियंचानांविश्वामित्रइंद्रोगायत्री । अभिपेके० । ॐ इंद्रत्वावृपभंवयंसुतेसोमेहवामहे । सर्पाहिमध्यो
 अंधसः ॥ इंद्रंक्रतुविदंसंतसोमंहर्यपुरुष्टुत । पिवावृपस्वतार्तपि ॥ इंद्रप्रणोधितावानंयज्ञंविश्वेभिर्देवेभिः । तिरस्तवानचिदपते ॥
 इंद्रसोमाःसताग्रमेतयप्रयतिसत्पते । क्षयंचंद्रासइंदवः ॥ दधिप्याजठरेसंतसोममिंद्रवरण्यं । तवद्यक्षासइंदवः ॥ १ ॥ ततः ।

सुरास्त्यामभिर्पिचंतुब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवोजगन्नाथस्तथासंकर्षणोविभुः ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चभवंतुविजयायते । आखं
डलोद्भिर्भगवान्यमौघनिर्गतिस्तथा ॥ यरुणःपवनश्चैवधनाध्यक्षस्तथाशिवः । ब्रह्मणासहिताःसर्वेदिकपालाःपांतुतेसदा ॥ कीर्तिं
लक्ष्मीधूर्तिर्मेधापुष्टिःश्रद्धाक्रियामतिः । बुद्धिर्लज्जावपुःशान्तिःकांतिस्तुष्टिश्चमातरः ॥ एतास्त्वामभिर्पिचंतुदेवपत्न्यःसमागताः ।
आदित्यश्चंद्रमाभौमोबुधजीवसितार्कजाः ॥ ग्रहास्त्वामभिर्पिचंतुराहुःकेतुश्चतर्पिताः । देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ ऋषयो
मनयोगायोदेवमातरएवच । देवपत्न्योद्भुमानागादैत्याश्चाप्सरसांगणाः ॥ अस्त्राणिसर्वशस्त्राणिराजानोवाहनानिच । औषधा
निचरत्नानिकालस्याघययाश्चये ॥ सरितःसागराःशैलास्तीर्थानिजलदानदाः । एतेत्वामभिर्पिचंतुसर्वकामार्थसिद्धये ॥ ९ ॥
इतिपौराणैर्मन्त्रैरभिर्पिचेत् । ततःकलशोदकेनान्येनचोदकेनसुस्नातौदंपतीशुक्लयाससौगंधमाल्यादिधृत्योपविशेतां तत्रपत्नीद
क्षिणतः । ततोयजमानोद्भिर्संपूज्यविभूतिधृत्याचार्यादीन् गंधपुष्पवस्त्रालंकारादिभिर्यथाशक्तिंपूजयित्वाचार्यायधेनुदक्षिणां द
द्यात् । दक्षिणात्वेनचास्यानदक्षिणांतरंअनवस्थाप्रसंगात् । ततोब्रह्मणेयथाशक्तिदक्षिणांदत्त्वारुद्रजापिनेसदक्षिणमनङ्गाहंदक्षि
णांदद्यात् । अत्रधेनुन्यायेनदक्षिणात्वेप्राप्तेसदक्षिणमनङ्गाहंप्रदद्याद्रुद्रजापिनेइतिप्रतिप्रसवकरणात्सदक्षिणत्वम् । ततोऽन्येभ्य
ऋत्विग्भ्योऽन्येभ्यश्चब्राह्मणेभ्यःभूयसोदक्षिणांदद्यात् । ततोग्रहपीठेदेवतानांभुवनेन्धर्यादीनांचोत्तरपूजांपंचोपचारैःकृत्वाक्षमाप्य
यांतुदेवगणाःसंपूजामादायपार्थिवीम् । इष्टकामप्रसिद्धार्थपुनरागमनायचेतिविसृज्यआचार्यहस्तेप्रतिपाद्याग्निंपूज्य । गच्छ
गच्छसुरश्रेष्ठस्वस्थानेपरमेभ्यर । यत्रब्रह्मादयोदेवास्तत्रगच्छहुताशनैतिविसर्जयेत् । ततोब्राह्मणाःमहाशांतिपठेयुः । सायथा-

सप्तपाकसंस्थौपयिकयज्ञपात्राकृतयः ।

अथोपयुक्तपात्रप्रकृतिवृक्षाडच्यते । प्रयोगपारिजाते स्मृत्यर्थसारे । 'जुहूःपालाशुपसृदाधत्थीवैकं कृतीश्रुवा । यद्वासर्वाः सुचः कार्या एते
 पामन्यवृक्षजाः ॥ शमीमय्यः सुचः कार्योः सर्वावाभूर्जवृक्षजाः । तदलाभेयथालाभमन्ययक्षियवृक्षजाः ॥ खादिरस्तुल्लवः कार्यः शम्याप्राशिन्नमे
 क्षणे । गारिरिमुसलः कार्यः पालाशः साधुछरलः ॥ मुल्याभावे तु सदृशं प्रवृत्तिनिधीयते ॥ संग्रहे तु—'मृण्मयानि च पात्राणि तैजसाधममयानि च ।
 सर्वेषामेव पात्राणां शरदः शुक्तिश्च शस्यते ॥ तयोश्च शंसल्लक्षणे वृद्धीयादाज्ञा कर्मणि । दारवाणि च कार्या गिरि यथाशस्य नुरूपतः ॥ पूर्णपात्रादयो ब्राह्मणः
 शस्याय शत्रुमोक्षदाः । प्रशस्तौ पूर्णपात्रार्थे दारुकांस्वमयौ मुखे ॥ खादिरेण सुवः कार्यः पालाशेन जुहू भवेत् । त्वक्प्रदेशे विलेस्यातामन्यैर्वा यक्षिथैर्द्वैः ॥
 तदलाभे पलाशस्य पर्णाभ्यां हूयते हविः । पलाशपर्णाभावे तु पर्णैर्वा पिप्पलोद्भवैः ॥ पलाशस्य पर्णाभ्यामित्यत्र द्वयोः पर्णयोर्मध्यगतेन मध्यमपर्णेनेति वेदि
 तव्यम् । "मध्यमेन पर्णेन जुहोति" इति श्रुतेः । चमसंवाप्रणीतायाः फांसपात्रमथापि वा' इति । पात्रप्रमाणमत्रिराह—'अङ्गुष्ठपरिमाणान्वयं
 दंडं कुम्भकभूपितम् । पुष्करं पुष्करं प्रेतुमध्यरेखोच्छ्रितां कृतम् ॥ सुक्कसुवावप्यर्धकरीदंडं दृष्टं सुशोभितम् । अंगुष्ठपरिणाहाढ्यं त्रुति यत्र विनिर्भि
 तम् ॥ अंगुलं मूलदेशे तु कुम्भपुष्करं मूलगम् । एकगंतद्विजानीया त्रिभागेन तु पुष्करम् ॥ वेदिः सप्तगुलाकार्योपच्युतं प्रकल्पयेत् । त्रीणि त्वातंसं
 कार्यभां कुर्यात्पडंगुलम् ॥ गोकर्णकृतिशोभाढ्यं कनिष्ठांगुलपंचकम् । घृतनिष्कप्रमाणं च यत्र यत्सुरेक्षितम् ॥ एवं सुचं सुवंकृत्याताभ्यां होमाः
 मुरावहाः पात्रघटनाप्रकारः संग्रहे—'आयामं पंचधा कृत्वा द्विभागं पात्रमुच्यते । त्रिभागं दंडमित्याहुरेतदायामलक्षणम् ॥ पात्रायामार्धतः

आनोभद्रा इति दधानां गौतमो राह्वणो विश्वेदेवाः आद्याः पंचजगत्पथः पृथीविराट् सप्तमी जगती ततस्तिषास्त्रिष्टुभः । ॐ आनो
 भद्राः ऋतवो यतु विश्वतो दं च्यासोऽअपरीता सञ्चिदः । देवानो यथा सदृमिद्धये असन्नपायुवोरक्षितारो विवेदये ॥ देवानां भद्रास्तु
 मतिर्ऋज्यूतां देवानां रातिरभिन्नो निर्धत्तां । देवानां सख्यमुपसदिमावयद्देवान्ऽआयुःप्रतिरंतु जीवसे ॥ तान्पूर्वयानि विदाह्रम
 ह्ययं भर्गो मित्रमर्दित्तिदक्षं मुखिधं । अर्यमणं वरेणं सोमं मभिवन्तास्वतीनः सभगा मयस्करत् ॥ तन्नो वातामयो भुवतु भेपुजंतं भू
 तापृथिवी तरिपुताद्यौः । तद्वावाणः सोमसुतो मयोऽनुवस्तदभिनोऽशुणुतं धिष्यायुवं ॥ तमीशानं जगतस्तस्मिन् पृथुस्यति धियं जिन्वम
 धसेह्रमहेवयं । पूषानो यथा वेदं क्षामसहृधेरक्षिताया युरदं चः स्वस्तये ॥ स्वस्ति नऽइन्द्रो बुद्धश्च वाः स्वस्ति नः पूषा विश्वेदेवाः । स्वस्ति
 नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ पृथदध्यामरुतः पृथिमा तरः शुभं यावानो विदधे पृथुजमं यः । अग्निं जिह्वा मनवः सूर
 यक्षसो विश्वे नो देवाऽअबुसागमाग्निह ॥ भुद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम दे
 वाहितुं यदायुः ॥ श्रुतमिदं श्रुतं दोऽअर्तिदेवा यत्रानश्च काजरसंतनूनां । पूषा सो यत्र पितरो भवांस्तु मनामध्यारीरिपुतायुर्गताः ॥
 अर्दित्थिरार्दित्तिरंक्षमर्दित्तिमर्ता सपुत्रः । विश्वेदेवाऽअर्दित्तिः पंचजना अर्दित्तिर्जातमर्दित्तिर्जनित्रं ॥ स्वस्ति नो मि
 मीतामिति पंचानां स्वरतात्रेयो विश्वेदेवास्त्रिष्टुभः आद्यास्तिषास्त्रिष्टुभः ततो ह्यवनुष्टुभौ । ॐ स्वस्ति नो मिमीतामाभिवन्ता भर्गः
 स्वस्ति देव्यादितिरनुवर्णः । स्वस्ति पूषाऽअसुरो दधातु नः स्वस्ति धावापृथिवी सुचेतुनां ॥ स्वस्तये वायुमुपब्रवामह सोमं स्वस्ति भुवन
 स्वस्तरपातैः । बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तयेऽआदित्या सो भवतु नः ॥ विश्वेदेवानो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये

देवाऽअवतु भवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः प्रत्यहं सः ॥ स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्येरेवति । स्वस्ति नऽइन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते
 कृषि ॥ स्वस्ति पशुमनुचरे मसूर्या चंद्रमसा विव । पुनर्दद्वत्ताम्रता ज्ञानता संगमिमहि ॥ शंनईद्राग्नीति पंचदशानां वसिष्ठो विश्वेदेवा
 स्त्रिष्टुप् । जपे विनि ० । ॐ शंनईद्राग्नी भवतामवोभिः ० ॥ १५ ॥ त्वमूच्यति तिसृणां तार्थ्यो रिदनेमिस्तार्थ्यश्चिष्टुप् । ॐ त्व
 मप्रयुजितैर्वज्रं तं सहायानं तं रुतां रुरथानां । अरिदनेमिपुतनाजमाशु स्वस्तये तार्थ्यमिहाहुवेम ॥ इन्द्रस्येवरातिमाजो हुवानाः स्व
 स्तये नार्थमिवाहं मेम । उर्वानिपृथ्वीपहुलेगभिरिमावाभेतौ मा परेतौ रिपाम ॥ सद्यश्चिष्टः शर्वसुपंचकुटीः सूर्येऽहवज्योतिषापस्तान् ।
 संहृष्टताः शतसाऽअंस्सुरहिर्नसापरं तं युवति नशर्था ॥ तच्छयोः शंयुविश्वेदेवाः शक्करी । शांतिपाठे विनि ० । ॐ तच्छंयोरारव
 णीमहे गातुं शर्वा गातुं प्रक्षयतं प्रेदं शस्वस्ति रस्तुनः स्वस्ति मर्तुपेभ्यः । ऊर्ध्वार्जिगातु मेपूजं । शंनो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
 ॐ नमो ब्रह्मणे ० इति शांतिः ३ ॥ ४ ॥ ततो यजमानो नवमहर्षीत्यर्थजीनभुवनेश्वर ईद्राणीन्द्रमीतये चमत्येकं त्रींस्त्रीन्वाह्मणान्नो ज
 पित्वा तं कल्पया विप्रादिषो गृहीत्वा स्रुहं हुतो मुंजीत । एवं कृते सर्वा रिष्टशांतिर्भवति । ततः शुभकाले गन्धार्धानं कुर्यात् ॥ इति
 श्रीनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने दानकोष्ठादुष्टरजोदर्शनशांतिः ॥

॥ ६५ ॥

॥ ६५ ॥

अथ चंद्रसूर्योपरागकाले प्रथमरजोदर्शने शांतिविशेष उच्यते । सचोपरागस्य षोडशमास्य मावास्याभ्यामविनाभावात्तदतिरिक्त्वा
 रादौ दुष्टे प्रागुक्तशांत्या समुच्चीयते निमित्तमेतत् अट्टमार्धत्वाच्च । मत्पक्षविध्यभावे तत्कार्यकारित्वानवगमनेनामनहोमैर्नारिष्टहो
 मागामिधानया तन्निवृत्तियोगात् । अष्टमभावे त्वियमेव । अत्र च पुनः श्रवणाभावात्तत्र महमखः कृताकृत इति विवेकः । तत्र के

वलायाःप्रयागः । पृथाककालेसखीकःशुचिःप्राङ्मुखवपविश्यप्राणानायम्यदेशकालौस्मृत्याममपवयथाश्चंद्रोपरगोप्रथमरजोदर्शन
 सूचितादिनिरसनद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थशांतिकरिप्यइतिसंकरूप्यप्रागवद्वत्त्विकपूजांकुर्यात् । नवमहमखसनवमहमिति । सूर्यो
 परागोसूर्योपरागोप्रथमेत्यादिवदेत् । ततआचार्यःशुचिदेशेगोमयेनोपलिप्यतत्रपंचवर्णरजोभिरष्टदलंपद्मंकृत्वातदुपरिनवंधेतवस्व
 इददशसंस्थाप्यथाशक्तिरजतनिर्मितांचंद्रप्रतिमां । आप्यायस्वगोतमःसोमोगायत्री चंद्रावाहनेविनियोगः । ॐ आप्यायस्व
 सर्वेजुतेविश्वतःसोमधृष्यम् । भृथावाजस्रसंगधे ॥ चंद्रायनमः चंद्रमावाहयामीतिस्थापयेत् । सूर्यमहेतुयथाशक्तिसुवर्णनि
 मितप्रतिमां । आकृष्णेनहिरण्यरत्नैःसथितात्रिष्टुप् । सूर्यावाहनेवि० । ॐ आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिघ्नैश्वर्यभृन्मृतुमर्त्यैच । हि
 रण्ययेनसाधितारथुनाद्वयोयान्तिभुवनान्निपश्यन् ॥ सूर्यायनमःसूर्यमावाहयामीतिस्थापयेत् । ततोयथाशक्तिसतीसनिर्मिताराहुम
 तिमां । स्वर्भानोरजीराहुमज्जुष्टुप् राह्यावाहनेवि० । ॐ स्वर्भानोरध्वयर्दिद्रमायाअयोदिवोवर्तमानाअवाहन् । गृहंसूर्युतमसापम
 तेनतुरीयेपुन्रवर्णणाविद्वर्धिः ॥ राहवेनमःराहुमावाहयामीतिनमइतिप्रणवादिनमोतैःस्थापयेत् । ततोयस्मिन्नक्षत्रेप्रहणंतन्नक्षत्रदेवताप्रतिमां
 यथाशक्तिसुवर्णनिर्मितांतत्तन्मंत्रैर्नाममंत्रैर्वा । ॐ अभिनायावाहयामीतिनमइतिप्रणवादिनमोतैःस्थापयेत् । मंत्रास्त्वापस्तंबा
 नामष्टौवाक्यानीतिप्रसिद्धाः । नामानितु । अभिनौयमःअग्निःप्रजापतिःसोमःरुद्रःअदितिःबृहस्पतिःसर्पाःपितरः भगःअर्यमा
 सविता त्वष्टावायुःइंद्राग्नी मित्रःइंद्रःनिर्ऋतिःआपः विश्वेदेवाः विष्णुःवसवःवरुणःअजैकपात्अहिर्बुध्न्यःपूषेति । एवंदेवता
 त्रयमावाह्यैभिरेवमंत्रैःकांडानुसमयेनपोडयोपचारैःपूजयेत् । तत्रचंद्रमहेचंद्रायभ्येतानिबस्त्रांधाक्षतमाल्यानिदेयानि । सूर्यमहे

तुसूर्यापरत्तयत्तरक्तचंदनरक्ताक्षतकरवीरयुष्पाणिदेयानि । राहवेकृष्णानि । नक्षत्रदेवतान्भ्यःश्वेतानि । ततःपश्चिमतोऽग्निप्र
 तिष्ठाप्यपक्षेनवमद्वानप्यावाहनपूर्वसंपूज्यान्वाधानंकुर्यात् । तद्यथा । देवसमिधौगृहीत्वाचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्यापक्षेपूर्ववन्नव
 म्ब्रह्मनुद्दिश्यादद्याताष्टाविंशत्यन्यतमसंख्यामुद्दिश्यचंद्रममुकसंख्याभिः पालाशसमिदाज्यचरतिलाहुतिभिर्हव्ये शेषेणेत्युक्त्याजुहुयात् । सूर्यमहैवं
 दूर्वाज्यचरतिलाहुतिभिः नक्षत्रदेवताममुकसंख्यायापलाशसमिदाज्यचरतिलाहुतिभिर्हव्ये शेषेणेत्युक्त्याजुहुयात् । सूर्यमहैवं
 द्रस्यानेसूर्यममुकसंख्याकंसमिदाज्यचरतिलाहुतिभिरितिचेत् । एवमन्वाधायप्रणीताप्रणयनांतं कृत्वात्रिभ्योमुष्मन्त्येतिचतुरश्व
 शुरोमुष्टीक्षिरप्यचरंश्रपयित्वाज्यभागान्तंकुर्यात् । ततोयजमानोदक्षिणतोदेवताजुद्दिश्यत्यजेत् । ततोन्वाधानकमेणजुहुयुः ।
 तत्रतिष्ठणादूर्वाणामेकैकाहुतिः सन्निपश्चात्रिमध्वकाःकार्याः । ततःस्विष्टकृदादिपूर्णाहुत्यंतं प्रागवत् । ततश्चाचार्य एकस्मिन्कलशे
 जलपूर्णपंचगव्यानिपंचरत्नानिवटाभ्ययोदुंघरास्त्रयित्वानां त्यचःपंचपङ्क्त्यान्सर्वोपधिकरक्तंदूर्वाःकुशांश्चानिक्षिप्यसक्करिवदंपतीपूर्वं
 वदन्निपिचेदेभिर्मन्त्रैः । आपोहिष्ठेतिवृत्तस्यांवरीयःसंधुद्वीपआपोगावत्री । अभिषेकेविनि० । ॐ आपोहिष्ठानम्यो० ३ । इमं
 मंगणोसंधुक्षित्वैवमेधाआयोजगती । अभिषे० । ॐ इममंगेयमुने० । तत्त्वायामिशुनःशेषोवरुणस्त्रिष्टुप् । अभिषे० । ॐ
 तत्त्वायामि० । समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणांवसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । अभिषे० । ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्य० ४ । त्रायंतामितिस्त्रि
 णांसक्कपयऽआपोनुष्टुप् । अभिषे० ३ । ॐ त्रायंतामिहदेवाः० । इमाआपइतितिसृणांससर्वप्यआपोनुष्टुप् । अभिषे० । ॐ
 इमाआपःद्रिघतमा० । सुरास्त्वामभिषिचंतु० ॥ ९ ॥ इत्यादिभिर्वेदोक्तपौराणैर्नैवैरभिपिच्य । ततःस्नानदक्षिणादानप्रतिष्ठा

प्रतिपादनादिपूर्ववत् । यदातु पूर्वशांतिसमुच्चयः तदा कालैक्यात्कत्रैक्याच्चाग्रेयादिवचनप्रयोगः । तत्र यजमानो देशकालौ स्मृत्या
ममास्याः पद्याः प्रथमरजोदर्शनमुकदुष्टमासतिथ्यादिअमुकग्रहणसुचितेत्यादिसंकल्प्यक्रमविवृतांतविदध्यात् । तच्च आचार्योभुव
नेभ्यर्थादिपूजातः प्राक्पश्चाद्वा ततज्जदीच्यांचंद्रादीन्संपूज्य यथोपक्रमं निर्वर्षद्दोमाभिपेकान्कुर्यादिति विशेषः । अन्यत्सर्वसमानं ।
इति ग्रहणरजोदर्शनशांतिः । इति श्रीविद्वन्मुमुक्षुमाणिक्यश्रीमद्रामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने तज्ज्येष्ठसुतरामकृष्णोक्ती
तादुष्टरजोदर्शनशांतिः समाप्ता ॥

॥

॥

॥

अथ गभालंभनारत्यं गर्भधानम् ॥ रजोदर्शनात्पोडशाहोरात्राणि क्रतुस्तन्मध्ये आद्यं रात्रिचतुर्कंपर्वादिनिषिद्धदिनानि च वर्ज
यित्वा मघासूत्रादिव्यतिरिक्तेर्देवज्ञोक्तेः शुभकाले दंपत्योश्चंद्रानुकूल्ये गर्भधानं कार्यम् । तत्रापि युग्मासुरात्रिषु पुत्राः अयुग्मासुक
न्याजायते इत्यादिज्ञेयम् । अत्रायं क्रमः । कर्ता प्रातरभ्यंगत्नानं कुर्यात्पत्नीमपि नयोदकुंभसलिलैः सस्नूयति कापंच पल्लवपंचत्वं कसहि
तैः स्नापयित्वा सहासहसंगल्लवस्नाभरणादिभूत्या च भ्यस्वस्तिवाचनान्भ्युदयिके कुर्यात्पासनाग्निमारुतसंज्ञं प्रतिष्ठाप्य मज्ज्वालयद्देशका
लौ स्मृत्या अस्नाममभार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जनिष्यमाणसर्वगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैर्नो निवर्हणद्वारा श्रीपरमे-
श्वरशील्यार्थगर्भाधानाख्यं कर्म करिष्ये । तदंगणपतिपूजनपूर्वकं स्वस्तिवाचनं मातृकापूजनं नां दीक्षाद्धंच करिष्ये इति संकल्प्य एतानि
१ ऋतुप्रथमे बुधार्द्राभाधानं द्विजोत्तमः । अवस्त्रयोदशे चाक्षि कुर्वादनवल्लोभनं । गर्भमासि वृषीये तु कुर्वातुं सवनं क्रियां । चतुर्थे चाष्टमे पष्ठे सीमं-
तोऽक्षयनदियां । क्षीतं स्कारास्तु चत्वारो गर्भाधानादिवः क्रमात् । इति चतुर्विंशतिमते ।

इन्द्रासमिद्भ्यमादायगर्भाधानं कर्तुं प्रजापत्यहोमं करिष्ये तत्र देवतापरिग्रहार्थमित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रप्रधानं प्रजापतिं
 चरुणा विष्णुपङ्कजं रमाज्येन प्रजापतिं चाज्येन शोषेण स्विष्टकृतमित्यादिसद्योपक्ष्य इत्यंतमुक्त्वा समिद्भ्यमग्नावाधाय परिसमूहना
 दिपूर्णपात्रनिधानांतं श्रुत्वा प्रजापतयेत्याजुष्टं निर्वपामीत्यादि आज्यभागान्तं श्रुत्वा ऽवदानधर्मोपावदाय ० । ॐ प्रजापतये स्वाहेति
 चरुणोकाहुतिं हुत्वा । विष्णुर्योनिमिति तिसृणां त्वष्टा विष्णुरनुष्टुप् । गर्भाधानप्रधानाज्यहोमे वि ० । ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टां
 णार्षिणि दातु । आसिं चतुप्रजापतिवर्तितगर्भं दधातु ते स्वाहा ॥ विष्णव इदं ० । ॐ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति । गर्भं ते अ
 श्विनो देवा धातां पुष्करं वज्रा स्वाहा ॥ विष्णव इदं ० । ॐ हिरण्ययी अरुणी यं निर्मथ तो अश्विना । तं ते गर्भं हवामहे ददुश्मे मासि सुतवे
 स्वाहा ॥ विष्णव इदं ० । नेजमेपेति तिसृणां त्वष्टा विष्णुरनुष्टुप् । गर्भाधानप्रधानाज्यहोमे वि ० । ॐ नेजमेपुपरापतु सुपुत्रः पुनरापत ।
 अस्मै पुत्रकामाये गर्भमाधे हियः पुमान् स्वाहा ॥ विष्णव इदं ० । ॐ यधेयं पृथिवीमहं ज्ञाना गर्भमादधे । एवं तं गर्भमाधे हि ददुश्मे मासि
 सुतवे स्वाहा ॥ विष्णव इदं न ० ॥ ॐ विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेणास्यां नार्था गवीन्या । पुर्मां संपुत्रानाधे हि ददुश्मे मासि सुतवे स्वाहा ॥
 विष्णव इदं ० । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिं स्विष्टुप् । गर्भाधानप्रधानाज्यहोमे वि ० । ॐ प्रजापते न त्वद्वृता न्यो वि श्वज्जाता
 नि पातितान् भूय । यत्कामास्तो जुहुमस्तत्रो अस्तु वयं स्याम प्रवर्तयोरदीणां स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं नमम । एवं स साज्याहुती हुत्वा ।
 अपनः शोशु च दधमि तष्ट च ससूक् ससुक्त्वो निर्गार्यत्री । एव्यामूर्ध्याभि मर्दने वि ० । ॐ अपनः शोशु च दधमदो शुश्रुष्यारविं । अ
 पनः शोशु च दध ॥ सुहोत्रियास्तु गतया वसुधा च यजामहे । अपनः शोशु च दध ॥ प्रयन्तं दिष्टं एषां प्रासाका सश्वसुरयः । अपनः

शो० ॥ प्रयत्ने अग्ने सरयुः जायेमहि प्रतेवयं । अर्पन्तुः० ॥ प्रयदग्नेः सह स्वतो विभ्वतो यं तं आनयः । अर्पन्तुः० ॥ त्वं हि विभ्वतो मुख
 विभ्वतः परिभूरसि । अर्पन्तुः० ॥ द्विपोतो विभ्वतो मुखा तं नृणां वेर्पा राय । अर्पन्तुः० ॥ सन्तुः सिंधुमिव नृणां वधा तं पर्यास्व सत्ये । अर्पन्तुः
 द्योश्च द्रव्यं ॥ याः फलिनी रित्यस्या धर्वणो भिगो पथयो नुष्टुम् । जपो वि० । ॐ याः फलिनी र्या अफला अर्पण्या आश्रुपिणीः । बृहस्प
 तं प्रसूतां स्तातो मुंचतं वहंसः ॥ एतां जपित्वा । उदीर्योति द्वाभ्यामभ्यगन्धार संभार्यायादक्षिण नासा विलेनि पिच्य । वधेन दस्युमिति
 पण्णां वसुश्च तो मिस्त्रिष्टुम् । अद्रुपस्थाने वि० । ॐ वधेन दस्युं महिचातयं स्ववयः कृण्वानस्तन्वे इ स्वायं । पिपायित्सह सरयु च द्रुवान्तो
 अग्ने पाहि हतमवार्जो अस्मान् ॥ द्रव्यं ते अद्रुज्वयै विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचै । अस्मरेयि विभ्वयः रंस्मिन्चास्मे विभवा निद्रविणा
 निधेहि ॥ अस्माकमग्ने अध्वरं जुपस्व सहसः सूनो जियधस्य हव्यं । वयं देवैर्भुसकृतः स्याम यार्मणानि स्त्रिबर्धनेन पाहि ॥ विभ्वानिनो द्रु
 गं हां जातवेदः सिंधुं न नृणां दुरिता तं पयि । अग्ने अत्रिवधमसा गृणानो इ स्माकं यो धावितानूनां ॥ यस्तदा हृदा क्रीरिणामन्यमानो म
 लं मल्यो जाह्नवी मि । जातवेदो यदो अस्मा सुधे हिम जाभि रग्ने अमृतत्वमं दयां ॥ यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उल्लोकमग्ने कृणवस्योनं ।
 अभिन्नं सपत्रिणं वीरयं तं गोमंतं रयिनं चाते स्वास्ति ॥ १ ॥ अग्निस्तु विभ्वस्तममिति द्वयोर्वसू यो मि रनुष्टुम् । अद्रुपस्थाने विनि० ।
 ॐ अग्निस्तु विभ्वस्तमंतु विवंधाणमुत्तमम् । अतूतं श्रावयत्यतिपुत्रं ददाति द्राशुये ॥ अग्निर्देवा तिसत्यति सा सा हवो यधा नृभिः ।
 अग्निस्तं रघुव्यदं जेतो रम पराजितं ॥ इत्यष्टाभिरग्निमुपस्थाचस्विष्टकृदादि होमद्योपसमाप्य । सूर्यो नो दिवस्या त्विति पंचर्वसूक्त
 स्य च धुः सूर्यो गायत्री । सूर्योपस्थाने० । ॐ सूर्यो नो दिवस्या तु वातोऽअंतरिक्षात् । अग्निर्नुः पार्थिवेभ्यः ॥ जोषां सवि त्वयं स्य ते हरः

शतं सखाऽर्हति । प्राहिर्नोद्विद्युतः पर्वताः ॥ चक्षुर्नाद्रवः सवित्ताचक्षुर्नजलपर्वतः । चक्षुर्धर्ता दधातुनः ॥ चक्षुर्नोधेहि चक्षुषे च
 धृष्टिं लवतु नून्यः । संचेदं विचपश्येम ॥ सुसुहृत्वावृष्यं प्रति परमसूर्य । विषश्येम न चक्षुषः ॥ अनेन सपत्नीकः सूर्यमुपस्थापयन्ना
 क्षणान्भोजयित्वा तेभ्यः स्वस्वयनपूर्वकमाशिषोऽग्रहीत्वा भुञ्जीत । ततः सार्धं कालीननित्यकर्मकृत्योर्भौशुक्लं वरानुलेपनमाह्वयामर
 णादिभिरलंकृतोत्सुकृतसुधूपितं गंधमात्मानमलदीपयुक्तं गृहं प्रविशेताम् । ततो भर्ता अभद्रं जनुजितं सुखरूपं धर्षितानो परिमंडितं
 मंचकमारुह्य मारुतयोर्भने सुहृत्स्त्रियमारोप्याभ्यगंधाकरं कंदूर्वाकरं कंवासूक्ष्मवस्त्रेन निक्षिप्य । उदीर्ष्य तैर्द्वयोः सूर्यासावित्रीसूर्या
 सावित्री आद्यानिद्रुवंत्यानुष्टुप् । भार्यायादक्षिणनासापुटं भगंधादिरससंचने विनियोगः । ॐ उदीर्ष्य तैः पतिवती ह्येह पाविश्याव
 सुनमसाग्रीर्भरंके । अन्यामिच्छापितृपद्व्यं कुं सते भ्राजो जनुयातस्य विद्धि ॥ उदीर्ष्य तौ विधावसो नमसेकामहेत्वा । अन्यामि
 च्छप्रकृत्यैः संज्ञायां पत्यासु ज्ञस्याहेति वामभागोपविष्टाया भार्यायादक्षिणनासाधिले भगंधादिरसं सिकत्वा तद्रसे उदरं गते तामाचम
 योपेयात् । इदानीं शिष्टानस्यं दत्तैव स्विष्टकृदादि होमश्चेत्प्रसमापयंति । उपगमने चायं क्रमः । गंधर्वस्य विधावसोर्मुखमसीति मंत्रेण
 होमो कश्च व्यादिभिर्विष्णुयोनिति तिसृभिर्नेत्रैर्भवेति च तस्य भिस्त्रिंशु लीभिर्धौतिमभिर्मृदय । तां पूषन्वित्यस्य सूर्यासावित्रीसूर्या
 सावित्री त्रिष्टुप् । जपे वि० । ॐ तां पूषन्वितं भ्राभरं यस्त्वयस्यां वीजं मनुष्या इव वर्तते । यान् क्रुद्धं शतौ विश्रयांते यस्यामं शतः प्र
 हसन्मृदय ॥ योगर्भमिस्वस्य सप्तः पर्जन्यो गावत्री । जपे विनियोगः । ॐ योगर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यवतां । पूजेन्यः पुरुषी
 णां ॥ अहंगर्भं प्रजावान्प्राजापत्यगर्भं इन्द्रो गवां त्रिष्टुप् । जपे वि० । ॐ अहंगर्भं मद्यामोषधीनां गवां कृणोत्यवतां । अहंप्रजा अ

जनयं प्रधिव्यामुदंजनिभ्यो अपरीशु पुत्रान् ॥ इति जीनमंत्रान्जपित्वा सकृदुपगच्छेत् । ततः प्राणोत्तरे तो दधान्यसाधित्यनुप्राप्य । यथा
भूमिरग्निर्भायथाद्यौ रिद्रेण गर्भिणी । वायुर्यथा दिशां गर्भे पवते गर्भं दधान्यसाधिति खीहृदयमभिमृश्याचामेत् । मंत्रद्वये पि असा
वित्यस्य स्थाने प्रथमैकवचनात् तं स्वनामवदेत् । असिन्कर्मणि शतं ब्राह्मणाभ्युज्याः दद्यात् । यदि प्रथमरजो दर्शनं दुष्टतिथिवारतक्ष
त्रादिपुजायते तदा दोषपरिहाराय शौनकोक्तं श्रांतिं कृत्वा प्रशस्ततिथ्यादिष्वनुदर्शनपर्वतं तस्यां मननं वर्ज्यम् । तदा हज्योतिर्वसिष्ठः—
प्रभूतदोषे यदि हृदयते चेत् पुष्पंततः श्रांतिकर्म कर्मायम् । विवर्जयेदवतये कशय्यां यावद्भजो दर्शनमिष्टकाले ॥ एतत्कर्माकरणे प्राप्य
श्चित्तं—गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति । अकृत्यागां द्विजेदत्वाहुर्न्यास्तु संवनं पतिः ॥ इति प्रयोगरत्नो गर्भाधानं ॥

अथ पुंसवनानवलोभनयोः प्रयोगः ॥ गर्भासम्पत्तिरुत्तीयमासे गर्भाभिव्यक्तौ तत्रानभिव्यक्तौ तु चतुर्थे पष्ठमेवामासि अरि
क्तादिति धौ पुष्यादिपुंनक्षत्रेषु कसोमसु भगुरुवारेषु विष्टादिदोषरहिते देवज्ञोक्ते काले पुंसवनानवलोभने कुर्यात् । अत्र नियतकाल
त्याहुर्गृह्यकालात्पदार्थकमलमासादिव्यपिनदोषः । दोषरहितकालालाभे तु शुक्रास्तादौ न कार्यम् । सीमंतादिने वा कार्यम् । एते क
रिष्यमाणाः पतिः पूर्वेषु पुंसवनार्थं समानरूपवत्साया गोस्तदलाभेऽन्यस्यावाक्षीरं दध्यधं पुष्टं मापयद्गृह्यवन्नयं च संपाद्य वृत्ताकारमधिर
लच्छापमच्छादकं शंशं गृहकदंशं कृत्वा विधिवत् स्तिवाचनं ग्रहयज्ञाभ्युदयिकानि कृत्वा गर्भाभिषुद्ध्या विरोधि हविषा कृतं कर्म कर्माभा
यां कृत्वा ब्रह्मचारी सन् परेशुरनुकूलकाले मंगलकालात् परिहिताहतवायसं प्रावृतं प्रावरणीयां भूषणभूषितां भार्यां पूर्वकृतदेशे स्वदक्षिणत
उपवेश्य सद्योत्राकृतस्वस्तिवाचनादिदेशकालौ स्मृत्या । अस्यां भार्यायामुत्पत्स्यमानस्या गर्भस्यैजिकगार्भिकदोषपरिहारपुरुषता

ज्ञानोदयप्रतिरोधिपरिहरद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं पुंसवनमनवलोभनचतंत्रेणकरिष्येइतिसंकल्प्य । विधिवत्कौतुकसूत्रमाव
 ध्य । विधिवदौपासनाग्निप्रयमानसंज्ञेप्रतिष्ठाप्य अष्टाक्रियमाणेपुंसवनानवलोभनहोमोदेवतापरिग्रहार्थमन्याधानंकरिष्ये । अस्मि
 ष्वन्याहितेग्राधित्यादिचक्षुषीआज्यनेत्यंतमुक्त्वा प्रजापतिं चरुद्रव्येण श्रोत्रेणस्विष्टकृतमित्याहुक्त्वाग्नाधायपरिसमूहनपरिस्तरणा
 दिप्रणीताप्रणयनायधिप्राक्तनतंत्रकृत्वा प्रजापतयेत्याहुष्टं निर्वपामीतिचतुरोमीहिमुष्टीबिरुप्यश्रोक्षणावधातादिवाहिं पिहविरासाद
 नांतंकृत्वा स्वदक्षिणतःप्रत्यग्मीयमुत्तरलोमानडुहं चमर्त्सीर्यआत्मानमग्निं चान्तरापक्षीमावांतसलिलामानीयचर्मपुण्यपुण्येइयतयान्वा
 ररुधइहमाधानाद्याज्यभागान्तंकृत्वा प्रक्षालितेप्रसृतीकृतदक्षिणेपक्षीपाणौप्रसृतिमितंतद्गोर्ध्वमितिदक्षिणतदुपरिलिङ्गवद्वतत्पाभर्च्यो
 रद्वद्वयवन्मापद्वयंनिधाय किंपिचसीतित्रिःपतिःपक्षीपृच्छेत् । साचपुंसवनमितित्रिरुक्त्वासवयवमापंतद्वधिनिःशोषपीत्याजलेनाच
 न्यपुनरेवंहिःप्रक्षप्रतिवचनपूर्वकंमाइयाचामेत् । एतत्पुंसवनम् ॥ अनवलोभनंतु । दूर्याःकन्ययाहपहुपलेनपेययित्वापिंडीकृ
 त्यशुद्धवसनांचलेसंपृह्यप्रजापदहृदयंजीवपुत्रसंज्ञकंचसूकंजपित्वा मंडलगारच्छायायामुपविष्टायाःप्राङ्मुख्याःपह्वयाःपश्चिमतस्ति
 ष्मन्पतिःतदाननमुष्मन्व्यदक्षिणेनासाविलेस्वांगुष्ठाश्रेणदूर्वारसमासिंचेत् ॥ तत्रप्रजावदाख्यं सूक्तम्—आतोर्गर्भोयोनिमैतुपुमा
 न्याणइवेयुधिम् । आवीरोजायतांगुत्रसदेदशमास्यः ॥ करोमि तेप्रजापत्यमागर्भोयोनिमैतुते । अनूतःपूर्णजायतामश्रेणोपि
 शाचधीतः ॥ पुमांस्तेपुत्रोनारितं पुमाननुजायतां । तानिभद्राणिवीजान्यूपभाजनयंतुनौ ॥ यानिभद्राणिवीजान्यूपभाजनयंति
 तः । तैस्तत्पुत्रानिन्यदस्वसाप्रसूयेनुकाभय ॥ कामःसम्पृच्छातांमह्यमपराजितमेवमे । यं कामं कामयेदेवतमेवायोसमर्धेय ॥ अथ

पात्रविस्तारथेत्तदर्थतः । श्रीयाविस्तारससाधार्द्विलसोच्छ्रायइष्यते ॥ विस्ताराद्विगुणंपात्रं श्रीवाविस्तारमर्धतः' इति । पुनरप्याह—'सुव
 मुचोःप्रमाणं च लक्षणं सम्यगुच्यते । अरत्रिमात्रमायामस्तयोर्मध्ये सुवस्यतु ॥ विलमंगुलमानेन खंतव्यं गुलमानतः । मूलेभ्यंगुलमात्रे तु द्वेलेखे विलि
 रोत्ततः ॥ दक्ष्यां विशेषतश्चैव वंद्यस्तृणगुलोभवेत् । चतुरंगुलमानेन मीवांकुर्योत्ततः परम् ॥ पंचांगुलप्रमाणेन विलंकुर्योत्ततः । विलाचपूर्वभागे
 तु पुनर्छंसांगुलं भवेत् ॥ सर्वतो विलमाख्यातंकुर्याच्चंगुलमानतः । मृत्तियं पुनश्च भागे कारयेद्यवमानतः ॥ काकपक्षाकृतिवापंकुर्याद्वंससुरा
 ठति । श्रीयावित्सारंतुकुर्यात्सार्धं गुलमानतः ॥ श्रीवोपरि समंताच्च दरे ररास्तु कारयेत् । इदं सौत्यंकुं भयोश्च कुर्यादंगुलमानतः' इति ।
 विशेषवित्सारो गृह्णाप्रिमागरादायालोचनीयः ॥

जीवपुत्राल्यं सूक्तम्—अग्निरेतुप्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणो नुमन्यतां यथेयं स्त्रीपौत्रमधनरोदा
त् ॥ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यैनयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्थाजीवतामस्तु मातापौत्रमानंदमभिप्रवृध्यतामियम् ॥
मातेगृहे निशिधोपउत्थादन्यत्र त्वद्भुतः संविशंतु । मात्वं विकेश्युरावधिष्ठाजीवपत्नीपतिलोके विराजयंती प्रजां सुमनस्यमा
ना ॥ अग्रजस्तां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुतवाधम् । शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्यद्विपद्भ्यः प्रतिमुंचामि पाशम् ॥ देवकृतं ब्राह्मणकल्पमानं तेन
हन्मियो निषदः पिशाचान् । क्रव्यादो मृत्यून धरान्यातयामि दीर्घमायुस्तव जीवंतु पुत्राः ॥ एतैर्देवाभिर्मन्त्रिनैस्त्येदं ते आचांतजल
यापल्यास्पृष्टः प्राजापत्यचक्रमयदानधर्मेणावदाय । ॐ प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा यत्ते सुशीम इति मंत्रेण पत्न्या हृदयं पाणिना
स्पृशेत् । यत्ते सुशीम इति मंत्रस्य हिरण्यगर्भः प्रजापतिरनुष्टुप् । आर्यायाहृदया लंभने वि० । ॐ यत्ते सुशीमे हृदये ह्रितमंतः प्रजापतौ ।
मन्ये हुं मां तं द्विद्वां सं माहं पौत्रमधुनिर्याम् ॥ ततः स्विष्टकृदादि होमशोपसमाप्य शतं ब्राह्मणाभोज्याः । इदं कर्म गर्भसंस्कारत्वात्प्रति
गर्भकार्यम् । प्रथमगर्भे एवेति केचित् । अस्य कर्ता पतिस्तदसंभवे देवरोवा ॥ इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्ने
पुंसवनानवलोभने कर्मणी ॥

अथ सीमंतोन्नयनम् ॥ तच्च गर्भमासापेक्षया चतुर्थे पष्ठे भेषामासि असंभवे यावत्प्रसवं शुक्लपक्षे पुनर्वसुपुष्याभिजिद्धस्तप्रोष्ठपदा
नुराधाश्विनीमूलश्रवणरेवतीरोहिणीमृगशिरःसंज्ञकानां पुनश्च नृणां चतुर्धा विभक्तानां मध्यमपादद्वये पष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्थीनवमी
चतुर्दश्यमावास्याव्यतिरिक्तितथौ सोमबुधबृहस्पतिशुक्रवारेषु चंद्रानुकूल्ये विष्ट्यादि दोषाभावे शुभलक्षादौ कार्यम् । अत्राप्यधिक

मासगुरुशुक्रास्तादीनांनदोषः । कालांतरासंभवेनपूर्ववन्नियतकालत्वात् ॥ अथप्रयोगः ॥ सीमंतकर्मकरिभ्यन्यपतिरानडु
 ह्रमजिनमपक्वफलयुग्मयुतार्धुंदुवरस्तनकोतदलाभेऽन्यस्तवकौवा त्रिःशुक्लवर्णाश्लर्लीत्रीणिकुशपिंजूलानिचसंपाद्यपुण्याहवाचना
 भ्युदयिकग्रहयज्ञादीनितदहरेवानुष्ठाय मंगलस्तां परिहितमावृताहतवासोयुगलमलंकृतांपत्नींस्वदक्षिणतउपवेश्यदेशकालौस्मृ
 त्वा तनुरुधिरमियालक्ष्मीभूतराक्षसीगणदूरनिरसनक्षेमसकलसौभाग्यनिदानभूतमहालक्ष्मीसमावेशनद्वाराप्रतिगर्भवीजगर्भसमु
 र्भूयनोनिवर्हणजनकातिशयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपंसीमंतोन्नयनार्यंकर्मकरिभ्येइतिसंकल्प्य । वधूंकृतकौतुक
 वंधामांघ्रितेष्टदेवतांकृत्याशुभमुहूर्तौपासनार्गिमंगलनामानंविधिवत्प्रतिष्ठाप्यसमिध्य समिद्धयमादायपुनर्देशकालौस्मृत्वाद्यकरि
 व्यमाणेसीमंतोन्नयनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्याधानंकरिव्यइत्यादिचक्षुपीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा द्विधर्तारद्वीराकांत्रिविष्णुंमजापतिं
 चैताःप्रधानदेवताआज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिपूर्ववदुक्त्वा समिद्धयमप्रावाधायपरिसमूहनादिकृत्वा प्रत्यगन्नेःस्वस्यदक्षिणतः
 प्राग्प्रीयमुत्तरलोमकमानडुहमजिनमास्तीर्योदगश्रेर्भेभ्युपोधणीपात्रखुवौप्रणीताज्यपत्रेइमावर्हिपीचक्रमादासाद्याज्यसंस्कारांते
 कृते तस्मिन्नजिनेतामाचांतोदकांम्राड्मुखीपत्नीमुपवेशयतयान्वारब्धइध्माधानाद्यास्यभागंतंकर्मकृत्वा । धातराददातुदाशुपइति
 मंत्रद्वयस्यहिरण्यगर्भोधातानुष्टुप् द्वितीयात्रिष्टुप् । सीमंतोन्नयनप्रधानाज्य० । ॐ धातराददातुदाशुपेप्रार्चोजीवातुमक्षिताम् । वयं

? औदुंबरफलेःसार्धमेकविंशकुशान्सदा । शक्त्याथतावेद्वाग्रजुयत्सीमंतकर्मणीतिलिगपुराणम् । अथवा—एकविंशतिसंख्याकानुदुंबरफला
 निवितान् । कुशानानीयशषत्रायकुपर्यासीमंतकर्मचितिदानमयूरे ।

देवस्य धीमहि सुमर्ति वाजिनी वतः स्वाहा ॥ धात्र इदं ० । ॐ धाता प्रजानां मतरा यद्गोधाते दं विश्वं भुवर्चनं जजान । धाता कृष्टारानां मया
 भिर्चष्टे धात्र इद्भुव्यं धृतं बलु होतु स्वाहा ॥ धात्र इदं ० । राकामह मिति द्वयोर्गृत्समदोरा काजगती । विनियोगः प्राग्वत् । ॐ राकामहं
 सहयं सुष्टुती हुवे यशोर्तुनः सुभगावो धतु र्मना । सीव्यत्पयः सन्ध्याच्छेद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यं स्वाहा ॥ राकाया इदं ० ।
 अथास्ते राके सुमतयः सुपेश सोयाभिर्ददासि द्राशुपेव सूनि । तभिर्नो अद्य समनारुपा र्गहिसहस्रपोपं सुभगे रराणा स्वाहा ॥ राका
 या इदं ० । नेजमेपेति तिसृणां त्वष्टा विष्णुरनुष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । ॐ नेजमेपरापत्तु पुत्रः पुनरापत् । अस्य मे पुत्र कामायु
 गर्भमाधे हियः पुमान् स्वाहा ॥ विष्णव इदं ० । ॐ यथेयं पृथिवीमह्युत्तनागर्भमादधे । एवं तंगर्भमाधे हि दशमे मासि सूतं वे स्वाहा ॥
 विष्णव इदं ० । ॐ विष्णो श्रेष्ठेन रूपेणास्यानार्यी गवीन्यां । पुमांसं पुत्रानाधे हि दशमे मासि सूतं वे स्वाहा ॥ विष्णव इदं ० ।
 प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । ॐ प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यो विश्वा ज्ञाता निपरितावभूव । यत्का
 मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु युयं स्याम पतयोर्ययीणां स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं ० ॥ ८ ॥ एवमष्टा ऋष्याहुतीः क्षुवेण हुत्वा । ततः पत्न्याः पश्चि
 मतः प्राङ्मुखः स्तिष्ठन्नपक्वफलं युगमान्वित भौदुं वरस्तव कर्द्वयं त्रिः शुक्लां शलर्लीकुशां कुरत्रयं च कीकृतं पाणिना गृहीत्वा तन्मूलेन पत्न्याः
 केशललाटयोः संधिमारभ्यामूर्ध्वं प्रदेशात् ॐ भूर्भुवः स्वरो मिति मंत्रेण त्रिंश्वतुर्वारं प्रत्युच्चयनं मंत्रमावर्तयन्सीमंतमुच्चयेत् । ॐ भूर्भु
 वः स्वरिति मंत्रस्य प्रजापतिः प्रजापतिर्वृहती । सीमंतव्यूहने वि० । ततो यथाचारं सगोधूमामौ दुं वरफलमालां तत्कंठे निधाय वीणा

गाधिनौद्विजोसोमंराजनंसंगायेतामितिप्रयेत् । तौच । ॐ सोमोनोराजावतुमानुषीःप्रजानिनिष्टचक्रासावितिमंत्रंअसाविति
 स्थानेगंगेइत्यादिसमीपस्थनद्याःसंबुद्धंतंनामनिर्दिशंतौवीणयागायेताम् । सामगानापरिज्ञानेमंत्रमात्रंत्रिःपठताम् । ततः
 स्थिष्टकृदादिहोमदोषं समाप्य ग्रहणे ऋषभं दक्षिणांतदभावेऽन्यस्मै विदुषे वा ह्यणायदस्त्वापतिपुत्रवतीभिर्बुद्धाभिरुपदिष्टं मंगलाचारं
 कारयेत् । अस्मिन् ऋषिणि शतं ब्राह्मणाभोज्याः इदं कर्म भर्त्रेयकार्यम् । इदं च प्रतिगर्भनावर्तते । तथा च हारीतः—सकृत्तु कृतसंस्काराः
 सीमंतेन द्विजातयः । यं गर्भं प्रसूयंते सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ कारिकापि—नावर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिरिति । अकृ-
 तसीमंतायाः प्रसवे यिदोषः सत्यव्रतेनोक्तः—स्त्रीयद्यकृतसीमंतामप्रसूयेत कथंचन । पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हतीति ॥ ॥
 इति श्रीभट्टरामेश्वरसुतनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने सीमंतोन्नयनप्रयोगः ॥

अथ विष्णुर्नलिः ॥ गर्भाष्टमे मासे पूर्वेषु दुर्दपती स्नातौ धृता हतवा ससावलंकृतौ भवतां । ततः पतिः प्रागुक्तवदाभ्युदयिकं पुण्यमाह

१ सीमंतसाम—हो उ । ३ । सा ३ऽ५ ऊर्मा ३ उर्ना ३ उ र्येजो । वतु मेर्निपीः । प्रेजी औ ३ हो होइ । नां २३ इयांइ । द्यौ
 हो हो ३ हुम्मा २३ चोक्त्रो ३ऽ५ होइ मेर्गे २३४५ । होउ । ३ । वा ३ । इ २३४५ । इति । २ आग्नेयानः—तथा विष्णुवलिश्चा-
 पिसप्तवधोऽस्तु पुत्रये । प्रतिगर्भवलिः कार्यः सीमंतव्रतस्य ते ॥ अकृते च भवेदोषः कृते पुष्टिः स गृह्यति । गर्भवाधानिष्टस्यार्थं सुप्तसूत्रयमिव च ॥
 मघादोपापनुत्तरं चलिः कार्यो यथाविधि । अत्र मासादिविधानं वसिष्ठः—मास्यष्टमे च गर्भस्य कुर्व्याद्विष्णोर्वेलिक्रियां । श्रवणक्षेत्रो हिण्यां पुण्ये-
 नै न प्रसस्यते ॥ द्वितीयासप्तमी चैव द्वादशी यथुमाविधिः । शुभमहोदयाः श्रेष्ठास्तेषां च विवसाजपि ॥ पापाख्यायारिगाः श्रेष्ठा नैष्टाः सर्वेऽष्टमे-

वाचनं कृत्वा तदहरेव वा इदं कृत्वा देशकालौ स्मृत्वा गुर्विण्याममपह्याः गर्भस्थनिर्वाधरि योऽप्यणपूर्वकं सुखप्रसूतिसिद्ध्यर्थं गर्भाधिदेवता
 विष्णुप्रीतिकामो हं विष्णुबलिनामकं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य द्वितीया सप्तमी द्वादशी पुत्रवणरोहिणी पुण्ये पुत्रवले विद्यादिदोषा
 भावे पूर्वाह्णे गृहांगणेषां शिल्पे गृह्यादिप्रतिष्ठाप्य पुनर्देवकालबुक्त्वा करिष्यमाणे विष्णुबलिहोमे देवतापरिग्रहार्थं मित्यादिचक्षुषी
 आज्येनेत्यंतमुक्त्वा विष्णुप्रधानदेवतांचतुःषष्टिवारं चरुणाशेषेण स्वष्टकृतमित्याद्युक्त्वा न्वाधा यपरिसमूहनादि आज्येदं भाग्यद्वयप्र
 क्षेपांतं कृत्वा सिद्धान्तेन सह जाज्यं त्रिःपर्यं शिकृत्वा ब्रुव संमार्जनांतं कृत्वा चरुपात्रांतरे पृथक् कृत्वा ग्रावधि श्रित्याभिघायोदगुद्वा स्याज्याद्
 क्षिणतो वहिष्यासाद्य प्रत्यभिघारणाद्याज्यभागांतं कृत्वा दक्षिणतो ग्रेः स्थंडिलेऽष्टदलं पद्मं स्वस्तिं कंयाप्रकल्प्य तत्र विष्णुमावाह्यपोढश
 भिरुपचारैरभिषूज्य पुनर्यथासनमासित्वा पत्न्यान्वारब्धो यदानधर्मेण चरुमवदाय द्रुचाचतुःषष्टिमैत्रैश्चतुःषष्टिमाहुतीर्जुह्यात् ।
 तत्रायं क्रमः । अतो देवा इति पट्टचस्य मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । विष्णुबलिप्रधानचरुहोमे धिनियोगः । ॐ अतो देवा अवंतु नो
 यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सुसधार्मभिः स्वाहा ॥ विष्णव इदं नमम । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्वधे पुदं । समूढ

स्थिताः । पूजाप्रकारोऽपि वसिष्ठेनोक्तः—पीतांबरं कुण्डलवर्णशंखचक्रगदां वुजं । वैकुण्ठवासिनं देवं भुक्तुं भेस्थापयेत्ततः ॥ विष्णोश्चरुं फनकेन कृत्वा
 तद्विगमं त्रैरथगंधपुष्पैः । वस्त्राश्च तैर्गुण्डलपद्मैर्नैवेद्यां वूलफलैश्च सम्यक् ॥ विष्णुवैदेवतां पूज्य गर्भोणां रक्षणाय च । ब्राह्मणाय प्रदातव्या
 प्रतिमा वस्त्रसंयुता ॥ संग्रहे—वैष्णवो ह्यष्टमो मासो विष्णुर्गर्भस्य देवता । बलिचतुष्णीं वा कुर्वाद्गर्भस्य परिपुष्टये ॥ होममंत्रैः पूर्वबलिं रक्तस्तत्र तूष्णीं
 वेति विकल्पः संस्कारकौमुद्याम् ।

मस्यपांसुरेस्वाहा ॥ विष्णव० । ॐ त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदांभ्यः । अतोधर्माणिधारयन्स्वाहा ॥ विष्णव० ।
ॐ विष्णोः कर्माणिपदयतुयतोद्यतानिपस्पशे । इन्द्रस्ययुज्यः सखास्वाहा । विष्णव० । ॐ तद्विष्णोः परमंपदंसदापश्यंतिसूरयः ।
द्विर्वीजचक्षुरातंतस्वाहा ॥ विष्णव० । ॐ तद्विप्रसोविपन्यवौजागवांसुःसमिधते । विष्णोर्यत्परमंपदंस्वाहा ॥ ६ ॥
विष्णव० । विष्णोर्नुकमितिसप्तदशस्यसूक्तस्यौचथ्योदीर्घतमाविष्णुस्त्रिष्टुप् सप्तम्याद्याजगत्यः विष्णुवलिप्रधानचरुहोमेवि० ।
ॐ विष्णोर्नुकवीर्याणिप्रवोचंयः पार्थिवानिविममेरजांसि । योअस्कंभाव्यदुत्तरं सुधस्यंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायःस्वाहा ॥ विष्णव० ।
ॐ प्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्येणमुगोनभीमःकुंचरोर्गिरिष्ठाः । यस्योरुयुत्रियुविक्रमणेवधिधियंतिसुवर्नानिविभ्वास्वाहा ॥ विष्णव० ।
ॐ प्रविष्णयेद्युपमेतुमन्मगिरिक्षितउरुगायायवृष्णे । यइदंदीर्घप्रयंतंसुधस्यमेकोविसुमेत्रिभिरिस्पदेभिःस्वाहा ॥ विष्णव० ।
ॐ यस्यत्रीपूणामधुनापुदान्यक्षीयमाणाः स्वधयामदति । यवत्रिधावुग्रथिवीमतद्यामेकोदाधारभुवर्नानिविभ्वास्वाहा ॥ विष्णव० ।
ॐ तंदस्यप्रियमभिपाधौअद्यानरोयत्रदेवयवोमदति । उरुकमस्यसहिवंधुरित्थाविष्णोःपदेपरमेमच्वउत्सःस्वाहा ॥ विष्णव० ।
ॐ तावांवातूनुदमसिगमध्वयत्रगावोभूरैशुंगाअयांसः । अत्राहुतदुर्गुगायस्यवृष्णःपरमंपदमवभातिभूरिस्वाहा ॥ विष्णव० ।
॥ १ ॥ ॐ प्रयःपातमंधसोधिपायेतेमहेदरायविष्णवेचारचत । यासानुनिपर्वतानामदाभ्यामहस्तस्थतुरवतेवसाधुनास्वाहा ॥
विष्णव० । ॐ त्वेपमित्यासमरणंशिभौचतोरिद्राविष्णुसुतपावामुरुष्यति । यामत्यौयप्रतिधीयमानुमित्कृशानोरस्तुरसनामुरु
प्यधुःस्वाहा ॥ विष्णव० । ॐ ताईवर्धतिमहास्यपांस्तुनिमातरानचतिरेतसेमुजे । दधातिपत्रोर्वरंपरंपितर्नामन्तनीयमधिगेचने

द्विवःस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ तत्सदिदस्यपाथैर्यगुणीमसीनस्यत्रातुरवृकस्यमीहृषः । यःपाथैवानेत्रोभोरंद्वेगामाभेरुक्र
 भिष्टोरुगायार्जवीसेस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ द्वेइदस्यक्रमणेष्वहशोभिल्यायुमत्योभुरण्यति । तृतीयमस्यनकिरादधर्पतिवयं
 श्वनपतयंतःपतत्रिणःस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ चतुर्भिःसाकन्तवत्तेचनार्मभिश्चक्रंनवृत्तंव्यर्तारवीविपत् । नृहच्छरीरोविमिमान
 श्रकंभिर्युवाकुमारःप्रत्येत्याहुयंस्वाहा ॥ २ ॥ विष्णु० । ॐ भर्वाभिन्नोनेशेव्योघृतासुतिविभूतद्युम्नपव्रयावसप्रथाः । अधाते
 विष्णोविदुषाचिदध्यःस्तोमोयज्ञश्चराध्याहुविष्मतास्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ यःपव्यायैवेधसेनवीयसेसमजानयेविष्णवेददाश
 ति । योजातमस्यमहुतोमहिद्ववृत्सेदुश्रवोभिर्युयंचिदुभ्यस्तस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ तमुत्तोतारःपूव्ययथाविदश्रुतस्यगर्भज
 नुपपिपर्तन । आस्यजानंतोनामचिद्विचिकनमहस्तैविष्णोसुमतिर्भजामहुस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ तमस्यराजावरुणस्तमश्विना
 क्रतुसचंतमारुतस्यवेयसः । द्राधारदक्षमुत्तममहृयिदंयज्ञंचविष्णुःसखियाअपोर्णतेस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ आयोयियायसचथा
 यदैव्युइंद्रायविष्णुःसुकृतसुकृतरः । वेधाअजिन्यत्रिपधस्यआर्यमृतस्यभागैयजमानमर्भजस्वाहा ॥ ३ ॥ १७ ॥ विष्णु० । संवांक
 र्मणेत्यष्टर्चस्यसूक्तस्यभरद्वाजोविष्णुस्त्रिष्टुप । विष्णुवलिप्रधानचरुहोमे० । ॐ संवांकर्मणासमिपाहिन्नोर्भोद्राविष्णुअर्पसस्यारे
 अस्य । जुषेथायुइंद्रविणचधत्तुमरिष्टैर्नःप्रथिर्भिःपारयंतास्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ याविश्वोसांजनितामतीनामिद्राविष्णूक
 लशासोमधाना । प्रवांगिरःशस्यमानाअवंतुप्रस्तोमासोगीयमानासोअकैःस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ इंद्राविष्णुमदपतीमदाना
 मासोर्भयातंद्रविणोदधाना । संवांमंजत्वकुर्भमतीनांसंस्तोमासःशस्यमानासलुक्थैःस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ आवामश्वोसोअ

भिमातिपाहृद्रां विष्णुसधमादौ वहेतु । जपेयां विन्वाहवनामतीनामुपब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ इंद्रा वि
 ष्णुतत्पनयाग्यं वांसो मे स्यमदं वरुचक्रमाये । अकृणुतं तारं शं वरीयो प्रथतं जीवसे नो रजांसि स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ इंद्रा विष्णू
 वृधिपावायुधानाग्नादानानमसारात हव्या । घृतासुतीद्रविणं धत्तमुत्सेसमुद्रस्थः कलशः सोमधानः स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ इंद्रा वि
 ष्णुपितृमध्वो अस्य सोमस्य दस्त्राजठरं पृणेथां । आवामंधांसि मदिराण्यग्मत्सुपब्रह्माणि शृणुतं हव्यं मे स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ ब्रह्माजि
 ग्यधुर्न पराजयेधुन पराजिग्ये कतरश्च नैनोः । इंद्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधासुहस्रं वितदैरयेथां स्वाहा ॥ ८ ॥ विष्णो ॥ परोमा
 त्रयेति चतुर्दश चस्य वसिष्ठो विष्णुस्त्रिष्टुप् । विष्णुवलिप्रधान चरुहोमे ॥ ॐ परोमात्रयातुन्या बृधानुनतैमहित्वमन्वश्नुवंति ।
 जुभेतै विम्रजसी गृथिव्या विष्णो देव्यं परमस्य वित्से स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ न तै विष्णो जायमानो न जातो देवमहित्वः परमंतमाप ।
 उदस्तभ्रानाकमुष्यं वृहत्तं दाधयु प्राचीं कुकुभं गृथिव्याः स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी मनुयेदशस्या ।
 व्यस्तभ्रारोर्दसी विष्णवे त्रेधा धर्थां गृथिमीमभितो मयूखैः स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ वरुणं शार्यचक्रथुरुलोकं जनयन्तासूयं मया संममि
 म् । दासस्य चिद्वृषां प्रस्यमायाजघ्नथुर्नराष्ट्रनाज्यं पृस्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ इंद्रा विष्णू हं हिताः शं वरस्य न वपुरो न वति च श्रथि
 ष्टम् । शतं वार्चिः सुहस्रं च साकं हयो अग्रत्यसुरस्य वीरान् स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ इयं मनीषा बृहती वृहती रुक्मातु वसावर्धयती । रुरेकां
 स्तोमं विदधे पु विष्णो पिन्वतु मिषे वृजने प्विद्रु स्वाहा ॥ विष्णो ॥ ॐ वपदते विष्णवा स आकृणो मितन्मै जुपस्व शिपि विष्टव्यं । वधं
 तुत्वा सुष्टुतयो गिरो मे युषं पातस्व स्तिभिः सदानुः स्वाहा ॥ १ ॥ विष्णो ॥ ॐ नूमतो दयते स निव्यन्यो विष्णो वरुणायायुदारत ।

प्रयःसुत्राचामर्नमायजातएतावतनयभाविवासात्स्वाहा ॥ विष्ण० । ॐ त्वविष्णोसुमतिविश्वर्जन्यामप्रयुतामेवावोमतिदाः ।
 पचोयथानःसुवितस्पर्धुरश्ववतःपुरुश्चंद्रस्यरायःस्वाहा ॥ विष्ण० । ॐ त्रिदुवःशुथिवीमेपएतांविचक्रमेशतचंसमहित्वा । प्र
 विष्णुरस्तुतयसस्तर्वायान्तेपद्यस्यस्थविरस्यनामस्वाहा ॥ विष्ण० । ॐ विचक्रमेष्टुथिवीमेपएतांक्षित्रायविष्णुर्भनुपेदशस्यन् ।
 प्रयासोअस्यनीरयोजनासडरुक्षितिसजनिमाचकारस्वाहा ॥ विष्ण० । ॐ प्रतत्तेअद्याशिविविष्टनामार्यःशसामिवयुनानिवि
 दान् । तंत्वागुणामितवसुमतव्यान्क्षयतमस्वरजसःपराकेस्वाहा ॥ विष्ण० । ॐ किमिच्छेविष्णोपरिचक्ष्यभूत्प्रयद्वक्षोशिविवि
 ष्टोअस्मि । मावर्षोअस्मदर्पगूहपुतद्यदन्यरूपःसमिधेयवभूथस्वाहा ॥ विष्ण० । ॐ वर्पद्वतेविष्णवासाअकृणोमितन्मजुपस्वशि
 मिविष्टहृद्यं । वर्धतुत्यासुष्टुतयोगिरौमेययंपातस्वस्तिभिःसदानुःस्वाहा ॥ १४ ॥ विष्णव० । तथा सहस्रशीर्षेतिपोडनाचस्यसू
 कस्यनारायणःपुरुषोनुष्टुप् अंत्यात्रिष्टुप् । विष्णुवलिप्रधानचर० । ॐ सहस्रशीर्षांपुरुषः० । विष्ण० । ॐ पुरुषएवेदंस० ।
 विष्ण० । ॐ पुतावानस्य० । विष्ण० । ॐ त्रिपादूर्ध्वउदैत० । विष्ण० । ॐ तस्माद्विराळ० ॥ १ ॥ विष्ण० । ॐ यत्पुरुषे
 णहृविषा० । विष्ण० । ॐ तंयुश्वर्हिपि० । विष्ण० । ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः० । ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः० ।
 विष्ण० । ॐ तस्मादश्वाअजायंत० ॥ २ ॥ विष्ण० । ॐ यत्पुरुषंव्यदधुः० । विष्ण० । ॐ ब्राह्मणोस्यमुख० । विष्ण० ।
 ॐ चंद्रमामर्नसोजा० । विष्ण० । ॐ नाभ्याआसी० । विष्ण० । ॐ सम्रास्यासन्० । विष्ण० । ॐ युजेनयज्ञमयजंत०
 ॥ ३ ॥ विष्ण० । विष्णुयोनिमितिस्तिष्ठणाहिरण्यगर्भोविष्णुनुष्टुप् । विष्णुवलिप्रधान० । ॐ विष्णुयोनिकल्पयतुत्वष्टा

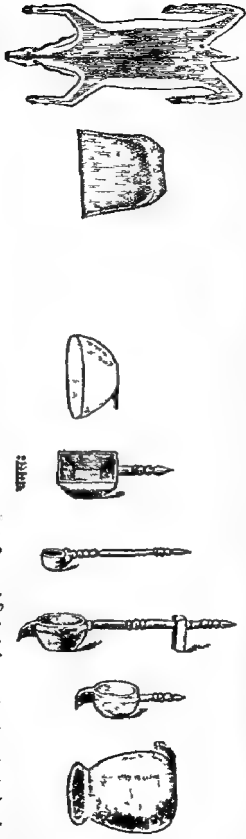
रूपार्जिपिंशतु । आसिचतुप्रजापतिर्धातागर्भदधातुस्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ गर्भेहिंसिनीवालिंगर्भेहिंसरस्वति । गर्भेतेअश्वि
 नोदुवायार्धत्तांपुष्करंअज्ञास्वाहा ॥ विष्णु० । ॐ हिरण्ययीअरणीयंनिर्मथतोअश्विना । तंतेगर्भेहवामहेदशमेमासिसूतवे
 स्वाहा ॥ ३ ॥ विष्णुवइदंनमम ॥ ६४ ॥ अनंतरमग्रेशान्यांद्वात्रिशदंगुलायामविस्तारोगोमयेनोपलिषेस्थंडिलेचतुरंगक्री
 डाऽतस्मचतुरस्रंचतुरंगुलंचतुःपटिपदंसितेनरजसामंडलंकृत्वातेपुपेदुर्नैर्ऋत्यपदादिक्रमेणप्रथमंबाह्यवृत्तौततस्तथैवानंतरावृत्तिपु
 ष्प्रागुक्चतुःपटिमैत्रैःप्रणवाद्यैःस्वाहातैःप्रादक्षिण्येनचरुशेपेनवलीन्दत्त्वा सर्वत्रविष्णवइदंनमेत्युद्दिश्यत्यक्त्वा तन्मंडलमध्ये
 ॐ नमोनारायणायेतिबलिंदत्त्वापूर्ववच्यक्त्वा तेनैवमंत्रेणार्घ्यंचदत्त्वावल्लिशेषात्किंचिदक्षमादायापिडह्यंकृत्वादंपतीपृथगश्रीया
 ताम् । तत्र आचम्यपतिःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यगुरवेदक्षिणांदत्त्वायथाशक्तिवाह्यान्भोजयित्वादंपतीभुंजीयातां । अयंच
 विष्णुनलिःप्रतिगर्भमावर्तते । प्रतिगर्भवलिःकार्यःसीमंतश्चप्रशस्तइत्याम्बलायनोक्तेः । इमंचगृह्यसूत्रानुक्त्यादिदानींदिष्टा
 नाचरंति ॥ इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेविष्णुवलिःसमाप्तः ॥

अधजातकर्म ॥ ॥ जातमात्रेपुत्रेपितातस्यमुखंनिरीक्ष्यनद्यादाबुदब्मुखःस्नात्वाअसंभवेदिवाहताभिःशीताभिरद्भिःसुवर्णे
 युताभिर्गृहपवत्तात्याचम्यसितचंदनमाल्यादिभिरलंकृतोनालच्छेदनात्पूर्वसूतिकादिव्यतिरिक्तैरस्पृष्टमकृतस्तनयानंप्रक्षालितमलं
 कुमारंमातुरुत्संगेप्राङ्मुखमवस्थाप्यदेशकालौस्मृत्याममास्यकुमारस्यगर्भादुपानजनितसकलदोषनिर्हणायुर्मेधांभिवृद्धिवीजगर्भस
 मुद्रवर्नोनिर्हणद्वाराध्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मकरिष्येइतिसंकल्प्य ब्राह्मणैःसहपुण्याहवाचनंकृत्वाभ्युदयिकथ्राद्धंहिरण्येनधि

यज्ञपात्राणि किंपरिमाणानीत्यपेक्षायां "वितस्तिर्गृह्यकर्मणि" इति प्रमाणात्तावन्तीति ज्ञेयानि ।

१ परस्वारी. २ त्रोदण्णी. ३ दूर्वा, मुद्ग. ४ चुबः. ५ त्रणीता, ६ आज्यपात्रं. ७ इध्म. ८ वाहि. ९ त्रपं. १० कृष्णाजिनं.

यमसः

१ इयंताप्रमयीमार्तिनीयाअष्टांगुलास्तु चितानना. २ इयंखुगाकारावारणवृक्षजाविस्तारार्धनिष्ठा. ३ इयंपालाशीद्वादशांगुला. ४ अयंमादिरोधितस्तिप्रमाणो घांगुलच्छिद्रः. ५ अयंपौष्पल. पङ्गुलश्चतुंगुलदंडः. ६ इदंकांसजंभुन्मंथवापङ्गुलं. ७ इदंगार्होष्वरक्षिप्रमाणं पंगुदराग्नियसमित्कं, प्रावेशमितमन्यत्र. ८ इदंप्रादेशमानमुष्टिपरिमितदूर्भरूपं. ९ इदंवंशनिर्मितं. १० इदंपुरुषहरिणस्य चर्म.

धाय होमकरणपक्षे व्याहृतिभिर्दोषैः किं प्रवलयं विधिवत्प्रतिष्ठाप्य देशकालौ स्मृत्या स्मिन् जातकर्म होमे देवतापरिग्रहार्थं मन्याधानं
 करिष्य इत्यादि च धृषी आज्येनेत्यंतमुक्त्या अभिर्मिदं प्रजापतिविश्वान्देवान् ब्रह्माणमाज्येन यक्ष्ये शेषेण स्वियष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्य इ
 त्यंतमुक्त्या न्याधाय परिसमूहनाद्याज्यभागांतं कृत्वा प्रधानदेवताभ्यश्चतुर्थ्यंतनाममंत्रेणाज्यं हुत्वा देवतोद्देशेन त्यागं कुर्यात् । ततो
 विषममातेन मधुसर्पिर्षीमिश्रीकृत्या शिलातले निक्षिप्य तत्र सुवर्णरजोविमोर्कं यावदवधृष्य भाजने निधाय । ॐ प्रतौ ददास्मि सधुर्नो
 तस्सु वेदं स विना प्रदूतं मयोर्ना । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीवशूरद्वोलोके अस्मिन् ॥ इति मंत्रेण तेनैव हिरण्येन कुमारपाययित्वा त
 द्विरण्यं प्रक्षाल्य कुमारस्य दक्षिणकर्णे निधाय तन्मुखसमीपे स्वमुखमानीय । ॐ मेधाते द्रवः संवित्ताम्रेधां देवी सरस्वती । मेधाते अश्विनौ
 देवायाधं ज्ञां पुनर्करवज्रौ ॥ इत्युचंजपित्वा पुनस्तद्विरण्यं सव्यकर्णे निधाय तामेव क्रवंचं जपेत् । ॐ मेधाते ॥ ततः शिघोरं सौयुगं पद
 भिमनुशेत् । ॐ अश्मानय परशुर्भव हिरण्यमस्तु तं भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीवशूरदः शतं ॥ इति मंत्रेण । इन्द्रश्रेष्ठानि गृत्सम
 दं दद्रव्यिष्टु ॥ अंसा भिमर्शने वि० । ॐ इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि हि चित्तं दक्षत्यमुभगत्वमस्मे । पोषं रथीणामरिं पितृनुनां
 स्तुह्वानं ब्राह्मः सुदिनरयमह्नी ॥ अस्मे प्रयं धि विभ्यामिन्न इन्द्रव्यिष्टु ॥ अंसा भिमर्शने विनि० । ॐ अस्मे प्रयं धिमयव दृजीयिषि
 दंरायो विभ्वयारस्तु भूरः । अस्मे शतं शूरदो जीवसे धा अस्मे वीरान्छभ्वत इन्द्रशिभिन् ॥ इति मंत्राभ्यां चाभिमर्शः । ततोरक्षायुपोर
 भिपृच्छार्धं ॐ अंगां दंशात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मां वै पुत्रनामासि स जीवशूरदः शतं ॥ इति मंत्रमुच्चार्य मूर्ध्नेन त्रिराजिधेत् ।
 ततः शिघ्रोः करिष्यमाणं नाम तदैव सरेत् । ततः स्वियष्टकृदादि होमशेषं समाप्य यथाचारं हिरण्योदकेन मातुर्दक्षिणस्तनं प्रक्षाल्य ।

ॐ इमां कुमारो जरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीविसे । अस्य स्तनौ प्रयुज्जाना आयुर्वचो यशो वलं ॥ इति मंत्रेण भाना कुमारं प्रापयित्वा ब्राह्मणे
 न्योगो भूतिलिहिरण्यादिकमन्त्रवर्जितं यथाश्चिद्व्यातैराशिशो वाचयेत् । जन्मलघेदुष्टस्थानस्थितग्रहजनितपीडानिवृत्तये तस्मीत्य
 ध्विशेषतो दक्षिणा देया । तमवतमिति पंचानां वामदेवो गिरार्धजी । आशी ० । ॐ तमवतं न सानुसि मरुपं न दिवः शिशुं । मूर्धज्यत
 दिवोर्दिवे ॥ यो धृयन्माहारे न्यां कुमारः साह देव्यः । अच्युतान हत उदरं ॥ इत त्यायं ज्ञाता हरी कुमारः साह देव्यात् । प्रयता सुध आ
 ददे ॥ पुण्यार्देवा यश्चिना कुमारः साह देव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ तं यवदेवा यश्चिना कुमारः साह देव्यं । दीर्घायु पंकुणो तन ॥
 इति पंचभिः शिष्यः । होमो न कृतः कृतः । कुमार्याश्चैतज्जातकमामंत्रकं कार्यम् । रात्रौ संध्यायां ग्रहणं जातायां चांतरमध्यपीदं कार्यम् ।
 मृतायां च मध्ये जातश्चेत्तदेवायां चातवा कार्यम् । पितरि ग्रामांतरं गते पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेण दं कुर्यात् ॥ इति श्री भट्टरा
 भेश्वरस्तनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नजातकर्मप्रयोगः ॥

अथ षष्ठी पूजा ॥ ॥ पंचमे पदे च दिने पृष्ठपुत्रवा पूर्वरात्रे पित्रादिराचम्य प्राणानाचम्य देशकालौ स्मृत्या अस्मद्विश्वोः आयुरारोग्या
 वाक्षि स कलारिष्टदाति ह्यराश्री परमेश्वरमीत्यर्थं विशेषास्त्यजन्मदानां षष्ठी देव्या जीवंतिकायाश्च यथा मीलितो पचारैः पूजनमहं करिष्य
 इति संकल्प्य षोडशोपचारैस्तत्रेण पूजयेत् । पृथक् वा संकल्प्य पृथगेव पूजां कार्या । एतत्प्रतिमाश्चालेपनादिना झुल्येलेखनीयाः पी
 दादी वाक्षतपुंजरूपेण निवेदयाः । पुरुषाः शस्त्रहस्ताः स्त्रियश्च नृत्यगीतकारिण्यो स्थां रात्रौ जागरणं कुर्युः । सूतिकाग्रद्वंसधूम्राग्निदी
 पदास्तमुत्तलं द्रुविभूतियुतं कार्यं । सर्वपांश्च सर्वतो विकिरेत् । अन्यदपि यथाचारं सर्वकार्यम् । जन्मदाभ्यो द्वादिना च लिदं देयः । विप्रै

भ्यश्च तां वृत्त्याद्यदक्षिणादिदद्यात् । जन्माशौचमप्येप्रथमपष्ठदशमादिनेषु दाने प्रतिग्रहे च न दोषः अत्र तु निषिद्धं । अधपूजाक्रमः ।
आर्द्रापङ्गान्यासं कृत्वा कलशादिपूजाविधाय । अपवित्रः पवित्रो वा सर्ववस्थान्तोपि वा । यः सरेत्पुंडरीकाक्षं स वा ह्याभ्यंतरः शुचिः ॥
इति मंत्रेण प्रोक्षणं कृत्वा पश्चाद्देवता स्थापनं । ॐ विघ्नेशाय नमः विघ्नेशमावाहयामि । जन्मदाभ्यो० जन्मदाभा० । पृथीदे
व्यनमः पृथीदेवीना० । जीर्वांतिकायै० जीर्वांतिकामा० । (इत्यावाह्यपूजयेत्) । ॐ सयवसाह्नर्गवतीहिभूया अर्धोवृषभ
र्गवतः स्वाम । अद्धितृणमद्भयेधिभुदानीं पिबेद्भुक्मुद्रुकमाचरंती ॥ इति मंत्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ संप्रार्थ्य गौरीपुत्रो वधा
रकंदः शिशुरथैरक्षितः पुरा । तथाममाप्ययं पालः पष्ठिकेरक्ष्यतां नमः ॥ इति षष्ठीप्रार्थना । आनो भद्रादीनि सूक्तानि सूतिकावाल
कयोः सर्वादिदृशान्त्यर्धमाह्वयः पठेद्युः ॥ इति श्रीनारायणभट्टविरचिते प्रयोगरत्ने षष्ठीपूजाविधिः ॥

अधनामकरणप्रयोगः ॥ ॥ जन्मत एकदशे द्वादशे वा यथाचारं नियतदिनेवानामकरणं कार्यम् । नियतकालेपि विधिद्वैधु
तिव्यतीपातमहणसंक्रांत्यमायास्याश्चाद्धदिने पुनर्कार्यम् । नियतकाले क्रियमाणे गुरुशुक्रास्तवाह्यवार्धकवक्रातिचारमलमासादि
निषेधेनास्ति । नियतकालातिक्रमे तु ज्योतिःशास्त्रोक्तेशु भेकाले कार्यम् । सर्वधात्रपूर्वाह्नः प्रशस्तः । अन्नहोमः कृताकृतः । उक्
काले शिशोर्नामचिकीर्षु विमानाद्द्वयपूर्वे ह्युस्तदहरे वधास्ति वाचनमुपक्रम्य पुण्याहत्रयमुक्त्वा करिष्यमाणानामचतुर्थ्यंतमुक्त्वा त्रिः
एतद्वाघ्नेस्वस्ति भवतो म्रुवंति वत्युक्ते विप्रैरतन्नाम्ने स्वस्तीति त्रिः प्रत्युक्तेषु पंस्वस्ति वाचनं समाप्य इदमार्थाः कुमारस्य नामाहं विदधामीति

१ करिष्यमाणे वधाघ्ने स्वस्ति इति वदेत् । एतदित्यस्य स्थाने करिष्यमाणानामोहेतु विकल्पः ।

विमाननुराग्य तत्रिपीयवाभित्यनुपादितो देवाकालानिदिरयास्यदिशोःवीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणापुरिभिवृद्धिव्यवहारसिद्धि
 द्वाश्रयापरमेश्वरपीत्ययेनामकरणंकरिष्यदतिसंरूप्य महयज्ञान्युदयिकेयभादाकिमुल्या यथाचारंस्वकुलदेवताभक्तइतिनामकु
 रानाजन्मकार्त्तनिष्पातनामनुयात् । तद्य । कृष्णोर्नलोच्युतश्चर्कधकुंठोधज्जनार्दनः । तर्पद्रोयज्ञपुरोपाधुदेवस्तथाहरिः । योगी
 शःपुंर्दरीकाध्यांभासनामान्यनुक्रमत् ॥ अत्रयथाचारंश्चादिर्मर्गशीर्षादिर्याक्रमः । ततःस्त्रीपुरुषवाचिदेवतावाचिविचानामस्ये
 दंयागुभाधरं ब्रधरंप्रतिष्ठाकामधनुरक्षरंमलयचर्षकामोनामहृत्या ततोभिवादनीयंनामविप्रादिवर्णक्रमेणशर्मन्मनुष्यसदासान्यत
 मपरदांतमुपांशुयात् । तन्नामोर्वाचंयनान्मातापितराययजानीयाताम् । उपनयनकालेचानेननाम्नाभिवादयेतिहुमार्प्रति
 पाच्य । अत्रायंदिष्टावहारः । तंहुलान्कांस्यादिपात्रमसायतदुपरिसुयर्णश्याकाकयाकुलदेवतामयुक्तमादौअमुकदेवताभक्तइतिना
 मंतस्यं ततोमासनाम ततोयकदवाचनल्यययोतिःशाखोपचक्रानुसारणजन्मनक्षत्रपादप्रयुक्ताक्षरादिनाम ततोव्यावहारिकं
 रोगेनामंतिषनुष्टयंतिरित्या नामंदयताभ्योनमइतिभंग्य अमुकनाम्नात्वममुकोसीतिस्वदक्षिणस्थमागुरुत्संगस्थस्यादिशोर्दक्षि
 णकर्णंरंधयित्या सररगुमिन्नामलयेत्यादिभंगपादाते विघ्नर्नामसुप्रतिष्ठितमस्त्वित्युकेअमुकनाम्नाअमुकनामायंभवतोभिवादयत
 इत्युक्त्या नामकृत्प्रतिनामविमानाभिरादयेत् तेषागुप्मान्भवत्यमुकइतिवदेयुरिति । नक्षत्रनामयाभिवादनीयंगुसंचेत्यपि
 दंति । ततःकूर्वादेवताभ्योमाकर्णेन्यध्वनत्याययानिभवंविमानभोजयेदक्षिणांचदद्यात् । विप्रादिपञ्चमाद्याः । हुन्माया
 अभिनामसरणनभंगंकर्ययेम् । शिवभाधरंनुतक्षान । क्षेमपदेनुपादिवर्चामाजातकर्मवदेवप्रधानाहुर्वहुत्त्वानामयथोकेधृत्या

स्विष्टकृदादिहोमशेषतंत्रं कुर्यात् । अत्र जातकर्मवत्पित्राद्याः कर्तारः ॥ इति श्रीनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने नामकरणप्रयोगः ॥
 अथ पर्यंकारोहणं ॥ तत्र नामकरणदिने धवाग्रेऽथोद्गात्रिशेऽन्यस्मिन्वाज्योतिःशाखोक्तमदुधुवक्षिप्रनक्षत्रादियुक्ते शुभे काले
 यथाचारं कुलदेवतादिपूजां विधायालं कृतां शिशुं हरिद्राद्यलंकृतं पर्यंके मात्राद्याः सौभाग्ययुक्ताः स्त्रियो गोशायिनं हरिस्मरं त्योगीतवा
 द्यादिसमकालं प्राक् विधिरसं न्यसेयुः । स्वस्वाचारमासं चान्यदपि कार्यम् ॥ अथ दुरधपानम् ॥ एकत्रिंशदिने द्वितीयजन्मनक्षत्रे वा
 न्यस्मिन्वास्तप्राशननक्षत्रयुक्ते शुभदिने कुलदेवतादिपूजां तोगोक्षीरशंखेन धात्रीमातान्यावासुभगालं कृतं कुमारं दक्षिणशिरसं प्राक् विधिर
 संवापाययेदिति ॥ अथ कर्णवेधः ॥ जन्मदिनाद्वादशे त्रिंशे वादिने षष्ठसप्तमाष्टमदशममासान्यतमभासेऽन्यदा यादंत जननारपू
 र्धमेव ज्योतिःशाखोक्तमासशुक्लपक्षतिथिवारनक्षत्रादिशुभकाले पूर्वाह्णे मध्याह्ने वा विष्णुशिवब्रह्मचंद्रसूर्यादिगीशानासत्यसरस्वतीकुल
 देवतागोब्राह्मणान्यथा विभवं संपूज्यमाहुत्संगस्थशुभासनस्थालं कृतस्य शिशोः कर्णयोर्वेधस्य लमलककरसेनां कथित्वा यथा वि
 भवं सुवर्णरूप्यताम्रलोहसूच्यामांगलिकद्विगुणपद्मादिसूत्रोपेतया सौचिकेनान्येन वा कुशलेन सुभगास्त्रियवाप्राज्जुल्लस्योद्ज्जुल्लस्य वा
 कर्णावेधयेत् । अनाद्युते सूर्यरश्मिपातस्थलेऽगणादौ पित्रादिना 'कुमारस्य पूर्वदक्षिणः कुमार्यारितु पूर्ववामः कर्णो वेधः । वेधन
 क्षत्रतृतीयनक्षत्रे कर्णक्षालनमुष्णवारिणारोहणार्थं कार्यं । रुद्धौ च कर्णौ यथाभरणधारणक्षमता भवति तथा वर्धनीयौ । पुंसः सूर्यर
 श्मिप्रवेशयोग्यरंभपर्यंतं वर्धयेत् । त्वं कर्णं तातु निषिद्धा । स्त्रीणां यथेच्छम् ॥ इति नारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने पर्यंकारोहण-दुरधपा
 न-कर्णवेधप्रयोगाः ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

अथसूर्यावलोकननिक्रमणे ॥ जननात्तृतीयेमासिजन्मदिनेजन्मनक्षत्रेवाहददवतापूजनपूर्वकमलंकृतनशिशुनासोत्सवंसूर्यद
 र्शनंकारयित्वाचतुर्थमासेशुभकालेभिचंद्रधेनुचंदरीयेत् । केचित्सु । स्वस्तिनआत्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । शिशोरंकारोपणोवि
 नियोगः । ॐ स्वस्तिनोमिमीतामृभ्युनाभगःस्वस्तिदेव्यादितिरनूर्वाणः । स्वस्तिपूजाअसुरोदधातुनःस्वस्तिद्यावाणुशिवीसुचैतुर्ना ॥
 अनेनपिजादिःशिशुभंकमारोप्य । आशुःशिशानइतित्रयोदशार्चस्याप्रतिरथससूक्तस्यएद्रोप्रतिरथइंद्रश्चतुर्थ्याबृहस्पतिस्त्रिष्टुप्
 द्रयोदश्यनुष्टुप् शिशोरायुःप्याभिषुद्धार्थजपेवि० । ॐ आशुःशिशानोषुषुभोनभीमो० ॥१३॥ तच्चक्षुर्वसिष्ठःसूर्यःपुरजचिक् ।
 कुमारस्यादित्यायेक्षणेवि० । ॐ तच्चक्षुर्वहितंशुकमच्चरत् । पश्येमशूरदःशतंजीर्वेमशूरदःशतम् ॥ इतिसूर्यनिरीक्षयेदितिवदंति ।
 तृतीयमाससूर्यावलोकनंकारितंचेक्षिक्रमणेनसहवकार्यम् ॥ । अधनिक्रमणविधिः । ततश्चतुर्थेमासिपष्ठेवाशुक्लपक्षेशुभतिथ्या
 दापितासभार्याशिशुरभ्यंगक्तातः ममशिशोःआयुःश्रीवृद्धिवीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थनिक्रमणाख्यंकर्म
 करिष्ये इतिसंकरव्य तदंगतयास्वस्तिवाचनाभ्युदयिकमहयज्ञान्कृत्वा इंद्राग्निधमनिर्ऋतिधरणवायुकुबेरेशानानांप्राच्यदिदि
 शांचंद्रार्कवासुदेवगगनानांचयथाक्रमतंदुलपुंजेपुंजांकृत्वा ब्राह्मणाभोजयित्वातैःस्वस्त्ययनंवाचयित्वासायंसंध्यादिकंकृत्वा शि
 शुंसेवणैःशुचिर्भर्गभरणैर्यथाशक्त्यलंकृत्यपूर्वनकृतंचेदिदानींशिशुनाभिचंद्रधेनूनांदर्शनंकारयित्वाऽध्यादिवाहनस्थंशिशुंभानुले
 नधाज्यावायाहयित्वाभार्यापुत्रविद्वद्ब्राह्मणज्ञातिवांधवपुरंधीगणदर्पणपूर्णकलशयुककन्यागणपुष्पहरिद्राक्षतदीपमालाचजलज
 मंगलवाद्यधोपयुक्तः । ॐ कर्तिकदल्लनुषं० ऋ० ॥ ३ ॥ ॐ प्रदक्षिणिद्रुभिर्पुणंतिकारवोवयोवदंतक्रतुधाशुकुंतयः । उभेवाचौवद

तिसामगाइवगायत्रंचत्रैष्टुभंचानुरजति ॥ उद्गातेवंशकुनेसामगायसिधक्षपुत्रइवसर्वनेपुत्रांससि । चूर्पवपुजाशिर्शुमतीरपीत्या
 सर्वतोऽनःशकुनेभद्रमावद्विश्वतोऽनःशकुनेपुण्यमावद ॥ आवदस्त्वंशकुनेभद्रमावदतूष्णीमासीनःसुमतिर्चिकिञ्चिनः । यदु
 सतन्वदसिकर्करिथधावृहददेमविदर्थसुवीराः ॥ इत्यादिशकुन्तादिसुभंगलसूक्तपठनगृहाद्दहिर्गत्वाभंनमेतमुदीरयेत् । चंद्रा
 कयोर्दिगीशानादिद्यांचवरुणस्यच । निक्षेपार्थमिमदधितत्त्वारक्षंतुसर्वदा ॥ अप्रमत्तंप्रभत्तंयादिवारात्रायथापिवा । रक्षंतुस
 ततसर्वदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ एवंशिशुरक्षणाधेवान्संप्रार्थयिष्युशिवालययोरन्यतरद्वंधुगृहंवागत्वातत्रदेवंसुभंगलयधयोपपु
 योपहारादिभिःप्रपूज्यगोमयाद्यजुलिसचतुरसदशेधान्यादिनिधायतत्राशिशुमासयित्वामंत्रेणरक्षांकुर्यात् । मंत्रश्च । इयंवक
 मित्यस्यवसिष्ठोमृदुंजयख्यंवकोनुष्टुप् शिशोरक्षायान्वि० । ॐ हौंजूंसः ॐ भूर्भुवःस्वः ॐ इयंवकंयजामहेसुगंधिपुष्टिवर्धनं ।
 उयूरुकिमिवुवंधनान्मृत्योर्मुक्षीयुमानृतात् ॥ ॐ स्वःभुवःभूः ॐ सःजहूं ॐ । इत्येवंरूपंमृतसंजीवनीमंत्रंजपन्विभूत्याक्षतैर्वा
 न्नाभिललाटेचरक्षांकृत्याअपूर्णादिभिर्भूतेशानंगणेशमभ्यर्च्यशिशुंभक्ष्यादिभिसोपयित्वाशिषोवाचयित्वादेवताप्रणामंप्रदक्षिणत्रयं
 चादिशुनाकारयित्वामातुलाद्यासन्नवंधुगृहेपूर्ववन्नीरया तत्रदानोपहारादिभिःशिशुंतोपयित्वास्वगृहंगत्वात्राक्षणेराशिषोवाचयित्वा
 तेभ्यःसुवासिनीभ्यश्चयथाशक्तिदक्षिणांदत्वावंधुभिःसहभुंजीत । कुमार्याअप्येतत्समानम् । होमोत्रकृताकृतः । होमपक्षेदि
 शोरलकरणानंतरंलौकिकाग्निप्रतिष्ठाप्यजातकमर्बदनादेशदेवताभ्योहुत्वाअग्निचंद्रदर्शनादिस्वगृहगमनानंतंकृत्यास्विष्टकृदादिहोम
 शेषसमाप्यघ्राह्मणाशीर्वादादिकारयेदितिक्रमः ॥ इतिशीनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेसूर्यावलोकननिक्रमप्रयोगौ ॥

अपोपवेदानविधिः ॥ जननात्यं च मे मासि शुद्धपक्षे ज्योतिःशाखो च शुभतिथ्यादां पूर्वाह्णस्तिवाचनं कृत्वा वराहपृथिवी
 गुरुदेवदिजान् पूजयित्वा भूभागमुपलिप्य तत्र मंडलं कृत्वा दांखतूर्यादिमांगलिकध्वनौ क्रियमाणे भूभां शिशुमुपवेशयेदतैर्मन्त्रैः । रक्षै
 नं च सुभेदे विसदासर्वगतं शुभे । आयुःप्रमाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपंथिनः । जीविता
 रोगयविसेशु निर्देहस्याचिरेण तान् ॥ धारिष्यशेषभूतानां भातस्त्वमधिकब्रह्मसि । कुमारं पाहि भातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्य ताम् ॥ इति ।
 ततो ब्राह्मणान् पूजयित्वा शिषोषाचयित्वा नीराजनाद्युत्सवं कुर्यात् । एवं कुमार्या अपि ॥ इति नारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने जपवेदानम् ॥
 अथान्नप्राशनप्रयोगः ॥ ॥ जन्मतः पष्ठमासे ऽष्टमे वा दंतेशु जातेषु वा ज्योतिःशाखो कतिथिनक्षत्रादिशुभकालेषु पूर्वाह्णे पित्रादिः
 शिषोरन्नप्राशनं कुर्यात् । पष्ठमासे चैत्किंचित् तदा गुरुशुक्रमौल्यादिदोषोऽधिकमासादिदोषश्च नास्ति । पित्रादिः सभार्यः शिशु
 नासहभंगलक्षानं कृत्वा दशकालोत्सृज्या ममास्य शिशोर्भातुर्गर्भमलप्राशनशुद्धं वा घनं वा चर्वसते जहं द्विधा युलक्षणफलसिद्धिर्वा जग
 र्भसमुद्भूय नो निबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अन्नप्रादानाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य तदंगस्वास्तिवाचनाभ्युदयिके कृत्वा शिशुम
 लं कृत्वा ज्ञातकर्मवह्नादिकाभिश्च चिन्तामानं प्रतिष्ठाप्यानादं दशाज्याहुतीहुत्वा पूजोपहारादिभिरिष्टदेवतामभ्यर्च्य तत्पुस्तः स्वदाक्षि
 णं शुभयत्नोपरि माहुत्संगे प्राङ्मुखोपविष्टस्य शिशोः प्रथमाद्यन्नप्रादानं कारयेत् । दधिमधुपुतमिश्रमदां शुभे माज्जने प्रक्षिप्य । अन्नपत
 हस्य स्तनलक्ष्मणोन्नपतिर्जगती । शिशोरन्नप्रादाने विनियोगः । ॐ अन्नं पुतत्रास्य नो धेह्य न मीव स्य द्युत्तिमर्णः । प्रपद्नातारं तारि
 पुरुक्षं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ इति मंत्रेण ससुचर्णहस्तोऽन्नमादाय प्रथमकवलं प्राशयित्वा यथेष्टं भोजयित्वा मुखं प्रक्षाल्य चालंभू

मातृपथेऽथ तदग्रेऽपुस्तकशस्त्रयस्त्र्यादिद्वित्यानि विन्यस्य जीविकापरीक्षां कुर्यात् । शिशुः स्वेच्छया यत्प्रथमं स्पृशेत् सास्यजीविकेति विद्यात् । ततः स्विट्टकृदादि होमश्रेयसमाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणां दत्त्वा शिष्यो वाचयित्वा वंशुभिः सह स्वयं भुंजीत । होमोन्नतकृतः । होमपक्षे पूर्वेषु नार्दीश्राद्धं कुर्यात् । अनवकाशे तद्दिन एव वा कुर्यात् । कुमार्या अप्येत्तदमन्नं कर्कर्यम् । किंतु पंचमादि विषयमेमासे ॥ इति श्रीनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने अन्नमाशानप्रयोगः ॥

अथ वर्धनविधिः ॥ ॥ आदित्यपुराणे । सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मंगलवारिभिः । गुरुदेवाग्निविमांश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रं चापितरस्तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरं यत्नात्कर्तव्यं क्षमहोत्सवः ॥ स्वनक्षत्रं स्वनक्षत्रदेवता । स्वनक्षत्रं वित्तपक्षेति कवि स्थावस्तदा वित्तपः कुबेरः । अन्नप्रयोगः । प्रतिवर्षं जन्मदिने सौरमानेन जन्मनक्षत्रे वा यजमानः पूर्वार्द्धे न्यज्य स्नात्वा सर्वापि धियुतज्जलपूरितकलशं संपूर्य्य तद्दुर्गेन स्नातः शुक्लां वरधरो वधा विभवमलंकृतो विधिवत्स्वस्तिवाचयित्वा कौतुकमावध्यदूर्वाहोमं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । देशकालौ स्मृत्या ममाब्दपूर्तिं जन्मदिवसे आशु रभिष्टुद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं दूर्वाहोमं करिष्ये इति संकल्प्य विधिवदग्निबलवर्धनं प्रतिष्ठाप्य पुनर्देशकालौ संकीर्त्य समिधा वा दायाऽस्मिन् दूर्वाहोमदेवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये इत्युक्त्वा अस्मिन्नन्याहि तैश्चावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा प्रधानदेवतां मृत्युं जयमष्टोत्तरशतं दूर्वाद्व्येण शोषेण स्विट्टकृतमित्यादि सद्योपश्यत्संतमु क्त्या समिधा वद्वा वाधाय परिसमूहनाद्याज्यभागांतं कृत्वा दधिमधुप्लुतात्कंकेवलज्या कंवा दूर्वात्रयं त्रयम् । त्रयं वकस्मि त्यस्य वसिष्ठो

१ वसिष्ठां काले स्थापयेत् चत्वारस्तादृशं शक्नुस्तर्के ले रतीं च । स्वर्णरीत्यं यथा गृह्णाति वालस्त्रै रानी वतस्य वृत्तिः प्रदिष्टा । सुहृद्वर्चितामणिः ।

मृत्युजयव्यवकोनुष्टुप् । दूर्वाहोमेविनियोगः । ॐ हौं जूंसः ॐ भूर्भुवःस्वः । ॐ त्र्यंशकं यजामहे सगंधीं धीं पुष्टि वधेनं । तूर्वारुक् कमि
 यं वधेना न्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॐ स्वः भुवः भूः ॐ सः जूं हौं ॐ स्वाहा ॥ इत्यनेन भंत्रेणाष्टोत्तरशतं हुत्वा स्विष्टकृदादि होमशो
 पसमापयेत् । ततो विधियद्ग्रहपञ्चकृत्वा आद्युपे च रहोमसं कल्पपूर्वकं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । देशकालौ संकीर्त्या सिन्धोमे देवता
 परिग्रहार्थं मित्यादि च क्षुपी आजयेनेत्यंतमुक्त्वा विश्वान् देवान् दशवारमग्निं षोडशवारं जातवेदसमग्निमेकवारं च रुद्रव्येण शोषेण स्विष्ट
 कृतमित्यादिसद्योपक्ष्य इत्युक्त्वा समिधा वधावाधाय परिसमूहनाद्याज्ये दर्भाप्रद्वयपक्षेपांतं कृत्वा सिद्धाक्षमाज्यसमीपे निधायाज्येन
 सह तदक्षत्रिः पर्यभिकृत्वा ज्योद्भासनादि सुवसं मार्जनांतं कृत्वा त्र्यपात्रेषु थकृत्वा प्रावधिशिल्पसु वेणाभिघार्योदगुद्रास्त्याज्याहृक्षिणतो
 यार्हं ध्यासाद्या पुनरभियारणाद्याज्यभागांतं कृत्वा । आनो भद्रा इति दशार्चस्य सूक्तसंगीतमो विश्वे देवाः आद्याः पंचसमीच जगत्यः पृथी
 विराट् स्थाना अद्भ्या घासि स्विष्टुमः । सर्वेषां च रहोमे वि० । ॐ आनो भद्राः कर्तव्यं तु विश्वतो दं दधातुो अर्परीता सजु च्छिदः ।
 देवानो यथा स जुमिद्वधे अन्नं प्रायुवोरक्षितारो दिवो देव स्वाहा ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमम । ॐ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूतां
 देवानां रातिरभि नो निर्वर्ततां । देवानां सख्यमुपसंदिमा वयं देवान् ऽ आयुः प्रतिरंजु जीवसे स्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ तान् पूर्वयानि
 विदर्हन्महवयं भर्गं मित्रमादितुं दक्षं सखिं । अयं मणुर्वरुणं सोमं भिना स रस्वतीनः सुभगामयस्कर स्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ तद्भो वा
 दाम्यो शुचातुभे पुजंतन्मातापृथिवी तस्मिन् ताद्याः । तद्वा पाणः सोमसु तामयो भुवस्तदं भिना शृणु तं धिष्यथायुवं स्वाहा ॥ विश्वे० ।
 तमीशानं जगतस्तु स्युः स्यति धियं जित्स्वमवसेह्महेवयं । पूषन्तो यथा वेदं सामसह धेरं क्षिताप्रायुरदं दधः स्तु स्युः स्वाहा ॥ विश्वे० ।

११ उदगल. १२ मुसलं. १३ हपल. १४ दुपल. १५ मेक्षणं. १६ विष्टोदपनी. १७ शम्भा. १८ वेदः. १९ उपवेपः.

११ इदं पालाशद्रुकृतं. १२ इदं खादिर. १३ इयं पाणमयी. १४ अयं पाण. पेणसाधनं. १५ इदं यक्षियदारुजं. १६ इयं यक्षियदारुजता. १७ इयं खादिर. १८ अयं दर्भमुष्ट्रिकृतो गोवत्सजान्वाकारो वस्तुविशेषः, अयं कुशमार्जनीरूपआयतनायकरोन्माजतसाधनं. १९ अंगाराणां ग्रहिर्निर्घहणार्थोऽस्मिन्.

स्वस्तिनृदंद्रोवृद्धश्रवाः स्वस्तिनः पपाविश्वेवदाः । स्वस्तिनस्ताक्ष्यो आरुष्टनेभिः स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातुस्वाहा ॥ विश्वे ० ॥ १ ॥
 ॐ पृषदश्वामस्तुः पृथ्वा मातरः शुभं यावानो विदधे पूजमयः । अग्निजिह्वामनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निहस्वाहा ॥
 विश्वे ० । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैर्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः स्वाहा ॥
 विश्वे ० । ॐ शतमिधुशरदो अंति देवा यत्रानश्चक्राजस्तनूनां । पूत्रा सो यत्र पितरो भवन्ति मानो भयार्तिपतायुगंतोः स्वाहा ॥
 विश्वे ० । ॐ आदित्यौ रादित्यं रश्मिर्दक्षिणं तारक्ष्मं दिशतासपितासपुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पंचजना अदितिर्जातमदितिर्जनं त्वं स्वाहा ॥
 विश्वे ० ॥ २ ॥ इमंस्तोममिति पोडशर्चस्य सूक्त्यांगिरसः कुत्सो गिरादितश्चतुर्दशजल्यः अत्येद्वे त्रिष्टुभौ पूर्वो देवा भवत्वित्यादि
 त्रयः पादो देवदेवत्याः तन्नो मित्रो र्ध्वो लोको कदेवतो ऽग्निदेवत्यश्च । सर्वेषां च रुहो मे वि ० । ॐ इमंस्तोममर्हते जातवैदसे रथमिवसं
 मेहमामनीपया । भुद्राहिनुः प्रमतिरस्य संसद्य गैसुख्ये मारिपामा वयंतवुस्वाहा ॥ अग्नय इदं नमम । ॐ यस्मै त्वमायजसे ससाध
 त्यनुवर्धेति दधते सुवीर्यं । सतूता वृनैर्मनश्चोत्थं हतिरद्रे ० स्वा ० ॥ अग्नय ० । ॐ शुकेर्मत्यासमिधं साधया धियुस्त्वये देवा हविरदृत्या
 हुंतं । त्वमादित्या आर्वा हुतान्द्यु इमस्यद्रे ० स्वा ० ॥ अग्नय ० । ॐ भरा मे धमं कृणुवामाहूर्वापिते चितयंतः पर्वणा पर्वणा वयं । ज्नी
 वातये प्रतरं साधया धियो ऽग्ने ० स्वा ० ॥ अग्नय इदं नमम । ॐ विशांगो पाअस्य चरंति जंतवो द्विपञ्चयदुत चतुर्लप्य द्रुक्नुभिः । चित्रः प्र
 केतुपसो महौ अस्यग्ने ० स्वा ० ॥ अग्नय ० । ॐ त्वमध्वर्यु रूत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुपा परोहितः । विश्वा विद्वा आत्विज्याधी
 रपुण्यस्यग्ने सुख्ये ० स्वा ० ॥ अग्नय ० । ॐ यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्गसि दरे चित्तं तच्छिदुवातिरोचसे । राज्योश्चिदंधो अतिदेवप

दम्य० स्वा० ॥ अग्नय० । ॐ पूर्वादियाभवतुसुन्यतोरथोस्माकंशंसोअर्घ्यस्तुदुह्यः । तदार्जानीतोतपुष्यतावचोमैसख्ये० स्वा० ॥
 अग्नय० । ॐ युधेर्दुःशंसोअपदुह्योजहिदूरेवायेअंतिवाकेचिदुत्रिणः । अर्थायज्ञायगृणतेसुगृध्यमै० स्वाहा ॥ अग्नय० ।
 ॐ यदयुष्काअरुपारोहृतारथेचातजूतावृषभस्येतरेवः । आदिवसिवनिनोधूमकेतनाग्नेसख्यमारि० स्वाहा ॥ अग्नय० ॥ २ ॥
 ॐ अर्धस्वनादुतर्निभ्युःपतुत्रिणोद्वृप्तायत्तयवसाद्रोव्यास्थिरन् । सुगतत्तैतावकभ्योरथेभ्योमै० स्वाहा ॥ अग्नय० । ॐ अयंमित्र
 स्यवरुणस्यधायसेवयातामरुतोहेळोअभुतः । मुळासुनोभूत्वंपांमनःपुनरग्रे० स्वा० ॥ अग्नय० । ॐ देवोदेवानामसिमित्रोअ
 भुतोयस्युर्वसूनामसिचारुह्यरे । शर्मन्यामतवसप्रथस्तमै० स्वाहा ॥ अग्नय० । ॐ तत्तैभद्रयत्समिद्धःस्वेदमेसोमाहुतोजरसे
 मृळयत्तमः । दधसिरुद्रविणचदुशुपेभै० स्वाहा ॥ अग्नय० । ॐ यसैत्वंसुद्रविणोददशोनागास्त्यमदितेसुर्वताता । यंनू
 द्रेणशर्वसाचोदयोसिप्रजार्वताराधस्तातेस्यामस्वाहा ॥ अग्नय० । ॐ सत्यमग्नेसौभगत्वस्यविविद्वानुस्माकुमायुःप्रतिरेहदेव । तन्नो
 मित्रोवरुणोमामहंतामदितिःसिधुःपृथिवीवृतद्यौःस्वाहा ॥ अग्नय० ॥ ३ ॥ जातवेदसइत्यस्यमारीचःकथयोजातवेदाअग्निस्त्रि
 षुप । चरुहोमेवि० । ॐ जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतोनिर्दहातिवेदः । सनःपर्पदतिदुर्गाणिविश्वानायेवसिधुदुरितात्यग्निः
 स्वाहा ॥ जातवेसेमयइदं० ॥ १ ॥ २७ ॥ एतैःसप्तविंशतिमंत्रैरवदानधर्मेणहुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यवासुदेवंनक्षत्रदे
 वतांचंद्रंस्वनक्षत्रंवरुणंचपोडशोपचारैरभ्यर्च्य तत्तत्सकाशकमंत्रैर्धृतनतेभ्योयथाशक्तिहोमंकृत्वा ग्रहयज्ञोक्तविधिनभिपिकोयथा
 शक्तिगोभूरिहरण्यादिदत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृद्भुजनपूजांस्ववाहनायुधपीठच्छत्रपूजांचकृत्वा विधिवद्वादीश्राद्धंचकृत्वाब्राह्मणा

नभोजयित्वा शुभमुहूर्तं गंधादिभिरलंकृत्य स्रग्भूषणधारणपूर्वकं सुवर्णमयकटिसूत्रं नूतनवस्त्रं च धृत्वा पतिपुत्रवतीभिः स्त्रीभिर्नाराजि-
 तो ब्राह्मणाश्चिपो गृहीत्वा स्वयं हविष्याशीर्जितेन्द्रियो वतैतति । इदं सर्वं यावद्बाल्यं पित्रादिभिः कार्यम् । पश्चात्तु प्रतियर्पस्वयमेवेति ।
 इति प्रयोगपारिजातोक्तोऽब्दपूर्तिविधिः । अन्यत्र तु — वर्षपर्यंतं प्रतिमासं ततः प्रतिवर्षं मांगल्यस्नानं कृत्वा कुमुदादिदेवताः संपूज्य य-
 थाशक्तिग्राहणभोजनं कृत्वा दक्षिणां च दत्त्वा सुवासिनीभिर्नाराजितो धृतनूतनवस्त्रो ब्राह्मणेभ्यः शिशुभ्यश्चापूपपूरिकाः सज्याः कुमु-
 दादिप्रीतये आयुर्वृद्धये च वायना निजन्मक्षदेवता प्रीत्यै च दद्यात् । वर्षाते तु सुहृद्वादशवंशपेटिकासु मोदकादिखाद्यं निधाय नूतनव-
 स्त्राच्छादिताः पेटिकाः जीवत्पतिपुत्राभ्यो दत्त्वा तदा शिपो गृहीयात् । इदं सर्वं जीवंती मातैवापत्यायुपेक्षयात् । ग्रंथांतरे तु — गणेशं
 ग्रहानिष्टदेवतां मार्कंडेयं च प्रपूज्य प्रार्थयेत् — मार्कंडेय नमस्ते तु सप्तकल्पांतं जीवन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ॥ चिर-
 जीवीयथास्वं तु मुनीनां प्रवरद्विज । कुरुष्व मुनिशार्दूलतथामां चिरजीविनं ॥ ततः — मार्कंडेय महाभाग सप्तकल्पांतं जीवन । आयु-
 रारोग्यसिद्ध्यर्थं मस्माकं वरदो भव ॥ सतिलं गुडं संमिश्रं जल्यर्धमिति पयः । मार्कंडेयाद्वरं लब्ध्वा पिवाभ्यायुर्विबृद्धये ॥ इति सतिल-
 गुडमंजल्यर्धमिति दुग्धं पिबेत् । अश्वत्थामावलिव्यासो हनूमाश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ सप्तैतान्यः स्मरे-
 न्नित्यं मार्कंडेयमथाष्टमं । जीवेद्वर्षं शतं साग्रं सर्वव्याधिं विवर्जितः ॥ इति वचनादश्वत्थामादीन् मार्कंडेयां तानष्टौ स्मरेत् ॥ इति । इदं च
 धर्पणं यदि जन्ममासः असंक्रांतस्तदा शुद्धमास एव कार्यं न त्वधिके ॥ इति श्रीनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्ने वार्धपनप्रयोगः ॥

अधचूडाकर्म ॥ तत्र कालस्तावत्प्रथमे द्वितीये तृतीये पंचमे सप्तमे वाचपे गत तृतीयाभागे अगत त्रिभागे वा उपनीत्या सह वा यथा कुला

दयस्य० स्वा० ॥ अग्नय० । ॐ पूवोदिवाभवतुसुन्वतोरथोस्माकंशंसोअभ्यस्तुदुह्यः । तदार्जनीतोतपुप्यतावचोभ्रसूल्ये० स्वा० ॥
 अग्नय० । ॐ वधेर्दुःशंसोअर्पदुह्योजहिदुरेद्यायेअतिवाकोवधेद्वित्रिणः । अथायज्ञार्णगणतेसुगंकृध्यन्ने० स्वाहा० ॥ अग्नय० ।
 ॐ यदयुकांअरुणारोहितायेवार्तजूतावृषभस्यैवतेरवः । आर्देन्वसिवुनिनोधूमकेतुनाग्नेसूल्येमारि० स्वाहा० ॥ अग्नय० ॥ २ ॥
 ॐ अर्धस्वनदुतार्विभ्युःपत्तत्रिणोद्रुप्साथसैयवसादोव्यास्थिरन् । सुगतेत्तैतावकेभ्योरथेभ्योद्वे० स्वाहा० ॥ अग्नय० । ॐ अयंमित्र
 स्यरुणस्यथायसैवयातांमरुतांहेलोअर्धुतः । मळासुनोभूत्वैपांमनःपुनरग्ने० स्वा० ॥ अग्नय० । ॐ देवोदेवानमसिमित्रोअ
 र्धुतोयत्तुवर्षेनामसिचारुत्परे । शर्भेनस्यामतवसुप्रथस्तमेग्ने० स्वाहा० ॥ अग्नय० । ॐ तत्सैभद्रयत्समिद्धःस्वेदमेसोमाहुतोर्जरसे
 मृल्लयत्तमः । दधात्सिरलंद्रविणंचद्राशुपेग्ने० स्वाहा० ॥ अग्नय० । ॐ यस्मैत्वंसुद्रविणोददोशोनागास्त्वमदितेसुवताता । यंभु
 द्रेणशयसाचोदयोसिप्रजावताराधसातेस्यामस्वाहा० ॥ अग्नय० । ॐ सत्वमग्नेसौभगत्वस्यविद्वानस्माकमायुःप्रतिरेहदेव । तन्नो
 मित्रोचरुणोमामहतामदितिःसिधुःप्रथिवीवुतद्यौःस्वाहा० ॥ अग्नय० ॥ ३ ॥ जातवेदसइत्यस्यमारीचःकश्यपोजातवेदाअग्निस्त्रि
 पुष्ट । चरुहोमेयि० । ॐ जातवेदसेसुनवामसोभमरातीयतोनिदहातिवेदः । सनःपर्पदत्तदुर्गाणिविश्वानावेवसिधुंदुरितात्यग्निः
 स्वाहा० ॥ जातवेसेप्रयइदं० ॥ १ ॥ २७ ॥ एतैःसप्तविंशतिभैत्रवदानधर्मेणहुत्यास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यवासुदेवंनक्षत्रदे
 यतांचंद्रस्वनक्षत्रंवरुणंचपोडशोपचारैरग्न्यर्च्यं तत्तत्प्रकाशकमंत्रैर्धृतैर्नतेभ्योयथाशक्तिहोमंकृत्वा ग्रहयज्ञोक्तविधिनाभिपिक्तोयथा
 शक्तिगोभूहिरण्यादिदत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृद्भूधुजनपूजांस्वयाहनायुषीठच्छत्रपूजांचकृत्वा विधिवन्नादीथाद्धंचकृत्वाब्राह्मणा

आज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्या समिद्धयमग्नावाधाय पूर्णपात्रनिधानांतं पट्टपात्रप्रयोगादितंत्रकृत्वाऽग्नेरुदगास्तीर्णे पुदभे पुत्री
 हियवमापतिलैः पृथक् पृथक् पूरितानि वानिशरावाणि च त्वारिक्रमेणैकैकशः प्राक्संस्थान्यासादयेत् । माता प्रत्यगग्नेरासीनस्य कर्तुं द
 क्षिणतः कुमारमुत्संगे कृत्वा सीत । ततः कर्ता मातुः पुरस्तात् पश्चाच्चाग्नेरानुहगे मयं युतशरावंशमीपर्णयुतशरावंशं निदध्यात् । ततो
 ब्रह्मा एकविंशतिकुशापिजलान्यादाय मातुर्दक्षिणतस्तिष्ठेत् । पिता वा तथा तिष्ठेत् । अस्मिन् पक्षे अन्य एव चैलकर्ता । ततः कुमारै
 णान्वारब्धः कर्ता पुरस्तनमाधारांतं कर्म कृत्वा । अग्न आर्युपीतितिष्ठणां शतवैलानलाक्रपयः अग्निः पयमानो देवता गायत्री छंदः चूडा
 कर्मप्रधानाज्यहोमे वि० । ॐ अग्न आर्युपिपवसु आसुवोर्जमिपंचनः । आरेवाधस्वदुश्च्युनां स्वाहा ॥ अग्नये पवमानायेदं नममेतित्यागः ।
 एवमग्नेपि । ॐ अग्निर्ऋषिः पर्वमानुः पांचजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महर्गाय स्वाहा ॥ अग्नये पवमानायेदं० । ॐ अग्ने पवस्व स्व
 पाअस्मेव चः सुवीर्यं । दधद्वायिमयिपोपस्थाहं ॥ अग्नये पव० ॥ ३ ॥ प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । चूडा कर्मप्रधानाज्य
 होमे वि० । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विभ्वज्जातानि पटितवर्भूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरयीणां स्वाहा ॥
 प्रजापतय इदं० ॥ ४ ॥ ततः शीतमुष्णं चोभेजले दक्षिणवामकराभ्यां क्रमेण पात्रयोः पृथग्गृहीत्वा शिशोः पश्चिमदेशे स्थित्वा तदुदक
 द्रव्यमन्यसि न्यात्रे पाणिभ्यां ॐ उप्येन वाय उदकेनेहि । इति मंत्रेण युगपद्विनीय तदेकदेशं गृहीत्वा नवनीतेन दधिद्रप्सेन वामिश्च वि
 त्या कुमारस्य वामकर्णमारभ्य प्रदक्षिणं । ॐ अदितिः केशान्वपुत्वा पुवंदुतवर्चसे । इति मंत्रेण शिरस्त्रिवारं क्लृदयेत् । प्रतिक्लृदनं मंत्रा
 प्रप्तिः । ततो ब्रह्मा हस्तस्थितैकविंशतिकुशापिजलान्यादाय । ॐ ओषधे त्रायस्वैनं । इति मंत्रेण कुमारं अभिमुखं पश्चि

चारं चोलेकार्यम् । तत्रापि द्वितीयादौ वर्षे जन्मतो मुख्यं गर्भतो गौणं । उदगयने शुक्लपक्षे गुरुशुक्रयोर्वोत्पवार्धकास्तमयाभावे अक्षये अन-
 धिके च मासि गयोतिः शास्त्रोच्यप्रशस्ततिथिचारलक्ष्ये शुभे मुहूर्ते दिव्ये न तुरात्रौ कार्यम् । इदं कर्म लौकिकाद्यौ । तस्य सभ्य इति नाम ।
 यदि गर्भाधानादिसंस्कारलोपस्तदा प्रायश्चित्तं कृत्वा कालात्ययनिमित्तं प्रायश्चित्तहोमं च कृत्वा चौलहोमः कार्यः । तदा ह भगवान्—
 आरभ्याधानमाचौलारकाले तीते तु कर्मणाम् । व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥ कार्यमिति शेषः । प्रायश्चित्तं च स एवाह—
 एतेनैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चूडायाश्चार्धकृच्छ्रं स्यादापदित्वे यमीरितम् ॥ अनायदितु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् ॥
 मनुः—जातकूर्मादिसंस्काराः स्वकालेन भवन्ति चेत् । चौलादवार्धकं प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तादनंतरम् ॥ प्रायश्चित्तहोमे कृते तत्कर्म कृताकृत-
 म् । तथा च कारिका—प्रायश्चित्तं कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्यो नेत्यन्येतु विपश्चितः ॥ प्रायश्चित्तहोमस्तु प्रधा-
 नहोमारपूर्वसमस्ताभिव्यङ्ग्यहतिभिः प्रतिकर्मलोपमैकैः शृज्याहुतिः कार्येति ॥

अथ चूडाकर्म प्रयोगः ॥ उच्यते तृतीयादौ वर्षे उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्ततिथिचारनक्षत्रयोगयुते शुभे मुहूर्ते कुमारस्य चौलकर्म करित्यन्क-
 र्त्तुं पूर्वेषु । स्वस्तिराचनपूर्वकं नादीश्राद्धं ग्रहयन्तं कुर्यात्पणं च कृत्यापरेद्युः कृतमंगलस्नानं कुमारमलंकृत्य मात्रिके कुमारं दक्षिणत उपवेश्य
 देवाकालौ स्मृत्या अस्य कुमारस्य नीजगर्भसमुद्भवैर्नो निवर्हणेन वलायुर्वचो भिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चौलाख्यं कर्म करित्येति
 संकल्प्य ब्राह्मणैः पुण्याहं वाचयित्वा शुभे मुहूर्ते उपलेपादिसम्याग्निप्रतिषांतं कृत्वा पुनर्देशः समिद्धयमादाय क्रियमाणे चौलकर्मणि होमे
 देयतापरिग्रहार्थमन्याधानं करित्ये अस्मिन्नन्याहि तेना वित्याद्याधारा राज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरात्रिपवमानं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवता

दशसंख्याकेभ्योभोजनंचसंकल्प्यकर्मपूर्णतावाचयित्वायस्यस्मृत्येत्युक्त्वाविष्णुनमस्कृत्याशिपोब्राह्मणोक्ताःस्वयंकुमारश्चगृह्णी
यात् । एतत्सर्वंकुमार्याअप्यमंत्रकम् । होमस्तुसमंत्रकइति । मध्येशिरसिचूडास्याद्वासिष्ठानांतुदक्षिणे । उभयोःपार्श्वयोरत्रिकद्वय
पानांशिखामता ॥ शिशोर्मातरिर्गर्भाभ्यांचूडाकर्मनकारयेत् । पंचमाब्दादधोर्ध्वंतुर्गर्भाभ्यामपिकारयेत् । सहोपनीत्याकुर्व्याच्चे
त्तदादोपोनविद्यते ॥ इतिश्रीनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नेचूडाकर्मप्रयोगः ॥

अथोपनयनम् ॥ तद्वर्भाष्टमेपष्ठवाब्देकार्यम् । मनुः—ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यविप्रस्पृषं चमे ॥ विष्णुः—पष्ठेतुधनकामस्य
विद्याकामस्यसप्तमे । अष्टमेसर्वकामस्यनवमेकांतिसिच्छतः ॥ तथासंग्रहे—सप्तमेचाष्टमेवर्षेनवमेदशमेतथा । एकादशेद्वादशे
याह्युपनेयाद्विजातयः ॥ ब्रह्मवर्चस्यमायुष्यंतैजोब्राधंतथेद्रियम् । पशून्कामयमानावैवामुवंतियथाक्रमं ॥ नृसिंहः—उत्तरायण
मेख्यैर्कर्तव्यं ह्युपनायनम् ॥ श्रुतिः—वसंतेब्राह्मणमुपनीत । वराहः—मावादिपंचमासेषुमेखलावंधनंशिशोः । ज्येष्ठमासेनज्ये
ष्ठस्य । जन्ममासेनसर्वेषाम् । शुक्लपक्षेद्वितीयादिस्वाध्यायतिथिपुनानध्यायेन्नैमित्तिकानध्यायेपूर्वाह्नेशुभमुहूर्तेशुभचंद्रादौगुरुशु
क्रयोर्वात्यवार्धक्यास्तुराहित्यादौज्योतिर्वित्रीकेशुभकालेउपनयनंकार्यम् ॥ उपनयनेकर्तृक्रममाहवृद्धगर्गः—पितापि
तामहोभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः । उपनयेधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरः ॥ तथा—पितैवोपनयेत्पुत्रंतदभावेपितुःपिता । तद
भावेपितुर्भ्रातातदभावेनुसोदरः ॥ अधिकारसिद्धयेप्रायश्चित्तमाह वृद्धविष्णुः—कृच्छ्रत्रयंचोपनेतात्रीन्कृच्छ्रांश्चवदुश्चरेत् ॥
आचार्योद्वादशसहस्रगायत्रीजपेत् । तथा—नांदीश्राद्धकृतेपश्चादनध्यायस्त्वकालिकः । मौजीवंधंतदाकुर्व्याद्वेदारंभंनकारयेत् ॥

माप्राणितस्यदक्षिणेकेशभागेनिधाय तेषुताम्रमयंधुरं । ॐ स्वधितुमैनंहिंसीः । इतिमंत्रेणनिधाय । ॐ येनवपत्सविताक्षुरेणसो
 मस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् । तेनब्रह्माणौवपतेदमस्यायुष्मान्जरदप्रियथासत् ॥ इतिमंत्रेणसकेशानिपिंजूलानिछित्वाप्रागग्राणिक्व
 त्याद्वारावस्थशमीपणेरैकीकृत्यमातुःकरेदद्यात् । साचतानिसकेशान्यानहुहेगमेयप्रागग्राणिनिदद्यात् । एवंद्वितीयादिच्छेदनेपु
 पिंजूलनिधानादिसमंत्रककार्यम् । छेदनमंत्रेणुविशेषः । ॐ ओषधेत्रायस्वीनं । स्वधितुमैनं० । ॐ येनधाताबृहस्पतेरुग्नेरिंद्रस्य
 चायुपेयपत् । तेनतआयुपेवपामिसुभ्योऽक्यायस्वस्तये ॥ इतिद्वितीयच्छेदने । ॐ ओषधे० स्वधितु० । ॐ येनभूर्यश्चराग्न्याज्योक्
 पदयातिसूर्य । तेनतआयुपेवपामिसुभ्योऽक्यायस्वस्तये ॥ इतितृतीयच्छेदने । ॐ ओषधे० स्वधितु० । ॐ ओषधे० । ॐ येनो
 यपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् । तेनब्रह्माणौवपतेदमस्यायुष्मान्जरदप्रियथासत् ॥ येनधाताबृहस्पतेरुग्नेरिंद्रस्यचा
 युपेयपत् । तेनतआयुपेवपामिसुभ्योऽक्यायस्वस्तये ॥ येनभूर्यश्चराग्न्याज्योक्पदयातिसूर्य । तेनतआयुपेवपामिसुभ्योऽक्यायस्वस्त
 ये ॥ इतित्रयोपिमंत्राः । एवंदक्षिणेकेशभागेचत्वारिच्छेदनानिकृत्वोत्तरेपिकेशभागेएवमेवप्रत्येकमंत्रैराद्यानित्रीणिछेदनानिकुर्यात्
 नतुसर्वमंत्रैश्चतुर्थं । ततः । ॐ यक्षुरेणमर्चयतासुपेशसावसावर्षसिकेशान् । शुंघिशिरोमास्यायुःप्रमोषीः ॥ इतिमंत्रेणाम्रत
 आरभ्यामूलंधुरधारानिमृज्यनापितमाह्वयशीतोष्णाभिरद्भिरवर्धकुर्वाणोऽधुष्वंन्कुशालीकुर्वितिप्रैपेणानुशास्य तंप्रैपार्थचावबोधय
 नापितेनपूर्वावदोषितशीतोष्णांबुभिराद्रौकृतंकुमारशिशोयथाकुलाचारंकल्पितदालंबापयित्वा कुमारंस्तापयित्वा भूपयित्वा पूर्वव
 न्मातुरुत्संगेऽवस्थाप्य स्विएकृदादिहोमशेषं समाप्य ब्रीह्यादिपूर्णशरावचतुष्टयं नापितायदद्यात् । भूयसीदक्षिणांदत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो

तत्रसंकल्पः । अस्यकुमारस्योपनयनेग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेस्वरप्रीत्यर्थग्रहयज्ञंकरिष्ये । ग्रहयज्ञं समाप्य । अस्यकुमारस्यद्वि-
जन्मसिद्धिदेवाभ्ययनाधिकारार्थंश्चउपनयनंकरिष्ये । तदंगश्रुतमद्यगणपतिपूजनपूर्वकंस्वस्तिवाचनंमातृकापूजनंनांदीश्राद्धमंड-
पप्रतिष्ठांकुलदेवतादिस्थापनंकरिष्ये । उपनयनेनसहचौलकरणपक्षेतदपिसंकल्पेकीर्तयेत् । तत्रेणचस्वस्तिवाचनग्रहयज्ञनांदी-
श्राद्धादीनिकुर्यात् । अथापरेद्युःकृतनित्यक्रियः कृतमंगलस्नानमलंकृतंकुमारमुक्त्वास्वरत्ययनंकृतकौतुकबंधमात्रुत्संगेभोजयित्वा
देशकालीसंकीर्त्य अस्यकुमारस्योपनयनंकर्तुं तत्राच्यंगभूतंवापनादिकरिष्येइतिसंकल्प्य कृतवापनंस्नापितंवज्रशिखंकुमारमौहू-
र्तिशोकेधुभमुहूर्तमंगलपाठपूर्वस्वसमीपमानीयतन्मुखंसम्यगीक्षेत । ततस्तत्स्वीरूपयुपवेश्यब्राह्मणार्थेयज्ञेनेत्यादिमंत्रैर्यथाचारंहरि-
द्रादियुक्ताक्षतारोपणंकुर्युः । तद्वैमंत्राः । ॐ येयज्ञेनदक्षिणयासमंकाइंद्रस्यसुख्यममृतत्वमानुश । तेभ्योभुद्रमंगिरसोवोअस्तु
प्रतिगृण्यीतमानुवंसुमेधसः ॥ यदुदार्जनिपुतरौगोमयंवस्थुतेनाभिंदनपरिवत्सरेवुलं । दीर्घायुत्वमंगिरसोवोअस्तुप्रतिगृण्यीतमा-
मानुवंसुमेधसः ॥ यन्नतेनसूर्यमारौहयन्दिव्यप्रथयनमृथिर्वीमातरंवि । सुप्रजास्त्वमंगिरसोवोअस्तुप्र० ॥ अयंनभायदत्तिवल्गु-
वोगुहदेवपुत्राःपुस्तच्छृणोतन । सुब्रह्माण्यमंगिरसोयो० ॥ विरूपासइहर्षयस्तद्गर्भोर्वेषसः । तेअंगिरसःसूनवस्तेअग्नेःपरिज-

यगोनिष्कयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये । चौलस्योपनीत्यासहकरणस्यकुलधर्मप्राप्तये कालातिपत्तिदोमंचौललोपप्रायश्चित्तं
चनकार्यम् । ततोऽनुर्ममकामचारकामवादकामभक्षणादिदोषपरिहारद्वारोपनेत्ययोम्यतासिद्धयर्थकच्छ्रद्धयप्रायश्चित्तंतत्प्रत्याम्रायेत्यादिशेषम् ।
१ अत्र घटीस्थापनम् । तद्विधिरमेविवाहेद्रष्टव्यः ।

अस्मिन्निर्णयनिमित्तकः । आश्वलायनानामुपनयनदिनेवेदारंभाभावात् । वेदारंभकरणंतुयजुर्वेदिविषयम् । आश्वलायनस्तु द्विश्चाद्धदिनात्तद्विषयमुहूर्तोत्तरे सति तेनैवनां दीश्रद्धेन तत्रोपनयनं कुर्यात् । तदूर्ध्वं तु मुहूर्तेश्रद्धांतरपूर्वकमुपनयनं यथा कालं कुर्यात् ॥ इत्युपनयनोपयुक्तविचारः ॥

उपोपनयनप्रयोगः ॥ उक्तकाले उपनिनीयुराचार्यः पूर्वद्युर्वदोः परिधानार्थं शुक्लमीषद्वैतं न वसदं शपरेणाधृतं वस्त्रमुत्तरीयार्थं च काषायरत्नमजिनं च । कृष्णमृगस्वयं शोषधीर्तमौर्जोमिसलां पालाशमघ्रणमृजुं सौम्यदर्शनं वदोः केशसंमितं साम्रदंडं कैपीनंतद्वधनयूत्रं भिक्षाभाजनं च संपाद्य स्वस्योपनेतृत्वाधिकारसिद्धये कृच्छ्रत्रयं द्वादश सहस्रं गायत्रीं च जप्त्या कुमारैणापिकामचारकामवादका मभक्षणादिदोगपनोदार्थं कृच्छ्रत्रयं कारयित्वा स्वस्तिवाचनां कुरापणग्रहयज्ञनां दीश्रद्धानि संकल्पपूर्वकं कृत्वा मंडपप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

१ प्रथममाचार्योऽन्मोपनेतृत्वरयोग्यतामिदं रथं कृच्छ्रत्रयं तत्प्रत्याग्रायोगिच्छयीभूतयथाशक्तिरजतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्ये तथा द्वादशाधिकमहम्मगरीजपुपनेतृत्वरयोग्यतासिद्धयर्थं करिष्ये इति संकल्पयेत् । यदि पूर्वसंस्काराव्यतीतास्तदा अस्य कुमारस्य पुंसवननादीनामथवाजातकर्मोदीनां चोत्तानां संस्कारानां कालानि पत्तिजनितप्रत्ययापरिहारद्वारा श्रीपर० प्रति संस्कारमेकं अभूवुः स्वः स्वादेति समस्तव्याहृत्याज्याहुर्विदोऽप्यामीति संकल्प्याप्रित्यगनेष्माधानादिप्राकृत्यज्ञतत्तद्विज्ञापनाज्यसंस्कारपात्रसंमार्गमात्रसहितायाऽतीतसंस्कारसमसंख्यसमस्तव्याहृत्याज्याहुर्नृणां । ततोऽभ्यकुमारस्य पुंसवनानबलोभनसीमं वोऽग्रयनजातकर्मनामकरणसूर्यावलोकननिष्क्रमणोपवेशनाप्रशनचौलसंस्कारानोलोचननिमित्तप्रत्यगापरिहारार्थं प्रति संस्कारपादकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं चौलव्याधं कृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकलोपे प्रति संस्कारमर्थं कृच्छ्रं चूडायाः कृच्छ्रं तत्प्रत्याग्रा-

॥ अथ प्रयोगारत्नं=नारायणभट्टी
उत्तरनारायणभट्टी=अन्त्येष्टिश्च ॥

२० मर्दनीपात्रं.

२१ रफ्यः

२२ वैकंकी
शुक्र.

२३ कपालं.

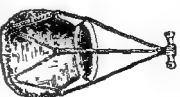
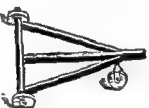
२४ त्रिकटः

२५ धुवा.

२६ संदंशः
यक्षिपदास्त्रः

२७ शिष्यस्था
सक्रुस्थाली.

२८ पिष्टोद्ग-
पनसाधनं.

२० इदंजलसंतपनपात्रं. २१ काष्ठखड्गःस्फयः. २२ इयंशुक्रवैकंकीतदास्त्रजा.

२३ इदंशुक्रमयमभ्यक्षाकारपुरोडाशप्रपणसाधनम्.

२४ अयंयक्षिपदास्त्रःयजनोपवेशनपरिमितोमुखाःअसंभवेवीहिस्थापनपर्याप्तः २५ आल्यधारणार्थपात्रं. २६ अयंयक्षिपदास्त्रकृतआय
सोया आयतनाद्विर्गीतस्याग्निर्ग्रहणादिसाधनं. २७ इयंशुक्रव्यंगसक्रुनिधानकल्पाक्षिप्यस्थापितास्थाली. २८ इदं पिष्टोद्गपनसाधनं.

स्वस्तये ॥ ४ ॥ विश्वेयजत्रा अधिवोचतोतयेत्रायध्वनोदुरेवाया अभिहुतः । सत्ययाचोदुवहृत्याहुवेमशृण्वतोदेवा अवसेस्वस्तये ॥
 अपामीयामपविश्यामनाहुतिमपरातिदुर्विद्वामघायतः । आरेदेवाद्देवोअसद्युयोतनोरुणःशर्मयच्छतास्वस्तये ॥ अरिष्टःसम
 त्तोविश्वेयधतेमम्रजाभिजायतेधर्मणस्परि । यमादित्यासोनर्यथासुनीतिभिरतिविश्वानिदुरितास्वस्तये ॥ यदेवासोवथवाजसातो
 यंशूरसातामरुतोहितेधने । प्रातर्यावाणरथामिद्रसानसिमारेव्यंतमारुहेमास्वस्तये ॥ स्वस्तिनःपृथ्यासुधन्यसुस्वस्त्य १ पुष्टुजनेस्व
 र्धति । स्वस्तिनःपुत्रकृथेपुयोनिष्टुस्वस्तुरायेमरुतोदधातन ॥ स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेकणःस्वत्यभियावाममेति । सानोअमासोऽ
 अरणेनिपातुस्वावेशाभवतुदेवगोपा ॥ एवाप्तुतेःसुजुरवीयृध्वोविश्वआदित्याअदितेमनीपी । ईशानासोनरोअमर्त्येनास्ताविज
 नोदिव्योगयेन ॥ ५ ॥ ॐ बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रयत्परंतनामधेयंदधानाः । यदेपांश्रेष्ठयदरिप्रमासीत्येणातदैपानिहितंगुहा
 चिः ॥ सक्तुमियुतितंजनापुनंतोयत्रधीरामनसावाचमक्रत । अत्रासखायःसख्यानिजानतेभृद्रपालुधमीनिहिताधियाचि ॥ यदने
 नवाचःपदुवीर्यमायुन्तामन्यविदुर्नृपिप्रविष्टा । तामाभृत्याव्यदधुःपुरुत्रातांसप्तरेभाअभिसनंयते ॥ उतत्युःपम्यन्नददशवाचम
 तत्यःशृण्वन्नशृणोत्येनां । उतोत्सैतन्वां १ विसंखेजायेयपत्यजशतीसुवासाः ॥ उतत्यसख्येस्थिरपीतमाहुर्नैनंहिन्युत्यपियाजिने
 दु । अधेन्याचरतिमायैपवाचंशुश्रुवाँअफलामपुण्यां ॥ १ ॥ यस्तित्याजंसचिविदंसखायंततस्यवाच्यापिभागोअस्ति । यदोद्ग
 णोत्यलंकंशृणोतिनुहिप्रवेदसुकृतस्वपंथां ॥ अक्षुण्वंतःकर्णवतःसखायोमनोजेवस्वसमावभूयुः । आदशासउपकृक्षासउत्वेहदाइव
 स्नात्याउत्वेददश्रे ॥ हृदातटेपुमर्नसोजेवपुयद्वाह्मणाःसंयजतेसखायः । अत्राहृत्यविजहुवद्याभिरोहन्नक्ष्माणोविचरंत्युत्ये ॥ इमेये

निरे ॥ १ ॥ येऽग्नेः पारं जनिरे विरूपासो दिवस्पारं । नवगोनुददाग्योऽंगिरस्तमः सचादेव युमं हते ॥ इद्रेण युजानिः सृजंत वाघ
 तोऽग्रजगोमंतमभ्यिनं । सहस्रमेददतो अष्टकुर्यः । श्रवोऽदेवर्वक्त ॥ प्रननं जायताम्यमनुस्तोममेवरोहतु । यः सहस्रं शताश्वं सद्यो
 दानायुमं हते ॥ नतमश्रुतिश्च न दिवद्वयसान्वारभं । सावर्ण्यस्य दक्षिणा विसंधुरिव पप्रथे ॥ उत दासापरि विपुस्माद्विष्टी गोपरीण
 सा । यदुस्तुर्वधमामहे ॥ सुहृद्वदामाभूणीमोर्पुष्मनुः सूर्येणास्य यतमाने तु दक्षिणा । सावर्णे दुवाः प्रतिरुत्वायुर्यस्मिन्नश्रान्ता अस
 नामुगजं ॥ २ ॥ परावतो ये दिधिं पतु आव्यमनुमीता सो जनिम विवस्वतः । यया ते येन ह्रुव्यस्य वाहापि दुवा आसते ते अधिब्रुवंतु नः ॥
 विश्वाहिर्योनमस्या निगं द्यानाम नि देवा उत युजिया निवः । ये स्थजाता अदि ते रन्ध्रस्प रिये पृथिव्या स्तेर्म इह श्रुता हव्यं ॥ येभ्यो माताम
 पुम रिप्यन्ते पर्यः प्रीयूंघौ रादि तिर द्विर्दहाः । उक्थ्य शुष्मान् वृषभान् स्वरसुस्तौऽ आदित्याऽ अनुमदास्वस्त्यै ॥ नृचक्षुसो अनिमिपतो
 अर्हणा नृहृदयासौ अमृतत्वमानश्रुः । ज्योतीरधा अहिमाया अनांग सो दिवो वृष्माणं वसते स्वस्त्यै ॥ सुम्राजो ये सुवृधो यशमाययुरप
 रिमृतादधिरे द्विर्दियं । तौऽ आर्वि वासनमसा सुयुक्तिर्भर्महोऽ आदित्यौऽ अदिति स्वस्त्यै ॥ ३ ॥ कोद्यः स्तोमं राधतियं जुजोपथचि
 र्भेदेयासो मनुपो यतिष्ठनं । कोवोऽयं तु विजाता अरं कर्द्योनः पर्वदत्यंहः स्वस्त्यै ॥ येभ्यो होत्रा प्रथमामये जेमनुः समिद्धाग्निर्मनसा
 सप्तहोत्रेभिः । त आदित्या अभयं दाम्य च्छतसगानः कर्तृसपथास्वस्त्यै ॥ यद्वागिरे मुर्वनस्य प्रचेतसो विश्वस्य स्यातु जगत्तश्च मंतवः ।
 तेनः कृतादहं तादेन सस्पृधो दयासः पिपृताः स्वस्त्यै ॥ भरेष्विदं सुहृद्वामहो मुचैः सकृत्तुं देव्यं जनं । अग्निमित्रवरुणसातये भगं
 द्यावापृथिवीमरुतः स्वस्त्यै ॥ मन्त्रामाणं पृथिवी चामने हसं सुशर्मोणमदिति सुप्रणीति । देवीनां स्वस्वरित्रामनांगसमभ्रवंती मारुहेमा

जिनं त्रिष्टुप् । अजिनधारणे विनियोगः । ॐ मित्रस्य च ध्रुवर्षणं नलीयस्तेजो यशस्वी स्य विरसमिद्धं । अनाहुनस्य वसन्तं जारिष्णुपरीदं वा
 न्यजिनं दधेहम् ॥ ततो द्विजत्वचिह्नार्थं यज्ञोपवीतं दध्यात् । यज्ञोपवीतमित्यस्य परब्रह्म परमात्मा त्रिष्टुप् । श्रौतस्मात्तर्कमानुष्ठानसि
 द्धार्थं द्विजत्वसिद्धये यज्ञोपवीतधारणे वि० । ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं परस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिभुं च शुभ्रं य
 ज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥ इति मंत्रवाचयित्वा तदक्षिणनाहुमुद्धार्य उपवीतं धारयित्वा कुमारमात्मनो मे श्वमध्येन यज्ञपात्रोत्तरभा
 गं गमयित्वा तत्र विधिं नृदाचमय्य पुनस्तथैवानीयस्व दक्षिणे उपवेश्य बहिरास्तरणादिसुवसं मार्जनात्तं कृत्वा ब्रह्मचार्यन्यवारब्ध इध्मा धा
 नाद्याधारांतमाग्यभागनर्जं कुर्यात् । ततः अग्न आर्यूषीति तिसृणां शतं वै त्वानसा ऋषयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री च्छंदः । उपन
 यनप्रधानाज्यहोमे विनियोगः । ॐ अग्न आर्यूषिपवस आसवोर्जमिपंचनः । आरेवाधस्व दुच्छुनां स्वाहा ॥ अग्नये पवमानाये दं नम

१ केशनगरायणमाधवेति नामभिराचमनम्, गोविंदनाम्ना दक्षिणकरमार्जनम्, विष्णुना अधरमृजेत्, मधुसूदेन ओष्ठमृजेत्, त्रिवि
 प्रमेण ओष्ठाधुनमार्जेत्, यामनेन उदकाभिमंत्रणं कृत्वा, श्रीघरेण वामहस्तप्रक्षालनम्, हृषीकेशेन दक्षिणपादस्पर्शनम्, पद्मनाभेन वाम-
 पाद०, दामोदरेण मलकप्रक्षोषणम्, संकर्षणेन उन्मोष्ठस्पर्शं अंगुल्यग्रेः, वासुदेवेन दक्षिणनासामंगुष्ठतर्जनीभ्यां स्पृशेत्, मधुमेन वामनासामं-
 गुष्ठतर्जनीभ्यां, अनिरुद्धेन दक्षिणनेत्रं अंगुष्ठानामिकाभ्यां स्पृशेत्, पुरुषोत्तमेन वामनेत्रं तथा, अधोक्षजेन दक्षिणकर्णस्पर्शः अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां,
 नारसिंहेन वामकर्णस्पर्शस्तथा, अच्युतेन नाभिस्पर्शः अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां, जनार्दनेन हृदयस्पर्शः तलेन, उपेद्रेण मूर्धनं पाणिना स्पृशेत्, हरिणा
 दक्षिणगुजस्पर्शः अंगुल्यग्रेः, श्रीकृष्णेन वामगुजस्पर्शस्तथा । इति विधिवद्वाचनम् ।

नार्वाङ्मनपरश्चरति न ब्रह्मणा सो न सुते कदासः । त एते वाचमभि पद्य पापया सिरीस्तत्र तन्वते अप्रजज्ञयः ॥ सर्वे नन्दं तियशसागतेन सभा
 माह न सख्या सखायः । किं त्वि पस्थितं तु पणि ह्यि पामरं हितो भवति वाजिनाय ॥ ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गाय त्रिशक्ती
 गु । ब्रह्मा त्वो यदतिजात विद्या युज्ञस्य मात्रां विमिमीत इत्यः ॥ २ ॥ तदस्तु मि० गृह्यैव प्रतिष्ठासूक्तं तत्प्रतिष्ठिततमया वाचा शंस्तन्वतस्मा
 द्यद्यपि दूर इव पद्मं भते गृहानेयैनामजिगमि पति गृहहि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा ॥ नर्यै प्रजाभ्यो गोपाय । अमृत त्वार्य जीवसे । ज्ञातां जनि
 व्यमाणां च । अमृतं तु त्वे प्रतिष्ठिता ॥ अन्ये पि माध्यं दिनीया दीनां मंत्रायथाशाखं यावकांशं पठनीयाः ॥ ॥ ततस्तं कुमारं स्वदक्षिण
 उपवेदय उपलेपाद्यग्निं प्रतिष्ठातं कृत्वा समिद्धयमादाय तिथ्यादि समुच्चार्य अस्वकुमारस्य द्विजता सिद्ध्यर्थं क्रियमाणे उपनयनहोमे देवता
 परिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्वाहिते ग्रावित्याद्याघारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्वष्टकृत
 मित्यादिसद्यो यक्ष्य इत्यंतमुक्त्वा समिधौ व्याहृतिभिरग्रावाधाय परि समूहनाद्याज्य संस्कारांतं कृत्वा आचार्योन्नेः पश्चादवस्थाप्य कुमारं
 प्राङ्मुखमवस्थाप्य कौपीनार्थं त्रिवृतं कार्पाससूत्रं कटावावध्य कौपीनं परिधाप्य द्वितीयजन्मन्युल्वप्रतिनिधिभूतमहतं शुक्लवासः समंत्रकं
 परिधाप्य न्येन कापाय वाससातथैव प्रावारयेत् । तत्र मंत्रः । युवं त्वाणीत्यस्यौ च ध्यो दीर्घतमामित्रावरुणौ त्रिष्टुप् । वासो धारणे वि० ।
 ॐ युवं त्वाणि पीयूषावसाथेयु योराञ्छिद्रा मंतवो हू सगाः । अवातिरतु मृतानि विन्धन्मृतानि मित्रावरुणा सचेथे ॥ प्रावरणार्थं कृष्णाजि
 नंवा तच्च । त्र्यंगुलं च वहिलो मय द्वास्याच्चतुरंगुलम् । अलिनं चारयेद्विप्रश्चतुर्विंशष्टोऽङ्गुलैः ॥ इति । मित्रस्य च क्षुरित्यस्य वामदेवोऽ

युवासुवासाइत्यस्यकौशिकोविश्वामित्रोयूपस्त्रिष्टुप् पूर्वार्धचस्यप्रदक्षिणावर्तनेउत्तरार्धचस्यपाणिभ्यांवटोर्हृदयालंघनेविनियोगः ।
 ॐ युवासुवासाःपरिधीतआगात्सउश्रेयान्भवतिजार्थमानः । इत्यर्धचमुचारयन्वदुप्रदक्षिणमावत्यप्राङ्मुखमवस्थापयेत् । ततः
 कुमारंसयोरुपरिस्वपाणीगमयित्वा । ॐ तंधीरसःकुवयउन्नयतिस्वाध्याये मनसादेवयंतः ॥ इत्युत्तरार्धचमुच्चारयत्तद्धृदयप्रदेशं
 सकृत्पाणिभ्यांस्पृशेत् । ततः आचार्यआत्मानमग्निंचांतरावदुनीत्वा प्रत्यगग्नेःस्वयमुपविश्यस्वस्यदक्षिणतःप्राङ्मुखंतमुपवेशयेत् ।
 ततोवदुरग्नेःपरिसमूहनपयुक्षणेकृत्यावृत्तिकारमतेत्वकृत्वा । अग्नयेसमिधमित्यस्यहिरण्यगर्भोभिधृहती । समिदाधानेचिनिन्यो
 गः । ॐ अग्नयेसमिधमाहर्षधृदुतेजातवेदसे । तयात्वमग्नेयध्वसमिधान्नक्षणावयंस्वाहेतिसमिधमाधाय अग्नयइदंनममेत्युद्धे
 श्रत्यागौकृत्वा पाणिप्रक्षाल्याग्निस्पृष्ट्वा ॐ तेजसामासमनजमीतिसंवृतोऽष्टवंगंमुखमवाङ्निमृज्यपाणिप्रक्षाल्यपुनरग्निंस्पृष्ट्वा मंत्रेण
 तथैवमुखंनिमृज्यपाणिप्रक्षाल्याग्निंस्पृष्ट्वा मंत्रेण तथैवमुखंनिमृज्यपाणिप्रक्षालयेत् । ततस्तिष्ठन्प्रणतिसुद्रां कृत्वा । मयिमेधामिति
 पणान्हिरण्यगर्भमपिः पूर्वपात्रयाणामग्नींद्रसूर्योदेवताः उत्तरत्रयाणामग्निर्देवता गायत्रीच्छंदः । अग्न्युपस्थानेवि० । ॐ मयि
 मेधामयिप्रज्ञामय्यग्निस्तेजोदधातु । मयिमेधामयिप्रज्ञामयिंद्रइंद्रियंदधातु । मयिमेधामयिप्रज्ञामयिसूर्योन्नाजोदधातु । यत्ते
 अग्नेतेजस्तेनाहतेजस्वीभूयांसं । यत्तेअग्नेवृचस्तेनाहवृचस्वीभूयांसं । यत्तेअग्नेहस्तेनाहहस्वीभूयांसं । इतिपणमंत्रैरग्निमुपस्था
 य । मानस्तोकइतिकुत्सोरुद्रोजगती । विभूतिग्रहणेविनियोगः । ॐ मानस्तोकतेनयेमानंआर्यामानोगोपुमानोअश्वैशुरीरिपः ।
 वीरान्मानोरुद्रभामितोर्वधीद्विपमंतःसदुमिच्यहवामहे ॥ इत्यनेनभस्मादायथाचारंन्यायुपंजमदग्नेरितिलगटे कश्यपस्यन्या

मेतित्यागः । एवमग्रेपि । ॐ अग्निर्ऋषिः पर्वमानुः पांचजन्यः पुरोहितः । तर्मीमहे महागयं स्वाहा ॥ अग्नये ० । ॐ अग्ने पर्वस्व
 स्वर्पा अस्मे वर्चः सुवीर्यं । दधद्रिर्गमयिषोऽपं स्वाहा ॥ अग्नये ० । प्रजापत इत्यस्य हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । उपनयनप्रधानाज्य
 होमे वि० । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विभ्यां जातानि परितावभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयोरथीणां स्वाहा ॥
 प्रजापतय इदं ० । अथाचार्य उत्तरतो ग्रेः प्राञ्जु खस्तिष्ठेत् । कुमारोऽप्यग्न्याचार्ययोर्मध्ये न गत्वा आचार्याभिमुखस्तिष्ठेत् । अथाचा
 र्यः संयतारमा कुमारस्य शुचित्वसिद्धये सवितु देवता तृप्तये चांजलि क्षारणं कुर्यात् । तच्चेत्थम् । शुद्धो देकेन शिष्यांजलिमापूर्य स्वस्यांज
 लिमन्येन पूरयित्वा । तत्सवितुरित्यस्य दयावाभ्यः सवितानुष्टुप् । अवक्षारणे वि० । ॐ तत्सवितुर्वरेणीमहे वयं देवस्य भोजनं । श्रेष्ठं
 सन् धार्तमं तु भगवत्स्य धीमहि ॥ अनेन स्वांजल्युदकं शिष्यांजलाववक्षार्य तज्जलं कुमारं जलिनैवावधारयेत् । ततः शिष्यत्वसिद्धयर्थ
 यदोर्हस्तं गृहीयात् । तत्र मंत्रः । ॐ देवस्य त्वासधितुः प्रसवे भ्विनोर्वाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यां हस्तगृह्णामीति यजुरते मुकशर्मन्नि त्रिकुमा
 रस्याभियाद नि कं नाम शर्मन्तं संबुद्ध्या निर्दिश्य दक्षिणेन पाणिना कुमारस्य सांगुष्ठं दक्षिणपाणिं गृहीत्वा पुनरपि पूर्ववदुदकपूरणादि कृ
 त्वा सवितते हस्तमग्रभीदि तिमंत्रांते पूर्ववद्दुना मोक्त्वा हस्तं गृहीत्वा पुनरपि पूर्ववत्पूरयित्वा अग्निराचार्यस्तवे तिमंत्रांते पूर्ववत्तन्ना
 मनिर्दिश्य हस्तं गृहीयात् । अथाचार्यो ब्रह्मचारिणा सह निष्कम्य । देवसवितरे पते ब्रह्मचारी तं गोपाय समाभूतेत्युच्चार्य संरक्षणार्थं तत्र तप
 तये आदित्याय च दुंददाभीतिमनसा स्मरन् ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेत् । ततः उभावपि पूर्ववदुत्तरतो ग्रे रन्योन्याभिमुखौ तिष्ठताम् ।
 अथाचार्यः कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्याकमुपनयेत् कायत्वा परिददामीति मंत्रं जपन् कुमारं प्रजापतये मनसा समर्प्य ।

दः व्याहृतीनां परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती गायत्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री उपनयने वि० । (भूर्भुवः स्वः पूर्वतुसा वित्री
 वाचयेदथ । पादं पादं च सा वित्र्याः स्वयमुक्त्यैव वाचयेत् ॥ ततस्त्वर्धचमर्धसर्वातामथ वाचयेत् । एवं वक्तुमशकश्चेत्तं यथाशक्ति
 वाचयेत्) ॥ गायत्री वाचयित्वा । ततः मम त्रत इति मंत्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः बृहस्पतिर्देवता त्रिष्टुप् छंदः बृहदोहृदये ऊर्ध्वा गुलिपाणि
 निपाते वि० । ॐ मर्मम्रतेहृदये तैदधामि मर्मचित्तमनुचित्तैतस्तु । मम वाचमेकत्रतो जुपस्व बृहस्पतिं श्रानियुनक्तुमहं ॥ इति स्व
 पाणिमूर्ध्या गुलिं ब्रह्मचारिणो हृदये देशे निधाय तत्स्पर्शार्थं शुद्धयर्थं च मेखलामावधीयात् । इयं दुरुक्तादिति द्वयोर्वा मदेवो मेखलान्नि
 द्रुप । मेखला चंधने वि० । ॐ इयं दुरुक्तात्परि वार्धमाना शर्मवरुंधं पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाभरती प्रिया दुयानां सु
 भगमि सख्यं ॥ अतस्त्वगोष्ठी तर्पसः परस्पी प्रतीरक्षः सहमाना अरातीः । सानः समंतमनु परै हि भद्रया भूतारस्ते मे खले मारिषाम् ॥
 इति मंत्रं वाचयित्वा भस्त्रं त्रिराचत्यनाभिप्रदेशे ग्रन्थि त्रयं कुर्यात् । तदा बटुः सरहस्यांग सहित वेदत्रयेणावृतो ह मिति मन्येत । ततस्त
 द्धर्मस्य योगे मर्थमधर्मनिवृत्तये च के शसं मितं पालाशं दंडं दद्यात् । स्वस्ति न इत्यस्य स्वस्वत्यात्रे यो विश्वे देवास्त्रिष्टुप् । दंडदाने वि० ।
 ॐ स्वस्ति नो भिमितामृश्विना भगः स्वस्ति देव्या दितिरनुर्यणः । स्वस्ति पपा असुरो दधानुनः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ततो वटोस्त
 ग्रणे मंत्रः । अदांतं दमयित्वा मां गे संस्थापयन्स्वयं । दंडः करे स्थितो यस्मात्तस्माद्रक्षयतो भयमिति वाचयेत् । ततः कुमारस्याचा
 रमादिशेत् । ब्रह्मचार्येति । अपोदान । शास्त्रविहितं आचमनं कुरु । मूत्रपुरीषादौ शुद्ध्यर्थं मित्यर्थः । कर्मकुरु । संध्योपासना
 दि कर्म कुर्वित्यर्थः । दिवामा स्वाप्सीः । आचार्याधीनो वेदमधीष्व । सायं प्रातः समिधमाधेहि । द्वादशवर्षा

गुपमितिकण्ठे अगस्त्यस्यत्र्यायुपमितिनाभौ यद्देवानांत्र्यायुपमितिदक्षिणस्कंधे तन्मेअस्तुत्र्यायुपमितिवामस्कंधे सर्वमस्तुश
 तायुपमितिशिरोसिधारयेत् । पुनःपरिसमूहनयथुणैकृत्वाकृतांजलिस्तिष्ठन् ॐ चम्रेस्वरश्चमेयशोषचतेनमश्च । यत्तेन्यूनंतस्मैत
 उपयत्तेतिरिक्तंतस्मैतेनमः ॥ अग्नयेनमः । ॐ स्वस्ति । श्रद्धांभेधांयशःप्रज्ञांविद्यांयुद्धिंश्रियंवलम् । आयुष्यंतेजआरोग्यंदेहि
 मेहव्यवाहन ॥ हव्यवाहनोन्नमइत्यग्निमुपस्थाय । अग्रेरुत्तरतो गत्वा प्रत्यङ्मुखीभूयाचार्याभिमुखोभूत्वादक्षिणजानुभूतलेनिधाय
 पाणिभ्यांयथासव्यदक्षिणांश्रोत्रेत्तरपृथ्व्यस्तपाणिराचार्यस्यदक्षिणपादंस्वदक्षिणहस्तेनसव्यंचसव्यहस्तेनजानुप्रभृतिपादपर्यंतंस्पृ
 श्वाऽमुकगोत्रोमुकशर्महंभोअभिवादयइत्युच्चारयन्शिरोवनतिपूर्वकमभिवाद्याचार्येणायुष्मान्भवसौम्यदेवदत्तशर्मन्इतिप्रत्यु
 क्ताशीर्वादीविनयावनतोभूत्वासावित्र्युपदेशंवाञ्छन् । (शिष्टाचारप्राप्तंसावित्रीपूजनंगोप्रदानंचकृत्या) अधीहिभोःसावित्रीभोऽ
 अनुमूहीत्याचार्यप्रत्युक्त्वास्वयामपाणिमुत्तानीकृत्यदक्षिणपाणिन्यङ्मुखीकृत्यसंधायपाणिपृष्ठमंगुलीध्यांगुष्ठौचहृदीकृत्यकृतं ब्रह्मां
 जलिंदक्षिणांकेनिधायआचार्यातिक्रमासीत् । (गायत्र्युपदेशस्त्वग्रेरुत्तरतएवस्यात् । यद्यपिआश्वलायनसूत्रेअग्रेरुत्तरतोदक्षिण
 तोवादेशस्यानुकृत्वादित्युक्ताविकल्पःप्राप्तस्तथापिसांख्यायनसूत्रेअग्रेरुत्तरएवोपदेशोविहितः । चैदक्यात्तत्सूत्रमेवकार्यसर्वश
 खाप्रत्ययमेकैर्मृत्युकृत्वात् अविरुद्धमन्यतोब्राह्ममित्युक्तेश्चसांख्यायनसूत्रेचैवमुत्तरेणाग्निमुपविशतः) । अथाचार्यस्तदंजलिं
 तत्परिधानीयवाससाञ्चाद्य स्वपाणिभ्यांतदंजलिपरिगृह्य प्रणवव्याहृतिपूर्वकंसावित्रीप्रथमंपादशःस्वयमुक्त्वावाचयेत् ततोर्ध्वं
 शस्ततःसर्वा । एवंब्रह्मणाशकौयथाशक्तिस्वयमुक्त्वावाचयेत् । तद्यथा । प्रणवस्यपरब्रह्मन्त्रपिःपरमात्मादेवता दैवीगायत्रीच्छं

अमृतत्वार्यजीवसे । ज्ञातार्जनिप्यमाणांच । अमृतसत्येप्रतिष्ठितां ॥ इति । द्वेशेतशतंवाब्राह्मणा उपनयनेभोज्याः । ततो गुरु
 संनिधावचपलस्तिष्ठन्नहःशोपनीत्यासायं दितसंय्य औषनायनिकाग्नेरंतिक आसीनः प्राणानायम्यसायमग्नि कार्य करिष्ये इति संकल्प्य
 परिसमूह नपर्युक्षणे कृत्वा पूर्वयत्समिधमाधाय त्रिमुखं पूर्वदवमृज्य उक्कपमंत्रैरुपस्थाय । ॐ मानस्तोकेतनं ये मानं आर्यामानो गो
 पुमानो अभ्येपुरीरिपः । वीरान्मानो रुरुद्रभामितोर्वधीर्हविर्भूतः सदमिच्चो हवामहे ॥ इति मंत्रेण भस्मादाय ज्यायुपमित्यादि मंत्रस्तत्त
 रस्याने पुर्वयद्वत्यापुनः परिसमूह नपर्युक्षणे कृत्वा कृतांजलिं स्तिष्ठन्नोचम इत्युपतिष्ठेत् ॥ अथानुप्रवचनीयहोमः ॥ अथावा
 योऽस्तमितेभ्यः पश्चात्स्वासीनः प्राणानायम्यब्रह्मचारिणं दक्षिणत उपवेदयतिथ्यादिसंकीर्त्य उपनयनांगभूतमनुप्रवचनीयहोमं करिष्ये
 इति संकल्प्य । अत्र करिष्यमाणे अनुप्रवचनीयहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्याहिते प्रावित्याद्या धारावाज्येनेत्यं
 तमुपस्थानप्रधानं सदसस्पतिसवितारमृषीनिप्रधानं देवताश्च रुद्रव्येण श्रेणेण स्वष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्य इत्यंतमुक्त्याभूमुवः
 स्वः स्वाहेतिसमिधौ हुत्वा परिसमूहनादि प्रणीता प्रणयनांतं कृत्वा तद्भिक्षाद्रव्यं चतुरश्वतुरोमुष्टीनतूष्णीं देवतात्रयस्य विप्रत्रयस्य भोज
 नपर्याप्तं निरुप्य तूष्णीं प्रोक्ष्य त्रिः फलीकृत्य त्रिः प्रक्षाल्य श्रपयित्वा शृतः स्थालीपाक इत्याचार्याय निवेदयेद्बहुः । बटोरेयं करणाशक्तौ त
 द्बधुनान्येन वा कारयेत् । ततो ब्रह्मचारिणान्वाब्धो गुरुराज्यसंस्काराद्या धारान्तं कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् । अवदानधर्मेणावदाय
 सदसस्पतिसमित्यस्य काण्वो मेधातिथिः सदसस्पतिर्गायत्री अनुप्रवचनीयप्रधानचरुहोमेचिनि० । ॐ सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिंद्र
 स्युक्तामयं । सुनिमेधामयासिपुं स्वाहा ॥ सदसस्पतय इदं० । तत्सवितुरित्यस्य गाथिनो विश्वामित्रः सविता गायत्री । विनियोग

णिवेदग्रहणांतंयाग्रहचयंचरेति । प्रैषार्थान्वोधयेत् । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषमाप्याग्निमेधाजननांतरक्षेत् । तत्रैवसायंप्रातर
 मित्रार्यंरुर्यात् । ततोऽनुग्रवचनीयहोमब्राह्मणभोजनपर्यासांतंहुलरूपांभिक्षायाचेत् । तत्रक्रमः । भिक्षापात्रमादायादौमातरं
 भवतीभिक्षाददात्विति । अथपितरं भवान्भिक्षाददात्विति । (आदिमध्यावसानेपुभवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियविशां
 भैक्ष्यचर्यायथाक्रममितिमन्त्रैः) । एवंमातुःस्वसारंस्वभगिनीमन्यानपित्रांधानप्रत्याख्यायिनोऽप्रत्याख्यायिनीश्चयाचयित्या
 भैक्षमाचार्यायनियेद्यवदुर्मध्याह्नसंध्यांकुर्यादितिप्रयोगपारिजाते । नेतिकृष्णभट्टीकारः । ततोब्राह्मणाशिषांप्रहणम् ॥ तत्रमंत्राः ॥
 ॐ बृहस्पतेप्रथमंवाचइतिसूक्तं । ॐ तैवदन्प्रथमाग्रहज्जायांपुनःप्रार्यच्छुदहणीयमानः । अन्वृतितावरुणोमित्रांसीदुग्निर्होताहस्तगृह्यानिना
 म्रधमजाश्रतेन ॥ सोमोराजोप्रथमोब्रह्मज्जायांपुनःप्रार्यच्छुदहणीयमानः । अन्वृतितावरुणोमित्रांसीदुग्निर्होताहस्तगृह्यानिना
 य ॥ हस्तैर्नयमाह्यआधिरस्याब्रह्मज्जायेयमितिवेदयोचन् । नदूतायमर्हैतस्यएपातथाराष्ट्रं गुपितंक्षत्रियस्य ॥ देवाएतस्यामवदंतपू
 र्वैसप्तऋग्यस्तपसेयैर्निर्गुदुः । भीमाज्जायाब्राह्मणस्योपनीतादुर्धादधातिपरमेव्योमन् ॥ ब्रह्मचारीचरतिवोर्विपुद्विपुःसदेवानांभयत्येक
 मंगं । तेनज्ञायामन्यविदुर्बृहस्पतिःसोमेननीतांजुह्वीनदेवाः ॥ पुनर्वेदुवाअर्धदुःपुनर्भनुष्यावृत । राजानःसत्यंकृष्यानाव्रह्मजा
 यांपुनर्ददुः ॥ पुनर्दार्पब्रह्मज्जायांकृत्वोद्वैर्निकित्विपं । ऊर्जीपृथिव्याभुक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ५ ॥ तदंस्तुमित्रावरुणातदंमे
 दांयोरुस्मभ्यमिदमस्तुशान्तं । अशीमाहिगाधमत्प्रतिष्ठानमोदिवेवृहतेसादनाय ॥ गृहवैप्रतिष्ठासूक्तंत्प्रतिष्ठिततमयावाचाशंस्त
 व्यंतस्माद्यथपिदूरद्वपशैःश्रुभतेगृहनैवनानाजिगमिपतिगृहाहिपशूनांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । आपस्तंबश्चाखायां । ॐ नर्यंमृजामैगोपाय ।

सर्वसामान्यतिकर्तव्यता ।

‘अनाज्ञातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । यं शिष्टाज्ञाक्षणाद्भूयः स धर्मः स्यादज्ञां कृतः ॥

धर्मणाधिगतो यैस्तु वेदः स परिबुद्धः । तं शिष्टाज्ञाक्षणाज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥’ मनुः ।

‘केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । शुक्तिहीनविचारैर्तु धर्महानिः प्रजायते ॥’ कुल्लूकभट्टः ॥

अथाखिलमहानिवंधेषु लघुष्वपि च सर्वत्र प्रयोगारंभे—अथ यजमानः कृताभ्यंगस्नानः परिहिताहतवस्त्रो धृतमंगलतिलकः पद्यासह पद्याऽन्वारब्धः संस्कारेषु करिष्यमाणेषु पुमपत्यस्य पत्यरूपसंस्कार्येण च सह आसन उपविश्य आचम्य पवित्रपाणिः प्राणानामपन्य यथाचारमिष्टदेवताकुलदेवतागुर्वीजत्वा ब्राह्मणाननुज्ञाप्य सुमुखश्चेत्यादि नानापद्यपाठपूर्वकं देवताः स्मरन् देशकालासंकीर्त्य करिष्यमाणकर्मसंकल्पयेत् इत्येवमादिवाक्यैः समस्तैर्व्यस्तैरप्येतदन्यतमैः साधारण्येन सर्वेषां केवलमुपक्रमएव दृश्यते न तत्र तत्रारत्येपांस्वरूपादि निर्णय इत्यनाकलितविविधनिबंधानामनायासेन तदवगमाय तानि प्रसंगान्निर्णीयन्ते । तदन्ते च सर्वत्रोपयोक्ष्यमाणप्रमाणान्मुपि देवतच्छेदसारमृत्तिकमविचारः क्रियते ॥

करणेष्टुः प्रवृत्तनाकारयेत् । अशक्येति तस्य त्याग्रायत्वेन गोदानविलाहृति सहस्रदशसहस्रगायत्री जपद्वादशब्राह्मणभोजनादिवेकं प्रायश्चित्तं कारयित्वाऽतीतानि जातकर्मदीनि कृत्वा पूर्वोक्तप्रकारेणोपनयनतंत्रं सर्वमाचरेत् । उपनयनेन सहचौलकरणे पूर्वेषुः संस्कारद्वयसंकीर्त्य युगपत्स्थस्तिवाचनप्रहयज्ञानादीश्चाह्वानिकृत्वा परे ह्युर्मगलक्षानादिबोह्यादिपात्रचतुष्टयदानांतं पूर्वोक्तचौलप्रयोगं सर्वंकृत्वा पुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्य उपनयनसंकल्पार्थमुपवचनीयहोमांतं सर्वकार्यम् । इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचितप्रयोगरत्ने उपनयनप्रयोगः ॥

॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥

अथ भेषाजननम् ॥ ॥ प्रागुक्तक्रमेण चरितव्रतस्य ब्रह्मचारिणो भेषासिद्ध्यर्थमाचार्यश्चतुर्थीदिवसे भेषाजननाख्यं कर्म कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । मलत्वायव्योदकप्रशुदकपूर्वान्यतमस्यादिशि शाखावर्जितं पलाशांतदभावे सद्याखं वातदभावे कुशस्तं वातदसंभवे स्वशुद्धे श्रानदिभ्यो भेषासर्वतोद्वादशांगुलांश्चिमेखलावेदिकृत्वा तस्यां पात्राङ्कुरसमन्वितामाद्रां पलाशाखां समूलं कुशस्तं वाप्रतिष्ठाप्य ब्रह्मचारिणान्चारयः संकल्पपूर्वकं पूजां कुर्यात् । तत्रक्रमः । तिथ्यादिसंकीर्त्य मम कुमारस्योपनयनव्रतसमाप्तिवेदप्रहणसामर्थ्यं लक्षणसेधासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं भेषाजननाख्यं कर्म करिष्ये इति संकल्प्य द्यौनकमते पुण्याहवाचनमपि कृत्वा भेषाजननं कर्मणि पूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थं भेषापरनामकसावित्रीपूजनमहं करिष्ये । इति संकल्पः । पलाशाशाखायामेषाधौनमइति नाम भेषायाहनाद्युपचारान्कृत्वा यावकसक्तुमोदकमिश्रमज्ञानिवेद्यपुनश्च पूर्ववदभ्यर्च्य ब्रह्मचारिणप्रणमय्य शुद्धजलपात्रोदकेन सेचनं कुर्वता वटु

१ अन्नकालनिर्णयेन फल्गाः—सावित्रीप्रहणादूर्ध्ववर्तिनी वाचतुर्थके । प्रथमे व्येद्यतीये धाद्वादशे व्रतमुत्सृजेदिति गोभिलः ।

उक्तवत् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्स्वाहा ॥ सवित्रदं० । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा । ऋषिभ्यः दं० । एवं विभिर्भैर्हृत्स्वास्विष्टकृदादि होमशेषसमाप्य तदवशिष्टाग्नेन त्र्यवरन्नाह्वणान्भोजयित्वा तैर्वेदसमाप्तिवाचयेत् । ततो ब्रह्मचारी अक्षरा लक्षणमभ्युक्त्वा धाः शयीत । मेधाजननं यावत्तापदेव गुरुं प्रसादयन् वर्तेत । यदा गर्जनाद्यनभ्यायशंका तदा दिव्यचक्रं श्रपयेत् । होमस्तु सायं संध्योत्तरमेव तदानानभ्यायदोषः । तदुक्तं संह्र— न संध्यगर्जिते काले न बृष्टुरपातदूषिते । ब्रह्मादनपथे दमो धर्मं चोन्नयति ॥ तथा ब्रह्मादनपथे दहि पक्ष्ममन्नं दुप्यति । तथा चोपतन्नानुप्रवचनीय चक्रश्रपणयोरंतरानभ्यायेषु नक्षत्रनयनम् । एष प्रयोगः स्वस्वकालकृत्वसंभारस्य । असंस्कृतस्तु विशेष उच्यते । आचार्यवपनयनात्पूर्वदिने बहूनां सह मंगलकालः प्राणाना पन्यति श्यादिसंकीर्त्य मम कुमारस्य गर्भाधानपुंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणनिक्रमणा ब्रह्माशनचौलां तानां नवसंस्काराणां कालातिपत्तिदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्य इति संकल्प्योपलेश्यादि पूर्णपान्ननिधानांतं कृत्वा विधिवदाज्यसंस्कृत्याघारांतं कृत्यातीतकर्मसंख्यया ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्याज्याहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि होमशेषसमाप्य चौलातिरिक्तसंस्काराणां प्रमादादकरणे प्रत्येकपादं कृच्छ्रं चौलाकरणेऽर्धकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकं चौलातिरिक्ताकरणे प्रत्येकमर्धकृच्छ्रं चौला

१ पादकृच्छ्रार्धकृच्छ्रयोगोदानकदेकादशितोत्रपादिरुपप्रत्याग्राभासं भवति छिद्रो मावन्यतम एव प्रत्याग्रायः । स च तु दीर्घांशरूपोऽर्धरूप इति पादकृच्छ्रार्धकृच्छ्रागुसारोपकल्पनीयः । पादकृच्छ्रादीनां मुक्त्याः विष्णुः— पादकृच्छ्रे वक्षदानं कृच्छ्राधेतुल्यं चानम् । पादहीने तु गात्रे कां कृच्छ्रं गोमिथुनसंभवं तदति सरं सारकोमुदी । तैल्युक्तं च न तैल्युक्तं चानम् ।

स्त्रीव्रतसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थहोमंकरिष्ये । तदंगतयास्वसिवाचनांजुत्तर्पणप्रहयज्ञाभ्युदयिकश्राद्धानिकरिष्येइतिसंक
 ल्प पूर्वोक्तवृत्तानि कृत्वा पूर्वद्युर्ब्रह्मचारिणावपनक्षानेकारयित्वा बद्धशिशुं तं सुमुहूर्तं स्वदक्षिणत उपवेश्य विधिवत्कौतुकमावश्य
 संकल्पपूर्वकमुपलभनाद्याग्निप्रतिष्ठातं कर्म कृत्वा तिथ्यादिसंकीर्त्तयसमिद्धयमादाय अस्य ब्रह्मचारिणो महानास्त्रीव्रतांगभूतहोमं कर्तुं दे
 यतापरिव्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्याहितेष्वावित्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानं प्रजापतिं चाज्येन शेषेण स्वि
 दृक्कृतमित्यादिसद्यो यश्च इत्यंतमुक्त्वा व्याहृतिभिरन्वावाधायोद्देश्यतागौ कृत्वा परिसमूहनाद्याज्यसंस्कारांतं कृत्वा अथाचार्य उ
 द्यायाग्नेः पश्चादवस्थाय ब्रह्मचारिणं प्राङ्मुखमवस्थाय कौपीनार्थं त्रिवृत्तं कार्षसूत्रमावध्य कौपीनं धारयित्वा । युवं वस्त्राणीत्य
 स्यैव च यो दीर्घतमामित्रावरुणौ त्रिष्टुप् । वासो धारणे विनियोगः । ॐ युवं वस्त्राणि पिपीवसा वसाधेयुवोरर्चिश्छद्रा मंतवो हूस्वर्गाः । अवा
 तिरतुमर्तुतानि विभ्रुक्तेन मित्रावरुणासन्नेषे ॥ इति मंत्रावृत्त्या ऽहत्तं शुक्लवासः परिधायान्येन कापायवखेण प्रावृणुयात् । ततो य
 ज्ञोपवीतं समंत्रकं धारयित्वा तस्मात्साम्योर्मध्ये नयज्ञपात्रोत्तरभागं गमयित्वा तत्र विधिवदाचमय्य तथैवानीयोपवेश्य बहिष्याज्यासा
 दनांतं कृत्वा ब्रह्मचारिणा दक्षिणहस्तेन स्पृष्टः सन्नाधारांतं कृत्वा आज्यभागवर्जमन्नमायूणीत्यादिभिश्चतुर्भिश्च तत्कालाज्याहुतीर्जुह्वया
 द् । अन्नमायूणीति तिसृणां शतं वै खानसाश्रयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री छंदः । महानास्त्रीप्रधानाज्यहोमे वि० । ॐ अन्न
 आयूषि पवस आसुवोर्जमिपंचतः । आरेवाधस्वदुच्छुनां स्वाहा ॥ अन्नये पवमानाये दं० । ॐ अग्निर्ऋषिः पर्वमानः पांचजन्यः पुरो
 हितः । तमीमहे महागुपं स्वाहा ॥ अन्नये० । ॐ अग्ने पवस्व स्वर्पाञ्जसो वचः सुवीर्यं । दधद्रिपिमयि पोषं स्वाहा ॥ अन्नये० । प्रजा

नादिः प्रदक्षिणं कारयन्मंत्रं वाचयेत्प्रणामयेच्च । ॐ सश्रवः सश्रवा असियथात्वं सश्रवः सश्रवा अस्तुवं मां सश्रवः सश्रवः संकुरु । यथा
त्वं देवानां पुत्रस्य निर्धयोऽसुखमहं नुप्याणां वेदस्य निर्धयोऽभ्यास इति । प्रतिप्रदक्षिणं मन्त्रावृत्तिं प्रणामं च कारयेत् । ततो ब्रह्मचारी
कालान्नान्यन्नोपयीताजिनमेखलादंडानुपनयनवत्समं च कथुत्वा पुराणा निपलाशसन्निधौ विसृज्य पूर्वधृतवाससीगुरवे दत्त्वा मे
धामह्यमिति सूक्तं विप्रैः पाठयित्वा विधिवत्वास्तिवाचनं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां यथाशक्ति दत्त्वा तानभोजयित्वानमस्कृत्यादियो
यक्षीयात् ॥ अथ मेधामह्यमिति सूक्तम् ॥ ॐ मेधामह्यमंगिरसो मेधां सप्तर्षयो ददुः । मेधामिन्द्रश्चाग्निश्च मेधां धाता ददातुते ॥ मेधां
तृषर्णो राजानु मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनो देवा यार्धत्तां पुंर्करञ्जता ॥ यामेधा अर्धस्तरसुगंधर्वेषु च युन्मनः । दैवी यामानुषी मे
धा सा भूमा र्विधाता दुभाम् ॥ यन्मेनो कृतं वद्रं मत्तां याकथ्यं यदनुभवे । निशामतुं निशामहूमा र्विभ्रतं सहस्रतं पुंभूयात्स ब्रह्मणा संगमिमहि ॥
विनो ज्युषस्व । मद्यं मेधां न द्रुमह्यं श्रयं यदमेधावीभूयास मज्जरजिष्णु ॥ सद्सुस्वति महुतां प्रियमिन्द्रं सुकान्यं । सुतिं मेधामयासिवं ॥
यामेधां देवर्षिणाः पितरश्चोपासते । तयामामेधया ममेधा विनंकुरु । मेधाव्यहंसमनाः सुप्रतीकः श्रद्धामनाः सुत्यमतिः सुशेवः ।
महद्यथा धारयिष्युः प्रवृत्ता र्ध्यासमुख्ये स्वधयां प्रयुगे ॥ इति ॥ इति नारायणभट्टविरचिते प्रयोगरत्ने मेधाजननां तद्वपनवपनप्रयोगः ॥
अथ महानाश्यादिव्रतानि ॥ ॥ तत्राष्टावत् जन्मप्रभृतित्रयोदशे वर्षे उकोदगयनादिकाले महानाश्रीप्रतं कार्यम् । पूर्वेषु
राचार्यो नम्रचारिणा सहस्रकालः कृतं नित्यक्रियः प्राणानायम्य त्रिव्यादिसंकीर्त्यं नम्रचारिणं महानाश्रीरध्यापयिष्यत्सदा दोषमहाना

दधिमुखजपविद्वरक्षसामंतरागमन्निर्हरणार्थस्वपुष्टमाचार्यपुष्पनसहसंधाय महानाक्षीर्भोअनुब्रूहीतिमनसागुरुंवदेत् । ततोऽगुरुः
 कालप्रमाणेनतदुक्तंज्ञात्वापुनस्तदहंरूपज्ञमतलोपान्पुष्टाऽनुतापिनेश्वधानात्यवदवेत्ययमक्षिणीसमीत्यविदामधवाङ्गित्याद्यानव
 र्चः एवाहोवैवाह्यमाइत्यादिनवपुरीषपदानिचित्रिवारंब्रूयात् । शिष्योपित्रिवारंपठेत् । तेचमंत्राः । ॐ विदामंधवन्विदागातुमनु
 शंसिप्रोदिशः । शिक्षांशचीनांपतेपूर्वाणांपुण्यसो ॥ आभिद्रुमभिर्दिभिःप्रचैतनप्रचैतय । इंद्रद्युन्नायनृश्येवाहिशक्रः ॥ राये
 याजाययस्त्रिषुःशर्विषयस्त्रिजंजसे । मंहिषयस्त्रिजंजसुआयाहिषिवमत्स्य ॥ विदारायःसुवीर्यभुवोवाजान्पातिर्वशांअनु । मंहि
 षयस्त्रिजंजसेयःशर्विषुःशरणां ॥ योमंहिषोमयोनांचिकित्वाऽअभिनोनय । इंद्रोविदुतमुरुपुष्यशोहिशक्रः ॥ तमतयेहवामहे
 जेताऽमधराजितम् । सनःपर्वदत्तिद्विषुःऋतुंरुदंक्रतंवहत् ॥ इंद्रधनस्यसुतयेहवामहेजेताऽमधराजितम् । सनःपर्वदत्तिद्विषुः
 सनःपर्वदत्तिस्त्रिषुः ॥ पूर्वस्यस्तेअद्विषुःसुन्नआर्धेहिनोवसो । पूर्तिःशर्विषशस्यतइशोहिशक्रः ॥ ननंतैनव्युंसन्यसेप्रभोजन
 स्यबुन्नहन् । समन्येपुत्रवावहैरुयोगोपुगच्छति सखासुशेवोअर्द्रयाः । इत्येतानवर्चः । ॐ एवाहोवैवाह्यमाइत् । एवाहो वैवा
 ह्यंइद्रम् । एवाहोवैवाहिविष्णाइत् । एवाहोवैवाहिपूषन् । एवाहोवैवाहिदेवाः । एवाहिशक्रोब्रूशोहिशक्रोवशांअनु । आयो
 मन्यायमन्यवुत्प्रोमन्यायशुन्यवे । उपेहिविश्रुध । विदामंधवनविदोऽश्म इति । ततस्तस्याशिरोवेष्टनमुन्मुच्यादित्यमीक्षस्वेतिव
 देत् । ततोऽबुधः । मित्रस्यत्वाचक्षुःप्रमतीक्षे । मित्रस्यत्वाचक्षुःप्रमतीक्षे । इतिमंत्रद्वयेनादित्यमवेक्षेत । ततोऽदमादिसंभारयुता
 दिशोमित्रस्यवश्चक्षुषानुवीक्षेइतीक्षेत । पुनरादित्यमीक्षस्वेत्युक्ते । मित्रस्यत्वाचक्षुषप्रतिपश्यामियोसान्द्रेष्टियंचवयंद्विजमस्तंच

पुरएतुप्रभेदन् । अयं शत्रून् जयतु जहृ पाणो यं वा जं जयतु वा जसा तौ स्वाहा ॥ अग्नय इदं ० । ॐ असूयं तै चानुमत्यै च स्वाहा । असूयं तै चानुमत्यै च दनमम । ॐ प्रदात्रे स्वाहा । प्रदात्र इदं ० ॥ ६ ॥ ॐ भूः स्वाहा । अग्नय इदं ० । ॐ भुवः स्वाहा । वायव इदं ० । ॐ स्वः स्वाहा । सूय इदं ० ॥ ९ ॥ एवं वाहुतीर्हृत्वा स्विष्टकृदर्थं सुचिचरुमवदाय तां वाहिं पिनिधाय ब्रह्मचारिणं शास्ति एतं स्थालीपाकं सर्वमशान इति । स च सर्वचरुमश्नीयात् । आचार्यो मुकधृतमाचां तं व्रतयंतमादित्यं व्रतपूतये जपतिष्ठस्वतिमे प्रयेत् । ततः सः—स्व्यं व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं चरित्वा मितच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन राध्यासं इत्यादित्यमुपतिष्ठमानो द्विः पूर्णोज्जलिं सिंचेत् । तदाचार्यस्तेन मंत्रेण कृतां जलिं वहुमादित्यमुपस्थापयेत् । ततः अनालोक्या लोकां सभाप्या सभापणं निवृत्तये वहुनाक्षि संमीलनं वाग्यमनं च कारयित्वा त्रयास्त्रिंशद्देवतामीत्यर्थे वेदत्रयमनुसरन्नाहतेन वाससा धर्तुं मुखसहितं शिरो वामकर्णदेशमारभ्य त्रिः प्रदक्षिणं वेष्टयित्वा यथा तद्वा सो न पतति तथा यथा एकरात्रं त्रिरात्रं चैवं भूतोत्सपन्नं भवदिति मे व्यस्विष्टकृदादि होमशेषं समापयेत् । बहुस्त्ववश्यं कर्तव्यं संध्यावंदनादन्यत्कमानभोजनाद्यर्चणस्तं कालं नयेत् । तत एकरात्रपक्षे द्वितीयादिने आमाद्वा हिरराजितायां दिशि स्त्रीसंचारशून्ये शुचौ देशे अन्यो ब्रह्मचारी अग्निस्थं डि लादुत्तरतो सिमुदककमंडलुमश्मानं च निधाय तत्प्रत्यगुदन्देशे महानाश्रयं श्रवणस्थले पिंगतानां योगिनामाश्रयार्थं रभ्यारचां द्विपर्यावृतसतीं तदसंभवे श्वेतां वा यथाचार्यार्थं निवेदयेत् । तत आचार्यस्तस्यं डि ले उल्लेखनादि पुर्युक्षणाद्यग्निप्रतिष्ठापनां तद्वत्तया तत्प्रस्थापनाग्रेषु पुरुषेणानस्यान्देवान्समानयन्निवतदभिमुख उपविद्येत् । ततः शिष्यो वेष्टितवस्त्रं किंचिदपसार्य मुखं प्रक्षाल्य कंठं क्षानं कृत्वा च न्याचार्यमग्निं च प्रदक्षिणी कृत्वा गुरुमभिवाद्य तस्य वासनदर्भं मूलेष्वेव नैर्ऋतिस्थान् राक्षसाग्निरीक्षणेन निर्दहंस्व

दन्निमुखपविद्वयक्षसाभंतरागमन्निर्हरणार्थस्वपृष्ठमाचार्यपृष्ठेन सहसंधाय महानाग्नीर्भोऽनुब्रूहीति मनसा गुरुं वदेत् । ततो गुरुः
 कालप्रमाणेन तदुक्तं ज्ञात्वा पुनस्तद्वद्वयप्रतलोपात्पृष्ठानुतापिने शब्धानां यवद्वेस्वयमक्षिणीसंमील्य विदामघवन्नित्याद्यानव
 र्धः एवाहो वैवाह्यमादित्यवपुरीषपदानि चात्रिवारं ब्रूयात् । अित्योपि त्रिवारं पठेत् । ते च मंत्राः । ॐ विदामघवन्विदामा तुमनु
 शंसिष्यो दिशः । अिक्षां शचीनां पते पूर्व्याणां पुंस्त्वसो ॥ आभिष्टुमभिष्टुभिः प्रचतनमचतय । इन्द्रं धाम्नाय न इषं एवा हि शुक्रः ॥ राये
 वाजं यवज्जिवः शर्विष्ठवज्जिवं जसे । मंहिष्ठवज्जिभं जसु आयाहि पिबमस्व ॥ विदारायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशोऽनु । मंहि
 ष्ववज्जिभं जसेयः शर्विष्ठः शूराणां ॥ योमंहिष्ठो मघो नाचिकित्वोऽअभिर्नानय । इन्द्रो विदेत मुस्तु पुं वशी हि शुक्रः ॥ तमत्तये हवामहे
 जेता रम पराजितम् । सनः पृथुदति द्विपुः कतुश्छदं ऋतं ब्रह्म ॥ इन्द्रं धनं स्वसातये हवामहे जेता रम पराजितम् । सनः पृथुदति द्विपुः
 सनः पृथुदति द्विपुः ॥ पूर्वस्वयसे अद्रिवः सुन्न आर्धहि नो यसो । पूर्तिः शर्विष्ठशस्वतु इशो हि शुक्रः ॥ नूनं तं न वृत्तं सन्त्यसे मभोजन
 स्वयन्नहत् । समुन्ये पुत्रवायवहैरारोगो गुणच्छति सखां सशेवो अर्द्धयाः । इत्येतानवर्चः । ॐ एवाहो वैवाह्यमादित्यवपुरीष
 र्धो इन्द्रम् । एवाहो वैवाहिविष्णा इह । एवाहो वैवाहि पूषन् । एवाहो वैवाहि देवाः । एवा हि शुक्रो वशी हि शुक्रो यशोऽनु । आयो
 मन्त्याय मन्त्यवुत्तमो मन्त्याय मन्त्यवे । उषे हि विभृष । विदामघवन्विदो रम् इति । ततस्तस्याशिरोपेष्टनमुन्मुच्यादित्यमीक्षस्येति व
 देत् । ततो वदुः । मित्रस्य त्वाचक्षुषा समीक्षे । मित्रस्य त्वाचक्षुषा समीक्षे । इति भंजयेनादित्यमवक्षेत् । ततोऽश्मादिसंभारयुता
 दिशो मित्रस्य वक्षुषा जुषीक्षे इतीक्षेत् । पुनरादित्यमीक्षस्वेत्युक्ते । मित्रस्य त्वाचक्षुषा मतिपश्यामियोस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विष्मस्तं च

धुषोर्हेतुर्न च्छुद्रत्यादित्यमीक्षत । ततोद्गदळेत्याद्यष्टमन्त्रैर्भुवमुपस्पृशेत् । तेजमंत्राः । ॐ अग्नइळानमुइळानमुकपिभ्योमंत्रकृ
 द्रोमंत्रपतिभ्योनमोवोअस्तुदेवेभ्यः । शिवानुःशंतमामवसुमृत्तीकासरस्वतुमातेव्योमसुहृदि ॥ भद्रंकर्णोभिरितिराह्वयणोगो
 तमोविभ्वेदेवास्त्रिष्टुप् । भूमिस्पर्शानेविनियोगः । ॐ भद्रंकर्णोभिःशृणुयामदेवाभद्रंपरयेन्माक्षार्भयजन्ताः । स्थिरैर्गैस्तुष्टुवांसं
 स्तान्निव्यंशेमदुवाहृतंयदायुः ॥ शानंइद्राग्नीहितिवसिष्ठोविभ्वेदेवास्त्रिष्टुप् । भूर्युपस्पृशगेविनियोगः । ॐ शानंइद्राग्नीभवतामवा
 भिःशानंइद्रावरणात्तहंभ्या । शर्मिद्रासोमांसुधितायशयोःशानंइद्रांपूषणावाजसातौ ॥ स्तुपेजनंसुप्रतमित्युजिभ्याविभ्वेदेवास्त्रि
 ष्टुप् । भूर्युपस्पृशानेवि० । ॐ स्तुपेजनंसुप्रतनव्यंसीभिर्गोभिर्मूत्रावरणास्तुप्रयतां । तजगमंततइहश्चैतुस्तुक्ष्जसोवरुणोमि
 त्रोअग्निः ॥ कयानश्चित्रइतिवस्त्वामदेवइंद्रोनायत्री । भूर्युपस्प० । ॐ कयानश्चित्रआर्भुवदूतीसदावृधुःसखा । कया
 शार्धेष्टयावृता ॥ कस्वयस्सत्योमदानांमोहोमत्सदंधसः । इहार्चिद्राज्वेवसुं ॥ अभीष्टुणःसखीनामवित्ताज्जरिवृणां । शतंभवा
 रयुतिभिः ॥ स्योनापृथिवीमेधातिथिर्भूमिर्गार्वात्री । भूर्युपस्प० । ॐ स्योनापृथिविभिवानृक्षरातिवेशनी । यच्छानुःशर्मसुप्रयः
 ॥ ८ ॥ इत्येतैर्मन्त्रैर्मिष्टुप्रावत्सतरीगुरवेदस्याऽनुप्रयचनीयार्थमुपनयवचंजुलान्भिक्षित्वागुरवेनिवेद्यादिवैवब्रह्मादनहोमंजुर्व्या
 त् । तत्रक्रमः । दशकालौनिर्दिश्य भममहानाश्रयधयनांगभूतमनुप्रयचनीयहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्योल्लेखनांवाग्निप्रातिष्ठापनांतं
 कृत्वा पुनर्दशकालौनिर्दिश्यत्रानुप्रयचनीयहोमेदेवतापरिब्रह्मार्धमन्याधानंकरिष्ये इत्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा सदस्सपत्तिं
 महानाग्नीः क्षर्षीश्च पृताःप्रधानदेवताश्चरुद्रव्येण शोषेणस्त्रिष्टुतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिद्धमग्नावाधायोद्दिशत्यागौ

कृत्वा परिसमूहनादिपूर्णापात्रनिधानांतंकृत्वा भैक्षतंडुलांश्चतुरश्रतुरोमुष्टींस्तूर्णीदेवतात्रयस्यविप्रत्रयभोजनायचनिरुप्यतथैवप्रो
क्ष्यश्रपयित्वाशृतोऽनुप्रवचनीयइतिगुरवेनिवेदयेत् । ततःशिष्येणान्वारब्धआज्यसंस्काराद्याधारांतंकृत्वाज्यभागवर्जमवदानध
र्मेणचरुमवदाय । सत्सरपतिकार्ष्वमेधातिथिःसत्सरपतिर्गायत्री । अनुप्रवचनीयप्रधानचरुहोमेवि० । ॐ सत्सरपतिमद्भुतं
प्रियमिंद्रस्यकाम्यं । सुतिमेधामयासिपुंस्वाहा ॥ सत्सरपतयइदंतमम । इतिप्रथमाहुतिम् । ॐ महानाग्नीभ्युःस्वाहाइतिद्वि
तीयाम् । ॐ ऋषिभ्युःस्वाहाइतितृतीयाहुतिंहुत्वा स्थिरकृदादिहोमशेषसमाप्य कर्मांतर्कतव्यस्वस्तिवाचनंकृत्वा ब्राह्मणान्भोजयि
त्वा वेदसमाप्तिरस्त्वितिभवतोब्रुवंत्वितितान्वदेत् । तेषिवेदसमाप्तिरस्त्वितिब्रूयुरिति ॥ इतिश्रीनारायणभट्टकृतप्रयोगर
त्नमहानाग्नीप्रतप्रयोगः ॥

॥

॥

॥

अथमहाप्रतप्रयोगः ॥ ॥ आचार्यःपूर्ववदुदगयनादौस्वस्तिवाचनादिहोमशेषसमाप्त्यंतमहानाग्नीप्रतवरकृत्वा संवत्सरंम
हाप्रतमाचरेतिवदुत्प्रेष्यतेनसंवत्सरप्रतआचरितेग्रामाद्बहिःशुद्धदेशेप्रागभेयुदर्भेयुमाज्जुस्वल्पविशेषशिष्येणविधिवदभिवादनपूर्वकं
महाप्रतंभोअनुब्रूहीतिवचनेनैवोक्तंप्राज्जुस्वल्पमुपयेत्य अथमहाप्रतंप्रपंधाएतत्कर्म इत्येतदारण्यकंनिर्ब्रूयात् । ततःशिष्यस्तथैव
त्रिवारमुक्त्वापूर्ववन्मंत्रद्वयेनादित्यमवेक्षेत । ततोगुरुशिष्यौमहानाग्नीप्रतोक्तेरन्नइत्यादिभिरष्टमंत्रैर्भूमिरपुशेताम् । ततःशिष्यो
दिवाप्रह्लादनंश्रपयित्वाचार्यायनिवेदयेत् । ततआचार्योमहानाग्नीभ्युःस्वाहेतिस्थानेमहाप्रतायस्वाहेतिद्वितीयाहुतिंहुत्वासर्वमनु
प्रवचनीयंकुर्यात् ॥ इतिमहाप्रतप्रयोगः ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

अथोपनिषद्गतप्रयोगः ॥ ॥ आचार्यः पूर्ववद्भोमसमास्त्यंतमहानाग्नीव्रतवत्कृत्वा संवत्सरमुपनिषद्गतमाचरेति वदुं प्रैष्यते न त
 धाम्नतेष्टुते प्राग्वदुपनिषदं भो अत्रुद्गृहीत्युक्तं प्राङ्मुखमथातः संहिताया उपनिषदित्यारण्यकं त्रिर्जयात् । शिष्यस्तथैव त्रिरुक्त्वा पूर्व
 यदादित्यावेक्षणभूर्यश्रद्धान्नादनश्रपणनिवेदना निजुयात् । तत आचार्यो महाव्रतस्थाने उपनिषदं स्वाहेति हुत्वा पूर्ववदनुप्रवचनीयं कु
 र्यात् । आचार्यश्चावेति शिष्यः स्वयमेव महाव्रताध्ययनादिकं कुर्यादिति ॥ इत्युपनिषद्गतम् ॥

॥ ३ ॥

अथ गोदानप्रयोगः ॥ ॥ जन्मतः षोडशे वर्षे उदयनयने शुक्लपक्षे चैत्रे कति श्यादौ गोदानं कुर्यात् । तत्र पूर्वोद्गुराचार्यः कृतनि
 त्यक्रियः कृतस्तानो ब्रह्मचारिणस्त्वदक्षिणत उपवेदयमाणानायम्यति श्यादिसंकीर्त्य अस्त्यब्रह्मचारिणो गोदानं कर्तुं तदंगं स्वस्तिवाचनां
 पुरार्पणमद्वयज्ञाभ्युदयिकानि करिष्ये इति प्रत्येकं संकल्प्य तानि क्रमेण कृत्वा परेष्टुः कृतनित्यक्रियः कृतनित्यक्रियं वदुं दक्षिणत उपवे
 दय कर्तुं कृत्वा पथ सुमुहूर्ते उपलेपनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वा पुनर्देवकालौ स्मृत्या मया क्रियमाणो गोदानहोमे देवतापरिग्रहार्थमन्या
 धानं करिष्ये । अस्मिन्नन्याहिते दद्यादित्याद्यापारायाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिरग्निपवमानं प्रजापतिं चैताः प्रधानदेवता आउयेन शोषेणास्त्रि
 ष्टकृतमित्याद्युक्त्वा समिद्धयमन्नावाधाय पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा उदयग्नौ रास्तीर्णदर्भेषु श्रीहिव्यवभाषतिलैः पृथक् पृथक् पूरितनवश
 रावचतुष्टयं क्रमेणैकैकशः प्राक्संस्तपसासाद्य प्रत्यग्नौ रासीनस्य कर्तुं दक्षिणतो वदो मातामाञ्जुत्यासीत । मातुः पुरस्तादग्नेः पश्चादानु
 हशकृच्छरावंशमीपर्णादारावचसंस्थापयेत् । ततो ब्रह्मकविश्चातुकुर्यात्कुलान्दधानो भोतुं दक्षिणेति धेत् । ततो वदुनान्वारब्धः कर्ता पूर्व
 तंत्रमाधारांतं कृत्वा । अन्नभाष्यं पीत्यादि चतुर्भिर्मंत्रैः पूर्ववदज्याहुती हुत्वोद्देशत्यागाहुत्या श्रीतोष्णज्वले पात्राभ्यां पृथगानीयवदोः

अभ्यंगलक्षणम् । आचारले योगरत्नाकरे—‘अभ्यंगमाचरेन्नित्यं सर्वेष्वंगेषु पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादपुतं विशेषेणशीलयेत् ॥ सार्पं
गंधतैलंचयतैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यतिकदाचनम्’ इति । प्रायश्चित्तश्रुत्याणावायुर्वेदे—‘भूमिदत्तं यदा तैलं भवेत्सर्वांगसंग
तम् । स्तोतांसितर्पयेद्वाह्यं अभ्यंगः स तदाहृतः’ इति । अन्यत्रापि—‘तिलामलककल्केन तिलकल्केन वा पुनः । सर्वांगोद्धर्तनं कृत्वा खायादुष्णेन
धारिणा’ इति । एतद्वन्यतमद्रव्योद्धर्तनपूर्वकमुष्णोदकेन स्नानं भंगलक्षणं अभ्यंगस्नानं च संपद्यते । इत्यभ्यंगप्रकारसंक्षेपः ॥

अहववासोलक्षणम् । अहवलक्षणमाहाचारले पुलस्त्यः—‘हृषद्वौ तनवं श्वेतं सदृशं यन्नधारिवम् । अहृतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु शोभनम्’
इति । ब्राह्मे—‘अच्छिन्नामंचयद्वलं मृज्याप्रक्षालितंचयत् । अहृतं धातुरकं वा तत्पवित्रमिति स्थितिः’ इति । माधवीये प्रजापतिः—‘क्षौमं धासः
प्रशंसति तर्पणे सदृशं तथा । कापायं धातुरकं वा नोत्पणं तत्तु कर्हि चित्’ इति । सत्यपणभारकम् । दुकूलं वारकम् मपीष्यते । शिष्टैर्महावक्त्रेन तस्या
दरात्पारंपर्याचारश्च । इति परिधानीयाहववासोलक्षणम् ॥

मंगलतिलकः । तिलकोपमंगलिकारंभे कृताभ्यंगस्नानस्य गोपीचंदनादेरधार्यत्वात् गंधकुंकुमकेशरसिंदूराद्यन्यतमेन मंगलिकद्रव्येण
कार्यः । तदुक्तमाचारले हारीतेन—‘अभ्यंगो सूतके चैव विवाहेषु प्रजन्मनि । मांगल्येषु च सर्वेषु न धार्यंगोपि चंदनम्’ इति । मंगलद्रव्योपयपि
‘रोचनं चंदनं गंधं’ इत्यादीनिकात्यायनपरिगणितानिललाटधार्याण्येवात्र योज्यानि । मदनपारिजाते ब्रह्मांडे तिलकं प्रक्रम्य—‘द्यामंक्षां तिकरं प्रो
क्तं रक्तं वदय कं रतं तथा । श्रीकरं पीतमिति लाटुः श्वेतं मोक्षप्रदायकम्’ इति कामनाभेदेन व्यवस्था कृताऽस्ति । तत्र त्रयांशं मृगसदादेः । रक्तं कुंकुमासिंदूरादेः ।
पीतं गोरोचनादेरित्याचाररत्नात् । इति तिलकव्यवस्था ॥

पश्चिमतः स्थित्वा तदुदकमन्यस्मिन्पान्ने प्रसार्य उष्णेन वायु उदकेनेहीतियुगपन्निनीय तदेकदेशं नवनीतेन दध्ना वामे लयित्वा बटोर्वा
 मम श्रुप्रदेशमारभ्य प्रदक्षिणमदितिः श्मश्रूणि वपत्वा पदंतुवचसे इति मंत्रावृत्त्या त्रिः श्मश्रूण्येव क्लृदयित्वा ब्रह्महस्तस्थैका विंशतिकु
 शां कुरेयुत्रीनं कुरानादाय बटोरभिमुखं पश्चिमाग्रां कृत्वा ॐ ओं धेनुत्रायस्वेन इति दक्षिणश्मश्रुभागे निधाय तेज्यं कुरेपुताम्रमयं क्षुरं ।
 ॐ स्वाधेतुमैर्न हिंसीः इति निधाय । ॐ येन वपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपते दमस्या युष्मान्जुर
 दष्टिर्यथा सत् इति स श्मश्रुकान्कुशां कुरां दिष्ट्या प्रागग्रान्छरावस्थशमीपणैरेकीकृत्य मातुः करे दद्यात् । सा च तानानडुहे गोभये प्राग
 ग्रान्निदध्यात् । एवं द्वितीयादिच्छेदने कुशां कुरत्रयनिधानादिसमंत्रकं कार्यम् । विशेषस्तु । ॐ येन धाता बृहस्पतेरैरेन्द्रिद्रस्य चा
 युपेव पत् । तेन तु आयुर्पेव पामिसुश्लोक्याय स्वस्त्यै ॥ इति मंत्रो द्वितीयच्छेदने । ॐ येन भूयश्च राज्ञ्यां ज्योक्कपत्रया तिसूर्य । तेन
 तु आयुर्पेव पामिसुश्लोक्याय स्वस्त्यै ॥ इति तृतीयच्छेदने । चतुर्थे त्वेते त्रयोपि मंत्राः । एवं दक्षिणश्मश्रुभागे च वारिच्छेदना निहृ
 त्वोत्तरभागे ज्येवं त्रीणि छेदना न्यादि तामंत्रयेण कुर्यान्न चतुर्थम् । ततः क्षुरधारां ॐ यश्चुरेण मर्चयता सुपेशावसावसावपसि श्मश्रूणि ।
 शुं धि शिरोमुखं मास्यायुः प्रमोपीः इत्यग्रत आरभ्या मूलमवमृज्य नापितमाहूय शीतोष्णाभिरद्भिरवर्धकुर्याणोऽधुण्यन्कुशलीकेशश्म
 श्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्विति प्रेक्ष्य तं प्रपार्थ चावबोध्य तेन पूर्वसेकावशिष्टैः शीतोष्णांबुभिरग्रपाणिना द्रौकृत्य केशश्मश्रुलोमन
 खान्युदक्संस्थानि वापयित्वा स्नातं वदुर्पूर्ववदुपवेदय स्वष्टकृदादि होमशेषं समाप्य तद्वादिपात्रचतुष्टयं नापिताय दद्यात् । ततो बटु
 रहः शेषं मौनेन नीत्वा वां दितसायं संध्यो गुरोरंतिकं गत्वा वरं ददाभीति वाचं विसृज्य तस्मा अनडुहं गां च दक्षिणा त्वेन याचयित्वा वा दद्या

त । ततः परं द्युः संवत्सरं गोदानव्रतमाचरेत्याचार्येणोक्तं ब्रह्मचारीसंवत्सरं केवलं ब्रह्मचारीनियमेन गुरुस्तमीयेव्रतं
चरेत् ॥ इति श्रीभट्टरामेश्वरसूनुनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्ने गोदानव्रतप्रयोगः ॥

॥ ६३ ॥

अथ ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥ ॥ तत्र बौधायनः—अब्रह्मोचाचमनसंध्यावन्दनदर्भपाणिभिक्षाग्निकार्यराहित्यशूद्रा
दिरपदर्शनकौपीनरुदिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादं डाजिनत्यागदिवस्वापलत्रधारणपादुकाध्यारोहणमालाधारणोद्धर्तनानुलेपनांजन
जलक्रीडाद्यतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतिपाखंडादिसंभाषणपर्युपितभोजनादिब्रह्मचारिव्रतलोपजनितसकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी
कुरुः श्रयंचरेन्महाव्याहृतिहोमंचकुर्यात् । तद्यथा लौकिकार्गमिप्रतिष्ठाप्यान्यादध्यात् । देशकालादिस्मृत्याक्रियमाणे महाव्याहृत्या
विहोमे देयतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्याहृतिदेशादित्यादिचक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं अग्निं वायुं सूर्यं
प्रजापतिं अग्निपृथिवीमहांतं वायुमंतरिक्षमहांतं आदित्यं दिवंमहांतं चंद्रमसं नक्षत्राणि दिशोमहांतं अग्नएनसं विश्ववेदसं विभा
यसुं शतक्रतुं द्विवारमग्निं अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चाज्येन शोणेण स्विष्टकृतमित्याद्यन्याधाय आज्यभागान्तंकृत्वा प्रथमं व्यस्तस
मस्तव्याहृतिभिश्च तस्य आग्याहुतीर्हुत्वा ततोऽभूरग्रयेचेत्यादिमंत्रैर्होमयेत् । तच्चैवं ॐ भूः स्वाहा असयइदं नमम । ॐ भुवः
स्वाहा वायवइदं । ॐ स्वः स्वाहा सूर्यायेदं । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतयइदं । ॐ भूरग्रयेचपृथिव्यै चमहते च स्वाहा
अग्रये पृथिव्यै चमहते चेदं । ॐ भुवो वायवे चांतरिक्षाय चमहते च स्वाहा वायवेऽंतरिक्षाय चमहते चेदं । ॐ सुवरादित्याय च दिवे च
महते च स्वाहा आदित्याय दिवे चमहते चेदं । ॐ भूर्भुवः सुवश्चंद्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्चमहते च स्वाहा चंद्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो

महतेचेदं० । ॐ पाहिनोअग्रएनसेस्वाहा अग्रएनसइदं० । ॐ पाहिनोविश्वेदेसेस्वाहा विश्वेदेसइदं० । ॐ यज्ञं पाहिहि ।
स्वाहा विभावसवइदं० । ॐ सर्वपाहिशतक्रतोस्वाहा शतक्रतवइदं० । ॐ पुनरूर्जानिवर्तस्वपुनरग्रइहायुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः
स्वाहा अग्रयइदं० । ॐ सहरथ्यानिवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया । विश्वप्तिस्त्रया विश्वतस्परिस्वाहा अग्रयइदं० । पुनर्व्याहृतिभिर्हुत्वा
स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेदिति । एतदल्पधर्मलोपे प्रायश्चित्तं । बहुधर्मलोपेतु प्रायश्चित्तविशेषोऽग्नियधाने शौनकेनोक्तः—
वोधियाजपेन्मंत्रं लक्षैश्चैव शिवालये । ब्रह्मचारी स्वधर्मचन्यूनं चेत्पूणमेव तदिति । महानाम्यादि व्रते पुष्टुसे पुस्तारतम्येन व्रीन्पट्टद्वा
दशवाक्छान्कूत्वा पुनर्व्रतं प्रारभेतेति स्मृत्यर्थसारे ॥ इति ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ॥

अथ समावर्तनप्रयोगः ॥ ॥ आचरितब्रह्मचारिनियममहानाम्यादि व्रतचतुष्टयो ब्रह्मचारी विधांते गुरुमर्थदानेन संपूज्यतेना
नुज्ञातो ज्योतिर्विदोक्तेशु भूकाले आचार्यगृहे समावर्तनं नाम कर्म कुर्यात् । ब्रह्मचारिनियमव्रतचतुष्टयलोपपक्षे प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धः
सन्निदं कुर्यात् । तत्रायं क्रमः । पूर्वद्युस्तिथ्यादिसंकीर्त्यं मम शौचाचमनादिसर्वब्रह्मचर्यनियमलोपप्रायश्चित्तद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री
त्यर्थं होमपूर्वकं कृच्छ्रत्रयमाचरिष्ये इति संकल्प्य लौकिकाग्निप्रतिष्ठाप्याज्यहोमधर्मेणान्वाधानपूर्वकं पूर्वोक्ताष्टादशाज्याहुतीं हुत्वा कृ
च्छ्रत्रयप्रत्युन्नायत्वेन कल्पितगोदानसहस्रतिलहोमदशसहस्रगायत्रीजपादिष्वन्यतमं चरित्वा होमशेषं समापयेत् । महानाम्यादि
व्रतलोपपक्षे प्रत्येकं गायत्र्या शतसंख्याष्टाविंशतिमष्टौ वाज्याहुतीं हुत्वा एकैकं कृच्छ्रं चरित्वा शुभदिने महानाम्नीव्रतं कृत्वा तथैव महाव्रता
दि व्रतत्रयं कृत्वा गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तेनानुज्ञातो मण्यादीन्येकादशोपकल्पयेत् । तानि च । मणिकुण्डले च खड्गं दंडं स्रजं एकवीजकरं

जफलपिष्टश्रीरांडाद्यनुलेपनमंजनमुष्णीपमिति । एतान्यात्मनेचाचार्यायच । यद्युभयोर्न विदेताचार्याविवसंपाद्यानि । यस्मि
ब्रह्मनिमामवर्तनंतस्मिन्प्रातरपराजितायांदिशिगत्वायज्ञियवृक्षस्यशानीशाखांछित्त्वात्मप्रादेशमितांसमिधमाहृत्यभूमेरन्यत्रोपरि
निदध्यात् । तत्रक्रमः । ब्रह्मचारीकृतनित्यक्रियःकृतप्रातरग्निकार्यश्चप्राणानायम्यतिथ्यादिसंकीर्त्य ममगृहस्थाद्याश्रमांतरप्रा
सिद्धाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थसमावर्तनंकरिष्ये इतिसंकल्प्य तदंगभूतस्वस्तिवाचनांकुरार्पणग्रहयज्ञाभ्युदयिकानिसंकल्पपूर्वकंकृत्वा
प्रागुल्लक्षणांसमिधमाहृत्योपरिनिधायब्रह्मचर्यव्रतसंपूर्तयेद्ब्राह्मणायगांदत्त्वाद्विजान्भोजयित्वाविधिवत्कौतुकमावध्य शुभकाले
स्यंदिलोहोत्पलनाद्यग्निप्रतिष्ठापनंतंकृत्वा पुनर्देशकालौनिर्दिश्यसमिद्धयमादायक्रियमाणेसमावर्तनहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं
करिष्ये । अस्मिन्नन्याहितेस्मावित्याद्याधारावाज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रिराग्निपवमानंप्रजापतिं चैताःप्रधानदेवताआज्येन अग्निमूर्ध्वस
मिधा विश्वान्देवान्दशसमिद्धिःशेषेणस्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिद्धयमन्नावाधाय पूर्णपात्रनिधानांतंपुरस्तनं
तंत्रमनुष्ठाप्योदगग्रेरास्तीर्णेपुदभेपुत्रीह्रियमपतिलैःपृथक्पूरितानिचत्वारिशरात्राणिक्रमेणैकैकशःप्राक्संस्थान्यासादयेत् । ताम्ब्र
मयलोहयादुरंशितमुष्णंचोदंकनयनीतंदधिद्रप्सान्या मण्याद्येकविंशतिद्रव्याणिचाग्नेरुत्तरतआसादयेत् । ततःप्रत्यगग्रेरासीनस्य
कर्तुर्दक्षिणतोमाताप्राञ्जुमुल्यासीत् । तस्याःपुरःअग्नेःपश्चात् एकस्मिन्शरावेशमीपणान्यपरस्मिन्नानङ्गुहंगोमयमासादयेत् । ततो
ब्रह्मरुचिंशतिकुशांकुरांकुरान्दधानोमातुर्दक्षिणतस्तिष्ठेत् । ततोब्रह्मचारीपुरस्तनंतंत्रमाधारांतंकृत्वा अग्न्याथूपीतितिसृणांशतंवैखा
नसाअग्निःपवमानोगायत्री समावर्तनप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ अग्न्याथूपिपवसआसुवोर्जमिंपचनः । आरेवाधस्वदुच्छुनां

स्वाहा ॥ अग्नयेपवमानायेदं० । ॐ अग्निर्ऋषिः पर्वमानुः पांचजन्यः पुरोहितः । तर्मानमेहमहागयं स्वाहा ॥ अग्नयेपवमानायेदं० ।
 ॐ अग्नेपवस्वस्वपाअस्मेवचः सुवीर्यं । दधद्र्यिमयिपोपस्वाहा ॥ अग्नयेपवमानायेदं० । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप्
 सभावर्तनप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वाजातानि परितावभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तान्ना अस्तु ययं स्याम
 पतयोरयीणां स्वाहा ॥ प्रजापतय इदं० । सतो ब्रह्माशतोष्णवारिणी पात्राभ्यां पृथगानीयवतोः पश्चिमदेशे स्थित्वा तदुदकमन्य
 स्मिन्पात्रे ॐ उष्णे तवाय उदकेनेहि इति मंत्रेण युगपत्त्रिणीयते दकदेशं गृहीत्वा नवनीतेन दध्ना वा मिश्रयित्वा नवोर्वा इमं शुभ्रप्रदेशमार
 भ्यप्रदक्षिणम् । ॐ अदितिः इमं श्रूणि वपुत्वा पुन्दं तु यच्चैस । इति मंत्रं प्रतिच्छेद नमावतयन् त्रिवारं इमं श्रूण्येव हृदयित्वा स्वहस्तस्थि
 तेप्येकविंशतिकुशांकुरे पुत्रीनं कुरानादाय दक्षिण इमं श्रुभागे ब्रह्मचार्यभिमुखं पश्चिमाम्रं निदध्यात् । तदा ब्रह्मचारी ॐ ओषधेन्नायं
 स्थुमाम् । इति जपेत् । ततो ब्रह्माते पुकुशांकुरे पुताम्रमयं धुरं निदध्यात् । तदा ब्रह्मचारी ॐ स्वधिते मामाहिंसीः । ॐ येनावपत्स
 चित्ताक्षरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपते दम आयुष्मान् जुरदंष्ट्रियथासम् । इति जपेत् । ततो ब्रह्मचारिणा येना
 वपदिति मंत्रेण चारिते ब्रह्मास इमं श्रुकांकुशांकुरां दिच्छि स्वातानं कुरानं प्राग्ग्राह्यं सैहं कीकृत्य मानुः करे दद्यात् । साच
 तान्स इमं श्रुशमीपणं कुशांकुरां कुरानानां दुहे गोमये निदध्यात् । एवं द्वितीयादिच्छेदने पुकुशांकुरत्रयनिधानादिसमंत्रकं कार्यम् । छेदने
 मंत्रे विदोषः । ॐ येन धाता वृहत् पतैरेरेन्द्रस्य चारुपेव पत् । तेन मआयुर्पेव पामि स श्लोक्यां यस्वस्त्यै ॥ इति द्वितीयच्छेदने मंत्रः ।
 ॐ येन भूयश्चराभ्यां ज्योर्कपश्यामि सूर्य । तेन मआयुर्पेव पामि स श्लोक्यां यस्वस्त्यै ॥ इति तृतीयच्छेदने । चतुर्थे तु ॐ येनावपत्०

ॐ येन धाता० ॐ येन भूयश्चेति त्रयोपि मंत्राः । एवं दक्षिणश्मश्रुभागे च त्वारिच्छेदनानि कृत्वोत्तरश्मश्रुभागेऽप्यनयारीत्याद्यानि
त्रीणि च्छेदनानि प्रत्येकं मंत्रैः कुर्यात् न तु सर्वमंत्रैश्चतुर्थं । ततः धुरधारां । ॐ यत्क्षरेण मर्चयता सुपेशसावज्ञावर्पसिद्धमश्रूणि । शुंघिदिशि
रोमुत्तमाम् आयुः प्रमोषीः ॥ इत्यनेनाग्रत आरभ्या मूलमवमृत्यनापितमाहूय शीतोष्णाभिरद्भिरवर्धकुर्वाणोऽधुण वन्दुशलीकुर्विति
प्रेषेणानुशास्य प्रैषार्थं चावबोध्यनापितेन पूर्ववशेषित शीतोष्णांबुभिरादौ कृत्य के शश्मश्रुलोमनखान्युदकं संस्था निवापयित्वा तद्भ्रीह्या
दिशारावचतुष्टयं नापिता यदद्यात् । ततः करं जवीजपिष्टेन स्वशरीरमुद्धृत्य शीतोष्णैरुदकैः स्नात्वा द्विराचम्य पुनर्वहेरं तिकंगत्वा एकं
यत्नं समंत्रं कं परिधाया न्यद्वत्त्रिंशद्वृणुयात् । तत्र मंत्रः । युवं वस्त्राणीत्यस्य दीर्घतमामित्रावरुणौ त्रिष्टुप् । वासो धारणे विनियोगः ।
ॐ युवं वस्त्राणि पीयूषा र्वसा र्वधेयु यो रच्छिद्रा मंत यो हु सर्गाः । अया तिर तम नृता नि वि श्वं क्रु ते न मि त्रा व रु णा स चे थे ॥ ततो द्विराचम्य पाणि
नां जनमादाय । ॐ अहमनस्तेजोसिचधुर्मपाहि । इति मंत्रावृत्या सव्यदक्षिणचक्षुषीक्रमेणां क्त्वा तथैव । ॐ अहमनस्तेजोसिश्चोत्रं मे
पाहि । इत्यनेन कुंडलाभ्यां दक्षिणसव्ये श्रोत्रे अलंकृत्य कुंकुमाद्यनुलिप्ताभ्यां पाणिभ्यां पूर्वमुखमनुलिप्यपश्चादितरांगान्यनुलिप्य करौ
प्रक्षाल्य । ॐ अनार्तास्त्यनातो हं भूयांसं । इत्यनेन शिरसि स्रजं बध्वा । ॐ देवानां प्रतिष्ठेत्सः सर्वतो मापातं । इत्यनेन चर्ममथ्यानुपा न हो
दक्षिणसव्यपादाभ्यामारुह्य । ॐ दिवदच्छद्मासि इति मंत्रेण छत्रं धृत्वा । ॐ वेणुरसि वानस्पत्योसि सर्वतो मापाहि । इति वैष्णवं दंडगृही
त्वा । आयुष्यमिति सूक्तेन सुवर्णमणिं कंठे वधीयात् । आयुष्यमिति सूक्तस्य सनकसनंदनसनातनादयं ऋषयः हिरण्यं देवता आद्या
श्चतस्रो नुष्टुभः पंचमी त्रिष्टुप् षष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी शक्करी अष्टमी नवम्यौ त्रिष्टुभौ दशम्यनुष्टुवेकादशी जगती । कंठमणिधारणे वि० ।

ॐ आयुष्यं च वेत्स्य रायस्योपमौर्द्धिमम् । इदं हिरण्यं च स्वर्जज्ञे त्राया विंशतादिमम् ॥ चैवार्वाजिपृतनापादसंभासाहंधनं जयम् ।
 सर्वाः समग्राः क्रद्धयो हिरण्ये स्मिन्त्समाहिताः ॥ शुनमहं हिरण्यस्य पितुर्भने वज्रग्रभे । तेन मांसं सूर्यत्वचमर्करं पूरयु प्रियं ॥ सम्राजं च वि
 राजं चाभिष्टिर्याच मे भ्रुवा । लक्ष्मीराष्टस्य यामुखे तयामामिद्रसंयज ॥ अग्नेः प्रजातं परियन्दि रण्यममृतं जज्ञे अधिमर्त्येषु । यएन द्वेदु
 सइदेनमहं तज्जरा मरुतुर्धेव त्रियो विभर्ति ॥ १ ॥ यद्वेदुराजावरुणो यदुदेवी सरस्वती । इन्द्रो यद्धुव्रह्म वेदुतन्मेव च स आयुषे ॥ न तद्र
 क्षांसि न पिशाचाश्चरति देवानाम्रीजः प्रथमं जह्ये इतत् । यो विभर्ति दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः समर्नव्ये दुकृणुते दीर्घ
 मायुः ॥ यदा वन्नन्दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमाना । तन्न आर्वधामिशतशार्द्रायायुर्गमान्जरदप्रियं यथासत् ॥
 घृतादुल्लेभं मधुमत्सवर्णधनं जयं धरुणधारयिष्णु । ऋणक्सपद्वादधरंश्च कृण्यदारोहमांभद्वेत्सौ भगाय ॥ प्रियं मां कुरु देवेषु प्रियं राज
 सुमाकुरु । प्रियं विश्वेषु गोप्लेषु मधिधेहि रुचारुचं ॥ अग्निर्मे न विराजति सूर्यो येन विराजति । विराज्ये न विराजति तेनास्मान्ब्रह्मण
 स्पते विराजसु मिधं कुरु ॥ अनंतरमुष्णीपेण प्रादक्षिण्येन शिरः संवेष्ट्य उपरिनिहितां प्रायुक्तं समिधं गृहीत्वा तिष्ठ
 श्रेव स्मृतं च मइत्यादीन् स्वाहां तान्मन्त्रानुक्त्वा ग्रावाध्यात् । स्मृतं च मइत्यादीनां मन्त्राणां प्रजापतिरग्निरष्टी । समिदाधाने वि० ।
 ॐ स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्मउभयव्रतम् । निंदा च मे अनिंदा च मे तन्मउभयव्रतम् । विद्या च मे अविद्या च मे तन्मउभयव्रतम् । श्रद्धा
 च मे अश्रद्धा च मे तन्मउभयव्रतं । प्रज्ञा च मे अप्रज्ञा च मे तन्मउ० । इष्टं च मे अनिष्टं च मे तन्म० । दत्तं च मे अदत्तं च मे तन्म० । अधीतं च मे अ
 नधीतं च मे तन्म० । कृतं च मे अकृतं च मे तन्म० । सत्यं च मे असत्यं च मे तन्म० । श्रुतं च मे अश्रुतं च मे० । व्रतं च मे अव्रतं च मे तन्मउभयव्रतम् ।

यदग्नेसद्रस्यसप्रजापतिकस्यसक्रपिराजन्यस्यसपितृकस्यसपितृराजन्यस्यसमनुष्यस्यसमनुष्यराजन्यस्यसाकाशास्यसा
तीकाशास्यसानूकाशास्यसप्रतीकाशास्यसदेवमनुष्यस्यसगंधर्वाप्सरस्कस्यसहारण्यैश्चपशुभिर्गान्धैश्चयन्मआत्मनआत्मनिव्रतंतन्मेस
र्धनतमिदमहमग्नेसर्वव्रतोभवाभिस्वाहा इति । अग्नयइदंनमम । अथोपविद्यान्याः प्रादेशसंमितादशसमिधोममाग्नेवचोविहवेज्वि
त्यनेनसूफेनप्रत्यूचंशृगंतेप्रावादध्यात् पश्चात्स्वाहाकारमुच्चारयेत् । ममाग्नेवचइतिसूक्तस्यविहव्यऋषिः विश्वेदेवादेवता आद्या
जगत्वन्यास्त्रिष्टुभः । समिदाधानेवि० । ॐ ममाग्नेवचोविहवेज्वस्तुवयंस्वर्षांनास्तन्वर्षुपेम । मह्यंनमतांप्रदिशश्चतस्रस्त्यया
ध्यक्षेणपूतनाजयेमस्वाहा । विश्वेभ्योदेवेभ्यइ० । एवमग्नेपिसर्वत्रत्यागः । ॐ ममदेवाविह्वेसंतुसवृद्धंवतोमरुतोविष्णुरग्निः ।
ममांतांरक्षमरुलोकमरुतुमह्यंवातःपयतां कामैअस्मिन्स्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ मायदेवाद्रविणमायजंतांमय्याशीरस्तुमयिदेवहूतिः ।
देव्याहोतारोयनुपुतपूर्वैरैराःस्यामनुन्यासवीराःस्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ मायदेवाद्रविणमायजंतांमय्याशीरस्तुमयिदेवहूतिः ।
मानिर्गाकृतमच्चुनाह्विष्वेदेवासोअधिवोचतानःस्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ मह्यंयजंतुममयानिहव्याकूतिःसत्यामनंसोमेअस्तु । एतो
माहास्महिप्रजयामातनूभिर्गार्धामद्विपुतेसोमराजन्स्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ देवीःपलुर्वीरुर्गःकृणोतुविष्वेदेवासइहवीरयध्वम् ।
हिनुस्सम् । प्रत्यंचोयंतुनिगुतःपुनस्तेइमप्राचितंप्रयुधांविनेशत्स्वाहा ॥ विश्वे० ॥ १ ॥ ॐ अग्नेमन्युप्रतिनूदन्परैषामदन्धोगोपाःपरिषा
भिमातिपाहम् । इमंयज्ञमभिनोभावृहस्पतिर्देवाःपांतुयजमानंन्यथात्स्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ उरुव्यचानोमहिषःशर्मयंसद्रस्मि
न्हंयपुरहूतःपुरुधुः । सनःप्रजाधंयध्वमृग्यद्रुमानोरीरिपोमापराद्राःस्वाहा ॥ विश्वे० । ॐ येनःसपत्नाअपुतेभंवत्वित्वाग्निभ्या

मववाधामहेतान् । वसधोरुद्रा आदित्याचपरिस्पृशमोमं चेतारमधिराजर्मकृन्स्वाहा ॥ विश्वेभ्यो० । ॐ अवाचमिद्रममुतोहवाम
ह्योगोजिह्वनजिदभ्यजिद्यः । इमनोयज्ञविह्वेषु पस्वास्यकुल्मोहरिवोमेदिनत्वास्वाहा ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमः ॥ २ ॥
॥ १० ॥ इति दशमैर्दशाहुती हुत्वा ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । ततः स्वातकोनैमिचित्किं विनानकं नश्च न स्वाभिमेथु
नादन्यत्र नन्नास्त्रियं नक्षे वर्षति न धावामि वृक्षं नारोहामि कूपं नारोहामि नवाहुभ्यां नदीं तरेय प्राणसंशयं नान्भ्यापद्ये इत्येवं संक
ल्पयेत् । ततः कौपीनं मेखलां च विस्मृजेत् । केशश्मश्रुनखलोमान्यपराजितायां दिशि निखनति । ततो यत्र मधुपकर्पादिपूजास्य सं
भाविता तत्रैतारात्रि वसेत् । समावर्तनानंतरं मंतरितं त्रिरात्रमाशौचं कुर्यात् ॥ इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचिते प्रयो
गरक्षेसमावर्तनप्रयोगः ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥

अथक्रमप्राप्तो विवाहः ॥ तत्र तावच्चतुषु योगितया किंचित्संक्षेपेणोच्यते । अनाश्रमीनतिष्ठेत्क्षणमेकमपि द्विजः । आ
श्रमेण विनातिष्ठन्प्रायश्चित्तीयहोहिः ॥ इति दक्षस्मृतः । गुरवे तु वरं दस्वास्वायीततदनुज्ञया । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमे
वया ॥ अविष्णुतब्रह्मचर्यो लक्ष्म्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कांतामसर्पिंसां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्प
णोत्रजाम् ॥ इति च याज्ञवल्क्यो कस्त्रिविधोऽपि वेदव्रतोभयस्वातकोऽविलेनलक्षणादिविशिष्टास्त्रियं नपुंसकव्यावृत्तये स्त्रीत्वेन परी

१ प्रायश्चित्तमयूले—अनाश्रमी संवत्सरां स्थितश्चेत्प्राजापत्यं चरित्वा श्रममुपेयात् । द्वितीयेऽतिष्ठच्छ्रुतीयेऽतिष्ठच्छ्रुत ऊर्ध्वं चांद्रायणम् ।
प्राजापत्ये गामेकां अतिष्ठच्छ्रुतं चंद्रातिष्ठच्छ्रुतं चांद्रायणे विकल्पेन त्रयचतुष्टयपंचादिव्यवस्था ।

क्षितामुद्धरेत् । तत्रापिकुलमग्रेपरीक्षेतेतिगृह्यवचनादादौसदाचारादिगुणवत्तयाहीनक्रियत्वादिदोषहीनतयाचपरीक्ष्यकुलंतज्जो
 द्राह्या । तदनुलक्षणादपिपरीक्ष्य । लक्षणानिचयुभाशुभसूचकानि—तनुलोमेकेशदशनत्वादीनिप्रत्यक्षगम्यानिबाह्यानिआभ्यंतरा
 गिवाष्टौपिंडान्कृत्वेत्यादिनागृह्योक्तानिविविधान्यपिमहाग्रंथेभ्योज्ञेयानि । विस्तरभियात्विहनोच्यंते । दानेनोपभोगेनवापुरुषां
 तरपूयिकानभयतिसाऽनन्यपूर्विकाताम् । अनेनचागदत्तामनोदचाग्निपरिगतासप्तमंपदंनीताभुकागृहीतगर्भाप्रसूताचेतिसप्तपुनर्भु
 योव्यावर्त्यंते । क्वांतावोदुर्मनोनयनयोराहादकरीम् । समानएकःपिंडःपिंडदानक्रियामूलपुरुषशरीरंवायस्यांनविद्यतेसाऽसपिंडा
 ताम् । कथंचिदेकपिंडक्रियानुप्रवेशेननिर्घाप्यसापिंड्यंकेचिदाहुः । एकशरीरावयवान्वयेनावयवसापिंड्यंविज्ञानेश्वरादयोनिर्दो
 षमेमिरे । अत्रवहुतरंवफव्यंविचाररक्षतापत्त्याप्रयोगरक्षताभंगभीत्यानोच्यते । नन्वेवंविधातृशरीरावयवान्वयेनसापिंड्यातिप्र
 सेगेननकाप्यसपिंडेत्यतआहयान्नवल्पः—पंचमात्सप्तमादूर्ध्वमातृतःपितृतस्तथेति । मातृपक्षेपंचमात्पितृपक्षेसप्तमादूर्ध्वसापि
 ङ्यंनिवर्ततइतिविशेषः । कूटस्थमारभ्यात्रगणा । तदुक्तम्—वध्यावरस्यवातातःकूटस्थाद्यदिसप्तमः । पंचमीचेत्तयोर्मातात
 त्सापिंड्यंनिवर्तते ॥ इति । कूटस्थोमूलपुरुषो यतःसंतानभेदः । एवंचमातृपितृद्वारकसापिंड्यवतीनांकन्यकानामियंसंख्यासं
 कलना—उद्धोदुःपितरौपितुश्चपितरौतज्जन्मकृद्दंपतीद्वंद्वतस्यचतुष्कमष्टकमतोप्यस्यक्रमार्योऽष्टशम् । यंशारंभकदंपतीप्रभितिरि
 त्यासप्तकक्षरदारैकैकान्ययकन्यकाःपितृकुलेत्यासप्तकक्ष्यंभवे ॥ १ ॥ यद्यप्येकस्यवह्नयोपिसुताःस्युस्तदपीहतु । संबंधसाम्या
 दैकैयगणितेत्यवधारयताम् ॥ २ ॥ एकस्मान्मिथुनात्सुतोयदुहिताद्वंद्वयंतद्वयात्तस्माद्वचतुष्कमष्टकमतोऽतःषोडशातोरदाः ।

पद्मासहेपवेशनविचारः । प्रतिष्ठेन्दो 'सदक्षिणेपत्नीमुपवेशयेत् । सर्वेषुधर्मकार्येषुपत्नीदक्षिणतःसदा । विप्रपादक्षालनेचअभिषेकेच
वामतः ॥ इत्युक्तैः ।

पण्यन्यारभणम् । प्रतिष्ठेदौ । अन्वारंभश्चकुटुंबंक्षिणदक्षप्रकोष्ठकर्तव्यः । तदुक्तंभरद्वाजेन । कुशेनान्वारंभोदक्षिणेहेतुःप्रकोष्ठेभव
सीति । सदक्षिणेपण्यपवेशनंसेकस्यादौतत्कर्तृकान्वारंभादिकंचपत्नीसङ्गावधिपयं नतुपत्नीसहितस्यैवसर्वकर्मस्यधिकारइतिनियमार्थः । पूर्व
प्रदादीनांदशपूर्णमासादिवरसहाधिकारस्याभावात् । तेनअपत्नीकस्याप्यधिकारःसिद्धः । पत्नीसरत्वेऽपिकर्मफलेतत्सामिधंयुक्ताकृतं । ननु
'प्राणिप्रहणाद्विसहत्वंकर्मसु' इतिवचनेनयद्वस्यस्यसर्वकर्मसुभार्ययासहैवाधिकारइतिचेन्न । सहाधिकारप्रतिपादकंप्राणिप्रहणाद्विसहत्वंमिति
वचनं हिशब्दस्वरसादनुवादरूपन्यायमूलकंश्रोतस्मार्ताप्रिसाध्यकर्मविषयं । तेषूभयसंयोगेनोत्पन्नानामभीनानामधिकारिविदोपणभूतानामुभयस्या
निकरत्वेनोभयसाध्यकर्मपटितप्रयोगकरत्वेनचसहाऽधिकारस्यान्याय्यत्वात् । अतएवपूर्ववत्तद्विपुपृथगेवाधिकारइतिमिताक्षराकारादिमिषकम् ।

आसनोपकरणवस्तूनि । तान्याहव्यासः—'कौशेयकंवलयैवअजिनंपट्टमेवच । दाकजंतालपत्रंवाआसनंपरिकल्पयेत्' इति । कालि
कापुराणे—'चतुर्विंशत्पंगुलंस्तुदीर्घकाष्ठासनंभवत् । पोटशांगुलविस्तीर्णमुत्सेवेचतुंगुलम् ॥ पंचांगुलंवाङ्कुर्यात्तुनोच्छ्रितंकारयेत्ततः । आसने
वस्त्रद्वल्लघानोदीर्घं सार्धद्वल्लानविसृज्यत् । 'त्र्यंगुलंतुतथोच्छ्रायंपूजाकर्मणिश्रयेत् । सर्वपातैजसानांचआसनंश्रेष्ठमुच्यते' इति । कचिच्छूद्रास
नउपविद्येत्यपिदृश्यते । भद्रासनशब्दश्चमण्यदिविरचितनृपासनवाचकः । तस्यचसर्वेषाममुल्लभत्वाभूपासनवद्यापच्छक्यंसर्वतःशोभनमा
सनंविषेयमितिप्रतीयते । इत्यासनोपकरणवस्तूनि ॥

यावत्सप्तमकक्ष्यमग्निऋतयः कन्याऽहैकान्वयेतादौर्गुणितारसैकसहशोवंशोऽसर्पिडाः पितुः ॥ ३ ॥ मातुर्जन्मददपतीचमिशुनद्वं
 दंतयोः सागरास्तस्याः पंचमकक्ष्यमश्वमतिरित्येकान्वयः पुंसुते । दंद्वाहद्वयुगंतोऽन्धयदतोऽष्टापंचकक्ष्यं शरक्षोण्यः सप्तगुणाः शरा
 श्वविधयो मातुः सर्पिडाः कुले ॥ ४ ॥ कुलद्वयस्वकन्यकाद्युतामिधः सर्पिडका । हिमांशुदग्धरादयो २१२१ विवाहकर्मवर्जिता
 ॥ ५ ॥ इति यवीयसीं स्वापेक्षया वयस्यगुणचन्यनाम् । अरोगिणीं अचिकित्सराजयक्ष्मादिरोगरहिताम् । भ्रातृमतीमिति पु
 त्रिकाकरणां कानिदृश्यर्थम् । यत्र तु पुत्रिकाकरणाभावनिश्चयस्तामभ्रातृकामप्युद्धहेत् । असमानार्पणोऽत्र जां ऋषेरिदमार्प । गोत्र
 प्रवर्तकस्य पुनर्न्यार्पवर्तकः प्रवरइत्यर्थः । गोत्रवंशपरंपराप्रसिद्धम् । स्वसमाने आर्पणोऽत्रैव स्यतज्ज्ञानभयतितान् । दारकवाधूलभान
 मौकानां भिन्नगोत्राणामपि भार्गववैतहव्यसावेतमेति प्रवरैक्यमस्ति तत्र विवाहोऽस्माभूदित्यसमानार्पणोऽत्र जामित्युक्तम् । आंगिरस्य
 धरीपयौवनाभ्येति मांघ्राज्जवरीपयौवनाभ्येति । आंगिरसमांघ्रातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाभ्ये गोत्रैक्यं तादृशो विवाहवारणायासमानगोत्र
 जामित्युक्तम् । तथा च गोत्रप्रवरौ पृथक् पृथुदासे निमित्तभूतौ । प्रवरैक्ये विशेषमाहवौ धायनः—पंचानां त्रिषु सानान्याद्विवाहश्चि
 पुद्ध्योः । भृग्वंगिरोगोऽप्येवं दोषेऽप्येकोऽपि यारयेत् ॥ इति गोत्रप्रवरनिर्णयः ॥ सर्पिडसप्रवरसगोत्रविवाहप्रायश्चित्तादिष्वमहाग्रंथ
 तोऽवसेयं विस्तरमभियेहनोच्यते । सप्तमातामहकुलेऽप्यतिदेशिकारसार्पिज्याद्विवाहः । तथा च सुभंतुः—पितृपत्न्यः सर्वाभात
 रस्तज्जातरो मातुलास्तज्जगिन्यो मातृप्वसारसहृदितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयान्यन्यथासंकरकारिणः स्युरिति । अत्र यावद्
 चनं वाचनिकमिति न्यायेन परिगणितेऽप्येवातिदेशिकं सार्पिज्यं न तु पंचसप्तपर्यंतम् । क्वचित्तु वचनादेव विवाहनिषेधः । तथा गृह्य

परिशिष्टे—अथविवाहहस्त्यपकल्पमध्येअविरुद्धसंवंधाभ्युपगच्छेत्युक्त्वातेदंपत्योर्मिथःपितृभातृसान्येविरुद्धसंवंधोयथाभार्यास्व
सुदुहितापितृव्यपत्नीस्वसाचेतिस्वयमेवविरुद्धसंवंधेनिवृत्ते । तथानारदः—प्रत्युद्वाहो नैवकार्यो नैकस्मिदुहितद्वयम् । नचैकजा
तयोः पुंसोरैकजन्येचकल्पके ॥ नैवंकदाचिदुद्वाहो नैकदामुंडनद्वयम् ॥ अन्यत्रापि—एकजन्येतुकल्पेद्वेपुत्रयोर्नैकजनमनोः । न
पुत्रीद्वयमेकस्मिदद्यात्तुकदाचन ॥ इति ॥ ॥ अथपरगुणाः—तत्रयुद्धिमतेकन्यांप्रयच्छेदितिगृह्यम् । यमः—कुलंचशीलंच
यथक्षरूपविद्याचवित्तंचसनाथतांच । एतान्गुणान्सप्तपरीक्ष्यदेवाकन्यायुधैःशेषमर्चितनीयम् ॥ अन्योपिगुणदोषविचारोऽग्रंथात्
रादयसेयः । अन्यच्च—कुलंक्रतुत्रयादर्थाङ्गान्नतुमुंडनम् । पुत्रीद्वाहाक्षवपुत्रीविवाहोपिक्लृप्तये ॥ अब्दांतरान्मुंडनंचनैक
दामुष्टनद्वयम् । अब्दभेदेतुनदोषइति संहितासारावल्याम्—फारगुनेचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने । भेदाद्बदस्यकुर्वीतनर्तु
त्रयविलंबनम् ॥ इति । देवकन्याकालोमहाग्रंथतोज्ञेयः । वधूवरयोर्बृहस्पत्यादिशुद्धिर्विवाहकालशुद्धिर्वर्णव्रज्यादिषट्कालेषु
साधकनाथकव्यवस्थायज्योतिषग्रंथेभ्योविवेचनीयेतिदिक् । तथा ज्येष्ठमासेज्येष्ठगर्भस्यजन्मभादौचसर्वेषांमंगलकार्यनिषिद्धं
एकौदो—जन्मर्क्षोजन्मदिवसेजन्ममासेशुभंत्यजेत् । ज्येष्ठमासाद्यगर्भस्यशुभंवर्ज्यस्त्रिधाअपीति ॥ ॥ अथकन्यादातारः । त
त्रयाज्ञेयत्वयः—पितापितामहोश्वातासकुल्योजननीतथा । कन्याप्रदःपूर्वनाशोप्रकृतिस्यःपरःपरः ॥ अप्रयच्छन्समाप्नोतिभू
णहत्याभूतावृत्तौ । गर्भंत्वभावेदावृणांकन्याकुप्यत्स्वयंपरम् ॥ स्वकुर्यप्रत्यासत्तिक्रमेणादौपितृकुलस्थस्त्रादभावेमातामहकुलस्थः

सर्वाभावेजननी । प्रकृतिस्थजन्मादादिदोषहीनः । गम्यंगमनाहंसावर्ण्यादिगुणयुक्तम् । नारदोपि—पितादद्यात्स्वयंकन्यां र्था
 ताचानुमतेपितुः । मातामहोमातुल्यश्चसकुल्योवांधवस्तथा ॥ मातात्वभावेसर्वेषामप्रकृतायादिवर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायीकन्यां
 दद्युःस्वजातयः ॥ यदातुनैवकश्चित्स्यात्कन्याराजानमाव्रजेत् ॥ इति ॥ ॥ अथविवाहभेदाः ॥ मनुः—ब्राह्मोदैवस्तथाचार्यः
 प्राजापत्यस्तथासुरः । गांधर्वोराक्षसश्चैवपेशाचस्त्वष्ट्रभोमतः ॥ एतेपांलक्षणफलंचाऽलंकृत्यकन्यामितिगृह्यसूत्रेऽवगंतव्यम् । ए
 तेपांव्यवस्थारमृतौ—चत्वारोब्राह्मणस्याद्याराज्ञागांधर्वराक्षसौ । राक्षसश्चासुरोवैश्यश्द्रोचाल्यस्तुगाहितः ॥ अंत्यःपेशाचः । गांध
 र्यादिव्यपिभार्यापतिभावायपञ्चाहोमादिसप्तपद्यंतकार्यम् । गांधर्वासुरपेशाच्चाविवाहोराक्षसश्चयः । पूर्वपरिग्रहस्तोपुपश्चाहोमो
 विधीयते ॥ इतिपरिशिष्टात् । होमाद्यभावेवरांतरापदेया सतिनुनेति । वौधायनआह—बलादपहृताकन्यामंत्रैर्यदिनसंस्कृ
 ता । अन्यस्मैविधिवद्देयायथाकन्यातथैवसा ॥ इति । बलादितिछलादेरप्युपलक्षणम् । इत्यादिसर्वविचार्यपरिवितिपरिवे

१ श्रावणसंस्कृतानामेषाधिकारः—असंस्कृतास्तुसंकार्याश्रावणिःपूर्वसंस्कृतेरिविचयनात् तेनानुपनीतश्रावमात्रादिसत्त्वेमात्रादेरेवाधि-
 कारो ननुश्रावः । मातुर्दार्ढ्येतेतथैवस्वयंसंकल्पं कृत्वा न्यद्वारानां दीश्राद्धं कार्यम् । तत्रजीवरूपविकाराः स्वीयान्येवमावृषिटुमातामहपार्षणानि ।
 भर्तृप्रतिनिधित्वेनकरणेतुभर्तुःपार्षणत्रयदेवताः । विधवातुपार्षणद्वयंकुर्यात् । तथाचरमृत्तिचंद्रिकायां—स्वभर्तृप्रभृतित्रिन्यः स्वपितृभ्यस्तथैवच ।
 विधवाकारयेच्छ्राद्धयथाकालमर्चां द्रिता । चरस्तुसंस्कृतश्रावभावेस्वयमेवनां दीश्राद्धं कुर्यान्नमाता । पुत्रसत्त्वेतस्याः श्राद्धनिषेधादितिप्रयोगचिंता-
 मणौ निर्णयसिधौ चविरूरोद्देश्यः ।

तत्त्वदिधिपुत्र्यादिचयथानस्यातथाविवाहः कार्यः । अस्माभिरस्तु विस्तरभीर्तर्न लिख्यते ॥ इति प्रयोगरक्षो विवाहविचारः ॥ ७३ ॥

अथ वारदानम् ॥ ॥ अथ मुख्यमाप्तविवाहांगभूतवादानविधिर्ग्रहपरिशिष्टाचारसंमत्योच्यते । ज्योतिर्विदादिष्टे विवाह
क्षत्रादियुते शुभकाले दर्शयित्वा रोष्ट्रादयो वामपदास्त्वेषां वरेण तत्पित्रादिनाम् । ॐ अनक्षराऋजवंः सतु पंध्यायेभिः सखायुयोर्तिनो व
रेयम् । सर्वधर्मासंभोगो निनीयात्संजात्सुखं संयममस्तु देवाः ॥ इति — महितास्तावतीभिः पुरंधीभिर्मंगलगीततूर्यैश्च सह शकुनद
र्शनपूर्वकमलंकृतपरशुतास्तदशुताया कन्या स्वग्रहभेत्यशुभे वस्त्रपीठान्नेमाङ्गुलीं सालंकारां सुवेषां कन्या मुपवेश्य तच्छस्ते फलतां वृत्ता
दिदत्त्वा तत्पित्रादिपुरतः श्रीगणपत्यादिसारणपूर्वकं माङ्गुल्यसीनाः प्रत्यङ्मुखया । अमुकप्रवरान्विता मुकगोत्रोत्पन्नायामु कप्रपौत्रा
यामु कप्रपौत्रा यामु कपुत्रायामु कनान्नेयराय अमुकप्रवरोपेतान् मुकगोत्रोत्पन्नाम् अमुकप्रपौत्रामु कप्रपौत्रामु कपुत्रामु कनार्क्षी कन्यां मा
यार्त्वा यवृणीमह इति ध्रुवः । अथ दाताभार्याहोति चंध्यनुमतिं कृत्वा यथोक्तमनूधान नूद्य वा वृणीध्वं इति वदेत् । एवं द्विः पुनः प्रयुज्य प्र
दास्यामीति बोधोच्छिर्वदेत् । ततो वरपित्रादिर्गंधाक्षतशुभवस्त्रयुग्मभूषणतां वृत्तपुष्पादिभिः कन्यां पूजयेत्संप्रदायागतमंत्रैः ॥ ततः
कन्यादातामाङ्गुल्यः कन्यायामनतवपवेश्य आचम्य देवकालौ स्मृत्या करिष्यमाणविवाहांगभूतवारदानमहं करिष्ये । तदंगणपति
पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गंधादिदक्षिणां तरुणचारैर्गणपतिं पूजयित्वा च यथाचारं कलशपूजनादि कृत्वा स्वस्थाने कन्यापूजयित्वा रसुप
वेश्य स्वयंतलाभ्यां प्रत्यङ्मुखो वपवेश्य गंधां वृत्तादिना पूजयेत्स च दातारम् । ततो दाता आचारतो हरिद्राखंडं पंचाष्टदं दपूगफलानि च
गंधाक्षतालं कृतानि गृहीत्वा । अमुकप्रवरान्विता मुकगोत्रोत्पन्नायामु कप्रपौत्रायामु कप्रपौत्रायामु कपुत्रायामु कनान्नेयरायामु कप्रवर

न्यिताममुकगोत्रोत्पत्ताममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्यममपुत्रीममुकनाक्षीमिमांकन्यांज्योतिर्विंदादिदंमुहूर्तंदास्यइतिवाचासंप्रद
 देइतिचोक्त्वा । अव्यंगोऽपतितेऽङ्गीवेदार्दोपविर्जिते । इमांकन्यांप्रदास्यामिदेवाग्निद्विजसन्निधौ ॥ इतिवरपित्रादिर्वस्त्रमां
 ततानिपूगफलानिप्रक्षिप्यप्रतिष्ठाभंत्रेणतदस्त्वित्यादिनावल्लेवङ्काग्रार्थचंदनेनचर्चयेदित्याचारमाश्रम । ततोहरिद्राखंडंपंचपूगफ
 लानितथैववरपित्रादिर्गृहीत्वासुकगोत्रामुक्वरविषयेभवंतोनिश्चिताभवांत्वितिदातवस्त्रमांतप्रक्षेपादिकुर्यात् । ततोदाता । वाचाद
 स्तामयाकन्यापुत्रार्थंस्वीकृतास्त्वया । वरावलोकनविधौनिश्चितस्त्वंसुखीभव ॥ इतिदातारंप्रतिपठेत् । आज्ञादौस्वीकर्तरिआजयमि
 त्याद्यूहःकार्यः । ततोब्राह्मणाः । श्रियाआपःसंतु । सौमनस्यमस्तु । अक्षतंचारिष्टंचास्तु । दीर्घमायुःश्रेयःप्राप्तिःपुष्टिस्तुष्टि
 क्षास्तु । एतद्दःसत्यमस्त्वित्युक्त्वा । ॐ सुमानीयआकूतिःसमानाहृदयानिवः । सुमानमस्तुवोमनोयथावुःसुसहासति ॥
 ॐ मसुमंतंभियसानलसुक्षणिवैरिभैर्वराभिपुप्रसीदतः । अस्माकमिंद्रंभयंजुजोषतिवत्सोभ्यस्यांधसोबुबोधति ॥ इतिमंत्रौ
 पठेयुः । ततोदातापात्रस्थसिततंदुलपुंजेशचीमायाह्योडधोपचारैःपूजयेत्तांचकन्यैवंप्रार्थयेत् । देवीद्राणिनमस्तुभ्यंदेवद्वप्रियभा
 मिनि । विवाहभागयमारोग्यंपुत्रलाभंचदेहिमेइति । ततःपुरंध्रीभिर्नौराजनादिमांगलिकंकार्यम् । विप्रश्चगंधतांवूलादिपूजिता

१ दशदोषाःसंप्रहे—उन्मत्ता १ दृच्छिहीनाश्च २ तथापसा ३ दूषिताः । दूरस्थाः ४ कुक्षिनो ५ मूर्खा ६ मोक्षमार्गानुसारिणः ७ ।
 दरा ८ अवेद्या ९ निवृत्ता १० दशदोषयुतावराः । [अवेद्या अक्षरशून्याः । निवृत्ता विवाहेच्छापरान्धुत्वाः] तथापुंढ्राश्चपत्तिवाश्चक्षुः-
 श्रोत्रविचर्जिताः । वर्जनीयाःप्रयत्नेनकन्यादानेनसंशयः ॥ इतिसंस्काररत्नमाला ।

आर्यामित्रान्वयेयुः । तेच । ॐ ह्रिष्टुपुतीयसुपुलीवसूनांवृत्समिच्छंतीमनसाभ्यागात् । दुहामुश्विभ्यांपयोअद्रयेयंसावर्धतांम
 हुतसौभगाय ॥ १ ॥ ॐ सामेन्द्रस्यश्रयमाणःपुरस्ताद्रक्षंवन्वानोज्जरैसुवीरं । अरेअस्मदमर्तिबाधमानुजच्छूयस्वमहुतेसौभं
 गाय ॥ २ ॥ ॐ वनस्तेरातवदेशोविरोहसुहृत्सर्वशुावियुयरोहम । यत्सामुयस्वधितिल्लजमानःप्रणिनायमहुतेसौभगाय ॥ ३ ॥
 ॐ इंदुयानामुपसुखमुपान्सुहृत्संधारःपवतेमदाय । नृभिस्त्वानोअनुधामुपूर्वमुज्जिद्वैमहुतेसौभगाय ॥ ४ ॥ ॐ अत्यपिच
 क्षुमतःप्रसितस्यद्रसोमस्यवरमासतस्य । स्वस्तिसिदामनसामादयस्वार्वाचीनोरेवतेसौभगाय ॥ ५ ॥ ॐ घृतादुल्लिप्तंमधुमत्सवपीध
 नंजयंप्ररुणंधारविष्णु । क्षणक्सुपद्रादधरांश्चकृण्वदाराहुमामहुतेसौभगाय ॥ ६ ॥ इतिसौभगायपदांताःपद् । ॐ तद्वरुमि
 न्नावरुणातर्द्धंशंयोरुसभ्यामिदमस्तुशस्तम् । अशीमहिगाधमस्तप्रतिष्ठानमोदिवेद्वृहतेसादनाय ॥ गृहवैप्रतिष्ठासूक्तकतिष्ठित
 तमयायाचाशस्तव्यंतस्माद्यथापिदूरइवपशेल्लभतेगृहानेवनानाजिगमिपतिगृहाहियशूनांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा । सुप्रतिष्ठितमस्तु । सुमुह
 र्तमस्तु । इतिमंत्रैःकन्याशिरस्सक्षतप्रक्षेपाशीर्दानंहुयुः ॥ इतिनारायणभट्टविरचितेप्रयोगंरत्नेवावदानप्रयोगः ॥

ततोवैवाहिकेशुभेमुहूर्तेवधूपरयोस्तैलहरिद्रारोपणादियथाचारंकार्यम् । वाग्दानोत्तरदेशांतरगतवरेनारदः—प्रतिगृह्यतुयः
 कन्यांपरोदेशांतरंजंत् । नीनृन्नुसमतिक्रम्यकन्याऽन्यंवरयेद्भरम् ॥ वरभरणेनैवसिद्धः—अग्निश्चवाचादत्तायांविद्येतादैव
 रोयदि । नचतोदपतीस्यावांहुमारीपितुरेवसा ॥ यस्यैवामदत्तातस्यदोषयोगोपश्रास्त्रवरांतरद्वामेचतस्मिन्नेदेयत्याह याज्ञवल्क्यः—

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रयांश्चेद्वरआग्रजेदिति । अत्रचपूर्वस्यदोपयोगइतिविज्ञानेश्वरः । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मोपसंयुक्तायनदद्यादिति
वस्मृतिः । अन्यथाहरणे तु स एव दंडमाह—सकृत्स्वदीयतेकन्याहरंस्त्वांचोरदंडभागिति ॥ ॥४॥

अथविवाहेमंडपप्रकारमाहवसिष्ठः—पोडशारक्षिकंकुर्याच्चतुद्वारोपशोभितम् । मंडपंतोरण्युक्ततत्रवेदिप्रकल्पयेत् ॥ अष्ट
हस्ततुरचयेन्मंडपंवादिपट्टकरम् ॥ वेदिकानिर्माणप्रकारमाहत्तारदः—हस्तोच्छ्रितांचतुर्हस्तैश्चतुरस्यांसमंततः । स्तंभैश्चतुर्भिः सुभ्रु
क्षणांवाभगोतुसन्ननः ॥ समांतथाचतुर्दिक्षुसोपानैरुपशोभिताम् । प्रागुदकप्रवणारंभास्तंभहंसशुक्रादिभिः ॥ विचित्राभंकि
तांकुंभैर्विहितैस्तोरणांकुरैः । द्वांगारपुष्पनिकरैर्वर्णकैःसमलंकृताम् ॥ विप्राशीर्वचनैःपुण्यैस्त्रीभिर्दीपैर्मनोरमाम् । वादित्रतृत्यग्री
ताद्यैर्दयानंदिनीशुभाम् ॥ एवंविधामारुक्षेन्मिथुनंसाक्षिवेदिकाम् ॥ इति । हस्तोऽत्रवध्वाः । सोपानकरणंपश्चिमभागेऽप
रिचतुर्दिक्षुवाअधोयथाचारम् । सोपानातिरेकेणचतुर्हस्तांचतुरसाश्चस्ता । इतिविवाहवेदी ॥ ॥४॥

अथविवाहपूर्वदिनकर्तव्यं ॥ ॥ वधूपितावरपिताचविवाहदिनारपूर्वेष्टुःपूर्वाह्नेसपत्नीकःकृताभ्यंगोधृतमांगलिकवेपःकृतले
पनरंगमांगलिकेप्रागणेशुभासनेप्राङ्मुखउपविश्यस्वदक्षिणतःपत्नीतद्वक्षिणतःकन्यांवरंयोषेइयाचम्यप्राणानाचम्येष्टदेवतागुर्वदि
नमरकारंकृत्या देशकालौसंकीर्त्यअस्यामुकशर्मणःपुत्रस्यश्वःकरिष्यमाणविवाहांगभूतंस्वस्तिवाचनमंकुरार्पणानां दीक्षाऽर्घ्यहव्यज्जंमं

१ ममास्यपुत्रस्यसमावर्तनदेतावतंकालमानाश्रमित्वदोषपरिहरार्थंछच्छत्रयप्रायश्चित्तंवल्लस्याभ्रायगोनिष्कवन्ध्यावहारिकरज्जवदानेनाहमा-
चरित्ये ॥ इति । धर्मार्घ्यो तु—ममास्यपुत्रस्यद्वैवपिण्ड्यश्रुणापाकरणहेतुपर्मप्रज्ञोत्पादनासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरश्रीत्यर्थंविवाहाख्यसंस्कारकर्मक-

उपदेवतामतिष्ठाचकारिष्यइतिसंकरष्य चकरीत्यास्वस्तिवाचनादीनिकुर्यात् । ततोनांदीश्राद्धात्पूर्ववंशपात्रोपरिवस्त्रेणपत्न्याद्या
 गोप्यादिपोडशब्राह्मणादिसप्तचमाटकास्तुल्युजेषूकरीत्यामतिष्ठापूर्वकंपूज्याः । प्रयोगपारिजातकारैस्तुनांदीश्राद्धमात्रं पितृक
 र्तकं स्वस्तिवाचनादितुवरकर्तृकमित्युक्तम् । तद्विचारणीयम् । कन्यापितापि । अस्याधमुक्तानायाः कन्यायाः भवइत्यादिविशेषे
 णसंकरष्यसंवकुर्यात् । ततोवरपिताआचार्येणकौतुकबंधार्थसूत्रद्वयंपूर्वोक्तीत्याकारयेत् । तद्व्यमाचार्यः कौतुकबंधोक्तमंत्रैस्तत्रै
 णाभिषिच्यजातवेदसइत्युच्चातंत्रादृत्यागंधेनलेपयित्वाशुद्धदेशेऽमज्ञातनिदध्यात् ॥ मंडपदेवतादिप्रतिष्ठाचेत्यंकार्था ॥
 इदंशमीपह्यकुलदेववृक्षपुष्पयानाद्यादिप्रशस्तवृक्षपत्रवेष्टितान्सूत्रेणपोढावेष्टयेत् । तत्रैकत्रमुसलमेकत्रचक्षुरिकादिशस्त्रंमध्येप्र
 क्षिप्यवेष्टयेत् । तानिपुंड्रपात्रेनिधायतन्मध्येउदकसंस्थेयुचतुर्भुक्तमेणनंदिनीनलिनीमैत्रोमास्तदुत्तरस्येमुसलगर्भेपशुवाधिनींतदु
 तिसंशयस्त्रागर्भेभगवतींतदुलपूर्णहरिद्राखंडपूर्णाफलशुवोहरिद्रादिमंडितेन्युज्जशरावेणसहसूत्रवेष्टितेसूक्ष्मकलशेअविघ्नसंज्ञंणप
 तिष्ठावाह्यतदस्तुगृहावेष्टितमतिष्ठाप्यनीराज्यआसनाद्याचमनीयांतोपचारैः पूजयित्वातैलोल्लसत्तनोष्णोदकैरभ्यगंक्षानंनंपण्णांवे
 रित्ये ॥ इति । कन्याविवाहेतु-जातकर्मदिशिषे भमास्याः कन्यायाः जातकर्मनामकर्मसूर्यावलोकननियुक्तमणोपवेशनान्नप्राशनचौलसंस्काराणां
 शुद्धिपूर्वकलोपत्रन्यप्रत्यवायपरिहारार्थं प्रतिसंस्कारसर्पकुच्छं चूडायाः कुच्छं तल्पलाभायगोनिष्कयीभूतयथाशक्तिरजतदानेनाहमाचरित्ये
 गर्भापानसीमन्त्रयोत्तरे तयोराज्यदूहः । ततोऽस्याः कन्यायाः भर्त्रोत्सहर्षमर्भजोत्पादनद्रव्यपरिमहर्षमोचरणेवधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपर०
 विवाहाख्यं संस्कारकरीत्ये इति विशेषः ॥

दितानांकारयित्वागंधादिदक्षिणांतपंचोपचारैः पूजयेत् । पुष्पांजलिदत्त्वानीराज्योरथायसपत्नीकआग्नेयकोणस्थमंडपस्तंभोपरिनिंदि
 नीनामकंवेष्टितं । ॐ तदस्तुमित्रावरुणातदग्नेश्वोरसभ्यमिदमस्तुशस्तम् । अशीमर्हिगाधमत्तप्रतिष्ठानमोदिवेबृहतेसादनाय ॥
 गृहवैप्रतिष्ठासूक्तव्यतिष्ठिततमयावाचाशंस्तव्यंतसाधयापिदूरद्वयपशूँल्लभतेगृहानेवैनानाजिगमिपतिगृहाहिपशूनांप्रतिष्ठाप्रति
 ष्ठा । सुप्रतिष्ठितमस्तु । सुमुहूर्तमस्तु । इतिस्थापयित्वातत्रनंदिनीपूजयेत् । तच्चेत्थं । ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलसुमभ्यात्पुनानांयुं
 त्यर्निविद्यमानाः । इंद्रोबावृज्जीवृषभोरराइताआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ ॐ आपोहिष्ठामधोमुवस्तानर्जुजंद्वातन । महेरणाय
 वक्षसे ॥ इतिमंत्राभ्यांप्रोक्ष्य । ॐ गंधद्वारांदुराधुर्पानित्यपुष्टांकरीपिणी । ईश्वरिसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेधियं ॥ इतिगंधा
 क्षतान् ॐ दधुक्राव्यांअकारिपंजिष्णोरश्वस्ववर्जितः । सुरभितोमुखाकर्त्तृप्रणआर्यपितारिपत् ॥ इतिदधि । ॐ कांडाकांडा
 त्पुरोहृतीपरुषःपरुषःपरि । पूवानोदूर्ध्वप्रतनुसहवैणशतेनच ॥ इतिदूर्वापुण्याणिसमर्पयेत् । ततोऽनैर्ऋत्यवायव्येद्यानस्तंभेषुमंड
 पमध्योपरिभागकोष्ठेचक्रमेणनलिनीमैत्रोमापशुवर्धिनीनामकवेष्टितानिचक्रवत्स्थापयित्वापूजयेत् । ॐ वाआपोदिव्यावुतवृत्त
 धंतिह्रनिर्निमडुतवायाःस्वयंजाः । समुद्रार्थायाःशुचयःपावृकालाआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ इतिनलिन्याःप्रोक्षणेमंत्रः । ॐ वा
 सारंजावरुणोयातिमर्षेसत्यानुतैर्वाप्रदंजनांनाम् । मधुश्चुतःशुच्योयाःपावृकालाआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ इतिमैत्रायाः ।
 ॐ वासुरजावरुणोयासुसोमोविश्वेदेवायासूर्जमदंति । वैश्वानरोयास्वदग्निःप्रविष्टस्ताआपोदेवीरिहमामवंतु ॥ इत्युमायाः ।
 ॐ समुद्रज्येष्ठाइत्यादिचत्वारोपिपशुवर्धिन्याः । अन्यत्सर्वसमानम् । ततोवांशपात्रेणसहभगवतींगीर्षादिमातृकास्यापनवंशपात्रं

चस्ययंग्दीत्याअविप्रकलशंचपद्याग्राहयित्वासमाहाणः । ॐ कर्निकदज्जुत्तुप्यम्वुवाणइयात्तिवाचमरितेवुनावं । सुमंगलश्चशकु
 नेभवांसिमायाकार्थदभिभाविभ्याविदत् ॥ मात्वाइयेनजद्धुनिमासुपुणोमात्वाविदुदिपुमान्वीरोअस्ता । १. पित्र्यामनुप्रदिशंक
 र्निकदत्सुमंगलोभद्रयादीवदेह ॥ अथेकंदक्षिणतोगहाणासुमंगलोभद्रयादीशकुंते । मानस्तेनइशत्तमापशोसोवहद्वैमविदधे
 सर्वायाः ॥ २ ॥ इतिसुमंगलसूक्तपठनमंगलयाद्यपोषणग्रहांतरंगत्सामप्रशस्तालंकृतेशानदेशेतंदुलादिपुंजत्रयोपरित्रीणयपिस्वाप
 यित्वातदत्सुग्रहावैतिपत्तित्वाचंदनादिनापूजयेत् । अन्यदपियथाकुलधर्मसंवद्भ्यात् । एवमेवमंडपदेवकप्रतिष्ठापनयनेपि
 देया । ततःकर्मागदेवतामीत्यर्थद्विजसुवासिन्यादिभोजनकार्यम् । अगतौतुसर्वमेतद्विवाहदिनएवपूर्वकुर्यात् ॥ इतिप्रयोगरत्ने
 मंडपदेवतादिप्रतिष्ठा ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

अथपरसप्तधूपग्रहगमनं ॥ ॥ वरःकृतनित्यक्रियोविधिवत्स्वस्तिवाचनोप्राहाणैःसहसात्तिकाहारंभुक्त्वाअभुक्त्वावा ईपञ्चै
 तंनयन्वेतसदशंपुरेणाधृतवस्त्रयुगलधृत्यालंकृतःसगंधीष्टदेवताःपित्रादीश्चनमस्कृत्यतैरनुमोदितोयथाविभवमभ्याद्विद्यानसारुह्यधू
 तसितच्छन्नःस्वर्चित्तोर्जातिवांधवः कनिकदज्जुत्तुपमितिसुमंगलसूक्तपठनपरैर्वाहाणैःपुरंधीभिःपूर्णकलशदर्पणकन्यापुण्याक्षतदीप

१ क्वासः—भुक्त्वासमुद्धतकन्यांसावित्रीप्रहणंवा । उपोषितःसुतांद्यादर्चितायद्विजायतु । गंधर्वासुरयोरेवभुक्त्येवपरिदीयते । ब्राह्मन्
 द्विपुत्रिवाहपुभोजनंतेतिकरधपः । कन्यादानंनिधीयेचेदिवाभोजनमिष्यते । पुनःकाल्यात्रपदेवीपिकाकन्यांप्रयच्छति ॥ इतिरघुतिरत्ने ।

अथासनविचारः । तत्रप्रयोगपारिजातेभगवान्—‘अथशुद्धेसमेदेशआसीनः प्राङ्मुखः शुचिः ।’ इति सल्लुद्धिपूर्वकं कर्तुं शुद्धिप्राङ्मुखा
 र्त्तिनतां चानुजग्धे । आचार्यस्तु—‘ततः प्राङ्मुखश्चासीनः प्रागुदङ्मुख एव वा ।’ इति प्रागुदङ्मुखात्मकं विशेषं निवचं । एवमन्येपि । तथा चैवमा
 दिविधिप्रमाणरासने पविट्टएव यथाऽऽचमनाद्यखिलकर्मधिकारी संपद्यते । उपविशंश्च प्रायः प्रथममूर्ध्वङ्गुः सन्नोपविशतीत्यास्ति नैसर्गिकी लोकाप्र
 युक्तिः । तथोपवेशने चाचमनादीवहिर्जानुदहसकर्मनिर्वर्तनजन्यप्रत्यवायोऽन्निभस्य कर्तुर्मात्रसांक्षीदिति । भगवान्प्राङ्मुखः—‘अर्तर्जानुः शुचा
 दंशेऽपविट्ट उदङ्मुखः । प्राच्याभाक्षेपतीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृष्टोत् ।’ इत्युपसृष्टोऽन्तर्जानुत्वमनुशाशास । तत्रांतर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति
 मिताक्षराकारोऽप्याचख्ये । तस्मिन् द्वमूर्ध्वङ्गुरप्यंतर्जानुः कर्माचारिव्यक्त्वा न प्रत्यवतीति । अतएव धर्माधिपकारोऽप्रक्षयज्ञोपक्रमे प्रथममासनवंधं
 मुखतया पक्षांतरे—‘अथवा धामपादां गुष्ठोपरिदक्षिणपादां गुष्ठं निधायैव मुपसृष्टत्वा’ इत्यासनवंधमंतरापि प्रकृतकर्मनिर्वर्तनमच्युदत् । परं त्वेता
 द्दशानि पक्षकारानुज्ञातकर्मस्वेवोर्ध्वङ्गुतायाः समावेशेन सर्वत्रोत्तिष्ठियते । कुतः । धर्माधिपकृतैवादी ‘वामजंघोपरि मूलदेहोदक्षिणं पादां निधाय’
 इत्यनुशासनात्, तथा अन्यमहानियंधकारैरपि ‘आसनं पङ्कजं’ ‘मह्नासनः’ इति तत्र तत्रोत्तीर्तनात् सर्वत्रासनवंधमभाव इत्यप्येव कचिदेवोर्ध्वजानुतेति
 निरूपया दोषाद्धातः ।

अथ प्रसंगतो ज्ञानुनिपातविचारः क्रियते । प्रयोगपारिजाते स्थितिवाचनकारिकासु शौनकाः—‘कर्ताऽथ दक्षिणं जानुपातयित्वा महीतले’
 इति, श्राद्धपरिभाषोपक्रमे धर्माधिपः—‘निषात्पदक्षिणं जानुदेवान्परिचरेत्सदा । पितृणां परिचर्या तु वामजानुनिपातनात्’ इति । (अत्र देवपि
 इयकर्मप्रविभागो विशेषः) । एतच्च जानुनिपातं ‘आच्या जानुदक्षिणतो निपद्य’ (ऋ० सं० ७।६।१८) इति श्रुतौ, तथा ‘विपर्यासे तस्मिन्नेजा
 न्नाच्यद्वित्युदयात्’ (४।२६।२५) इत्याश्रयात्पनसूत्रे, तथान्यत्रापि स्मृतिपुत्राभ्येष्टु च कचिज्ज्ञान्वाच्येति कचिच्च जानुनिपात्येत्युभयथा तादृश

मालाध्वजलजैर्मंगलगीतवृत्तैश्चसहवधूगृहंगत्वातद्धारदेशोऽप्राङ्मुखस्थितो' नीराजनपूर्णकुम्भयुतैःपुरंध्रीजनैःप्रत्युद्यातोनीराजितोत
गृहंप्रविश्यतदंगेमंडपाधःसोत्तरच्छदेहरितदर्भास्तीर्णचतुष्पादभद्रपीठेप्राङ्मुखउपविशेत् ॥

अथसधुपर्कः ॥ तत्रकन्यादातावरस्थपुरतः सुस्नातामलंकृतामहतवाससंगंधादिलिप्तांगीअग्न्यिणीमुक्तवतीकन्यातथा
विधासनेप्रत्यङ्मुखीमुपवेश्य तांपुररक्त्यसामात्यःसपत्नीकउपविश्यागताययतच्छाखोक्तविधिनानधुपर्ककुर्यात् । तत्रायं
क्रमः । पाद्यार्थमर्घ्यार्थमंत्रत्रिराचमनीयार्थशुद्धाष्टाचमनीयार्थचजलपात्रचतुर्थमधुयुक्तदध्याख्यमधुपर्ककांस्यपात्रांगंपंचविंश
तिदर्भैरवागम्यार्थेनकृतंविष्टरंचसंपाद्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालैरस्तुत्याकन्यार्थिनेगृहगतायास्मिस्तातकाययथायकन्यादा
नांगभूतमधुपर्ककरिष्यइति कन्यार्थिनमित्यादिद्वितीयांतमुक्त्वा मधुपर्केणाहविष्यइतिवासंकल्प्य प्रागुक्तलक्षणंदर्भमयकूर्चं
विष्टरोविष्टरोविष्टरइतित्रिनिवेद्यासनार्थवरहस्तदद्यात् । वरस्तु । अहंवर्मेत्यस्यवामदेयोविष्टरोनुष्टुप् । विष्टरोपवेशनेचिनिन्यो
गः । ॐ अहंवृष्मंसजातानांविद्युतामिवसूर्यः । इदंतुमधितिष्ठामियोमाकश्चाभिदासति ॥ इतिमंत्रेणोदगग्रेविष्टरउपविशेत् ।
विष्टरंमंत्रेणपद्भ्यामाक्रम्यवासीत । प्रयोगपारिजातकारादयस्तुसौत्रमंत्रेऽक्रव्यादिसरणंनेच्छंति । ततोर्चकेनपाद्यपाद्यमिति
त्रिनिवेदितंपाद्यवरोगृहीयात् । ततोर्चकस्तेनोदकंनवरस्यदक्षिणसव्यापादौक्रमेणक्षालयेत् । ततोवरोलैकिकेनजलेनाचम्य गंध
माल्यजलफलादिसंयुतंपूर्ववत्रिनिवेदितमर्घ्यमंजलिनाप्रतिगृह्य पूर्वसंपादितशुद्धजलमाचमनीयपात्रंत्रिनिवेदितंहस्तेगृहीत्वा भू
१ विष्टरंचसमैर्दर्भैर्द्वौदंशांगुलदीर्घकम् । चतुर्गुलमंत्रंसाद्रिधेमकांगुलंतथा । विष्टरेसर्वयशेषेपुलक्षणंपरिहीतितम् । स्पृ. २. ।

मौनिषाय तस्यैकदेशगृहीत्वा अमृतोपस्तरणमसीतिपीत्वा लौकिकजलेनाचम्य । आनीयमानंमधुपर्कं मित्रस्यत्वांचक्षुषाप्रतीक्षे
इत्यवेक्ष्य मधुपर्कमधुपर्कमधुपर्कइतित्रिदार्त्रानिवेदितंमधुपर्कं ॐ देवस्यत्वासवितुःप्रसवेभ्विनोर्वाहुभ्यां पण्णोहस्ताभ्यांप्रातिगृ
ह्णामीतिमंत्रेणांजलिनाप्रतिगृह्णांजलिस्यमेवमधुवाताइतितृचेनावेक्षयेत् । मधुवाताइतितृचस्यराह्णगणोगोतमोविश्वेदेवागायत्री ।
मधुपर्कविक्षणेयि० । ॐ मधुवाताऋतायतेमधुक्षरतिसिंधवः । माध्वीर्नःसंतोषधीः ॥ मधुनर्कमुतोपसोमधुमत्पाधिर्वरजः ।
मधुघोरस्तुनःपिता ॥ मधुमाद्भोवनस्पतिर्मधुमांअस्तुसूर्यः । माध्वीर्गवोर्भवंतुनः ॥ इतितृचेनतत्पात्रं सव्यहस्तेगृहीत्वांगुष्ठोप
कनिष्ठिकाभ्यामधुपर्कत्रिःप्रदक्षिणमालोढ्यांगुलिगतंमधुपर्कलेपं वसवस्त्वागायत्रेणच्छंदसाभक्षयंत्यतिपुरस्तान्निक्षिपेत् । एवं
रुद्रास्त्वानैष्टुभेनच्छंदसाभक्षयंत्यतिवक्षिणतः । आदित्यास्त्वाजागतेनच्छंदसाभक्षयंत्यतिपश्चात् । विश्वेत्यादेवानुष्टुभेनच्छंद
साभक्षयंत्यित्युत्तरतःक्षिप्त्वा भूतेभ्यस्स्येतित्रिराष्ट्रचेनमंत्रेणमध्यात्किंचिद्गृहीत्वात्रिरुर्वक्षिप्त्वा मधुपर्कपात्रंभूमौनिधाय मधुपर्कं
कदेशगृहीत्वा विराजोदोहोसि इतिप्राश्य लौकिकोदकेनाचम्य पुनर्गृहीत्वा विराजोदोहमशीय इतिप्राश्य पूर्ववदाचम्य पुन
र्गृहीत्वा मयिदोहःपद्यायैविराज इतिप्राश्य पूर्ववदाचम्य मधुपर्केशोपमुदगुपविष्टायब्राह्मणायप्रयच्छेत् । लोकचिद्विष्टत्वादप्सुवानि
क्षिप्य पूर्वनिवेदिताचमनीयैकदेशं अमृतापिधानमसि इतिपीत्वालौकिकोदकेनाचम्याचमनीयजलशेषंसर्वगृहीत्वा सत्यंयशःश्री
र्मयिश्रीःश्रयतां इतिप्राश्यलौकिकोदकेनद्विराचामेत् । ततोदात्रागौर्गौरितित्रिनिवेदितां मातारुद्राणामित्यस्यभार्गवोजम

१ अत्रांगुलिगतलेपस्यैवचतुर्दिक्षुप्रक्षेपोऽनपुनःपुनर्ग्रहणं । त्रिरुर्वक्षेपेनपुनःपुनर्ग्रहणमिति व्यवस्था ।

दग्निगौलिष्ठम् । गोरुत्सर्जनेवि० । ॐ मातारुद्राणां दुहितावसूनां स्वसादित्यानाममृतस्यनाभिः । प्रनुवौचंचिकितुयेजनायमा
गामनागामादितिवधिष्ट ॥ इतिमंत्रंजपित्वा । ॐ उत्सृजतेत्युक्त्वा विसृजेत् । ततो दातागंधमाल्यवस्त्रयुगोपवीतयुगभरणादि
भिर्यथाविभवंरंपूजयेत् । ततो वरेण सहागतांस्तद्धूनयिपूजयेत् ॥ ॥ अथ विष्टरलक्षणं परिशिष्टे—पंचाशताभवेद्ब्रह्मातदर्थेन
तु विष्टरः । ऊर्ध्वकेशोभवेद्ब्रह्मालंकेकास्तु विष्टरः । दक्षिणावर्तको ब्रह्मावामावर्तस्तु विष्टरः ॥ इति । यद्वा—पंचविंशतिदर्भाणां
रेण्यग्रैर्ग्रथिभूषितः । विष्टरः सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ मधुपर्कदध्यलाभेपयोजलंवाप्रतिनिधिः । मध्वलाभेधृतं गुडो
वा । वरदास्त्रायामधुपर्कदानमुकंगृह्यपरिशिष्टे—वरस्ययाभवेच्छाखातच्छाखागृह्यचोदितः । मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यथाखे
पिदातरि ॥ इति मधुपर्कः ॥ ॥ ६३ ॥

गौरीहरपूजादि ॥ ॥ अथ कन्यास्नाता परिहिताहवस्त्रागृह्यंतः सूत्रवेष्टितोपलसहितदृपदुपरिहरिद्रानिर्मितगौरीहरसौभाग्या
दिकामनया पूजयित्वा इंद्राणीं च तत्रैवाक्षतपुंजे पूजयित्वा प्रार्थयेत्—देवीं द्राणिनमस्तुभ्यं देवद्रप्रियभामिनि । विवाहं भाग्यमारो
ग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥ इति । ततो गौरीसौभाग्यादिप्रार्थयमाना तत्रैव तिष्ठेत् । अथ कन्यादानार्थं जलशुद्धिः । पुरोधावरदक्षि
णतश्च दक्षमुखस्य मध्ये प्राग्ग्राग्रा नुदग्रान्यादर्भानास्तीर्यते पुतेजसं शुद्धतीर्थार्थादिजलपूर्णकलशं निधाय ब्रीहियवानोप्यंगधपुष्पादि
भिरलंकृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्या निलगाभिर्ऋग्भिरभिमंत्रयेत् ॥ अथ कन्यादानादि ॥ ब्राह्मणाः स्वलंकृते वेदमनिसुसंगलगीत

तूर्यादिनिर्णये क्रियमाणे पूर्वोपरभागयोर्हस्तांतरालं चिह्नय प्रत्येकं प्रस्थमितं तत्तुलैर्द्वाराशीकृत्वामध्ये कुंकुमादिकृतस्वस्तिकां कित
मंतः पंटरान्योर्मध्ये उत्तरदशां धारयेयुः । अथ पूर्वरादौ प्रत्यङ्मुखं वरं पश्चिमरादौ प्राङ्मुखीं कन्यां तं तुलगुडजोरकयुतां जलीवभावव
स्थाप्य द्विजाः सत्येनोत्तभितेति युक्तं पठेयुः । तच्च सूक्तम् । ॐ सत्येनोत्तभिताभूमिः सूर्येणोत्तभिताद्यौ । ऋतेनादित्यास्ति
प्रतिद्विषि सोमो अधिश्चितः ॥ सोमेनादित्यावलिनः सोमेन पृथिवीमही । अथेन क्षत्राणामेषामपस्ये सोम आहितः ॥ सोमं मन्यते प
षिधान्यत्सर्पिर्दित्योर्षधिम् । सोमं यद्ब्रह्मणो विदुर्न तस्याश्नात्किञ्चन ॥ आच्छद्विधानैर्गुपितो वा हितैः सोमरक्षितः । प्रावणमसि
रुद्रपुनर्नितमृत्सिनतैः अश्रातिपार्थिवः ॥ यत्थादेवमृषिर्दत्तित्तत्त आप्यायसे पुनः । वायुः सोमं स्वरक्षिता समानां मास आकृतिः ॥ १ ॥
२ भ्यासीदनुदेर्या नाराशंसीन्योर्चनी । सूर्याया भद्रमिद्वामे सोमायै यैति पारिष्कृतम् ॥ चिच्छिरा उपवर्हेण च धुरा अभ्यंजनम् । द्यौर्ध्र
मिः कोश आसीद्यदयत्सूर्यापतिम् ॥ सोमा आसन्नप्रतिधयः कुरीरुच्छंद ओपशः । सूर्याया अश्विना वृराक्षिरासीत्पुरोगवः ॥ सो
मो यधुरं भग्नुभ्यिनात्तामुभायरा । सूर्यायत्पत्येदं संतीमर्न सासवितददात् ॥ मनो अस्या अन आसीद्व्यौरासीदुत्तच्छदिः । शु
क्लान्नुडाहं पास्तां यदयत्सूर्यागहम् ॥ २ ॥ ऋक्सामाभ्यामग्निर्हिती गावो ते सामनादितः । ओषते चैक्रे आस्तां दिवि पथाश्चरा
चरः ॥ शुचंति चैक्रे यात्याच्युनो अक्ष आहतः । अनो मनस्वयं सूर्यो रोहत्ययुतीपतिम् ॥ सूर्याया च हतुः प्रागात्सवितायमवाप्तुजत् ।
अपासुहन्त्येते गयो जुन्योः पर्युहते । यदश्विना पृच्छमाना वयां तं त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः । विश्वेद्वेवा अनुतद्धाम जानन्पुत्रः पितरा
यदृणीत पूषा ॥ यदयति शुभस्पती रयेयं सूर्यायुषं । कैकं चक्रं चाभासीत्कैकेद्वेद्वार्यतस्थयुः ॥ ३ ॥ द्वेते चैक्रे संयंब्रह्मणं क्रतुयावि

दुः । अर्धकंचक्रयद्रुहतातदद्वातयद्वादिदुः ॥ सूर्यायेद्वेभ्योमित्रायवरुणायच । येभतस्यप्रचेतसइदतेभ्योकरुनमः ॥ पूर्वो
 परंचरतोमाययेतादिदाक्रीळतोपरयातोअच्चरम् । विश्वान्यन्योमुर्वनाभिचक्रवृत्तूर्योविदधज्जायतेपुनः ॥ नर्वोनवोभवति
 जायमानोहोकिंतुरुपसोमित्यग्रम् । भागंद्वेभ्योविदधात्यायन्यचंद्रमास्तिरेदीर्धमायुः ॥ सूर्यिशुकशल्मलिंविश्वरूपंहिरण्यव
 णंसधृतंसुचक्रम् । आरोहसूर्येअमृतस्यलोकंस्योनपत्येवहृदुंकुण्डम् ॥ ४ ॥ उदीर्ज्वतःपतिवतीह्येऽपाविश्वार्चसुनर्मसागीभिरी
 णे । अन्यामिच्छपितुपदुच्यंकांसतेभागोज्ञमुपातस्यचिद्धि ॥ उदीर्ज्वतोविश्वायसेनमसैलामहेत्या । अन्यामिच्छप्रफुल्लं संजा
 यांपत्यासृज ॥ अनुक्षाराक्रजवःसंतुपथायेभिःसत्वायोर्यंतिनोवर्यं । समर्थमासंभगोनोनिनीयात्संजास्पत्यंसयमस्तुदेवाः ॥
 प्रत्यामुंचामिवरणस्यपाशाघेनृत्याधभ्रातसवितोसरोवः । ऋतस्योनैसुकृतस्यलोकोरष्टांत्वासहपत्यादधामि ॥ मेतोमुंचामिना
 मुतःसुवृद्धाममुतस्करम् । यथेयमिंद्रमीढःसुपुत्रासुभगांसति ॥ ५ ॥ पूपात्वेतो नयतुहस्तगृह्याभिनत्वाप्रवहतारथेन । गृहान्
 च्छगृहपत्नीयथासौयक्षिनीत्यंविदधमावदसि ॥ इहप्रियंप्रजयानेसमृद्धतामस्मिन्गृहाहपत्यायजागृहि । एनापत्यातन्यं ॥ सं
 रज्जुस्थाधाजिघ्रीविदधमावदाधः ॥ नीललोहितंभवतिकृत्यासुकिर्व्यज्यते । एधंतेअस्याज्ञातयःपतिर्वधेयुवध्यते ॥ परादिहिशा
 मृत्युं ब्रह्मभ्योविभजावसु । कृत्यपापदृतीभूत्याजायाविशतेपतिम् ॥ अश्वीरातनूभवतिरुशतीपापयामुया । पतिर्यद्वृज्यो
 इवाससास्वभंगमभिधित्सते ॥ ६ ॥ येष्वध्वश्चंद्रवहंतुयक्ष्मायंतिजनादनु । पुनस्तान्यक्षियादेवानयंत्यत आगताः । माविंद
 न्यरिपुंथिनोयआसीदंतिदंपती । सुरेभिर्दुर्गमतीतामर्षद्रात्वरतयः ॥ समंगलीरिचंवधूरिमांसमेतपश्यत । सौभाग्यमस्यैदृत्वा

यायास्तुपिपरेतन ॥ तदृमेतत्कर्तुमेतदपाष्ठवद्विष्वक्षैतदक्षे ॥ सूर्यायोब्रह्माविद्यात्सद्द्व्याधूयमर्हति ॥ आशस्तनंविशस्तनम
 धौअधिविकर्तनम् । सूर्यायोःपदयरूपाणितानिब्रह्मातुशुधति ॥ ७ ॥ गम्भामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्याजुरदष्टिर्यथासः ।
 भगोअयमामवितापुरधिर्महत्त्वादुर्गाहपत्यादेवाः ॥ तांपूप्तिवतमामेरयस्वयस्यावीर्जमनष्याइवपति । यानजुरुजशतीवि
 श्रयतेयस्यामशतःप्रहरामशोपम् ॥ तुभ्यमप्रेपर्येयहन्सूर्यावहुनासह । पुनःपतिभ्योजायांदाअग्रेप्रजयासह ॥ पुनःपक्षोमग्नि
 रडावयुगासहवर्षसा । द्वीर्षापुरस्यायःपतिर्जीवातिसुरदःशतम् ॥ सोमःप्रथमोविषिदेगंधर्वोविषिदुडत्तरः । तृतीयोअग्निष्टेपतिस्तु
 रीयस्तेमनुष्यजाः ॥ ८ ॥ सोमोददत्तधुवार्ग्यगंधर्वोददुधये । रयिचपत्रांश्चादादुग्निर्मह्यमथोइमाम् ॥ इहैवस्तुमावियौष्टविश्वमायुष्य
 श्रुतम् । क्रीळतीपत्रैर्नमृभिर्मोदमानोस्वेगृहे ॥ आनःप्रजांजनयतुप्रजापतिराजरसायुसमनस्वर्युमा । अदुर्मगलीःपतिलोकमावैश
 शनोभवद्विपदेशचतुष्पदे ॥ अधोरचक्षुरपतिभ्येधिशिवापशुभ्यःसुमनाःसुवर्चाः । वीरसुदुवकामास्योनाशनोभवद्विपदेशचतुष्प
 दे ॥ इमांत्वमिद्रीदःसुपत्रांसर्गाकृणु । दशोत्थांपुत्रानाधेहिपतिमेकादशकृधि ॥ सुव्राज्ञोश्वहुरेभवसुव्राज्ञीश्वश्र्वांभव । ननोदरि
 सुव्राज्ञीभयसुव्राज्ञीअधिदेव्यु ॥ समंजंतुविश्वेदेवाःसमापोहदयानिनौ । संमार्तरिश्वासंधातासमुदेष्टादधातुनौ ॥ ततःपुरंध्रयोमंगल
 गीतीःकुर्तुः । वयूवरौमनसेष्टदेवताध्यायतौसमाहितौतिष्ठेताम् । अथज्योतिषिकेमंगलपद्यपाठपूर्वकंसुमुहूर्तोस्तुतदेवलद्वमिति
 पठितेप्रदिष्टेकालेसद्योतःपटमुदगपसार्यकन्यावराम्यांपरस्परस्मिन्नंजलित्यतंडुलजीरकावकिरणंपरस्परंनिरीक्षणंचकारणीयम् ।
 तदारः । ॐ अत्रातृर्ग्रीवरूपापतिर्ग्रीवृहस्पते । इंद्रापुत्रर्ग्रीलक्ष्म्यंतामस्यैसवितुःसच ॥ इतिजपन्यदीक्षेत । ॐ अधोरचक्षु

रपतिभ्येधिशिवापशुभ्यः सुमर्नाः सुवर्चाः । वीरसूदुर्वकामास्त्योनाशं नो भवद्विपदुंश्चतुर्गदे ॥ इति कन्यया वेक्ष्यमाणो जपित्वाद
 भोग्रेण तस्यानुवोर्मध्यम् ॐ भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतिभिः परिमृज्य दर्भेनिरस्यापलपसृशेत् । ततस्त्रिवारं पंचवारं वा परस्परं शिरसि
 क्रकचा इत्यादि खंडांते वधूर्पूर्वकं मंजलिस्थपीताक्षतारोपणं कारणीयमाचारात् ॥ ॥ तद्यथा ॥ अथ क्रगित्यादि ब्राह्मणखंडानि ॥
 ॐ क्रकृचवा इदमग्ने सामचास्तां सैवनामक्रगासीदमोनामसामसावाक्रवत्सामोपावदन्मिथुनं संभवावमजात्या इति नेत्यब्रवीत्सामज्या
 यान्वा अतो मम महिमेति ते देभूत्वोपायदत्तांतेन प्रतिचनसमवदत्ता स्तिस्त्रोभूत्वोपायदंस्तत्तिष्ठभिः सम भवद्यत्तिष्ठभिः सम भवत्तस्मा
 त्तिष्ठभिः स्तुवंति तिष्ठभिरुग्रयंति तिष्ठभिर्हि सामसंमिति तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवति नैकस्यैव हवः सहप तयो यद्वै तत्सा चामश्चसम
 भवतां तत्सामाभवत्तस्मान्नः सामत्वं सामम्भवति य एवं वेद यो वै भवति यः श्रेष्ठतामश्रुते सामम्भवत्य सामन्य इति हि निर्दिं तिते वै पंचा
 न्यद्भूत्वा पंचान्यद्भूत्वा कल्पेतामाहावश्च हिंकारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चक्रगुह्रीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वपद्कारश्च ते
 यत्पंचान्यद्भूत्वा पंचान्यद्भूत्वा कल्पेतां तस्मादाहुः पांको यज्ञः पांक्ताः पशव इति यदु विराजं दशिनी मभिसम पद्येतां तस्मादाहुर्विराजिय
 शो दशिन्यां प्रतिष्ठित इत्यात्मा वै स्तोत्रियः प्रजानुरूपः पक्षी धाव्या पशवः प्रगाथो गृहाः सूक्तं स वा अस्मिंश्च लोके मुष्मिंश्च प्रजया च पशुभि
 श्च गृहेषु वसति य एवं वेद ॥ १ ॥ स्तोत्रियं शंसत्यात्मा वै स्तोत्रियस्तं मध्यमयावाचा शंसत्यात्मानमेव तत्संस्कुरुते नुरुपंशं सति प्रजावा अनु
 रूपः स उच्चैस्तरामिवानुरूपः शंस्तव्यः प्रजामेव तच्छ्रेयसीमात्मनः कुरुते धाव्यां शंसति पक्षी वै धाव्या सानी चैस्तरामिव धाव्या शंस्तव्या
 प्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पक्षी भवति यत्रैवं विद्वान्नीचैस्तरां धाव्यां शंसति प्रगाथं शंसति सस्वरवत्यावाचा शंस्तव्यः पशवो वै स्वरः पशवः

प्रगाथः पदनामरुध्या इन्द्रस्य नुधीर्चाणि प्रवोचमिति सूक्तं शंसति तद्वा एतत्प्रियमिन्द्रस्य सूक्तं निष्केवल्य हरण्यस्तूपमेतेन वै सूक्तेन हिर
 ण्यरत्नूप आंगिरस इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोको कमजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोको कंय एवं वेद गृहवै प्रतिष्ठासूक्तं
 त्प्रतिष्ठितं मया वाचांस्तव्यं तस्माद्यपि दूर इव पशून् भूते गृहानेवैनानाजिगमि पति गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा ॥ २ ॥ उत्तमा
 प्रतिष्ठा तदेवं क्षेत्रं साग्रीस्तदाधिपत्यं तद्भ्रमस्य विष्टं तत्प्रजापते रायतनं तत्स्वाराज्यं मृध्नोत्येतमेवैताभिरेकविंशल्यैकविंशत्या ॥ ३ ॥
 याग्ययायजति प्रसिद्धं याग्यापुण्यै बलस्मीः पुण्यमेव तद्ब्रह्मसंभावयति पुण्यां लक्ष्मीं संस्क्रुते ॥ ४ ॥ यच्चायां चोद्यावापृथिवीयं
 शंसति चावापृथिवीयै प्रतिष्ठे इयमेव ह प्रतिष्ठा सावमुन्नतद्यद्वावापृथिवीयं शंसति प्रतिष्ठयो रैवं तत्प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥ द्वंद्वमिद्रे
 ण देवताः शस्यंते द्वंद्वं वै मिथुनं तस्माद्द्वान्मिथुनं प्रजायते प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाथैते पोत्रीयाश्च नेट्रीयाश्च चत्वारः क्र
 तुयाजाः पृच्छः साविरा इदं शिनी तद्विराजियं दं शिन्यां प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥ महीद्यौः पृथिवीचनस्ते हि द्यावापृथि
 वी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीये शंसति द्यावापृथिवीये प्रतिष्ठे इयमेव ह प्रतिष्ठा सावमुन्नतद्यद्वावापृथिवीये शंसति प्रतिष्ठयो रैवं तत्प्र
 तिष्ठापयति ॥ ७ ॥ धारयन्धारयन्निति शंसति प्रसंसादा अंतस्य विभायत द्यथा पुनराग्रं पुनर्निग्रं मंतं वध्नीयान्मयूखं वा ततो धारणा
 यनिह न्यात्ता ह च द्यद्धारयन्निति शंसति संतत्यं संतत्यै हरव्यवच्छिन्नैर्यति य एवं विद्वांसो र्यति यंति ॥ ८ ॥ दक्षिणा अनुसुब्रह्म
 ण्या संतिष्ठेते वागै सुब्रह्मण्यान्नं दक्षिणा द्यापयत द्वाचियं नमंततः प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥ हिरण्यकशिपायासीन आचष्टे
 हिरण्यकशिपायासीनः प्रतिगृणाति यदो वै हिरण्यं यदस्यैवं तत्समर्थयत्योमित्युचः प्रतिगण्वंतथे विगाथायाऽओमिति वैदवंतथेति

मानुषं देवेन चैवं न तन्मानुषेण च पापदेन सः प्रमुंचतितस्माद्योराजा विजितीत्यादप्ययजमान आख्यापयते वैतच्छीनः शेषमाख्यानं न ह
 स्मिन्नल्पचर्चनेनः परिक्षिप्यते सहस्रमाख्यात्रे दद्याच्छतं प्रतिगिरित्रएते चैवासने भवेत्तश्चाश्वतरीरथो होतुः पुत्रकामाहाप्याख्यापयेरल्लभते
 ह पुत्रां ह भंतं ह पुत्रान् ॥ १० ॥ देवसवितर्देवयजनं मे देहि देवयज्यायाऽइति देवयजनं याचितिसयत्तत्रयाचित उत्तरांसर्पत्यां तथा
 ददामीति ह यदा हतस्य हनकाचनरिष्टिर्भयति देवेन स वित्रा प्रसूतस्योत्तरोत्तरिणी ह श्रियमश्रुते श्रुते ह प्रजानां भैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमु
 पस्याययाचितो देवयजनमध्यक्षसायदीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ ११ ॥ तेऽएतेऽअभ्यनूच्ये अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुगवतिकल्पते ह वा असौ
 योगक्षेम उच्चरोत्तरिणी ह श्रियमश्रुते श्रुते ह प्रजानां भैश्वर्यमाधिपत्यम् ॥ १२ ॥ साद्याज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहा
 राज्यमाधिपत्यमयंसंतपयार्थी स्यात्सार्धमौमः सार्वभूतपञ्चांतादापराधार्थं पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराज्जिति ॥ १३ ॥ भूवाद्यौ ध्रु
 वायुधिवीध्रुवासः पर्वता इमे । भ्रुवं विश्वमिदं जगद्भुवो राजा विशामयम् ॥ भ्रुवं ते राजा वर्णो ध्रुवं देवो बृहस्पतिः । भ्रुवं तु इन्द्रश्चाग्नि
 र्भ्राष्ट्रं पारयतां भ्रुवम् ॥ तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरसम्यग्मिदमस्तु शस्तम् । अग्नीमहिं गायत्र्यमृतममृतं तिष्ठानमोदिवे बृहते साद
 नाय ॥ इत्यादि खंडानि मंत्रांश्च पठेयुः । ततः ॐ अन्नक्षराः क्रजवः संतु पंथायेभिः सर्वा यो यंति नो वरेयम् । समर्थमासं भगौ नो निनी
 यात्संजास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ इति । ततो वरं प्राज्जम् खं धूप्रत्यङ्गुलीं च कृत्वा पित्रादिर्दाता वरदत्तवस्त्रादिरहितां स्वदेयाभरणा
 घटं कृतां यधूय खसं काहृतवस्त्रपरिधानां उक्त्वस्त्ययनाय वराय दद्यात् । तत्रायं क्रमः । दाता वधूवरदक्षिणतः स्वदक्षिणहस्तदेशस्य
 पक्षीसहित उदङ्मुख उपविश्य वज्रशिखः शुचिराचम्य बुधपाणिः प्राणानागम्य देशकालावुत्कीर्त्य मम समस्तपितृणां निरतिशयसानं

दब्रह्मलोकावाह्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तयेअनेनवरेणास्यांकन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्याद्वादशावरान्द्वादशपरान्पुर
पांश्चपयित्रीकुर्तुमात्मनश्चध्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतयेब्राह्मविवाहविविधिनोकन्यादानमहंकरिष्येइतिकुशाक्षतयुतजलेनसंकल्प्य सपत्नी
कउरथायोदज्जुलपक्वकन्यांसंप्रदत्त । कन्यांकनकसंपन्नांकनकाभरणैर्युताम् । दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विश्वंभरः
सर्वभूताःसाक्षिण्यःसर्वदेवताः । इमांकन्यांप्रदास्यामिपितृणांतारणायच ॥ इतिमंत्रौपठित्वा स्वदक्षिणस्थभार्यादत्तपूर्वकल्पितजल
धारामयिच्छिन्नांनवकांस्यपात्रोपरिधृतकन्यांजल्युपरिस्ववरांजलिदक्षिणहस्तेक्षिपन्यदेत् । कन्यातारयतु । पुण्यंवर्धतां । शिवा
आपःसंतु । सीमनस्यमस्तु । अक्षतंचारिरष्टचास्तु । दीर्घमायुःश्रेयःशान्तिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । यच्छ्रेयस्तदस्तु । यत्पापंतत्रतिह
तमस्तु । पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु । स्वस्तिभवंतोब्रुवंतु । श्रीरस्मिन्तिभवंतोब्रुवंतु । अमुकगोत्रोमुकशर्माहं
ममसमस्तेत्यादिप्रीतयेइत्यंतपूरांफमुक्त्वा अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकशर्मणेश्री
धरलुपिणेधराय अमुकप्रवरोपेताममुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकनान्नींकन्यांश्रीरुपिणींमजापति

१ कन्यादानविशेषः—कन्यां कनकसंपन्नामित्युक्तेः कन्यायाहोदानसमये किंचिद्विरण्यं देयम् । तदाह हरिहरः—दशसौवर्णिकं शृंगे बुधः
पंचपलान्वितः । यस्मिन् त्रिगुणधेनवा दक्षिणचतुर्गुणा ॥ इति । जायते न च कन्यादानं भूदानं गोदानं नानां साम्यं त्वेनाभिधानाद्धर्मसाम्यमायाति ।
कदं कन्यायाद्वा दित्यस्मिन्सूत्रे नृत्तिकारेणापि गोदानस्य कन्यादानसाम्यकथनात् । तेन दशसौवर्णिकेत्यादिद्रव्यसाहित्येनैव कन्यादानस्य सालंकृत-
त्वसिद्धिरिति ।

सादृशकर्मोपक्रमेणुपद्रवरीदृश्यते । 'आव्याजान्वितिभवे' 'जानुआच्य-निपात्य' इत्येवार्थं सायनाचार्योऽभाषिषत् । आच्येत्यत्राहुपसर्गादस्यार्थकश्चेकत्वा । निपात्येत्यत्रनिपूर्वकणिव्रतपवधातोःकत्वा । नितरांपातोनिपातः । ऊर्ध्वोक्तयोर्जातुनोरधःपातनंतस्यार्थः । अत्रसंशेरेतमश्वः किंनिपातशब्देनजानुन्युब्जीकरणाविवक्षितं आहोस्तिवत्केवलमधःपातनंवेति । तत्रोर्ध्वजानोरधःपातनमेवनिपातनंप्रतीमःनतुन्युब्जीकरणम् । कुतः । स्वास्तिवाचनोपक्रमे—'कर्तोऽथदक्षिणजानुपातयित्वामहीतले' इतिशौनकवाक्ये जानुनोमहीतलेसामान्यतःपातनमात्रविधानात्, न्युब्जीकरणपक्षंगीकारेसमजजानुनोभूतलपातनासंभवात्, यथोक्ताऽऽपातनेशाखातिक्रमजन्यकर्मवर्षेणुपापत्तेः, भूतलएवजानुनिपातस्यसाधीयत्वात् सुशकत्वाच्च । अतद्वममर्धमर्धचिह्नपयिपुर्द्वाचित्कृत् 'सर्वत्रजानुनिपातनमुपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेनकर्तव्यंनन्यारभावेन' इत्यवीष्टवत् । अस्त्यार्थः—जानुनिपातनं सर्वत्र वर्षस्य—उत्संगपरनाशोजंघामूलदेशस्य उत्तानत्वाविरोधेन—उत्तानत्वस्यअविरोधेनउत्तानत्वभंगोपधानभवेवधार्यव्यं, नन्यारभावेन—न्युब्जीकरणेनकर्तव्यमिति । यथामतिस्पृष्टीकृतेऽत्रजानुनिपातविचारेसदसद्विपक्षेसदसद्विषेकचणानिर्मत्सराविद्वांसपुष्पममाणमित्यलंनहुलेतनेन । इतिजानुनिपातविचारः ।

आचमनम् । तद्यथा—अत्रादृतशिरःकंठरूपविष्टोऽनुष्ठभूलेनमुक्तांगुष्ठकनिष्ठहस्तेनानुष्णंफेनदिरहितंजलंहृदयंगतंभिःपिबेत् । फेनवायैखिभिःपीवेत्यादेःसर्वेषांसांकार्यायाधिक्यरूपन्यासः—उत्काशेनमःशब्दश्चसर्वत्र केशवायनमः नारायणाय० माधवाय० इतित्रिरूपःप्राप्य ।

१ उपस्थानंशेडनजानुगुलवचन.—(क. स. ८।१।१) 'प्रहोताजतो—'दपापुपस्थे' इति । भाष्यं—'अपा अतरिक्षनामैतत् । अतरिक्षस्योपस्थेउत्सर्गे' इति । तथाचउपक्रमे (अ. सू. १।१।३) 'यथात्वरिष्यमाणोमातुशपथं' इति । द्युति.—'मातुश्यस्येवउत्सर्गे' इति । द्रक्ष्यत्युपक्रमे च. सि.—'यामनजंघोपरिमूलदेशेदक्षिणपादनिपातं—'नमुपस्थ इत्येवादिभ्यलेपुष्टव्यम् ।

दैवत्यां प्रजोत्पादनाय तु भ्यमहंसंप्रददेनमम कन्यां प्रतिगृह्णतु भवान् इति वरहस्ते सङ्गुशाक्षतजलं क्षिपन् प्रजापतिः प्रीयतामिति मन
 सास्मरेत् । कन्यादानेन ममेति न वाच्यमिति केचिद् । एवं वारज्यं कन्यातारयत्वित्यादिकन्यादानं कार्यमिति शौनकाह । वरः
 ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा कन्यायादक्षिणां समभिमुख्य । कइदं कस्माज्जदात्कामः कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमावि
 श्य कामेन त्वया प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते दृष्टिरसि द्यौस्तथा ददातु शुधिधीप्रतिगृह्णतु इति जपित्वा धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति
 षदेत् । दाता । गौरीं कन्यामिमां विप्रयथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तु भ्यं दत्तां विप्रसमाश्रय ॥ कन्ये मम प्रतोभूयाः कन्ये मे
 देवि पार्थव्योः । कन्ये मे पृष्ठतोभूयास्तव दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ मम वंशकुले जातापालिता वरसराष्टकम् । तुभ्यं विप्रमया दत्ता पुत्र
 पौत्रप्रवर्धिनी ॥ न्यूनवयस्कया पापालिता ससर्वर्कमित्याद्याहः कार्यः । धर्मचार्थचक्रामे च नातिचरितव्यात् वयेयम् । नातिचरामीति
 वरः । दाता देशकालैस्मृत्या कृतस्य कन्यादानस्य प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणां तु भ्यमहंसंप्रददे इति सजलं यथाशक्ति सुवर्णदानं द
 क्षिणात्वेन वरहस्ते दत्वानममेति वदेत् । ॐ स्वस्तीति वरः । ततो दाता जलभाजनभोजनभाजनगोमहिष्यभ्यदासीदासभूवाहनालं
 कारादिवधाविभवं संकल्पपूर्वकं वराय दद्यात् । तत्र मंत्राः— यज्ञसाधनभूताया विश्वस्याघप्रणाशिनी । विश्वरूपधरो देवः प्रीयता
 मनया गवा ॥ इति गोः । सर्वसस्याश्रया भूमिर्वराहेण समुद्रता । अतंतस्य फलदा अतः शांतिं प्रयच्छ मे ॥ इति भूमेः । इयं दासी
 मया तुभ्यं श्रीवत्सप्रतिपादिता । सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तुते ॥ इति दास्याः । अद्रून् यद्रयर्न नित्यमनूनां शिष्यमुक्ष
 तिम । सौभाग्यं देहि मे नित्यं दद्यादानेन केशव ॥ इति शय्यायाः । हिरण्यगर्भसंभूतं सौवर्णं चांगुलीयकम् । सर्वप्रदं प्रयच्छा

मिप्रीणातुकमलापतिः ॥ इत्यंगुलीयकस्य । क्षीरोदमधनेपूर्वमुद्धतंकुंडलद्वयम् । श्रियासहसमुद्भूतंददेशीः प्रीयतानिति ॥ इति
 कुंडलयोः । इदं दृष्ट्वाणत्वं सर्वोपस्करसंयुतम् । तव विप्रसादेन मामस्त्वभिमतफलम् ॥ इति गृहस्य । इंद्रादिलोकपालानां यारा
 ज्यमहिधीशुभा । महिषासुरस्य जननी सास्तु मे सर्वकामदा ॥ इति महिष्याः । परापवादपैशुन्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् । उत्पन्न
 पापदानेन तावपात्रस्य नश्यत् ॥ इति तावपात्रस्य । यानि पापान्यनेकानि कामोत्थानि कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु
 मे सदा ॥ इति कांस्यपात्रस्य । अगम्यगमनं चैव परदारो भिमर्शनम् । रौप्यपात्रप्रदानेन नश्यत् स्वस्य च सर्वदा ॥ इति रौप्यपात्रस्य ।
 देवदेवनमस्तुभ्यं सहकार्यमस्तु । दीप्तदीपप्रदानेन समो विष्णुः प्रसीदतु ॥ इति दीपस्य ॥ ॥ अथ घरः । यत्कक्षीयां संवननो
 विभ्वे देवाभ्यनुष्ठुप । वधूकुक्ष्यभिर्मर्दाने वि० । ॐ यत्कक्षीयां संवननं पत्रोर्गिरसा भवेत् । तेन नोद्य विभ्वे देवाः संप्रियांसमजीज
 नन् ॥ इत्यनेन कन्याकुक्षिमभिस्तृप्तौ । अथ पुरोधाः । कांस्यपात्रे पूयाचितकलशजलमासिच्य । अनाधुष्टमित्यस्य नाम देव आपो
 गृहस्य । इदं काभिमंत्रणे विनि० । ॐ अनाधुष्टमुसनाधुष्यं देवानामोजो अभिधास्ति पाः । अनुभिश्चरत्यंजसास्त्यमुपगोपां स्त्रिते मा
 धः ॥ इति जलमभिर्मन्त्र्य सहिरण्यपवित्रया सकुण्डलपूर्वापह्नवयौ दुं वयाद्रयाद्याखवावधूवरावभिषिच्येत् । तत्र मंत्राः । आनः प्रजामिति
 चतसृणां सूर्यासावित्री सूर्यासावित्री । आद्या जगती द्वितीया त्रिष्टुप् अथ दे अनुष्ठुभौ । अभिषेके वि० । ॐ आनः प्रजां जनयतु प्रजापति
 राजरसायुसर्मनस्त्वयुमा । अर्दुमंगलीः पतिलोकमार्गिश्चानो भवद्भिपदे दं चतुष्पदे ॥ अर्घो रचक्षुरर्पति हये धिश्चिवापु शुभ्यः समर्नाः
 सयर्चाः । धीरसूद्रवकामास्त्योनादां नो भवद्भिपदे दं चतुष्पदे ॥ इमां त्वभिदमीदुः सुपुत्रांसुभगां कृणु । दद्यात्पां पुत्रानां धेहि पतिसे

दृशं कृधि ॥ सुखाज्ञीभ्यश्चुरभवसुखाज्ञीभवसुखाज्ञीभ्यश्चिद्वृत् ॥ ४ ॥ समुद्रज्येष्ठादिति च तस्यां व
 सिष्ठ आप खिष्टुः । अभियेके वि० । ॐ समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनः नाना युं त्यनि विद्यमानाः । इन्द्रो यावज्जीव्य भोरुद्रता आपो
 देवीरिहमामवन्तु ॥ या आपो दिव्या जलवा सवर्तित्व नि निर्मा जतवा याः स्वयं जाः । समुद्रार्था याः शुच्यः पावकास्ता आपो देवीरिह
 सामवन्तु ॥ या सां राजा वरुणो या तिमथ्ये सत्यानृतं अणुपशुं जनानां । मधुश्चतुःशुच्यो याः पावकास्ता आपो देवीरिहमामवन्तु ॥ या
 सुरा जा वरुणो या सुतोमो विभ्वे देवा या सृजंमर्दति । वैश्वानरो या सुवृद्धिः प्रविष्टुस्ता आपो देवीरिहमामवन्तु ॥ ४ ॥ आपो हि षे तिति
 सृणामाचरी यः सिधुद्वीप आपो गायत्री । अभियेके वि० । ॐ आपो हि षा मयो भुवस्तान ऊर्जदधातन । महेरणाय चक्षसे ॥ यो वः शि
 यतमोरसस्तस्य भाजयते हनः । उग्रतीरैव मारः ॥ तस्मा अरं गमामवो यस्तु क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयधाचनः ॥ वरप्यो दका
 भिमन्त्रण कन्या भियेकौ कुर्यादिति कश्चिद् । ततो दुग्धात्केन द्विगुणशुक्लसूत्रेण दंपती कंठदेशे कटिदेशे वैशानिमारभ्य पंचवारंचतु
 र्यारं वा प्रदक्षिणं वेष्टयेत् पुरोधाय तैर्मन्त्रैः । ॐ परैत्या गिर्वणो गिरं इह मा भवतु विश्वतः । वज्रायु मनुवृद्धयोजुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥
 तान्यो सुहो मरुत एव यादो विष्णो रे तस्य प्रभयं हवामहे । हिरण्यवर्णा न ककुहान्युत सुचो ब्रह्मण्यतः शस्यं राधर्महे ॥ दशावनिभ्यो द
 द्यं कश्येभ्यो दशयोक्तेभ्यो दशयोजनेभ्यः । दद्यां भीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यो दशयुरो दशयुक्ता वहंभ्यः ॥ ते अद्रयो दशयं वा स आश
 दस्तथा माधानं पर्यति हयुतम् । तजस्तस्य सोम्यस्याधसो योः पीयूषं प्रथमस्य भोजिरे । ते सोमा सोहरो इन्द्रस्य नि सतुं शुद्धंतो अध्यास
 ते गावि । ते भिर्दुग्धं पीवान्तोभ्यं सध्विद्रावधंत प्रथमेष्टयायते ॥ दृष्यो अंशुर्न किलारिषा धनो कंवतुः सद्रमित्युना दिताः । एवत्ये

वमहंसाचार्यस्य नयस्य प्रावाणो अर्जुन इव मन्त्रम् ॥ ६ ॥ ततः कंदेशस्य सूत्रमधो निष्कास्य कुंकुमात्कमूणाद्युतंचकृत्वा तेन हरि-
 द्रात् इदं ध्यात्वा तदधूयामहस्तप्रकोष्ठे वरोधनीयात् । ॐ नीललोहितं भवति कृत्वा स किं न्यज्यते । एधं ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वधे पुं व
 ध्यते ॥ इति मंत्रेण । कदिदेशस्य सूत्रमुपरि निष्कास्य तादृशं कृत्वा वरहस्तप्रकोष्ठे वधूवधीयात् । यद्वा सूत्रे वदनाद्यकृत्वा पूर्वसंपा-
 दितकर्तुकसूत्रद्वयमध्ये एकं सूत्रपुरोधसा । ॐ विश्वे चाते सर्वने पुण्या न्यायाच्च कथं मय वनिद्रं सुन्यते । पारावतं यत्पुरुसं भूतं व
 स्त्रपावृणोः शरभायुः क्रमं विधये ॥ इति मंत्रे पठिते कन्यावरस्य दक्षिणहस्ते वधीयात् । वरोप्य परं सूत्रं तथैव कन्याया वामहस्ते । यदि
 सूत्रवेदनां क्रियते तदा तत्सूत्रवधनमेव । कौतुकसूत्रसंपादनं तु पूर्वोक्तनकार्यम् । ततः अग्नेविश्वेभिर्धातहव्यो निशि ह्रुप । ऊर्णस्तु
 कवं धने वि० । ॐ अग्ने विश्वेभिः स्वनीकैर्वरुणां धतं प्रथमः सीदयोनं । कुलायिनं धतवतं स विज्ञेयज्ञं नृपयजमानाय साधुः ॥ इति
 मंत्रेण वरोधना दक्षिणोत्तरके शपक्षयोः क्रमेण मंत्रावृत्त्या ऊर्णादंशां वधीयात् । ऊर्णैरुत्तुकं वधनमाचारतः कृताकृतम् । शिखे वि
 मुंचति यदि कृते भवत इत्यमे सूत्रनिर्देशात् । अथ वधू वरावापुर्वधनकरमक्षतारोपणं कुर्याताम् । तथा धा । सैजसपान्ने गन्धक्षीरे वृत्त
 मासि च्यपात्रांतरेणाद्रानक्षतशुक्लशालितंडुलानां दायवरः क्षालितपाणिः प्रक्षालितवर्धं जलौक्षीरवृत्तं स्वहस्तद्वयांगुलिभिर्द्विरुपस्तीर्य
 द्विवारं तथैव तंडुलानोप्यतथैव द्विरभिधारयेत् । ततो वरां जलवप्येव भवेदात्रान्येन वा पूरिते दाता तदंजल्योः सुवर्णानि धाय वरांज-
 लिं कन्यां जल्युपरि निधाय । कन्या तारयतु । दक्षिणाः पातु । बहुदेवं चास्तु । पुण्यं वर्धतां । शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । तिथिकर-
 णमुद्घर्तनक्षत्रसंपदस्ति त्वद्युच्चार्य कन्यामुद्धृत्य तयां जलिस्थानक्षतान् भगो मे कामः समुद्भवा मिति वरमूर्धन्यारोपयेत् । ततो वरः स्वां

जलिस्थान्यज्ञोमेकामःसमृद्धतामिति कन्याशिरसि स्थिपेत् । एवं पुनर्द्विचारं कार्यम् । तत्र द्वितीये श्रियोमेकामःसमृद्धतामिति
वयुः । धर्मोमेकामःसमृद्धतामिति वरः । तृतीये प्रजामेकामःसमृद्धतामिति वधूः । यशोमेकामःसमृद्धतामिति वरः । ततः
कन्या वरां जलद्विरुपस्तीर्य द्विस्त्रिंशद्विरापूर्वा द्विरभिघारयेत् । ततो दात्रान्येन वा पूर्ववत् कन्यां जलावापूरिते दाता पूर्ववच्चिरण्यानि धाय
कन्यां जलद्विरां जलौ निधाय पूर्ववरकन्या तारयति त्वया दिवा कन्यपङ्कवेदेत् । ततो वरः यशोमेकामःसमृद्धतामिति कन्यामूर्धन्यक्ष
तान्धिपेत् । कन्या तु भगोमेकामःसमृद्धतामिति वरमूर्धनि । एवं पुनर्द्विचारं कार्यम् । तत्र द्वितीये धर्मोमेकामःसमृद्धतामिति वरः ।
श्रियोमेकामःसमृद्धतामिति वधूः । तृतीये यशोमेकामःसमृद्धतामिति वरः । प्रजामेकामःसमृद्धतामिति वधूः । अथ वरो वध्वं
जलिपूर्ववदापूर्य स्वां जलि मन्येन पूर्ववरपूरयित्वा भौवधू पूर्वकं तूष्णीमक्षतानारोपयेताम् । एवं सप्तवारमक्षतारोपणं कार्यम् । केचिदक्ष
तारोपणे भगोमइत्यादि मंत्रा न्नैच्छन्ति । अथ वरः स्वशिरः पुष्पमेकं क्षीरघृतेनाप्लाव्य तेन कन्याललाटे तिलकं कुर्यात् । सापि स्वशिरः पु
ष्पेण तथैव वरललाटे तिलकं कृत्वा पुष्पमालां वरकंठे निदध्यात् । वरोपि कन्याकंठे । ततो वरपक्षसु वा तिनीवधूवरौ प्राङ्मुखौ प्राप्य वेदया चा
रप्राप्तं आदपुत्री संज्ञकं वस्त्रद्वयं सकंजुकं कृष्णमणि सूत्रयुतं वध्वै समर्प्य तामेकपरिधाय पापरसुत्तरीयं कुर्यात् । ततो वरस्तत्सूत्रम् । सांगरय
तनुनानेन गमजीवनहेतुना । कंठे वध्नामि सुभगे सा जीवश्चरदांशतं इति मंत्रेण ददेव तं सारन्वधूकंठे वधीयात् । धूपणे श्रायुष्यं वर्चस्व
मिति सूकं पठन् भूषयेत् । तच्च सूक्तम् । ॐ आयुष्यं वर्चस्वराय सोयुमोर्द्धिदम् । इदं हिरण्यं वचस्व जज्ञाय विंशतादि माम् ॥ उच्चैर्वा
जिपुतना पादसंभासादधनं जयम् । सर्वाः सर्वान्नादद्वयो हिरण्यो सिन्तुसमाहिताः । शूनमर्दं हिरण्यस्वपि तु मर्निवज्जग्रभं । तेन सांख्ये

त्वचमकरं परुषं प्रियम् ॥ सुवाजं च विराजं चाभिधिया च मेधवा । लक्ष्मीराष्टस्य या सुखे तया मामभिद्रु संसृज ॥ अग्नेः प्रयातुं परिधा क्रि
 ष्यममृतं जज्ञे अधिमत्यं १ । यत्नं ददुःसदं न ददति ज्वरामत्युर्भवति यो विभर्ति ॥ १ ॥ यद्वेद्राज्ज्वरं णो यदुदेवी सरस्वती । इन्द्रो
 यद्वृज्जहावेदं तन्मेव च सुआयुषे ॥ न तद्रक्षोऽसि नापशा चाश्वरं तद्देवानामोजः प्रथमजं ह्ये तत् । यो विभर्ति दाक्षायणा हिरण्यं स देवेषु
 कृणुते दीर्घमायुः समं भुव्यं पुष्कणुते दीर्घमायुः ॥ यदाश्वमेन्द्राक्षायणा हिरण्यं शतर्नो कायसुमनस्यमाना । तज्ज आर्चनामिश्रतश्चारद्रा
 यायुष्मान् ज्वरं ददियं धासत् ॥ घृतादुल्लेखं मधुमरसवर्णं धनं जयं धरुणं धारयिष्यु ॥ ऋणकस्य पूजादधरांश्च कृण्वदारो हुमानं हतैसां भ
 गाय ॥ म्रियं मां कुरु देवेषु म्रियं राजसुमाकुरु । म्रियं विभेषु गोत्रेषु मयि धेहि रुचारचम् ॥ अग्निर्वेन विराजति सूर्यो धेनो विराजति ।
 विराज्येन विराजति तेनास्मान् ब्रह्मणस्य ते विराजसमिधं कुरु ॥ २ ॥ इति सूक्तं पठित्वा । ततो हरिद्राखण्डयुतानि पंचपत्रपूजानि आ
 चाराच्छु कयुतानि पात्रे निधाप्य तत्र पुरोधा उभाभ्यां गणपते राधाहनादिदक्षिणां तोषचारैः । ॐ गणानां रद्यागुणपतिं हवामहे कृत्वि कवी
 नानुप्रमथं वस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणं ब्रह्मणस्य तज्जानः शृण्वन्नतिभिः सीदसादत्तम् ॥ ॐ आतूनं इन्द्रक्षुभं तं चित्रं भ्रामं संगृभाय ।
 मृदाहृत्सीदक्षिणेन ॥ इति मंत्राभ्यां पूजां कारयेत् । ततो ब्राह्मणभ्यो वरेण्यथाशक्ति गणपतिमीतयेदक्षिणा देया । ततः पुरोधास्ता
 नि हरिद्राखण्डयुतानि पूजानि दंपत्यो रुचरीयां तयोः पृथक् पृथक् विवाहव्रतक्षकं गणपतिमनुस्मृत्य पूजामंवाभ्यां वधीयात् । यध्वरौ चि
 दाहव्रतसमारयं ततस्त्रंधिद्वयं न विस्मृजेताम् । ततः पुरोधाः । ॐ नीलुल्लोहितं भवति कुल्यासु किट्यं ज्यते । एधं ते अस्या ज्ञातयः पति
 वंधेषु वध्यते ॥ इति मंत्रेण तयो रुचरीयां तौ मिथो वधीयात् । ततः सभायां दाता वृद्धाः पुरं प्रयोज्ञातिचां धवाश्च क्रमादाशीभि रार्द्राक्षता

रोपणं कुर्युः । ततोदंपतीपात्रस्थसिततंडुलपुञ्जत्रयेदकसंस्थयामहालक्ष्मीपार्वतीशर्चीचणोडशोपचारैर्नाममंत्रेणाभ्यर्च्यसौभाग्या
 दिप्रार्थयेताम् । अथतिथ्यादिसंकीर्त्यचतुर्थदिवसपर्यंतं विवाहव्रतंचरिष्यावहेद्वतिसंकल्पप्रथमदिनेरोहिणीसोमौभूत्वादाक्षायणीं
 चपूजयेताम् । ततोवधूर्हरिद्राजीरकादिमंगलद्रव्यपरिपूर्णवशापात्रेवायनानिमुवाहिनीभ्योलक्ष्म्यादिदेवतान्नयमीत्येवथाशक्तिद
 षात् । अथद्विजैराशिपोदेयाः । तेचायुःपदांताःपणमंज्राः । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयामदेवाभुद्रं प्रदयेन्माक्षीर्भयजान्नाः । स्थिरैरङ्गै
 रसुहृदांसंस्तूयिष्वशोमदेवाहिंसेयदायुः ॥ ॐ द्रविणोदाद्रविणसस्तुरस्यद्रविणोदाः सनैरस्यप्रयंसत् । द्रविणोदाध्वीरवतीभिर्पनी
 द्रविणोदारसतेदीर्घमायुः ॥ ॐ सवितापृश्वातांसवितापुरस्तात्सवितोसुरासांसविताधुराचात् । सवितानः सुवतुसुर्वताविसवि
 तानोरसतादीर्घमायुः ॥ ॐ नवोनवोभवत्त्रिजार्धमानोहोक्तेरुपसांमेत्यमं । आगंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचंद्रमांस्त्रितेदीर्घ
 मायुः ॥ ॐ उच्चाद्विदक्षिणावंतोअस्यैर्धभृदाः सहतेसूर्येण । हिरण्यदाअमृतत्वंभजंतेवासोदाः सोमप्रतिरंतुआयुः ॥ ॐ
 दक्षिणावतामिदुमानिचित्रादक्षिणावतादिविसूर्यासः । दक्षिणावंतोअमृतंभजंतेदक्षिणावतुः प्रतिरंतुआयुः ॥ ६ ॥ ततोवधूवरौ
 परस्परहस्ताधारणेनवाहिरंगणस्थांपूर्वोक्तलक्षणांवेदिमंत्रघोषेणागच्छेताम् । प्रयोगपारिजातेतुगृह्यपरिशिष्टानुसारेणकन्यादानतत्त्व
 तिमहज्वनिकापूर्वकर्मत्रवाजिरीक्षणाक्षतारोपणदास्यादिदानपुरोधःकर्तृकाभिषेकपरस्परक्षीरघृततिलककरणमालारोपणपूर्वसंपा
 दितकौतुकसूत्रवंधनगणपतिपूजनकमुकबंधनादीत्ययमनुष्ठानक्रमइतः सत्चेदशाचारवशेनानुसर्तव्यः । अथखल्वृच्चावचाजनपद

धर्माग्रामधर्माश्चतान्विवाहप्रतीयादिति सूत्रतः पदार्थस्वरूप इव तत्कर्मोपि समत्वाद्देशाचारप्रमाण्यस्येति दिक् ॥ इतनारायण
भट्टकृतप्रयोगरत्नेकन्यादानप्रयोगः ॥

॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

॥ ४९ ॥

अथ विवाहहोमः ॥

॥ वरः प्रागुक्तवैदिकयागपीठाद्यासने प्राङ्मुख उपविश्य पश्चिममार्गेण निधिमितवाचं वधूमान्नीय स्वदक्षि

णत उपवेदय द्विराचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यायव्यां भार्यात्वसिद्धये गृह्याग्निसिद्धये च विवाहहोमं करि
ष्ये । तदंगं संहितो ह्येवनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतं करिष्ये इति संकल्प्याग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वाग्नेः प्रत्यगृहपदं सोपलां प्रतिष्ठाप्य प्रागुदीच्यां
धान्यराशेरुपसृज्य कर्पूरकुंभं निधाय तं पृथ्वरपि धाय गंधधूपधौ रत्नं कृत्योदगग्नेः सप्ततंडुलराशीनुपकल्प्य समिद्धयमादाय अस्मिन्विवा
हहोमे देवतापरिग्रहाय मनवाधानं करिष्ये । अस्मिन्नन्याहितिर्गौजातवेदसमग्निमिधमेन प्रजापतिर्प्रजापतिचाधारदेवते आज्येन । अत्र
प्रधानम् । त्रिरग्निपवमानं सकृदग्निं प्रजापतिचाज्येन अर्यमाग्निं वरुणाग्निं पूषाग्निं प्रजापतिं च लाजद्रव्येण शोषेण स्विष्टकृतमि
त्याद्युक्त्या समस्तव्याहृतिभिरग्रावाधाय प्रजापतय इदं ० इत्युक्त्या परिसमूहनादिकृत्वा पात्रासादनं कुर्यात् । तत्र मोक्षणीं सुवंचमसा
ज्यभाजने इभमावाहिणी आसाद्य पात्राप पश्चिमतो लाजशूर्पे चासाद्या ज्याधिश्रयणांतं कृत्वा ज्यं लाजैः सह त्रिभिः पर्याग्निं कृत्वा ज्योतपवनमात्रे
कृते लाजांस्त्रिभिः श्वसुवंसंमुख्यव्यान्यारब्ध इभमाधानाद्याधारहोमो कुर्यात् । आज्यभागौ नस्तः । अथ प्रधानहोमः । अग्न आर्घ्यं
पीतितिसृणां शतं वैद्यानसां ऋषयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री छंदः । विवाहप्रधानाज्यहोमो वि० । ॐ अग्न आर्घ्यं पिपवसु आसु
वोर्जमिषं च नः । आरेवाधस्वदं च्युतां स्वाहा ॥ अग्नये पवमानायेदं नमम । ॐ अग्निर्ऋषिः पवमानः पांचजन्यः पुरोहितः । तस्मा

महेमहागयंस्याह ॥ अग्नयेपव ० । ॐ अग्नयेपवस्वर्पाअसेवर्चःसुवीर्यम् । दधद्रविसमिपुपुंस्याह ॥ अग्नयेपव ० । त्वमर्य
मायसुश्रुतोमिस्त्रिष्टुप् । विनियोगःप्रागवत् । ॐ त्वमर्युमाभवासियत्कनीनांमस्वधावुन्गुह्यविभर्षि । अंजांतिभिन्नसुधिधृतं
गोभिर्यदंपतीसमनसाकृणोषिस्वाह ॥ अग्नयइदं ० । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् । विनियोगःप्रा ० । ॐ प्रजापतेनत्व
देतान्यन्योविश्वज्जातानिपुटिताभूव । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामुपतयोरयीणांस्याह ॥ प्रजापतयइदं ० । एवंपंचज्या
हुतीर्हुत्वाप्राङ्मुखोपविष्टायाःपुरतःप्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्वरजतानंदक्षिणपाणिंसांगुष्ठमुत्तानेनन्यंचेनयास्वदक्षिणकरेणगृभ्यामीतिहस्तं
गृह्णीयात् । गृभ्यामीतिसूर्यासावित्रीत्रिष्टुप् । वधूपाणिग्रहणेविनियोगः । ॐ गृभ्यामिहेसौभगएवायहस्तंमयापत्या
जरदष्टिर्वधासः । भगोअर्युमासधितापुरंधिर्महत्वाद्गार्हपत्यायदेवाः ॥ इति । ततोवधूमुत्थाप्यतयाकरोक्षालयित्वांज
लिकारयिस्थाप्राङ्मुख्यास्तस्याभंजलौघरःसुवेणज्यमुपस्तीर्यवधूआजातत्स्थानीयेनपितृव्यपुत्रादिनावातिष्ठताग्रपस्थांजान्मु
ष्ट्यादिरोप्यस्वयंचेत्संचायसीतदात्रिरोप्यस्वयंग्रहपस्थानभिधायार्जलिस्थानपिसकृदभिधाय । अर्यमणंनुवाग्मदेवोर्धमादिरनुष्टुप् ।
विवाहप्रधानलाजहोमेवि ० । ॐ अर्यमणंनुद्वयंकृन्थाअग्निमयक्षत । सहमांदैवोअर्युमाग्नेतोमुंचातनामुत्स्याह ॥ इति
मंत्रपठित्वातिष्ठन्तिष्ठत्याधृतांजलिंजल्यविच्छेदेनांगुल्यग्नैरंजलिपार्श्वेनवाहावयेत् । यरोऽर्यमाश्रयइदंनममेतित्यजेत् । ततो
हपदुपलवर्जमग्निमुदकुंभपात्राणिचवधूप्रदक्षिणपणियनस्वयमग्नेगच्छन्जपेत् । ॐ असोहमस्मि सात्वंसात्वमस्यमोहंघोरहं
धियीत्वंसामाहमुक्त्वंतावेवविवहावहै । प्रजांप्रजनयावहैसंप्रियैरोचिष्णुभनस्यमानौजीवेवशरदःशतम् ॥ इति । ततो

यधुं प्राञ्जुर्त्तिद्वाभ्यामपि पादाभ्यां हृषदं । इममश्मानं वामदेवो वधूरनुष्टुप् । अश्मारो हणे वि० । ॐ इममश्मानमश्मारो हाममेव
 त्वं स्थिराभय । सहस्रपुतनाय तो भित्तिष्ठत न्यतः ॥ इति मंत्रेणारो हयेत् । पुनः पूर्ववदंजत्युपस्तरणादि कृत्वा । वरुणं नुवाम
 देवो वरुणाग्रिरनुष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । ॐ वरुणं नुद्रेवं कन्याञ्जनिमयक्षत । सङ्मादेवो वरुणः प्रेतो मुंचातुना मुत्तस्वाहा ॥
 इति पूर्ववद्वायवित्या वरुणाग्रय इदं नममेतित्यक्त्वा । पुनरमोहमस्मीति पूर्ववत्परिणीय ॐ इममश्मानमित्यश्मानमारो हये
 द् । पुनः पूर्ववदंजत्युपस्तरणादि । पुण्यं नुवामदेवः पूषाग्रिरनुष्टुप् । विनियोगः प्राग्वत् । ॐ पुण्यं नुद्रेवं कन्याञ्जनिमयक्ष
 त । सङ्मादेवः पूषा प्रेतो मुंचातुना मुत्तस्वाहा ॥ इति पूर्ववद्वायवित्या पूषाग्रय इदं नममेतित्यक्त्वा पूर्ववदमोहमस्मीत्यग्निपरिणी
 येममश्मानमित्यश्मानमारो हयेत् । ततो वधूर्वरुणाग्रिष्टान्नस्यार्हजानात्माभिमुखं शर्पकोणेन जुहोति । तदा वरः प्रजापतय इ
 तिरमृत्यास्याहं त्वुच्चार्य प्रजापतय इदं नममेतित्यजेत् । अन्नपरिणयनाश्मारो हणे नस्तः । ततो वरः । प्रत्यामुंचामीति द्वयोः सूर्यासा
 वित्रीसूर्यासावित्री आद्यानिष्टुपद्वितीयानुष्टुप् । शिखाविमोचने वि० । ॐ प्रत्यामुंचामिव रूणस्य पाशाद्येन त्वार्थं शतस्रित्तस
 दोधः । अतस्तु योर्नासुष्टु तत्संलोकैरिष्टां त्वांसहस्रत्यादधामि ॥ इति दक्षिणशिखां विमुंचति । ॐ प्रेतो मुंचामिना मुत्तः सुब्रह्मामुमु
 तत्करम् । यधुयमिन्द्रमीदुःशुभ्रासुभगासीति ॥ इत्युत्तरशिखां ॥ शिखावंधनाभावे न विमोकः । अथाग्नेरुदीच्यांसधतं जु
 ह्वरादीन्यश्विमादितो वच्चादक्षिणपादेन वरः क्रमेणाभ्युत्क्रामयेन्मंत्रैः । तत्र इष्यत्कपदीभवसामामनुव्रताभव । पुत्रान्विदावहैव
 हंसं संजुजरदष्टयः इति प्रथमं । ऊर्जो द्विषदीभवेत्यादिना द्वितीयं । रायस्योपायत्रिषदीभवेत्यादिना तृतीयं । मायोभव्याय चतु

गोविंदायैतिदक्षकर्मपूजेत् । विष्णवे० मधुसूदनायेतिद्वारभ्यां ऊर्ध्वधरोष्ठोपपूजेत् तत्रोर्ध्वोष्ठसांगुल्यमैःस्पर्शः । त्रिविक्रमायेतिओष्ठोमार्जयेत् ।
 दामनायेतिजल्मभिमंड्य श्रीधरायेतिवामकर्णस्थालयेत् । हृषीकेशायेतिदक्षपादंप्रक्षाल्य पवनभायायेतिवामपादंप्रक्षालयेत् । दामोदरायेतिमूर्धोर्ध्वं
 प्रोक्षेत् । संकर्षणायेतिऊर्ध्वोष्ठप्रोक्षेत् । वामुदेवायेतिदक्षनासापुटंप्रोक्षेत् । मधुम्नायेतिवामनासापुटंप्रोक्षेत् । अयंनासिकयोःस्पर्शोऽङ्गुष्ठ
 सर्वनीभ्याम् । अनिरुद्धायेतिदक्षनेत्रस्पर्शः । पुरुषोत्तमायेतिवामनेत्रस्पर्शःअंगुष्ठानामिकाभ्याम् । अधोक्षजायेतिदक्षकर्णस्पर्शः । नारासिंहाये
 शिवामकर्णस्पर्शःअंगुष्ठकनिष्ठिनाभ्याम् । तारभ्यामेव अच्युतायेतिनाभिस्पर्शः । जनार्दनायेतिहृदयस्पर्शस्तलेन उपेन्द्रायेतिमूर्धस्पर्शःपाणिना ।
 ह्रस्वहृदिदक्षशुक्रस्पर्शः श्रीकुम्भायेतिवामशुक्रस्पर्शःअंगुल्यमैरिति । मणवपूर्वकाणामेवनासांसर्वत्रोहः । केचनकेशपायसाहेत्याकारकाणिस्था
 दांवात्येवनामानिप्रयुजते । एवमाचमनविधायवक्ष्येदक्षिःपीतवाकरंप्रक्षाल्यदक्षकर्णंरुपेत् । अन्येऽपिप्रकाराः—त्रैवर्णिकीयत्रीमंत्रपादत्रयेण
 त्रिःप्रादयव्याहृतित्रयेणवा हस्तंप्रक्षाल्यदक्षिणकर्णस्पर्शःकार्यहस्तादयोविस्तरभिधानात्रसंगृहीताः इत्याचमनविचारः ॥

पवित्रलक्षणम् । चंद्रोदयेऽग्निः—‘उभयानामिकाभ्यांगुधार्येदर्भपवित्रके’ । मार्कण्डेयः—‘चतुर्भिर्दर्भपिजूलैर्भाक्षणस्यपवित्रकम् । एकैक
 म्यूनसुहिष्टवर्णेष्वप्यथाकमम्’ । समुत्सर्धसारेतु—‘सर्वेषांवाभवेद्वारभ्यांपवित्रंयत्रकुत्रचित्’ । भरद्वाजः—‘अत्रोक्तसंख्यपिजूलान्येकीकृत्य
 समंयथा । मूलातिदक्षिणोहस्तेधृत्याऽप्राप्यन्यपाणिना ॥ दक्षहस्तेनवद्वाममनुवर्त्यप्रदक्षिणम् । तथैवाग्नेणजावेद्वक्ष्येद्राष्ट्रंयथादद्वाम्’ । वृत्तग्रंथि
 लक्षणे हेमाद्रौभारुडे—‘अर्धप्रदक्षिणीकृत्यद्विधांपाशंप्रवेक्षयेत् । वैष्णवेनैवमार्गेणवृत्तमंथयिपवित्रके’ ॥ वैष्णवोमार्गःपञ्चाङ्गागः । ब्रह्मग्रंथिरपि
 तत्रैव—‘संस्तन्यवैष्णवमार्गाद्वाक्षमार्गचिसिधितम् । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्यब्रह्मग्रंथिःसञ्चर्यते’ ॥ कर्तुरभिमुखप्रदेशोब्रह्ममार्गः । द्राक्षे—‘मंत्रांवि
 नायुर्वयस्तरपवित्रमफलंभवेत् । तस्मात्पवित्रंमंत्राभ्यांधारयेदभिमंज्यच ॥ पवित्रंतेतुहस्तदिमंत्राद्विचयमस्यतु । प्रणवरत्नस्यमंत्रःस्यात्समस्ताव्याह

पदीभवेत्यादिनाचतुर्थं । प्रजाभ्यः पंचपदीभवेत्यादिनापंचमं । ऋतुभ्यः षट्पदीभवेत्यादिनाषष्ठं । सखासप्तपदीभवेत्यादिनासप्तमंराशिं । भवेत्यादेः सर्वत्रानुपंगः । ततः पूर्वस्थापितमुदकुंभं केनचिदानाथ्यतत्रस्थएववरः स्वशिरसावधूशिरः संयोज्य कलशस्य मुदकमादायादावात्मशिरः पश्चाद्बधूशिरः शीतिरस्त्वित्यादिपंचदशमंत्रैरभिरपिच्य स्वासने उपविश्याज्येन स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा इध्मसं ब्रह्महोमा विर्वहिपिपूर्णपात्रनिनयनांतं समाप्य विभूतिवदंगं कृत्वोचम इत्युपस्थाप्य पूर्वबद्धोत्तरीयांतौ तूष्णीं विस्मस्य दिनविवाहे सायं संध्यामुपास्य ध्रुवारुंधती सप्तर्षिप्रभृतीन्यध्यासहृष्टा जीवपत्नी प्रजाविदेय इति वधावाचयेत् । ततो वधूर्वाङ्मियमं विसृजेत् । रात्रि विवाहे सायं संध्यामनुपास्यैव ध्रुवादिदर्शनं । प्रदोषकालोपलक्षणमेतत् । तेन मेघादिना नक्षत्रादर्शने पितस्मिन्काले वाग्विसर्गः । उत्पातादिनाच्चदियानक्षत्रदर्शनेऽपि न विसर्गः । एतदादि विवाहाग्निमभिरक्षेत् । विवाहादारभ्य दंपती गृहप्रवेशनीयहोमोत्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा यावदक्षारालयणाशिनौ वलंकुर्वाणावधः शायिनौ ब्रह्मचारिणौ स्याताम् । ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपतिकया जीवप्रजाया गृहपतारान्निवसेताम् । ग्रामांतरे गंतव्ये यद्यंतरावासः स्यात्तदायं विधिः । स्वग्रामविवाहे होमः ॥

अथ गृहप्रवेशनीयहोमः ॥ ॥ अयं च गृह्यकृता प्रयाणविधेरनंतरमुक्तत्वात्समाख्यावशाच्च विवाहदिने दिनांतरे वा स्वगृह एव गत्या कर्तव्य इति मुख्यः कल्पः । इदानीं शिष्टास्तु श्वशुरगृह एव कुर्वति । अत्र यथाचारं व्यवस्था । प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् ॥

अथ प्रयोगः ॥ ॥ वरः स्वगृहे देशकालौ संकीर्त्य मम विवाहाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृहप्रवेशनीयहोमं करिष्ये । इत्यादिसंकल्प्य स्थंडिलकरणाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतं कृत्वा श्वशुरगृहे विवाहहोमानंतरमेव तत्करणे तु अग्नेः स्थापितत्वात्संकल्प

मात्रं कृत्वा प्रत्यगग्नेः स्वदक्षिणे देशे प्राग्भीममुपरिलोककमानडुहं च मां स्तीर्य तस्मिन्वधूपुषु प्रवेक्ष्य तयान्वारब्धो गृहप्रवेशनीय होमे देव
तापरिप्रहार्थमन्त्राधानं करिष्ये इति संकल्प्य अस्मिन्नन्त्राहिते ग्राचित्यादि च क्षुणी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा सूर्यासावित्रीं चतुर्वारं माज्येन
शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्त्वा व्याहृतिभिरग्नौ समिधा वाधाय परिसमूहं नगदिकुर्यात् । तयान्वारब्ध इमा धानाद्याज्यभागं तंकृत्वा
आन. प्रजामिति चतसृणां सूर्यासावित्री सूर्यासावित्री प्रथमा जगती द्वितीया त्रिष्टुप् तृतीया चतुर्थ्या वनुष्टुभौ गृहप्रवेशनीयप्र
धानाज्य होमे वि० । ॐ आनः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजसूयसर्मनस्वर्पुमा । अर्दुर्मगलीः पतिलोकमाविशुशानो भवद्विपदुश
चतुर्णपदेऽस्याह ॥ सूर्यासावित्र्या इदं नमम । ॐ अघोरचक्षुरपतिभ्ये धि शिवापशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूदेव कां मास्यो नाशं
नो भयद्विपदुशं चतुर्णपदेऽस्याह ॥ सूर्यासावित्र्या ॥ सूर्यासावित्र्या ० । ॐ इमां त्वमिदं मीढः सुपुत्रा सुभगा कृणु । दशं स्यापुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृ
षिस्वाहा ॥ सूर्यासावित्र्या ० । ॐ सुमन्त्रीभ्यश्च भयसुमन्त्रीभ्यश्च भग । ननोदरि सुमन्त्री भवसुमन्त्री आर्धे देवपुस्वाहा ॥ सूर्या
सावित्र्या ० । समं जं स्तित्यस्य सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् दधिप्राशने आज्यशेषेण वाहदयां जने वि० । ॐ समं जंतु विश्वे देवाः समा
पोहदयानिनौ । संमार्तरिभ्यः संधाता समुदेष्टुं दधातुनौ । इत्यनेन सकृत्पठितेन सकृत्प्राश्यपत्नीमपि प्राशयेत् । हुतशिष्टाज्येन वास्व
स्पदयाश्च हृदयां जनं कार्यम् । हस्तं प्रक्षाल्याज्येन स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य पतिपुत्रपतीभिः कृतनीराजनोदं पती द्विजाशियोग्य
हीत्यामुदितौ तिष्ठताम् । अत्र विशेषमाहाचार्यः—अर्धरात्रे व्यतीतेतु परेद्युः प्रातरे वहि । गृहप्रवेशनीयः स्यादित्यज्ञविदो विदुः ॥
इति । ततो विनाहा द्वितीयाहं पती अप्सरो गंधर्वा भूत्वा महोदरां तृतीयाहं स्वाहा भूत्वा कालिकां चतुर्थीहं मानवा भूत्वा शां करीमा

वाहनादिभिः पूजयेताम् । गृहप्रवेशनीयांते पूर्वोक्तत्रिरात्रादिकालव्रतंचरित्वा विवाहकाले वध्यापरिहितं वासः प्रक्षाल्य सत्येनोत्त
भिताभूमिरित्यादि सूक्ताख्यसूर्यापाठतोऽर्थतश्च ज्ञानतेज्राह्मणाय वरोदधात् । ततो व्रतसंपूर्त्यर्धथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयित्वा स्व
स्तिभवंतो ब्रुवंत्विति तानुक्त्वा ॐ स्वस्तीति तैर्वाचयेत् ॥ इति गृहप्रवेशनीयहोमः ॥ ॥ ४३ ॥

पेरिणीदानम् ॥ ॥ अथ विवाहाच्चतुर्थदिनरात्रौ तत्र भद्रादिसंभवे दिनएव वा शिष्टाचारप्राप्तं वरमात्रे तत्समायैवापेरिण्याख्य
शुद्धपोडशवंशशूर्पयुतमहावंशपात्रदानं कार्यं कन्यादानम् । सवस्त्रफलतां वूलंदपत्योर्वशवर्धनम् । पेरिण्याख्यं वंशपात्रंपक्वाक्षैः प
रिपूरितम् ॥ करकैरुद्रसंख्याकैः सुवर्णपरिपूरितैः । एतावदैरिणीरूपं कर्तव्यं किल सूरिभिः ॥ एवं संपाद्य कन्यादाता सभायोंदश
कालौ संकीर्त्य विवाहस्य संपूर्णफलप्राप्तये वरस्य तत्पितृमात्रादीनां तत्पक्षीयाणां च यथाविभवं वस्त्रादिभिः पूजनमहं करिष्ये इति संक
ल्प्य वरतरपितृमातृभ्रात्रादिभ्यः क्रमेण यथाविभवं षट्पटीदुकूलवस्त्रादिदत्त्वा पुनस्तिथ्यादिसंकीर्त्य ममोमामहेश्वरप्रीतिद्वारा क
न्यादानफलसंपूर्णतायै वंशभिवृद्धये च पेरिणीपूजनं वरमात्रे पेरिणीदानं च करिष्ये । पेरिणित्वमुमादेवी महेशोगिरिजापतिः । अत
स्त्वां पूजयिष्यामि पेरिणीं सर्वकामदाम् ॥ सवस्त्रांच सदीपांच शूर्पः षोडशभिर्युताम् । वरमात्रे प्रदास्यामि कन्यादानस्य सिद्धये ॥
इति संकल्प्य महावंशपात्रे उमामहेश्वरौ षोडशोपचारैः पूजयित्वा वंशपात्रं वरमात्रे दत्त्वा मंत्रान् पठेत् । वंशो वंशकरः श्रेष्ठो वंशो वंश
समुद्भवः । अनेन वंशदानेन तुष्टो वृद्धिं करोतु मे ॥ वंशपात्रमिदं पुण्यं वंशजातसमुद्भवम् । वंशानामुत्तमं दानमतः शान्तिप्रयच्छ
मे ॥ वंशपात्राणि सर्वाणि मया संपादितानि वै । उमाकांता यदत्तानि मम गोत्राभिवृद्धये ॥ वंशवृद्धिं करंदानं सौभाग्यादिसमन्वि

तम् । वरत्रेणाच्छादितं पूगफलह्रैमसमन्वितम् ॥ सर्वपापक्षयकरं नानाद्रव्यं सुपूरितम् । दानानामुत्तमं दानमतः शान्तिप्रयच्छमे ॥
इति । ततः कन्यां वरपितृमानुत्संगयोः पृथगुपवेश्य पृथक्प्रार्थयेत् । अष्टवर्षातिर्यं कन्यापुत्रवत्पालितामया । इदानीं तव पुत्राय
दत्तास्ते न पाल्यताम् ॥ इति । वरमात्रावधूमात्रादितत्पक्षमुवासिनीभ्यः सकंचुकक्षुद्रवंशशूर्पवायनदानादिवध्वाकारणीयमित्या
द्याचारप्राप्तं यथाचारं श्रेयम् । इदं मरिणीपूजादिवधूपितृमातृभ्याममुक्तवद्भ्यां कृत्वा भोजनं कार्यम् ॥ इति श्रीनारायणभट्टकृते प्रयो
गरलेपेरिणीपूजादिचतुर्थदिनकृत्यम् ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥

[आग्नीर्चनमंत्राः ॥ ॐ अविधवा भववर्षाणि शतं साधंतु सुव्रता । तेजस्वी च यशस्वी च धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ जनयद्दु
हपुत्राणि माचदुःखं लभेत्कचित् । भुतं तिस्रो मपानित्यं भवेद्भर्मपरायणः ॥ अष्टपुत्रा भवत्यं च सुभगा च पतिव्रता । भर्तुश्चैव पितुञ्चा
मुद्वेदयानं दिनीसदा ॥ इन्द्रस्तु युयुधेद्राणां श्रीधरस्त्ययुधाश्रया । शंकरस्त्ययुगांगैरीतद्भर्तुरपि भर्तारि ॥ अत्रैर्यथानुसूया स्याद्दुःसिद्ध
स्याप्यरुन्धती । कौशिकस्त्ययुधासती तथात्यमपि भर्तारि ॥ ध्रुवैर्धियो व्यामयि मर्हत्वा दादृहस्पतिः । मया पत्यां प्रजावती संजीव
शरदः शतम् ॥ ॐ प्रसुगमंता धियसानस्य सदा णिर्वरो भिर्वरा अभिपुत्रसीदतः । अस्माकमिन्द्र उभयं जुजोपतियत्सोम्यस्यांधसो
तदिन्मैच्छन्सुहृदो येषु पृष्टं पत्रो यज्जानं पित्रो रधीयति । ज्ञायापतिवहति युगुनां समत्पंसिद्धद्रोवहंतुः परिकृतः ॥ तदिदं सधस्थं

१ अष्टवर्षे तत्र गृह्णावर्तमानवत्सरोद्धो भावपितरश्चात्राद्युत्संगोपवेशने इदानीं च तव आगत्यादियायाययमूढम् ।

मभिचारुदीधयगात्रोयच्छासन्त्यहंतुनधेनवं । मातायन्मन्तुर्थयत्पय्याभिवाणस्यसप्तधातुरिज्जनः ॥ प्रवोच्छोरिरिचेदेवयुष्प
 दमेकोरुद्रेभिर्यातितुर्वाणः । जरावायेष्वमृतपुदावनेपरिवृज्रमैभ्यःसिचतामधु ॥ निधीयमानमपगृह्णमप्सुप्रमेदवानात्रतपाउ
 धाच । इन्द्रोविद्वाअनुहित्याचक्षतेनाहमेअनुशिशृआगाम् ॥ अक्षेत्रविक्षेत्रविदंध्यप्रादसप्रतिक्षेत्रविदानुशिष्टः । एतद्वैभद्रम
 नुशासनस्योतस्तुतविदत्यंजसोनाम् ॥ अद्येदुप्राणीदमेमश्विमाहापावृतोअधयन्मातुरुधः । एमेनमापजारिमायुवानमहलन्धसुः
 समनोवभूय ॥ एतानिभद्राकलशक्रियामकुरुश्रवणददतोमघानि । दानइद्वैमघवानःसोअस्त्ययंचसोमहृदियंचिमि ॥ ॥
 ॐ कर्निकदज्जनुपप्रब्रुवाणइयतिवाचमरितेवनावम् । सुमंगलश्चशकुनेभयासिमात्वाकाचिदभिमाविश्व्याविदत् ॥ मात्वाइये
 नउद्वधीन्मासुपणोमात्वाविदुदिपुमान्वीरोअस्ता । पित्र्यामनुप्रदिशंकर्निकदत्सुमंगलोभद्रवादीवेदह ॥ अवक्कन्ददक्षिणतोर्ग
 हाणसुमंगलोभद्रवादीशकुते । मार्तःस्तेनईशतमाधशंसोवहृदमेमविदथेसुवीराः ॥ प्रदक्षिणिद्रुभिर्गुणंतिकारयोवंप्रोवदतक्रतु
 थाशकुंतयः । उभेवाचौयदतिसामगाइगायत्रचत्रैष्टुभंचानुराजति ॥ उद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसर्वनेपुशंससि ।
 वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यासुर्वतोःशकुनेभद्रमावेदविश्वतोःशकुनेपुण्यमावद ॥ उवाचदंस्त्वंशकुनेभद्रमावेदतप्यीमार्सीनः
 सुसतिचिकिद्धिनः । यदुत्पत्तन्वदसिकर्करिथथावहृदमेमविदथेसुवीराः ॥] इत्याशीर्भन्नाः ॥

अथदेवकोत्थापनमंडपोद्गासनविधिः ॥ तत्रकालः—समेचदिवसेकुर्याद्वेवकोत्थापनंवुधः । पष्टचविपमनेष्टमुक्त्वा
 पंचमसप्तमौ ॥ समेषुपष्टविपमेपुपंचमसप्तमातिरिक्तदिननात्रेष्टमित्यर्थः । उक्तकालेमंडपांतःसपत्नीकःस्वासनेउपविश्याचम्यप्रा

णानायम्यदेशकौलंसंकीर्तनादिकुर्या
 ल्य सचदेवताः प्रत्यहं उपजयित्वा ॐ उर्तिष्ठन्नक्षत्राणस्पते देवयन्तस्त्वमहे । उपप्रयन्तु मूर्तः सुदानव इन्द्रप्राश्रभवा सचा ॥ अभ्यारु-
 मिदद्रयो निषिक्तं पुष्करं मेधु । अतस्तस्य विसर्जने ॥ इति विसृज्य भगवत्यादीनां मण्डपांस्तैलाभ्यंगोदृतनोष्णोदकस्नानानि कारयि-
 त्वाग्नेयनसूत्रमुन्मुस्य स्वस्तियाचनं कुर्यात् । ततो द्विजैरभिषेकः कार्यः । अभिषेकांतं पुरोधास्तच्छास्त्रादिवंशपात्रे निधाय तदुपरि प्रक्षि-
 मेतेनानुमंत्रयेत् प्रतिचेति चेत्येतद्वै सवस्वस्त्ययनं यत्प्रोतिचेति चेति तद्योस्य प्रियः स्यात्त-
 स्ति नद्वां जलिरस्मद्गोत्रे पदसु पदसु मासेषु दोभनमस्त्विति द्विजान्प्रार्थयेत् । इति ब्राह्मणं पठेत् । एवं त्रिः कुर्यात् । ततः कर्ता स्वश्चिर-
 क्षिणादिना पूजयित्वा तदाशिषो मंत्रोक्ता गृहीयात् इत्यादि देशकुलाचारानुसारेण कार्यम् । इति नारायणभट्टकृतप्रयोगरत्ने देव-
 कोत्थापनादिप्रयोगः ॥ ६३ ॥

अयमध्याः प्रथमगृहप्रवेशः ॥ ॥ यधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पंचमकेतया हि । द्वितीये केषां च चतुर्थे केषां च वियोगान-
 यदुःखदः स्यात् । लक्षः—स्वभग्नपुरप्रवेशे देशानां विभुवेतयोद्वाहे । नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्विचारणानास्ति । मांडव्यः—
 नित्यथानेन गृहे जीर्णोपरादानां तु संस्तु । यधूप्रवेशे मांगल्येन मांडव्यगुरुशुक्रयोः ॥ ज्योतिः प्रकाशे—यामेशु क्रान्वोढायाः सुखं वा-
 निश्च दक्षिणे । धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्पनाशः पुरः स्थिते ॥ नवोढायास्तु नैधव्यं यदुष्कं संस्तु लेभ्युः । तदेयं विभुर्धैज्ञेयं केवलं तु द्विरा-
 ॥ ६३ ॥

गमे ॥ पूर्वतोभ्युदितेशुक्रेप्रयायाद्दक्षिणां परे । पश्चिमाभ्युदितैवैयायात्पूर्वोचरेदिशौ ॥ तथाभाद्रपदमासमारभ्यपूर्वादिमु-
ल्यदिक्षुप्रतिदिशं मासत्रयं कृपादंशेयम् । चैत्रमारभ्यपूर्वाद्यष्टदिक्षुमुख्यदिशिमासद्वयं विदिक्ष्वेकमासक्रमेण कंटकं जानीयात् ।
इदं द्वयमासं तरेन वधूगमने वर्ज्यम् । नियतकालेपिकदाचिन्निषेधमाहर्गः—अतीपाते च संक्रांतौ ग्रहणे वैधृतावपि । श्राद्धं वि-
ना शुभं नैव प्राप्तकालेपि मान्यः ॥ तथा—अमासं क्रांतिविष्ट्या दौमासकालेपि नाचरेत् ॥ इति । 'ॐ इह प्रियं ग्रजयति समृद्धता
मुस्मिन्नुद्गारं हृत्पत्याय जागृहि । पुनापत्यात्तन्वं । संसृज स्वाधा जिघ्रीं विदथु मावदाथः ॥ इति वधूदृंहं प्रवेद्य सवधूको वरोगणपतिल-
क्ष्मीचयथाचारं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा विप्राशिषो गृहीयात् । (नवोढानिवासविचारः) विवाहात्प्रथमैपौपे आपाढे चाधिमासके ।
भर्तुर्गृहेयसे न्नखी चैत्रे तात गृहे तथा । इति वधूदृहगमनविधिः ॥ ६३ ॥

अथ विवाहे आशौचादिप्राप्तौ निर्णयः ॥ विधिवत्कृते कन्यावरणे त्रिरात्रादि व्रतसमाप्तिपर्यंतं मध्ये आशौचाप्राप्तात्तदपोहस-
द्यः शौचं विधीयत इति चंद्रिकाकार आह । तत्र याज्ञवल्क्यः—दाने विवाहे यज्ञे च संश्रामे देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौ-
चं विधीयते ॥ इति । दातुर्वरस्य कन्यायाः सद्यः शौचं विधीयत इत्यर्थः । बृहस्पतिः—विवाहोत्सवयज्ञे पुत्रं तारा मृतसूतके । पूर्वसंक-
ल्पितार्थे पुनर्दोषः परिकीर्तितः ॥ प्रद्विंशन्मते—विवाहोत्सवयज्ञे पुत्रं तारा मृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥

१ उद्वाहात्प्रथमे शुचीयदिवसे ऋतुर्गृहे कन्याराह न्यात्तज्जननी क्षये निजतनुं ज्येष्ठेपतिज्येष्ठकम् । पौषे च धशुरं पतिं च मल्लिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठं-
ती पितरं निहतं भयं तेषामभावे भवेत् ।

विष्णुः—प्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेक्षोमेऽर्चनेजपे । प्रारब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकम् ॥ प्रारंभश्चतेनैवोक्तः—प्रारंभोवरणंयज्ञे
संरूप्योऽतस्तत्रयोः । नांदीमुखविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रिया ॥ इति । नांदीमुखाविध्यावरणकत्वेधिकउक्तः—एकविंशत्यह
यज्ञेविवाहेदशावसराः । त्रिपट्टचौलोपनयनेनांदीश्राद्धंविधीयते ॥ इति । तेनएकविंशत्याद्यहरतःपातियथायज्ञादिभवतितथा
आमयकेयज्ञादौपूर्वनांदीश्राद्धंकुर्यादित्यर्थः । प्रारंभाभावपिकन्यायाअर्घ्यत्वंसंनिहितलग्नान्तराभावेचहोमादिपूर्वकंविष्णुर
नुत्तामाह—अनारब्धयिश्चुष्यर्थकूष्मांडैर्जुहुयाद्धृतम् । गांद्यात्पंचगव्याशीततःशुद्धयतिसूतकी ॥ इति । उपकल्पितचहुसंभा
रस्यापिसंनिहितलग्नान्तराभायेनसंभारधाराशकावाशौचाभावमाहविष्णुः—नदेवप्रतिष्ठाविवाहयोःपूर्वसंभृतयोरिति ॥ ॥
अथविवाहकालेकन्यामनुमतीचेत्तत्राहयज्ञपार्थः—विवाहेविततेतत्रेहोमकालउपस्थिते । कन्यामनुमतीदृष्ट्वाकथंजुर्वीतयान्नि
कः ॥ स्नापयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि । गुंजानामाहुतिहुत्वाततःकर्मणियोजयेत् ॥ आहुतिमंत्रस्तैत्तिरीयशास्त्रा
यां—गुंजानःप्रथमंमनस्तत्त्वायसवित्ताधियः । अग्निज्योतिर्निचाय्यपृथिव्याअध्याभरत् ॥ इति । यद्वा—विवाहहोमेप्रकां
तेयदिकन्यारजस्वला । त्रिरात्रंदंपतीस्यातांपृथक्शय्यासनाशनौ ॥ चतुर्थेहनिःस्नातौतस्मिन्नग्नौयथाविधि ॥ इति । जुहुयाता
मितिशेषः । इतिविवाहेआशौचरजोदोषादिनिर्णयः ॥ ६३ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥

॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥

अन्येव्यशुभक्राण्डेपुष्टयोगादिसंभवे । चिदाहेचापिदंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ तस्यदोषस्यशांत्यर्थपुनर्ववाह्यमिष्यते । अयनं
 चोत्तरंश्रेष्ठंयथैतत्तुविशेषतः ॥ आपाढमार्गशीषादौवज्यंशेषाःशुभाचहाः । विवाहोक्तर्क्षतिथ्यंशराशिवारशिवादिवर्गजाः ॥ कर
 णायोगसंज्ञानिग्रहगोचरयोगकाः । तस्मिन्विवाहसमयेशुभदाश्चतथैवहि । पूर्वोक्तपूर्वरात्रौचविवाहःशुभदोभवेत् । इति ॥ ६३ ॥

अथद्वितीयादिविवाहविधिः ॥ तत्राधिवेदनीयाआहयाज्ञयत्व्यः—सुरापीव्याधिताधूतार्वाध्यार्थभ्यप्रियंवदा । स्त्री
 प्रसूध्वाधिवेत्तव्यापुरुषद्वेपिणीतथा ॥ अधिविद्वानुभर्तव्यामहदेनोन्यथाभवेत् ॥ अधिवेत्तव्या तदुपरिख्यंतरंकर्तव्यमित्यर्थः ।
 आपस्तंबः—धर्मप्रजासंपन्नेदोरनान्यांकुर्वतेति । अधिवेदनेप्रतीक्षाकालंमनुराह—यंघ्याष्टमेधिवेत्तव्यादशमेतुमृतप्रजा ।
 एकादशेस्त्रीजननीसद्यस्त्यप्रियवादिनी ॥ इति । संग्रहे—अप्रजादशमेवपेस्त्रीप्रजांद्वादशेत्यजेत् । मृतप्रजापंचदशसद्यस्त्य
 प्रियवादिनीम् ॥ रत्यर्थेतुयियाहांतरेविशेषः—एकामुक्तकन्यकामार्थमन्यालब्धुंयइच्छति । समर्थस्तोपयित्वाथैस्त्वन्यारन्यां
 समुद्रहेत् ॥ याज्ञयल्क्यस्तु—आज्ञासंपादिर्नोदक्षाधीरसूंप्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणंस्त्रियाः ॥ सद्य
 नोधनतृतीयांशमधनोऽशनाच्छादनात्मकभरणंदाप्यइत्यर्थः । यात्वेतावताऽपरितुष्टागृहाग्निर्गच्छेत्तांप्रत्याहमनुः—अधिविज्ञा
 तुयानारीनिर्गच्छेद्रोपितागृहात् । सासद्यःसंनिरोद्धव्यात्याज्यावाकुलसंनिधौ ॥ इति । बहुभार्योज्येष्ठयैवसहर्भमसपत्नीकसा
 ध्यंकुर्यादितिहेमाद्रौकात्यायनः—अग्निशिष्टादिशुश्रूपांवहुभार्यःसवर्णया । कारयेत्तद्बहुत्यंवेज्येष्ठयागर्हितानचेत् ॥ इति ।
 शिष्टशुश्रूपा आतिथ्यादिपूजा । साचपत्नीसंपाद्यधर्ममात्रोपलक्षणार्था । गर्हिताधर्मयोग्यत्वापादकपातित्यादिदोषवतीनचेदि

त्वर्थः । तादृशीचेन्नतया किंत्वेनैवधिषयाकनिष्ठयापिकारयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः—सत्यामन्यांसवर्णाधार्यार्थमकारयेत् । सव
 र्णासुविधौधर्म्येष्टयानविनेतरा ॥ आन्यां सवर्णां । इदंवाधानेसहाधिकृतानेकभार्याविषयम् । अनधिकृतायास्तुप्रसक्त्य
 भावएव । तत्रापिकेवल्लक्ष्यर्थमाज्यावेक्षणादियजमानौदुर्वरीसन्मानवेदेकैवसवर्णयाज्येष्टयाकारयेत् । पत्नीसंनहनादितुकर्तु
 संस्कारकंसहाधिकृताभिःसर्वाभिरित्यादिमीमांसामांसलमनसांसुविज्ञानम् । स्मार्ताग्निसाध्येतुकर्मणि सर्वासांसहाधिकारः ।
 प्रथमविद्याहोमावेवापरविद्याहोमाविधानात्तदसंभवेग्निद्वयसंसर्गविधानाच्च । अतस्तत्राप्युक्तएवकर्मसुकर्तृविवेकः । द्वितीया
 दिविद्याहेअग्निनियममाहोमायकाल्यायनः—सदारोन्यान्पुनर्दारादुद्धोदुंकारणांतरात् । यदीच्छेदग्निमान्कुर्वन्कहोमोस्यविधी
 यते ॥ स्वाग्नावेवभवेद्धोमोलौकिकेनकदाचन ॥ इति । अयंचनियमःसंभवे । ग्रामांतरादावसंभवेतुलौकिकाग्नौहुत्वातयोर्न्या
 कालंवश्यमाणःसंसर्गविधिःकार्यः । अत्रद्वितीयादिविवाहेजीवत्पितृकोपिस्वयमेवनादीश्राद्धंकुर्यात् ।—नादीश्राद्धंपिताकुर्या
 दाद्येपाणिग्रहेपुनः । अतर्ज्यप्रकुर्यात्तस्वयमेवतुनादिकम् ॥ इतिस्मृतेः । तत्रपितृवर्गविहायमातृमातामहवर्गयोःकुर्यात् । मात
 रिजीयत्प्रांमातामहवर्गस्यैव । तस्मिन्नपिजीवतिद्वारलोपाद्वृद्धिश्राद्धलोपएव । सोपिसाग्निकश्चेद्भ्यःपितादद्यात्तेभ्यःस्वयमेवद
 द्यात् । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यःकुर्वीतसाग्निकइतिवचनात् । अन्यःअसाग्निकोपिपितृदेवताभ्योदद्यात् नतुलोपः । वृद्धौतीर्थे
 चसंन्यस्तेतातेचपतितेसति । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंमुतः ॥ इतिमैत्रायणीयपरिशिष्टादित्यादिरसत्कृतेत्रिस्थलीसे

तीत्यथा' ॥ पृथ्वीचंद्रोदये—'धृतं पवित्रं कर्मातिमर्थिमुक्तत्वात्तत्त्यजेत्' । हेमपवित्रप्रशंसा—'सर्वाण्येव पवित्राणि कुशकाशमयानि च । तानि हेमपवित्रसकलानां हंति यो हरीम्' इति । इदं च शास्त्रीयपंचगुंजारूपमायमानेन पोहशमापमिव (अशीतिगुंजात्मकं) ब्रह्ममंथियुतं धारयन् न्यूनाधिकमिति प्रमाणविदः ॥ इति पवित्रलक्षणसंक्षेपः ॥

प्राणायामविचारः । माधवीपेहृहस्यतिः—'बद्धासनं नियम्यासून्सुखाचर्ष्यादिकृततः । संनिमीलितहृद्ग्रौणीप्राणायामं समभ्यसेत्' ॥ योगीयाज्ञवल्क्यः—'कुंभकः पूरको रेच्यः प्राणायामश्चिलक्षणः । नासिकाकुट्टञ्छ्वासोभ्माद्यः पूरकश्चर्यते ॥ कुंभको निश्चलश्चासौरिच्यमानस्तु रेचकः' इति । कृष्णभट्टीयैः संग्रहे—'दशप्रणवसंयुक्तां गायत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायतभाणः प्राणायामः सञ्चर्यते' । समव्याहतीनामादौ तस्मै सावित्र्या आद्यावेक इत्यष्टप्रणवाः शिरसा आद्यावत्ते चैकैक इति द्वाप्रणवा शेषाः । स चैरथम्—प्रणवस्य परब्रह्मकपिः परमात्मा देवता देवी गायत्री छंदः ॥ सामानां व्याहतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगोतमात्रियसिपिकरूपयाक्रमयः अग्निवाय्वादित्यहृदस्यतिवरुणद्रविश्वदेवा देवताः गायत्र्युष्णिगानुष्टुप् हवीषं जिह्मिष्टुब्जगत्यरुद्रांसि ॥ गायत्र्या विश्वामित्रकपिः सविता देवता गायत्री छंदः ॥ गायत्रीशिरसः प्रजापतिर्कपिः ब्रह्माग्निवाय्वादित्या देवताः यजुः रुद्रं दः । प्राणायामो विनियोगः । सर्वांगुलिभिस्तर्जनीमध्यमाङ्गानि कान्गुलिभिर्वानासां धृत्वा दक्षिणेन वायुमाकृष्य रोधयेत् ॐ भूः ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ महः ॐ जलः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ वसतिवर्गैरेष्यं प्रचोदयात् ओमापो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् इति सप्रणवसमव्याहृति गायत्रीशिरसिः पठित्वा वाचनासया वायुं विसृजेदिति प्राणायामः । विशेषविचारोऽन्यत्र मद्गानि वंधेयुद्रष्टव्यः । इति प्राणायामः ॥

ब्राह्मणाऽनुज्ञा । ब्राह्मणाननुज्ञाप्य कर्मोऽऽरभेत । बौधायनः । येन ब्रह्मब्रह्मणाः संति ताननुज्ञाप्य कुर्वीत यत्करीत्यात्समद्वमेवाऽस्य तदिति । यद्यत्कर्म करोति तच्च ब्राह्मणाऽनुज्ञापूर्वकं कर्तव्येत्सामं भवतीत्यर्थः इति विचारण्याः ।

तौविस्तरोज्ञेयः । द्वितीयादिविवाहकालविशेषपञ्चकःसंग्रहे—प्रमदाभृतवासरादितःपुनरुद्वाहविधिर्वरस्यच । विषमेपरिवत्सरेशु
भोगुल्लेचापिमृतिप्रदोभवेत् ॥ जीवत्यांजुपूर्वपन्थाद्वितीयादिविवाहेनायंकालनियमः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥

अथतृतीयमानुषीविवाहस्यनिषिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्येऽर्कविवाहविधिः ॥ तृतीयानिषेधमाहमात्स्येकश्रवणः—तृतीयांमानुषीं
नैवचतुर्थीयःसमुद्भवेत् । पुत्रपौत्रादिसंपन्नःकुटुंबीसामिकोज्ज्वलः । उद्भवेद्रतिसिद्ध्यर्थतृतीयांनकदाचन । मोहादज्ञानतोयापिय
दिगच्छेत्सुमानुषीम् । नश्यत्येव न संदेहो गस्त्यवचनं यथा ॥ अन्यत्रापि—तृतीयांयदिचोद्वाहेत्तर्हि साविधवा भवेत् । चतुर्थीदि
विवाहार्धतृतीयैकसमुद्भवेत् ॥ आदित्यदिवसेवापिहस्तक्षेयायानैश्वरे । शुभेदिनेवापूर्वाह्णिकुर्यादर्कविवाहकम् ॥ देयादिब्रह्मपुरा
णोद्दिशतम्—ग्रामाद्याच्यामुदीच्यांयामुपुष्यफलसंयुतम् । परीक्ष्ययत्नतोषस्तात्स्थंडिलादियथाविधि ॥ व्यासः—स्नात्वालङ्क
तयासास्तुरचगांधादिभूषितम् ॥ सपुष्पफलशालैकमर्कशुल्मसमाश्रयेत् ॥ सुलक्षणोन संयुक्तमर्कसंस्थाप्ययत्नतः ॥ अर्ककन्याम
दानार्थमाचार्यकल्पयेत्पुरा ॥ अर्कसंनिधिभागलतत्रस्वस्त्यादियाचयेत् । नांदीश्राद्धं हिरण्येन अष्टवर्गान्प्रपूजयेत् ॥ पूजये
न्मधुपर्कणनरंविप्रस्वहस्ततः । यज्ञोपवीतंयस्त्रचहस्तकर्णादिभूषणम् । उष्णीषगंधमाल्यादिवरायासैप्रदापयेत् ॥ स्वशाखोक्तम
कारेणमधुपर्कसमाचरेत् । ब्रह्मपुराणे—यथाविधीत्यस्यानंतरं—कृत्वाकर्कपुरतस्तिष्ठन्मार्गार्थेत्तद्विजोत्तमः ॥ त्रिलोकवासिन्ससा
भ्यल्लाययासहितोरवे । तृतीयोद्वाहजंदोषंविचारयसुखंजुह ॥ तत्राभ्यारोप्यदेवशंखाययासहितंरविम् । वस्त्रैर्माल्यैस्तथागंधैस्तन्मं
त्रेणैवपूजयेत् ॥ तन्मंत्रेणआहुत्प्येनेत्यादिना । अन्यत्रापि—श्वेतवस्त्रेणसंवेष्टयथाकार्पासतंतुभिः । गंधपुष्पैःसमभ्यर्च्यताहिंनै

रभिपिचयेत् । शुद्धैरनंतुनैवेद्यतां बृहत्चसमर्पयेत् ॥ व्यासः—अर्कप्रदक्षिणं कुर्वन् जपेन्मंत्रमिमं बुधः—मम प्रीतिकरायेयं मया स
 द्रापुरातनी । अर्कजात्रह्यणासुष्टाभस्माकं प्रतिरक्षतु । पुनः प्रदक्षिणी कुर्यान्मंत्रेणात्वेन मंत्रं वित् ॥ नमस्ते मंगले देवि नमः
 सवितुरात्मजे । आहि मां कृपया देवि पत्नी त्वमहं गता ॥ अर्कत्वं ब्रह्मणा सुष्टः सर्वप्राणिहिताय च । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्री
 तिवर्धनः ॥ दृतीयोद्वाहजं प्रापं मृत्युं चाश्रयिताशय । ततश्च कन्यावरणं त्रिपुरं पुरुलमुद्धरेत् । आदित्यः सविता चार्कः पुत्री पौत्री च
 नञ्जिका । गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोकैः किंमाचरेत् ॥ मुहूर्तं केनिरीक्षेत्स्वस्ति सूक्तमुदीरयन् । आशीभिः सहितैः कुर्याद्चार्यं प्रमु
 रैर्द्विजैः ॥ अधाचार्यैः समाह्वयविधिना तन्मुखाह्वताम् । प्रतिगृह्यततो होमं गृह्योक्तविधिनाचरेत् । आचार्यस्य दानमंत्रमाह व्यासः—
 अर्कं कन्यामिमां विप्रयथाया किं भूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तु भ्यं दत्तां विप्रसमाश्रयइति । अंजल्यक्षतकर्माणि कृत्वा कंकणपूर्वकम् ।
 यायात्पंचावृतं सूत्रेतावदकं प्रवेष्टयेत् ॥ स्वयात्सोकेन मंत्रेण गायत्र्या वा ध्याजयेत् । पंचीकृत्य पुनः सूत्रं रंकेधेयभातिमंत्रतः ॥ बृह
 त्सामेति मंत्रेण सूत्रं रंकां प्रकल्पयेत् । अर्कस्य पुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥ कुंभांश्च निक्षिपेत्पश्चाद्वाग्नेयादिचवेष्टयेत् ॥ सवखं
 प्रतिकुंभं चात्र सूत्रेण ववेष्टयेत् ॥ हरिद्रागंधसंयुक्तं पूजयेच्छीतलजलं । प्रतिकुंभं महाविष्णुं संपूज्य परमेश्वरं ॥ पाद्याद्व्यादिनि
 वेद्यांतं कुर्यात्तान्नेयमंत्रं वित् ॥ अत्र होमप्रकारः दौनिकेन दर्शितः—दृतीयस्थी विवाहे च संप्राप्ते पुरुषस्य तु । अर्को विवाहं वक्ष्यामि
 दौनिको हं विधानतः ॥ अर्कं संनिधिभागत्वात् तत्र स्वस्त्यादिवाचयेत् । नांदी श्राद्धं प्रकुर्वीत स्थंडिलं च प्रकल्पयेत् । अर्कमभ्यर्च्य सौर्या
 चमो धूपपाक्षतादिभिः ॥ सौर्यासूर्यदेवत्वया आकृष्णेनेत्यादि क्रवा । स्वयं चालं कृतस्तद्ब्रह्मस्वभावादिभिः शुभैः ॥ अर्कस्यो

स्तरदेशेतुसमन्वारब्धएतथा । एतथाअर्ककन्यथा । उल्लेखनादिकंकुर्यादाधारांतमतःपरम् । आज्याहुतीश्चजुह्यात्संगोभिरन
 यंकया ॥ यस्मैत्वाकामकामायेत्येतयर्चाततःपरं । व्यस्ताभिश्चसमस्ताभिलतश्चस्विष्टकृद्भवेत् ॥ परिपेचनपर्यंतमयाश्चेत्यादिकंक
 मात् ॥ प्रार्थनामंत्रादिविशेषमाहव्यासः—पुनःप्रदक्षिणंकृत्यामंत्रमेतमुदीरयेत् ॥ मयाकृतमिदंकर्मस्यावरेणुजरायुणा ॥ अर्का
 पत्यानिनोदेहितत्सर्वक्षंतुमर्हसि ॥ इत्युक्त्याधातिसूक्तानिजत्वातांविस्जजेत्पुनः ॥ गोगुमंदक्षिणांदद्यादाचार्यायचभक्तितः ॥ इत्
 रेन्योपिविशेषेभ्योदक्षिणांचापिदाक्षितः । तत्सर्वगुरवेदद्यादंतपुण्याहमाचरेत् ॥ अन्नपंचमदिनेकर्तव्यमुक्तंब्रह्मपुराणे—चतुर्थे
 दिवसेतीतेपूर्वयक्षांपूज्यच । विरुज्यहोममग्निचयिधिनामानुर्गीपराम् ॥ उद्धहेदन्यधानैवपुत्रपौत्राभिवृद्धिमान् । नपशूब्रच
 निवाणिमंगलनयगच्छति ॥ एवमेतद्विजश्रेष्ठविधिनासम्यगुद्धहेत् । धनधान्यसमृद्धिश्चहृच्छाशक्तिःपरत्रच ॥ इति ॥ ॥
 अन्नैवसंक्षेपतःप्रयोगः ॥ ॥ उक्तेआदित्यवारदाहुक्तदेशेयथोक्ताकंसमीपेगत्वाचन्यप्राणानायन्यदेशकालौसंकीर्त्यममत्तृतीयमा
 नुपीविवाहजदोषाभाधार्षिअर्कविवाहंकरिव्ये इतिसंकल्प्य । आचार्यवरणस्यस्तिवाचवाभ्युदयिकंक्रमेणकुर्यात् । अन्नहोमेविशेषः ।
 समिद्भ्यमादायदेशकालादित्संकीर्त्यार्कविवाहांगभूतहोमंकरिव्ये । तदंगतयान्याधानंकरिव्ये । अस्मिन्नन्याहितेन्नावित्याद्याधारां
 तमुक्त्वा अन्नप्रधानंबृहस्पतिमग्निमग्निवायुंसूर्यप्रजापतिंचाज्येनशेषेणस्विष्टकृतमित्याद्यान्याधायाधारांतंकृत्वा । संगोभिरित्यस्यां
 गिरसोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । अर्कविवाहांगभूतज्यहोमेवि० । ॐ संगोभिंरागिरसोत्तक्षमाणोभगंबृवेदंयुमणींनिनाय । जर्नोमिजो न
 दंपतीअनाकिंबृहस्पतेवाजयाशूरिवाजोस्वाहा ॥ बृहस्पतयइदंनमम । यस्मैत्येत्यस्यामदेवोमिश्रिष्टुप् । अर्कविवाहांगभूतज्य

दोमेवि० । यस्मैत्वाकामकामाययंसवाह्यजामहे । तमसभ्यंकामंदत्ताथेदत्वंधृतंपिबस्वाहा ॥ अग्नयइदं० । ततोव्यस्तसम
स्तन्याइतिभिर्मुत्वाद्येयशेषसमापयेत् । ततःप्रदक्षिणामार्थनादिकर्मशेषसमापनम् । इतिप्रयोगरत्नोअर्कविवाहः ॥

[अर्धार्कविवाहप्रयोगः ॥ ॥ रविदान्योर्वारेहस्तर्षेवान्यत्रशुभदिनेवापुष्पफलशुतमकंतात्वाअर्ककन्यादातारमाचार्यवृत्वारक
गंधादिभूषितोद्देशकालास्तस्या ममतृतीयमानुषीविवाहजन्यदोषपरिहारार्थतृतीयमर्कविवाहंकरिष्ये । आचार्यवृत्त्वानांदीश्राद्धां
तंश्रुयाम् । दातामधुपर्कयज्ञोपवीतवस्त्रगंधमात्यादिभिर्वरपूजयेत् । अर्कस्यगुरतःस्थित्वा । त्रिलोकवासिन्ससाश्वच्छाययासहि
तोरेय । तृतीयोद्वाहजंदोषनिवारयसुखंश्रु ॥ इतिप्रार्थ्य छायाशुतरविमर्कध्यात्वाहैलेगैरभिषिच्यवस्त्रादिभिराकुण्ठनेतिमंत्रे
णसंपूर्य भवेतवस्त्रेणसूत्रेणचायेष्टा मुहूर्तद्वयनिवेद्य तांबूलदद्यात् । ममप्रीतिकरायेयमयास्युष्टापुरातनी । अर्कजाज्जगत्तासु
ष्टायास्मान्संप्रतिरक्षतु ॥ इत्यर्कप्रदक्षिणीकृत्य । नमस्तेमंगलेदेविनमःसवितुरात्मजे । त्राहिमांहुप्रयादेविपत्नी त्वंमहत्तग
ता ॥ अर्कस्त्वंक्षणासृष्टःसर्वप्राणिहिताय च । वृक्षाणामधिभूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धन । तृतीयोद्वाहजंपापंभृत्युंचाशुचिना
श्रुतीकारयणोत्रामर्ककन्याममुकगोत्रायचरायतुभ्यंसंपददे ॥ अर्ककन्यामिमांविप्रयथाशक्तिभूषिताम् । गोत्रायदामर्पेतुभ्यं
दत्तांविप्रसमाश्रय ॥ दक्षिणादत्त्यागायन्यावेदितसूत्रेण ॐ बृहत्सामंक्षत्रंभृद्भृच्चैष्णियांश्चिष्टभोजःशुभितमप्रवर्षिरम् । इंद्रस्तो
१ प्रयोगासौकर्यायचंयमोन्विषसःप्रयोगःसंगृह्यतोसि ।

मनेष्वदृशेनमप्यभिदवातेनसंगरेणरक्ष ॥ इतिमंत्रेणअर्कवरयोःकंकणंवाध्वार्कस्यचतुर्दिक्षुभेषुविष्णुनाममंत्रेणपोडयोपचारैः
 संपुन्य अर्कस्रोत्तरेर्कपदयान्वारब्धोवरः अस्याःसम्यग्भार्यात्वसिद्ध्यर्थपाणिग्रहहोमंकरिष्ये । आघारदेवतेआज्येनेत्यंते बृह
 स्यतिअग्निभिन्नयायुसूयप्रजापतित्वाज्यद्रव्येण शोषेणस्विष्टकृतं० । आघारांतंकृत्वा संगोभिरित्यस्यांगिरसोबृहस्पतिस्त्रिष्टुप् ।
 आज्यद्विभेविनियोगः । ॐ संगोभिरांगिरसो० बृहस्पतयइदं० । यस्मैत्वेतिवामदेवोन्निस्त्रिष्टुप् । यस्मैत्वाकामकामायव
 यंसवाटयजामदे । तमस्मभ्यंकामंदत्वायेदत्वंधृतांपिचखाहा ॥ अन्नयइदं० । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्हुत्वाहोमशेषंसमा
 प्य । मयाकृतमिदंकर्मस्यायरेषुजरायुणा । अर्कापत्यानिनोदेहितत्सर्वंक्षंतुमर्हसि ॥ इतिप्रार्थ्यशान्तिसूक्तपाठांतैगोशुरममाचा
 र्यपदत्त्यास्वधृतवस्त्राणिगुरवेदत्त्यान्यानिधारयेत् । दशत्रयोवाविप्रार्भोज्याः । इत्यर्कविवाहप्रयोगः] ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥
 अथामिद्वयसंसर्गविधिः॥ ॥ यदिपूर्वगृह्यान्नावेवद्वितीयादिविवाहहोमःकृतस्तदातेनैवाग्निनाद्वितीयादिःपत्नीगृह्यकर्मसुसहा
 धिकारिणी । यदिदंवादन्याद्गौद्वितीयादिविवाहहोमःकृतस्तदाद्वितीयविववाहनिमित्तकात्रिरात्रादिप्रतांतैमिद्वयसंसर्गःकार्यः ।
 तत्रयिधिमाहर्शानकः—अथानयोर्गृह्ययोर्योगंसपत्नीभेदजातयोः । सहाधिकारसिद्ध्यर्थमहंवश्यामिदौनकः । अरोगामुद्वहेत्क
 न्याधर्मलोपभयारस्ययम् । कृतेतत्रयिवाहचप्रतांतैतुपरहेहिनि ॥ पृथक्स्थंडिलयोरग्नीसमाधावयथाविधि । तंत्रंकृत्वाज्यभागांतम
 न्नाधानादिकंततः ॥ जुहुयात्पूर्वपक्ष्यन्नातयान्वारब्धआहुतीः । अग्निमीळेपुरोहितसूक्तेननवर्चनेनतु ॥ समिध्वेनंसमारोप्यअयं
 तैयोनिरित्यूचा । प्रत्यवरहेत्यनयाकनिष्ठागौविधायतम् ॥ आज्यभागान्तंत्रादिहृत्त्वारभ्यतदादितः । समन्वारब्धएताभ्यांप

दाभ्यां जुहवाद्धृतम् ॥ चतुर्दशीतमेताभिर्कर्मिभ्यः षड्विधयाक्रमम् । अग्नावग्निश्चरतीत्यग्निनाग्निः सभिध्यते ॥ अस्तीदमितितिस्र
 भिः पाहि नो अन्न एकया । ततः स्विष्टकृदारन्यहोमदोषं समापयेत् ॥ गेयुभ्यमदक्षिणादेयाश्चोत्रियायाहिताग्नये । पृथ्योरेकायदिनु
 तादत्तयातेनयतांपुनः । आदर्धातान्ययासार्धमाधानविधिनागृही ॥ इति ॥ ॥ अयमन्नप्रयोगः ॥ ॥ द्वितीयादिविवाह
 प्रतांते शुभदिने माषाणामदशकालस्मरणादिकृत्वा मयविवाहद्वयेन जातयोर्द्वयोर्गृह्यादयोः संसर्गमहं करिष्ये इति संकरप्योदकसंस्थ
 योर्द्वयोः स्विष्टिदयोरुपल्लयादिपूर्वकक्रमेण गृह्याग्नीप्रतिष्ठाप्यप्रथमाग्नावन्यादध्यात् । तत्रक्रमः । अस्मिन्नाग्निद्वयसंसर्गकर्मण्यन्या
 धानं करिष्ये अस्मिन्नात्याद्याज्यभागांतमुक्त्वा अग्नेप्रधानदेवतानयभिराज्याहुतिभिर्वध्यै । दोषेण स्विष्टकृतमित्यादिसंगेन कर्म
 णासद्योपहृत्य तनुमत्पापरिसमूहनाद्याज्यभागांतं कृत्वा आधयापययासमन्वारवधोनवाहुतीर्जुह्यात् । अग्निमीळइति नवानांम
 शुच्छं वा अभिर्गायत्री । अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमवि० । ॐ अग्निर्भाह्वपुरोर्होतयज्ञस्य देवमृत्विजंम् । होतारं रजुधातं मुख्याह्वा ॥
 अन्नयइदं नमम । ॐ अग्निः पूर्वभिर्कर्मभिरीड्यो नृत्तं कृत । सद्देवाँऽपृहवक्षतिस्वाहा ॥ अन्नयइदं० । ॐ अग्निना रूचिर्मश्व
 स्पोषं मेनादुविदिवे । दृशसंयूरयं तं मुख्याह्वा ॥ अन्नयइदं० । ॐ अग्नेयं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । सद्देवेषु गच्छतिस्वाहा ॥
 अन्नयइदं० । ॐ अग्निर्होता कविकर्तुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरागंभुस्त्वाहा । अन्नयइदं नमम ॥ १ ॥ ॐ यदुं गद्राशु
 पूत्यमग्ने भूदं करिष्यसि । तवेतत्सत्यमग्ने निरुः स्वाहा ॥ अन्नयइदं नमम । ॐ जपत्याग्ने दिवो दिवो दोषावस्तार्धियाययम् । नमो भर्तु
 एभ्यस्मिन् स्वाहा ॥ अन्नयइदं नमम । ॐ राज्ञं तमध्वराणां गोधामतस्य दीर्दिदिष्व । वर्धमानं सुवेदं मे स्वाहा ॥ अन्नयइदं नमम ।

ॐ सर्गः प्रितेवसुनेवेमेसुपायनोर्भव । सर्वः भवानः स्वस्तये स्वाहा ॥ अग्नयद्दंतमम ॥ २ ॥ इति नवाहुतीर्हुत्वा । स्विष्टकृदादिहोमश्च
 पशुपस्यानांतं समाप्य । अमेत्वं न इति चतसृभिर्धोपस्थानं कुर्यात् । तद्यथा । अमेत्वं न इति चतसृणां गोपायनात्त्रौपायनावावंधुः सुवं
 धुः शुतवंधुर्धिमं धुश्चैकर्वाग्रपयः अग्निदेवता द्विपदाविराद्रुद्धं । अग्न्युपस्थाने वि० । ॐ अमेत्वं नो अंतमवुतत्राता शिवोर्भव
 पुरुषः ॥ वसुतृतिर्धमुध्वानाच्छान्तिश्चिद्यमत्तं मर्यादाः ॥ सर्गो विधिश्च धीहवंपुरुषाणां अघायुतः समस्तात् ॥ तं त्याग्योचिष्टदी
 दिवः सन्नायनतः ॥ भद्रैस्तैर्हभ्यः ॥ ॐ चमे इत्यादिमावत् । ततस्तन्निमयं तयो निरिति सभिधिसमारोपयेत् । तच्चैवं । अयं
 तयो निरित्यस्याधितो विभ्यासिजो हि तिष्ठत्पु सभिधि अग्निसमारोपणो विनियोगः । ॐ अयं तयोर्निर्ऋत्ययो यतो जातो अरोचथाः ।
 तज्जानत्प्रजासीदाधनोपधृणागिरः ॥ इति मंत्रेण समारोप्य कनिष्ठाग्रौ मत्स्यरो ह्येति मंत्रेण समारोपिताग्निं मत्स्यरो हयेत् । तद्यथा ।
 मत्स्यरो ह्येत्यस्य मज्जापतिरिति तिष्ठत्पु । अग्निं मत्स्यरो ह्येणे वि० । ॐ मत्स्यरो ह्यजातवेदः पुनस्त्वद्वेभ्यो हृद्व्यं वहनः प्रजानन् । प्रजां पु
 ण्दिरयिमुस्मात्तु धेप्यथा भव्यजमाना यथा योः ॥ इति मंत्रेण तं मत्स्यरो ह्य अन्वाधाने पूर्ववदाज्यभागां तमुक्त्वा त्रप्रधानं षड्वारमग्निं
 चतुर्गृहीताभ्येन दोषेण स्विष्टकृतमित्यादि आश्रयभागां तं कृत्वा ततः सुचिस्सुवेण चतुर्वारं प्रभूतमाज्यं गृहीत्वा पत्नीभ्यामन्यारब्धस्तेना
 उपेनापययथाः षड्गृहीतीर्जुष्यान्मन्त्रैः । ते च ॐ अघायमिश्चरति प्रविष्टकपीणां पुत्रो अधिराजपुषः । तस्मै जुहोमि हविषा धृतेन मा
 देवानां मोमुह भगपेयं सो अस्तां क्रमो मुह भगपेयं स्वाहा ॥ अग्नयद्दंतं नमोति सर्वत्रत्यागः । अग्निनाग्निर्मधुच्छंदा अग्निर्गायत्री ।
 अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमे वि० । ॐ अग्निनाग्निः सभिध्यते कृविगेह्यं तिर्युवा । हव्यं वाद्रुहो ह्यः स्वाहा ॥ अग्नय० । अस्ती

दमधिभंयतमितितिसृणाविभ्यामित्रोमिरनुष्टुप् अंत्येदं त्रिष्टुभौ । अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमेवि ० । ॐ अस्तीदमधिभंयतम
स्तिप्रजतनंष्टु तम् । एताविश्यद्वीभाभृताग्नेमधामपूर्वधास्वाहा ॥ अग्नयइदं ० । ॐ अरण्योनिर्हितोजातवेदागर्भइवसुधितोगभि
पीष्टु । दिवोर्दिवुर्द्व्योजागवाधर्द्धिनिष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निःस्वाहा ॥ अग्नय ० । ॐ उत्तानायामवभराचिकित्वान्सद्यःप्रवीतावृष
पञ्जानान् । अरुणरवृषोरदादस्यपञ्जइत्यायारुणोययुनोअनिष्टस्वाहा ॥ अग्नय ० । पाहिनोअग्नएकयेतिपागधोनिर्बृहती । अग्नि
द्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमेवि ० । ॐ पाहिनोअग्नएकयाग्राह्युतद्वितीयया । पाहिणीभिस्तिसृभैरुजार्पतेपाहिचतसृभिर्धसुस्वाहा ॥
अग्नयइदंनमम ॥ ६ ॥ इतिद्वौनकमतम् । गृह्यपरिशिष्टमतेसुवर्णेनअष्टाहुतयः । ताश्चाग्निनाग्निःसमिधयतइत्युक्तयैका । १ ।
त्वंह्यग्नेअग्नेत्यस्यविरूपोभिर्गायत्री । अग्निद्वयसंसर्गप्रधानाज्यहोमेविनियोगः । ॐ त्वंह्यग्नेअग्निनाग्निःसमिधयतइत्युक्तयैका । १ ।
सत्यासत्यासमिधयसुस्वाहा ॥ अग्नयइदंनमम । २ । अस्तीदमितितृचरक्ताः । ५ । पाहिनोअग्नइतितृचस्यपागधोनिर्बृहती
अंतेदेष्टुहत्या । धिनियोगःप्रानत् । ॐ पाहिनोअग्नइत्युक्त्या । ६ । ॐ पाहिविश्वस्माद्भक्षसोअर्वाण्यःप्रसूयाजेषुनोव । त्वामि
द्विनेर्दिष्टेद्वयतातयआपिनक्षामहेवधेस्वाहा ॥ अग्नयइदंनमम । ७ । ॐ आनोअग्नेवयोवृधूरत्येवावकदांर्यम् । रास्वाचनज्यमसते
पुनरष्टहसुनीतीस्वयंशस्तरस्वाहा ॥ अग्नयइदंनमम ॥ ८ ॥ एवंहुत्यास्विष्टकृदादिहोमद्योपसमाप्यआयतनेग्निनिधाययथापूर्वपरि
वरत् ॥ इतिश्रिनारायणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नोद्भासिद्वयसंसर्गप्रयोगः ॥ ९ ॥

11 3 11

1131

गृहप्रवेशनीयहोमप्रारंभणीयः । यद्यहिविवाहहोमस्तदासायंकालेहोमप्रारंभः । रात्रौविवाहहोमेजत्तरेद्युःसायंहोमप्रारंभः । तत्रक
 तारः स्वयंस्वस्यासंभवेपत्यदयश्च । तत्रभगवान्—पत्नीकुमारीपुत्रोवाशिष्योवापियथाक्रमम् । पूर्वपूर्वस्यचाभावोविदध्याहुत्त
 रोत्तरः ॥ दक्षः—ऋत्विक्पुत्रोऽगुरुध्वार्ताभानियोधविदपतिः । एतैरेवहुतयंचतुष्टुतंस्वयमेवतु ॥ विदपतिर्जामाता । एतै
 स्तुयजमानानुज्ञयापत्यनुज्ञयावाहोतव्यम् । पर्याणितुसायंहोमःस्वयमेवकार्योऽनान्येन । अन्येनहोमोदंपत्योःसंनिधानेअन्यतरसं
 निधानेवाकार्यः । उभयोरसमक्षंहुतमहुतमेव ॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

॥ ३ ॥

अथाग्निप्राहुष्करणकालः ॥ प्राहुष्करणमग्नेःप्रज्वलनम् । कालायनः—सूर्येतुशैलमप्रासेषाद्विश्रिहांगुलैः । प्राहुष्कर
 णमग्नीनांप्रातर्भासामदर्शने ॥ एतत्प्राहुष्करणकालास्ययेसमस्तव्याहृतिभिरेकाज्याहुतिःकार्या ॥ ॥ अथहोमकालः ॥ आश्व
 लायनः—सन्वद्विन्म्लोच्चतिरवौसायंचजुहुयुस्तदा । अथप्रातर्हुतिर्नित्यमुदितेर्केयथाविधि ॥ कालायनोपि—यावत्सन्वद्विन्भा
 व्यतेनभरयुक्षाणिसर्वतः । लोहितत्वंतुनापैतित्वावत्सायंवुह्रयते ॥ मनुः—तेषामात्रस्तुदृश्येतरश्मिभिरुसमन्वितः । उदितं
 तुविजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् ॥ अनुकरणमाहसूत्रकारः—प्रदोषांतोहोमकालः संगवांतःप्रातस्तमतिनीयच्चतुर्गृहीतमाज्यंजुह
 यात् । अस्तोत्तराग्निमुहूर्तवदयोत्तराग्निमुहूर्तःकर्मणसायंप्रातश्चहोमकालइतिफलितीर्थः । अत्रमुख्यकालातिक्रमेसमस्तव्याहृति
 भिरेकाज्याहुतिः ।—प्रायश्चित्तविशेषेणयत्रनोकोभवेद्विधिः । होतव्याज्याहुतिसूत्रभर्तुवःस्वरीतीतिच ॥ इतिकारिकोक्तेः ।
 गौणकालातिक्रमेतुमनोज्योतिरितिमंत्रेणचतुर्गृहीताज्याहुतिरेकेइतिप्रायश्चित्तविवेकः ॥ ॥ अथहोमद्रव्याणिगृह्यपरिशिष्टे—

पयोदधिसर्पिण्यायूरोदनतंडुलाः सोमासैलमापोत्री हयोयवास्तिलाइतिहैन्यानि तंडुलानीवारइयांमाकयावनालानांघ्रीहिशालिय
 यगोधूमप्रियंगयः स्वरूपेणापिहीन्यास्तिलाः स्वरूपेणैवशतंचतुःषष्टिर्वाहुतिर्वाहितुल्यानांतदर्धतिलानांतदर्धसर्पिस्तिलयोस्तैलंचति
 लज्जतितातसीकुसुंभानां येनप्रथमादेवतांजुहुयात्तेनैवद्वितीयांजुहुयायेनचसायंजुहुयात्तेनैवप्रातरितिप्रतिनिधियर्ग्य । बृहस्पति
 स्नातुतिपरिमाणमाह—प्रस्थभान्चतुःषष्टेराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानांतुतदर्धंचतंडुलप्रोहिभिः समाः ॥ प्रस्थश्च—प्रसृ
 त्तिद्वितयमानंप्रस्थंमानचतुष्टयम् ॥ इति । यौषायनस्तु—घ्रीहीणांवायवानांवाशतमाहुतिरिच्यते ॥ अगस्त्यः—द्रवद्रव्य
 समानंस्याद्भारागोकर्णदीर्घिका । सिद्धांतशेखरे—अद्यमाससमप्रोक्तंलज्जामुष्टिमितामताः ॥ होमप्रकारउक्तःसंप्रहे—द्रवंह
 विःसुषेणवपाणिनाकठिनहविः । अंगुल्यग्रैर्नहोत्तव्यंनकुल्यांगुलिभेदनम् ॥ अंगुल्युत्तरपार्श्वेनहोतव्यमितिचतुरमुतिः । नित्य
 होमपूर्वमुपरिचसमिधमन्नादाधीत । तद्वलणंचस्मृत्यर्थसारे—पालाशालवदिराश्वत्थशम्यदुंबरजासमित् । अपामार्गार्कद्वयो
 षड्गुशाश्चैत्यपरेचिदुः ॥ सत्यचःसमिधःकार्यामजुश्चक्षणाःसमास्तथा । शस्त्रादशांगुलस्तारुद्रादशांगुलिकास्तथा ॥ आर्द्राः
 पक्वाःसमच्छेदास्तर्जन्यंगुलिचर्तुलाः ॥ अपाटिताश्चाद्विशालाःकुमिदोपविचर्जिताः ॥ ईदृशाहोमयेत्प्राज्ञःप्राप्तोतिविपुलांश्रि
 यम् ॥ अयंचहोमआयतनेस्यंडिलेवाश्रिप्रतिष्ठाप्यतत्रकार्यःकुंडेवास्थंडिलेवापीत्युक्तेः । आयतनंचोक्तंसंप्रहे—अरचिमात्रम
 इयधंकार्यमायतनंगुधैः । पिशीलमात्रमित्येकैतदप्यंसांतरंभवेत् (१) । स्थंडिललक्षणंत्वदिमुल्लभकरणेपूर्वमेवोक्तम् ॥
 उपोषासनप्रयोगः ॥ ॥ शुद्धेदेशेचतुर्विंशत्यंगुलंसार्वभौमविंशत्यंगुलममाणंवापोऽश्वांगुलममाणंवाचतुरक्षंमत्त्येकंचतुरंगुलो

१ धारिजातेषु लक्ष्मीभिर्मन्त्रेणोत्तरं—एवमेताः सभावाक्कलशे देवतास्ततः । एतान्मन्त्रस्थितान्देवान्संपूजयन्नाथैरुक्तमात् । ततः—सर्वेषु कालेषु तु सामस्त्यदेशेष्वक्षेपकार्येषु तथैव
भूतः । सर्वैः स्वल्पैर्भगवान्तरादिभोग्यमास्तु भागव्याधिदृढयेदृषिः ॥ इत्येतत्कलकल्याणभाजनं यन्न जायते । पुरयंतमजोनिस्तत्रजामिशरपद्मिन् ॥ तदेवलंभित्यादिपाठः ।
क्षेत्रिदन्त्यन्त्र—असीदिसातर्पसिद्धयैर्पूजितोयः सुरासुरैः । सर्वविघ्नहरस्त्वसौगणधियस्तयेनमः ॥ इत्यधिकं । क्षेत्रिद—ज्ञातस्तोषाव्यस्तोषाङ्कुलस्तोषापातक्रयः । येषामिदं वरदयामो
हृदयस्थो जनाद्गनः ॥ इति । क्षेत्रिद—भगवाननंपद्मार्कंजाननमहर्निशम् । अनेकदंतं यच्छनाभेकदंतमुपासते ॥ इति क्रमोत्क्रमविपर्यस्तानामनेकपदानां पाठक्रमोद्भवतो
व्याख्यानैः सर्वेषामध्ये पाद्यानां भगवत्कार्येन स्मरणं तस्यादिनिर्गलजं यच्छकन्वात् इति ॥

त्सेधमेतलत्रययुक्तमायतनं उक्तयुक्तयास्थंडिल्यानिर्मायगोमयेनोपलिप्योल्लिख्य तत्रयथालाभंसिकतापद्मपत्रादिसंभाराद्विक्षिप्य
 तत्रगृह्याग्निपूर्वयत्प्रतिष्ठाप्यविवाहोत्तरसंध्याकालदारभ्यापासनंकुर्यात् । तच्चैवं । यजमानः कृतसंध्यावंदनः पूर्वप्रादुष्कृतस्याग्नेः प
 श्चिमत उपविश्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालौनिर्दिश्य अग्निरूपपरमेश्वरप्रीत्यर्थं औपासनं करिष्येति संकल्प्याग्नौ चत्वारिंशृगांगौत
 मोयामदेयोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निमूर्तिध्यानेधिनियोगः । ॐ चत्वारिंशृगात्रयो अस्यापाद्वाद्वेदशीर्षे सप्तहस्तासो अस्य । त्रिधा वृद्धो
 धूपभोरौ रवीतिमुहोदयो मर्त्या आविर्देव ॥ सप्तहस्तश्चतुःशृंगः सप्तजिह्वो द्विशीर्षकः । त्रिपात्य सप्तवदनः सुखासीनः शुचिस्मितः ॥
 स्वाहांतुदक्षिणे पाश्वर्धेर्देवीयामेस्वधांतथा । विद्मद्दक्षिणहस्तैस्तु शक्तिमन्नं दधुचं क्षुवम् ॥ तोमरं व्यजनं यामैर्धृतपान्नं च धारयन् । आ
 र्त्माभिमुखमासीन एव रूपो हुताशनः ॥ अग्नेवैश्वानरशांडित्य गोत्रमपध्वजप्राङ्मुखो मम संमुखो वरदो भवेति ये दोक्तैः पौराणोक्तैश्च म
 न्नैर्यज्ञपुरुरूपस्य मूर्तध्यात्वा सोदकेन पाणिना समंतात्प्रदक्षिणं त्रिःपरिमृज्य पूर्ववत्परिस्तीर्य त्रिःपर्युक्ष्य प्रागुक्तद्वादशद्रव्येषु मध्ये सुप्र
 क्षालिताद्रिसिततंडुलप्रभृतिपात्रमग्नोरुत्तरतो निधाय ज्वलतादर्भेणावज्यत्यग्नेः प्रोक्ष्य तेनैव त्रिःपर्यग्निकृत्वा तदुलमुकं निरस्य अग्नेः पश्चि
 मत आत्मीर्णकुशेषु सभिधा सह विनिधाय । विश्वानि इति तिसृणामात्रे यो वसुश्रुतो निस्त्रिष्टुप् द्वयोरद्र्यर्चने अंत्याया उपस्थाने
 विनि० । ॐ विश्वानि नो दुर्गाहं जातवेदः । ॐ सिंधुं नानावा दुर्गितातिपार्षं । ॐ अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानः । ॐ अस्माकं वोध्य
 वितातनूनाम् । ॐ यस्त्वाह्वाकीरिणामन्यमानः । ॐ अर्मत्यमर्त्यो जोहवीमि । ॐ जातवेदो यशो अस्मासु धेहि । ॐ प्रजा
 भिरग्ने भमृतत्वमदयाम् । ॐ यस्मै त्वंसकृते जातवेद उल्लोकमग्ने कृणवस्योनम् । अग्निं नृंसपुत्रिणं धीरवतं गोमंतरयिनं शतैस्वस्ति ।

इतिपूर्वाभ्यामृग्यांप्रतिपादमष्टदिक्षुगंधादिनाग्निमभ्यर्च्यतृतीययावज्जलिर्नमस्कृत्य दक्षिणंजान्वाच्य समिधमग्नौतूष्णींप्र
क्षिप्य अपउपस्पृश्य समिधिदीप्तायांविधूमज्वालांगारग्नौशतसंख्याकान् प्रस्थस्यचतुःषष्टितमभागमितान्वातंडुलान्दक्षिणहस्ते
नादाय सन्यषाणिहृदिनिधाय अंगुल्युत्तरपार्श्वेनसमिन्मूलतोढ्यंगुलप्रदेशे ॐ अग्नयेस्वाहेतिहुत्वा । अग्नयइदंनममेतित्यक्त्वा ।
तस्यापेक्षानदेशोपूयहुतेर्भूयसीमाहुतिंप्रजापतिपदंचतुर्थ्यंतमसाध्यायनस्वाहेत्युच्चार्यासंसृष्टांहुत्वा प्रजापतयइदंनममेतित्यक्त्वा ।
पूर्वयदुपविश्यपरिस्तरणानिचिसृज्य परिसमूहनपयुसणेकृत्योपस्थानंकुर्यात् । तत्रमंत्राः अग्नआयंप्रीतितिसृणांशतवैखानसाक्षप
यः अग्निःपयमानोदेयतागायत्रीच्छंदः । अश्रुपुपस्थानेवि० । ॐ अग्नआर्यूपिपयसासुवोज्ञमिपंचनः । आरेवाधस्वदुच्छुर्नाम् ॥
अग्निर्मयिःपयमानःपांचजन्यःपरोहितः । तमीमहेमहागयम् ॥ अग्नेपयस्वस्वर्पाअस्मयवर्चःसुवीर्यम् । दधद्रयिमयिपोषम् ॥
अग्नेत्यनइतिचतसृणांगैपायनालौपायनायायंधुःसुवंधुःश्रुतबंधयिंप्रबंधुश्चैकचाक्रपयः अग्निदेवताद्विपदाविराड्छंदः । अश्रुप
स्थानेवि० । ॐ अग्नेत्वनोअंतमइतन्नाताशियोर्भवायारूढ्यः ॥ वसुरन्निवसुश्रवाअच्छानक्षिद्युमत्तंमरुयिंदाः ॥ सनौबोधिश्च
धीहवमुरुष्याणौअघायुतःसमस्मात् ॥ तंत्वाशोचिष्ठदीदिवःसन्नायननभीमहेसखिभ्यः ॥ प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् ।
प्रजापत्युपस्थानेवि० । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाज्ञातानिपरितावभूय । यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरय्यी
णाम् ॥ तंतुंतन्यन्देवाअग्निर्जगती । अश्रुपुपस्थानेवि० । ॐ तंतुंतन्यन्नजसोभानुमन्विहिज्योतिष्मतःपथोरक्षधियाकृतान् ।
अनृत्यणंयतजोगुणामपोमनुर्भवज्जनयादैव्यंजनम् ॥ हिरण्यगर्भइत्यस्यहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् । प्रजापत्युपस्थानेवि० ।

ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधारपृथिवीद्यामते मां कस्मै देवाय हविर्पाविधेम ॥ एतैर्भैत्रवर्वाय
व्यदेशे प्रहः कृतांजलि रश्मिमीक्षमाण उपस्थाय पुनरुपविश्य न्यूनातिरिक्ताच्छिद्रत्वा र्थाविष्णुस्मरणं कृत्वा । अनेन होमेन भगवान् श्री
परमेश्वरः प्रीयतां इत्युक्त्वाग्निं संभारयेत् ॥ एवं प्रातरुदयात्पूर्वंप्रादुष्करणं कृत्वा होमकाले पूर्ववत्पूर्वाग्निकृत्वा सूर्याय स्वाहे
ति सायं द्रव्येणैव प्रथमाहुतिं हुत्वा सायंकालवद्वितीयाहुतिं हुत्वा परिसमूहनादिकृत्वोपस्थानं कुर्यात् । तत्र मंत्राः । सूर्यो नो दि
धरपादित्यस्य चक्षुः सूर्यो गायत्री । सूर्योपस्थाने वि० । ॐ सूर्यो नो दिवस्पतिवता अंतरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ॥ उदृत्य
काण्यः प्ररफण्यः सूर्यो गायत्री । सूर्योपस्थाने वि० । ॐ उदृत्य जातवैदसं दुर्वहं तिकेतवः । दृशे विश्वाद्यु सूर्यम् ॥ चित्रं देवानामांगिर
सः कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् । सूर्योपस्थाने वि० । ॐ चित्रं देवानामुदगादनीकं क्षुभित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्राद्यावापृथिवी अंतरिक्षं
धं आत्मा जगत्स्तुर्युषं ॥ नमो मित्रस्येत्यभितपाः सूर्यो जगती । सूर्योपस्थाने वि० । ॐ नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे न हो देवाय
तद्दुतंसं पर्यत । दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पत्राय सूर्याय शंसत ॥ एतैर्भैत्रवर्तुभिः सूर्यमुपस्थाय । हिरण्यगर्भ इति च द्वाभ्यां प्रजा
पतिभ्योपस्थार्योचमे इति प्रातर्होमे विशेषः । ततश्च श्रारपणं कुर्यात् । इति प्रयोगरत्ने सायंप्रातरौपासन होमविधिः ॥ ४३ ॥

अथाशौचे प्राप्ते होमविधिः ॥ जननशावाशौचयोर्ऋत्विगादिना सायंप्रातर्होमो कारयेत् । स्वयंचद्रव्यत्यागं कुर्यात् ।
ऋत्विगाद्यन्याभावे तु आशौचपातात्पूर्वहोमांते वक्ष्यमाणप्रकारेणाग्नि समारोपणं कृत्वा । सूतकनिवृत्तौ स्नात्वा कृतनित्यक्रियोऽग्निं
प्रतिप्राप्य पाणानाग्न्यदेवशकालौ संकीर्त्य मम नित्यहोमातिक्रमजन्यदोषपरिहारा र्थाग्न्यग्निनर्तकं अन्तिकं न होमगन्धकमिलनं निम्नं

कल्प्य परिसमूहनादिकृत्या अग्नेःपश्चिमतःसपवित्रेपात्रेआज्यमासिच्य अंगारानायतनादुत्तरतोवहिःकृत्यतेप्याज्यपात्रंनिधायतु
 णेनाज्यल्यतत्रदर्भाग्रद्वयंक्षिप्त्यतेनैवाज्यंत्रिःपर्यंभिकृत्योल्मुकंनिरस्य कर्पन्निवोदगुद्रास्यअंगारानग्नावतिसृज्यसवितुष्टेतिमंत्रेण
 सरुद्विस्फूर्णमिवंत्रिरूपयपवित्रेप्रोक्ष्याग्नौग्रहत्याज्यंपश्चिमतोदग्नेप्यासाद्यस्रुक्स्रुवयोःसमार्जनंकृत्याज्यंस्रुवेणस्रुचिचतुर्गृहीत्वा ।
 ॐ मनोज्योर्तिर्जुपतामाज्यंविच्छिन्नंयज्ञंसमिमंदधातु । याइष्टाउपसोयाअर्निष्टास्ताःसंतनोमिहुविर्पाधुतेनस्वाहा । मनसेज्यो
 तिपइदंनमेतित्यमत्या नित्यहोमार्थपूर्वयचंडुलान्स्तरकृत्य होमवत्परिसमूहनादिसमित्त्रक्षेपणांतत्रपूर्वकंअतीतकालादारभ्य
 क्रमेणद्वेद्वेआहुतीहुत्यातत्कालहोमंचकृत्या आग्निंसूर्यप्रजापतिंचोपस्थापपरिसमूहनाद्यंगजातंसकृत्कुर्यात् ॥ इत्याशौचेप्रोक्षे
 नित्यहोमविधिः ॥ ६३ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६३ ॥

अथापत्कालेकर्तव्योहोमद्वयसमासप्रयोगः ॥ ॥ पूर्ववत्सायंकालीनाहुतिद्वयंहुत्वा पर्युक्षणादिकृत्या कंचित्कालंनिमील्य
 निमील्ययापुनःपर्युक्षणादिसमित्त्रक्षेपणांतंकृत्या न्वःकर्तव्यमातराहुतिद्वयमपकृत्यहुत्वोपस्थानंकुर्यात् । एकैवचेत्समित्तासायं
 होमादावेव । उपस्थानेमंत्राः—हविष्पातमितिपंचर्चस्यसूक्तस्यमूर्धन्यान्वामदेवःसूर्यैवैश्वानरौत्रिष्टुप् । उपस्थानेवि० । ॐ
 हविष्पातंमर्जरस्वर्गिदिदिविस्तृप्त्याहुतंजुष्टमग्नौ । तस्यभर्मेणैर्भुवनानायेदुवाधर्मेणैकंस्वधयापप्रयंत ॥ गीर्णंभुवनंतमसापगूढमा

१ सायंनित्यहोमोत्तरंआचमनादिदेशकालावुत्कृष्टीर्दाममोपाचदुरितेयादि अमुकापन्निमिचहोमद्वयसमस्यहोमंकरिष्ये इतिसंकल्प्यनिर्दिष्टहोमं
 कृत्योपस्थानंकुर्यात् ।

विःस्वर्भगवज्जातेऽग्नौ । तस्य देवाः पृथिवी द्यौरुतापोरणयज्ञो र्षधीः सख्ये अस्य ॥ देवेभ्यो न्विपितो यज्ञियेभिरग्निस्तोषाण्यज रवृहं
तम् । यो भानुना पृथिव्यामृतानुरोदसी अंतरिक्षम् ॥ यो होता सीत्सथ मो देव जुष्टो यं समांजज्ञा ज्येनावृणानाः । स पतत्रा
त्युरं स्याज गृध्रश्चात्र मृगिरि कृणो जातवैदाः ॥ यज्मातवे दो भुवनस्य मूर्धन्नातिष्ठो अग्ने सहरोचनेन । तं त्वा हे ममृतिभिर्गीभि रुरुक्थैः
सयुक्षियो अभयोरोदसि प्राः ॥ एभिर्मन्त्रैः प्राजापत्यैश्चोपस्था यपरि समूहन पर्युक्षणां गजातं सकृत्कुर्यात् ॥ इत्यापत्काले कर्तव्यो हो
मद्वय समासप्रयोगः ॥ ६३ ॥ ॥ ६३ ॥

अथ गुर्वीदि पशुहोमः ॥ तत्र प्रतिपदि सायंकाले समित्प्रक्षेपणांतं पूवां गजातं कृत्वा हुतिप्रमाणेन तंडुलान्पात्रद्वये प्रतिपात्रं च
तुर्दशवारं गृहीत्वा होमकाले प्रथमपात्रस्यानमये स्वाहेति सर्वान् जुहुयात् । ततः प्राजापत्यार्थं गृहीतान् प्राजापतिशब्दं चतुर्थ्यंतं मनसा
ध्यायन् स्वाहेति हुत्वोपस्थानां गजातं सकृत्कुर्यात् । एवं द्वितीयायां प्रातः समित्प्रक्षेपणादि पूर्ववत् कृत्वा सूर्याय स्वाहेति पूर्ववद्धुत्वा सा
यंकालीनोत्तराहुतिं च द्वितीयाहुतिं च हुत्वोपस्थानां गजातं सकृत्कुर्यात् । पक्षमध्ये वापत्तावागामिचतुर्दशी सायंकालीन होमां तान्

१ सायंपक्षे होमान् करिष्य इति संकल्प्य ध्यानार्चनांतं कृत्वा तत्र संस्तुते होमद्वये आहुतिप्रमाणेन इदमग्रय इत्यादि प्रत्येकं मन्त्रेण पंचदशवारं यथादि-
न संस्तव्या पागृहीत्वा पात्रांतरं स्थाप्य सकृत्समिधमग्नौ प्रक्षिप्य प्रदीप्तायां पूर्वं गृहीतहोम्यं सर्वं गृहीत्वा प्रये स्वाहेति सकृद्भुत्वा द्वितीयं सर्वं पूर्ववद्गणनया गृ-
हीत्वा प्राजापतये स्वाहेति हुत्वोपस्थानं सायंकालीनं सकृदेवेति । द्वितीयायां प्रातस्तथैव सर्वं सूर्याय स्वाहा प्राजापतये स्वाहेति आहुतिद्वयं प्रातः कालीनमुप-
स्थानं अभिसंरक्षणं पूर्णं यत् समारोपणं वा तद्वदनित्यमिति शेषम् ।

शेषहोमान्सायंसमस्येत् । पर्वप्रातर्होमांतांश्चप्रातःशेषहोमान्समस्येत् । सर्वथापर्वसायंहोमःप्रतिपत्प्रातर्होमश्चपृथगेवहोतव्यौ ।
अत्रपूर्वदग्निमभिरक्षेत् । अंतरापन्नियुच्चौतुतदारभ्यपूर्ववत्सायंप्रातर्होमान्यथाकालंकुर्यात् ॥ इतिगुर्वापदिपक्षहोमः ॥ ६३ ॥

अथसमार्यस्यप्रवासेप्रसक्तेऽग्निसमारोपविधिः ॥ ॥ नित्यकालहोमानंतरं । अयंतेयोनिरित्यस्यगाधिनोविश्वामित्रोन्निर
नुदुर् । अग्निसमारोपणेवि० । ॐ अयंतेयोनिरिक्तवियेयतोऽज्ञतोऽरोचथाः । तंजानन्नग्नआसीदार्थानोवर्धयुगिरः ॥ इत्य
नेनारणिद्वयेअग्निसमारोपयेत् । अथवाअनेनैवाश्वत्थसमिधिसमारोपयेत् । यद्वा । ॐ यातेअग्नेयुश्चियातुनूस्तयेद्वारोह्वात्मा
त्मानम् । अच्छावसूनिऋण्यद्वस्मेनयांपुरुणि ॥ युज्ञोभूत्वायुजमासीदुस्वांयोनं । जातवेदोभुवआजार्जमानःसक्षयुर्गृहि ॥ इति
मंत्रेणपाणीप्रताप्यआत्मनिसमारोपयेत् । तत्रप्रादुष्करणकालेअरणौसमारोपेअरणीनिर्मस्य । ॐ प्रत्यवरोहजातवेदःपुनस्तवंदेवे
भ्योह्रुव्यंहनःप्रजानन् । प्रजापतिर्युयिमस्मासुधेह्यार्थाभवयजमानायुशयोः ॥ इत्यनेनस्थंडिलेऽग्निप्रतिष्ठापयेत् । अश्वत्थसमि
त्समारोपणपक्षेऽग्नौत्रियागारादग्निमाहृत्यसंस्कृतेस्थंडिलेप्रतिष्ठाप्यप्रत्यवरोहेतिमंत्रेणतांसमिधंनिदध्यात् । आत्मसमारोपपक्षेसर्व
दाऽऽरुरस्यसर्दानंजलेनिमज्ज्यत्नानंस्त्रीगमनंचाकुर्वन्मूत्रपुरीषोत्सर्गेशौचमकृत्वाचिरकालमतिष्ठश्चहोमकालेआत्मसमारूढमग्निमु
च्छास्ररूपेणप्रत्यवरोहेतिमंत्रेणलौकिकाम्नौनिदध्यात् । एवंयथाधिकारमग्निप्रतिष्ठाप्यकालद्वयेएककालेवापूर्ववज्जुह्यात् । इदंस
मारोपणंद्वादशरात्रपर्यंतमेवकुर्यात् ॥ इतिसमार्यस्यप्रवासेप्रसक्तेऽग्निसमारोपविधिः ॥ ६३ ॥

अथपुरुषस्यैवप्रयामकालेकर्तव्यम् ॥ ॥ प्रवासश्चसान्निकेनद्रव्यार्जनादिष्टकार्यार्थमेवकेवलेनपुरुषेणकार्यः । नतुतीर्थया
॥ ६३ ॥

त्राद्यष्टार्थकार्यार्थ । तत्रहोमांतपूर्वोक्तमंत्रैरुपस्थाप्य पुनः प्रवासार्थ । ॐ अभयं वोभयं भस्वि तमित्रेणाग्निमुपस्थाय द्विमासमध्य
 वार्तिकालेऽप्यन्यतमकालं पर्यंतं प्रोप्य पुनः स्वगृहसमीपमेत्य । ॐ गृहहामाविभीतोपवः स्वस्त्ये वोस्मासु च प्रजायध्वं माचवो गोपतीरिपत् ॥
 इति मंत्रेण गृहं निरीक्ष्य । ॐ गृहानहं सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरवंतः संवीरान् । इरां वहंतो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशानि ॥
 इति मंत्रेण गृहं प्रविश्य । ॐ शिवं शमं शंयोः शंयोरिति पुनस्त्रिरनुवीक्ष्य होमकालेऽप्यन्यतमं कृत्वा । ॐ अभयं वोभयं भस्वि तमित्रेणाग्निमुपस्थाय
 पुनरग्निमुपतिष्ठेत् । ततो ज्येष्ठपुत्रश्चिरउभाभ्यां पाणिभ्यां परिगृह्य । ॐ अंगां दगां त्संभवसिद्धया दधिजायसे । आत्मा वै पुत्रना
 मासि सजीवशरदः शतम् ॥ इति मंत्रं जपित्वा मूर्धनि त्रिराजिघ्रेत् । एवमितरे पांच पुत्राणां क्रमेण कृत्वा मत्तदुहिषाणां तूष्णीमेव शिरो
 जिघ्रेत् । एतत्पुत्रेऽपि प्रोप्यांगं ते भवति । अवगतमप्यप्रियं वा प्रवासादागतं प्रतिदहनं निवेदयेत् ॥ इति पुरुषस्यैव प्रवासाकाले कर्तव्यम् ॥

अथाग्निं संसर्गदोषे प्रायश्चित्तम् ॥ ॥ स्वगृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना संस्पृष्टश्चेद्दग्नीविभज्यो भौसमिं संमंरोपणं कुर्यात् । ततः पू
 र्वहोता समिधोऽग्निमवरोप्य देशकालौ संकीर्त्तय समिद्धयमादायासिन्नन्वाहितेऽग्नावित्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा विविचि मग्निं प्र
 धानदेवतां च रुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादिसद्यो यक्ष्ये इत्यंतमुक्त्वा समिद्धयमग्नावाधाय परिसमूहनादि पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा
 अग्नये विविचये त्वाजुष्टं निर्वपामीति चतुरोमुष्टीन्निरुप्य प्रोक्षणाद्याज्यभागांतं कृत्वा ॐ अग्नये विविचये स्वाहेति हुत्वा स्विष्टकृदादि
 होमशेषं समापयेत् । अनुपक्रांतदर्शपूर्णमासश्चेत्पूर्ववदाज्यं संस्कृत्य सुवेण द्वादशवारं स्मृचि गृहीत्वा अग्नये विविचये स्वाहेति स्मृचा पू
 र्णाहतिं हत्वा कालहोमं चरेत् । पश्चाद्धोता तु अग्नये पथिकृते जुहुयात् । शवाग्निना संस्पृष्टश्चेद्दग्नाय शुक्ये स्वाहेति जुहुयात् । पचनाग्नि

नासंयुष्टश्चेदग्नये संसर्गाय स्वाहेति जुहुयात् । वैद्युतेन संसृष्टश्चेदग्नयेऽपुमते स्वाहेति जुहुयात् ॥ इत्यग्नि संसर्गदोषे प्रायश्चित्तम् ॥ ४३ ॥
अधनष्टाग्नेः पुनः संधानप्रयोगः ॥ ॥ तत्र प्रमादादग्निनाशे यजमानः पत्न्या सह तानादिना शुचिर्भूत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम प्रमा-
दादिनाग्नित्यागदोषपरिहारद्वाराग्नीपरमेष्ठ्यग्नीत्यर्थमायश्चित्तहोमं करिष्ये इति संकल्प्य । तत्र त्रिरात्रमग्नित्यागे प्राणायामशतं । विं-
शतिरात्रे एकदिनमुपवासः । मासद्वये त्रिरात्रोपवासः । अन्दे प्राजापत्यकृच्छ्रं । एवं त्यागकालानुसारेण प्रायश्चित्तं कृत्वा आयतनं गोमये
नोपलिप्योद्दिश्य यथालाभं सिक्तादिसंभारान्निदध्यात् । तेषां—सिक्ताः पद्मपत्रं च वराहविहता च मृत् । सूदमाखूकरं चोपव-
ल्मीकय पशुर्कराः ॥ उदुवराशनि हतं पर्णाश्वत्थविकंकताः । शंभ्यं कुराश्च विशेषा आधानद्रव्यसंज्ञिताः ॥ ततः श्रोत्रियागारादाहृतम-
ग्निं विधिवत्प्रतिष्ठाप्य समिधं प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम प्रमादाद्विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनः संधानं करिष्ये । इति संकल्प्याज्यं
पूर्ववत्संस्कृत्य सुवंच संनृज्य । अयाश्चेति विमदोऽया अग्निः पंक्तिः विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनः संधानाज्यहोमे विनियोगः । ॐ अयाश्चाग्ने
स्य न भिशस्तीश्च तृत्यामि त्यमुया असि । अयासावयं साकृतो यासं न हव्यमूहिषेयानो धेहि भेषुजं स्वाहा ॥ इति मंत्रेण द्युवेणाज्यं हुत्वा सायं
कालपर्यंतं पश्युपवसेत्तदशकौयजमानो वा । सायंकाले तु पूर्ववन्नित्यहोमं कुर्यात् । द्वादशाहपर्यंतमयमभ्युत्पत्तिविधिः । तदूर्ध्वं तु व-
क्ष्यमाणो विवाहहोमविधिः । आलस्यादिना बुद्धिपूर्वकमग्नित्यागे तत्कालानुसारेण दंप्रायश्चित्तं—द्वादशाहपर्यंतं त्रिरात्रमुपवासः ।
अब्दपर्यंतमासंपयोधतं । द्विपर्यंतं चांद्रायणं । त्र्यब्दपर्यंतं चांद्रायणं सोमायनं च । तदूर्ध्वमब्दकृच्छ्रं । धनिनो गोदानं चेति प्रयो-
गपरिज्ञाते । स्मृत्यर्थस्तौ तु—द्वादशाहातिक्रमेभ्यः हमुपवासः । मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिक्रमे मासमुप-

दासः पयोभक्षणं वा इति विशेषः । एवं कालविलंबश्चेत्संकल्पपूर्वकंप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः संधानं । यत्र तु अग्निविच्छेदनिमित्तं न कन-
 चिदग्निविच्छेदः कालविलंबश्च नास्ति तत्राकृत्यैव प्रायश्चित्तं पुनः संधानं कार्यम् ॥ अथ विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनः संधानप्रयोगः ॥
 पढ्यासहकृतस्नानादिः कृतं नित्यक्रियो देशकालौ संकीर्त्य अमुककालादारभ्य एतावतं कालं गृह्याग्निविच्छेदजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं
 एतावत्प्रायश्चित्तममुकप्रत्याग्रायेण करिष्ये इति संकल्प्य अग्निविच्छेदकालगणनया स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं दंपती सह कुर्यात्तानं पृथक् . १
 समाधेत स्मिन्नाग्निविच्छेदे न तु स्नानं सायं प्रातर्होमानां तथा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानां च संपत्तिपर्याप्तमिदं ग्रीह्यादिद्रव्यमज्यं च ब्राह्म-
 णेभ्यः संप्रददे इति तु स सायं प्रातर्होमस्थालीपाकगणनया तत्पर्याप्तं ग्रीह्याद्याज्यं च ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । ततः शुभे काले शुचिराचांतः प्रा-
 णानां यम्य देशकालौ स्मृत्वा विच्छिन्नस्य गृह्याग्नेः पुनः संधानं करिष्ये इति संकल्प्य स्थंडिलोपलेपनो ह्येखनाभ्युक्षणाग्निप्रतिष्ठापनानि
 कृत्यान्वाध्यात् । तद्यथा—द्वे समिधौ गृहीत्वा पुनः संधानं होमे देवतापरिग्रहार्थं मन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्या स्मिन्नन्वाहिते
 ग्रीजाते वदसमग्निमिभेन प्रजापतिं प्रजापतिं चाधारदेवते आज्येन अन्नप्रधानं त्रिराग्निपवमानं संकृदग्निं प्रजापतिं चाज्येन अर्यमाग्निं
 वरुणाग्निं पूषाग्निं प्रजापतिं च लजद्रव्येण सूर्यासावित्रीं चतुर्वारमाज्यद्रव्येण श्येण स्वित्कृतमित्यादि परिसमूहनादि प्राकृतम् । पात्रा
 सादने विशेषः । ग्रीक्षणीं सुवंप्रणीतामाज्यपात्रं लजशूर्पद्रव्यं हि दधिग्राशनपक्षेदधिचासादयेत् । आज्यसंस्कारादि प्राकृतं तत्रा
 ज्येन सह लाजानामपि पर्याप्तिकरणम् । आज्योत्पवनासादनयोः कृतयोर्लाजानां त्रिः प्रोक्षणम् । सुवसंमार्जनादि पत्न्यान्वारब्ध इ-
 धमाधानाद्याधारांतं प्राकृतं कुर्यान्न च शुषी । अथ प्रधानम् । अन्नआयूपीतितिसृणां शतं चैखानसाक्रपयः । अग्निः पवमानो देवता

गायत्रीच्छंदः । गृह्याग्निपुनःसंधानप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ अग्नआर्यूपिपवसआसवोर्जमिर्पचनः । आरेवाधस्वदुच्छुनां
 स्वाहा ॥ अग्नयेपवमानायेदं० । ॐ अग्निर्ऋषिःपवमानःपांचजन्यःपरोहितः । सर्मामहेमहागयंस्वाहा ॥ अग्नयेपवमाना० ।
 ॐ अग्नेपर्वस्वस्वर्पाअसेयचःसुवीर्यं । दधद्भूमिमयिपोपंस्वाहा ॥ अग्नयेपव० । त्वमर्यमावसुश्रुतोऽग्निस्त्रिष्टुप् । पुनःसंधानप्रधाना
 ज्यहोमेवि० । ॐ त्वमर्युमार्यवसियत्कुनीनांमस्वधावनगृह्यविर्भापि । अंजंतिमित्रंसुधितंनगोभिर्यद्वपतीसमनसाकृणोपि
 स्वाहा । अग्नयइदं० । प्रजापतेहिरण्यगर्भःप्रजापतिस्त्रिष्टुप् । पुनःसंधानप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योवि
 भ्यज्जातानिपरितार्वभूय । यत्कर्त्तमास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयंस्यामपतयोरयीणांस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं० ॥ ५ ॥ अथपत्न्याःप्रक्षा
 लितेऽजलौपतिराज्येनोपस्तीर्यद्विलाजानोप्यपंचावचीतुन्निरोप्यशूपस्थानभिघार्यअंजलिस्थानव्यभिघार्यतिष्ठन्तिष्ठत्याअंजलिस्व
 कराभ्याधृत्याअर्यमणंवरुणंपूषणमिति तिसृणांवामदेवोर्यमाग्निर्वरुणाग्निःपूषाग्निरनुष्टुप् । गृह्याग्निपुनःसंधानलाजहोमेवि० । ॐ
 अर्यमणंनुदेवंकुन्याआग्निर्मयक्षत । सइमांदेवोअर्यमाप्रेतोमुंचातुनामुतःस्वाहा ॥ इतिपठितमंत्रांतेअंजलिमविच्छिंदती अंगुल्य
 शैरंगुलियामपार्श्वेनवापलीजुहुयात् । अर्यमाग्नयइदं० । एवमग्नेसि । ॐ वरुणंनुदेवंकुन्याआग्निर्मयक्षत । सइमांदेवोववरुणः
 प्रेतोमुंचातुनामुतःस्वाहा ॥ वरुणाग्नयइदं० । ॐ पूषणंनुदेवंकुन्याआग्निर्मयक्षत । सइमांदेवःपूषाप्रेतोमुंचातुनामुतःस्वाहा ॥ पूषा
 ग्नयइदं० । ततःशूर्पकोणेनशिष्टान्सर्वाह्यजानपतिःपत्नीवाभ्यामंग्रजानपतिःपत्नीवाभ्यामंग्रजानपतिःपत्नीवाभ्यामंग्रजानपतिःपत्नीवाभ्यामंग्रजानपतिः
 कृष्णास्ति । ततउपविद्याग्न्यंपतिर्जुहुयात् । आनःप्रजाभितिचतसृणांसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीआद्याजगतीद्वितीयात्रिष्टुवंत्येदं

लम् । येषां हृदितो भगवान्मंगलाद्यतन्त्रदिः ॥ यत्र योगे परः कृष्णो यत्र पाथो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्बुधानीति र्भक्तिर्मम ॥ सर्वे ध्वारब्ध
कार्ये युगयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवादिभूतनः सिद्धिं ब्रह्मेष्टानजनादनाः ॥ इति

देशकालनिर्देशविचारः । बृहद्वासः—‘देशकालादिसम्पन्ने देवतासम्पन्तथा । संकल्पे विधिवत्कार्यनित्यधर्मस्य देवते’ इति । मयुखे ब्रह्मा
ब्रह्मविषयोः—‘मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वथाः । उल्लसन्मधुर्यार्णो न तस्य फलभागभवेत्’ ॥ निमित्तानां संकमार्थो दयादीनाम् । सिंह
स्वपद्वतौ संप्रदे—‘अन्त्यायनतुर्मासाश्च पक्षिभ्यश्च वारकम् । योगश्च करणं चेति संकल्पोऽयमुदाहृतः’ ॥ संकल्पे प्रायेण संबत्सरादयश्चांद्रमानेन वा
ख्याः । निर्णयसिंघावाष्टिपेणः—‘स्मरेत्सर्वत्रकर्मार्थो चांद्रसंबत्सरं सदा । नान्यं यस्माद्बत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता’ इति । तत्रादौ करि
ष्यमाणकर्मसंकरपारंभे देशकालयोर्निर्देशः प्रथममुपसिद्धत इति सिधिविचार्यते—अयं वागमेवुसर्वत्र देशकालौ निर्दिश्येति संक्षेपेण वारस्तु छित्तितस्तत्र तत्र
तिसप्तप्रतिपत्तयेऽयमुपक्रमः । निर्देशे तावत्पूर्वदेशपरामर्शोऽनंतरंचकालोत्कीर्तनकर्तव्यमिति सिधिवीचीनः पंथाः । तथा हि ‘देशकालविभागवित्’
‘देशः कालः पृथग्द्रव्यं’ इत्यादि प्रामाण्यजातमप्यस्यैव परिपोषकमिति तदनुकूलो वाक्योपन्यास इत्यम्—‘श्रीमत्पश्चिमिन्द्रां डे भूलोके जंबूद्वीपे भारत
वर्षे दक्षिणापथे रामक्षेत्रे नंदकाले यदे देशे संधावर्तमाने गोदावरी दक्षिणे तीरे (इति देशान्साधारणा निवेशे परुषांश्च सप्तमन्यं तांनुक्त्वा) श्रीमद्भगवतो
महाशुक्लपद्मविष्णोराक्षयाप्रवर्तमानस्तत्र ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे श्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वंतरेऽष्टाविंशतितमयुगाच्चतुर्लोककालिप्रथमचरणे वैव्राव
तारे १८३७ सप्तमिंशदधिकष्टादशशतमिति शालिवाहनशकचिं चांद्रमानेन राक्षसनामसंबत्सरेऽमुकयनतुर्मासपक्षतिथिवारतक्षत्रयोगकरणेयु

१ हेमाद्रिमहासकल्ये वाक्यमाहुष्येऽप्ययमेव मोऽभीकृतं प्रयुज्यते चेन्न विवरात्त्याक्षिप्ते नेयुदाशिणात्या इति देशपाल्यनिर्देशवाक्यव्यवस्थायपरिचयापेक्षितोऽयमुपन्यासः । पार-
पर्यक्रमेण पाठे देशकालयोः प्रथमवारयानां पश्चात्तिथिप्राधान्यं चिदेष्यत्तन्निर्देशो भवत्येवेति न प्रहोऽस्मात्तन्व्यादरे ।

अनुष्टुभौ । पुनःसंधानाज्यहोमेवि० । ॐ आतःप्रजाजनयतुप्रजापतिरज्रसायसमनस्त्वयमा । अर्दुर्भगालीःपतिलोकमार्गिशुश्रू-
 नोभवाद्दिपदेशंचतुष्यदेश्याह । ॥ सूर्यासावित्र्याहदं० । ॐ अघोरचक्षुरपतिहयोधिशिवापुशुभ्यःसमनासुवर्चाः । वीरसूद्व-
 कर्मास्योनाशनोभवद्दिपदेशंचतुष्यदेश्याह । ॥ सूर्यासावित्र्याहदंनमम । ॐ इमांत्वमिन्द्रमीदृःसुपुत्रांसभगांक्रुणु । दशास्यां
 पुत्रानार्धिद्विपतिमेकादशकृषिस्वाहा । ॥ सूर्यासावित्र्याहदंनमम । ॐ स्रवाज्ञीश्वशुरेभवस्रवाज्ञीश्वश्रवांभव । ननांदरिस्रवाज्ञी
 भवस्रवाज्ञीश्विदेवपुस्वाहा । ॥ सूर्यासावित्र्याहदं० । समंजस्वित्स्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्र्यनुष्टुप् । दधिप्राधाने आज्य
 शेषेणहृदयांजनवावि० । ॐ समंजंतुविश्वेदेवाःसमापुहृदयानिनौ । समांतरिश्वासांघातासमुदद्रीदधातुनौ ॥ एतेनस्वयंदधिप्रा-
 शीयात् । आज्यशेषेणहृदयांजनंधार्यत् । पवयैचदधिप्रयज्येत् । साचतूष्णींप्राश्रीयात् । स्वहृदयांजनपक्षेपवयाअपि
 तूष्णींहृदयांजनम् । अधाज्येनयदस्यकर्मणइतिस्त्रिष्टुक्तंहुत्वाइभमसंनहनादिकर्मशेषंसमापयेत् । अन्नकारिका । उपलेपादिकं
 कुर्यादाघारांतंविधाहवत् । विवाहाज्याहुतीहुत्वालाजहोमोभवेदिह ॥ गृहप्रवेशनीयाश्चहुत्वास्याहृदयांजनम् । परिणीयादि
 नारत्नत्राजानावपतिस्ययम् ॥ इतिनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्नेगृह्याग्निपुनःसंधानप्रयोगः ॥ ७५ ॥

अधनास्तिक्वादिसृष्टाग्नेःपुनःसंधानम् ॥ तत्रकर्तासंकल्पपूर्वकंखियासहोपोध्यापरेष्टुःकृतनित्यक्रियःसंकल्पपूर्वकंप्रा-
 यश्चित्तंकुर्यात् । तद्यथा । द्वादशाहपर्यंतंयथाशक्तिसुवर्णदानम् । भासद्वयपर्यंतंकृच्छ्रम् । सासचतुष्टयपर्यंतमतिकृच्छ्रम् ।
 पण्मासपर्यंतंपराकः । ततोब्दपर्यंतंभासंपयोव्रतम् । अब्देपूर्णेनैमासिकंव्रतम् । ततःप्रतिवर्षंनैमासिकावृत्तिरिति । ततःका

लगणनपासायप्रतद्दामददूपणमासस्थालीपाकहोमद्रव्यदानम् । ततःशुभदिनेऽपराह्णसभायार्दशकालौसंकीर्त्यनास्तिक्यादिसृ
 ष्ठाग्नेःपुनःसंधानंकरिष्यदतिसंकल्प्य । आयतनोपलेपनादियथाभिलितसंभारनिधानांतंक्ष्वात् । संभाराश्च । पलाशोदुंवरा
 श्वर्यशर्मायकंकतांजुजम् । यत्नीकोत्तरयाराहमूपकोत्थातमृत्तिकाः ॥ शर्कराःसिकताःसूदाशोपाश्चस्तत्तत्त्वचः । यथालाभं
 समसकीर्यपावनाग्निसमुद्धरेदिति ॥ ततः । ॐ इदंतुएकंपूरकृतएकंततीर्थेनृज्योतिषासर्वशस्व । सर्वेदानेतुन्वुश्चार्करोधिप्रियो
 देवानांप्रमेज्जतिर्वे ॥ इतिभोजेण ॐ भूर्भुवःस्वरित्यग्निप्रतिष्ठाप्य समिद्धयमादायपुनर्दशकालौसंकीर्त्य नास्तिक्यादिसृष्टाग्नेःपुनः
 संधानांगभूतमन्याधानंकरिष्येऽस्तिन्नन्याहितेमादित्यादिआपारायाज्यभागौचआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं अग्निमष्टवारंअग्निं
 पवमानमग्निपावकमग्निशुचिमग्निपथिकृतमग्निंतुभंतंचाज्येन शोषेणस्विष्टकृतमित्यादिसवोयक्ष्यइत्यंतमुक्त्वासमिद्धयमन्नावाधा
 य परिसमूहनायाज्यभागांतंकृत्वा क्षुवेणक्षुच्याज्यंचतुर्गृहीत्वा । त्वमग्नेसप्रधाअसीत्यस्यात्रेयःसुतंभरोऽग्निर्गायत्री । नास्तिक्या
 दिसृष्टाग्नेःपुनःसंधानमप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ त्वमग्नेसप्रधाअसिजुष्टोहोतुवरेण्यः । स्वयायुर्ज्ञवितन्वहीत्वाहा ॥ अग्नयइदंन
 मम । योअग्निमित्यस्काण्योमेधातिथिरग्निर्गायत्री । नास्तिक्यादिसृष्टाग्नेःपुनसंधानमप्रधानाज्यहोमेवि० । ॐ योअग्निंदे
 यर्वातयेद्विष्मोऽत्राविवांसति । तसंपावकमृच्छस्वाहा ॥ अग्नयइदंनमम । तंतुंतन्यान्नित्यस्यवामदेवोऽग्निर्जगती । नास्ति०
 पुनःसं० । ॐ तंतुंतन्यन्नजसोभानुमन्विहृज्योर्तिष्मतःपुथोरक्षधियाकृतान् । अनुत्पुणंवयत्तजोगुवामपुमनुभैवजनयादव्यंज
 न्स्साहा ॥ अग्नयइदं० । त्वनोअग्नइत्यस्यागिरसोहिरण्यस्तूपोऽग्निर्जगती । नास्ति० पुनःसं० । ॐ त्वंनोअग्नेतवदेवपुयुभिर्मुषो

नोरक्षतुन्यश्चवंध । त्रातातोक्स्तनयेगवामुस्यनिमेपुंरक्षमाणस्तववत्तेस्वाहा ॥ अग्नयइदं० । त्वंनोअग्नेवरुणस्येत्यर्गातमोवाम
देवोभीवरुणौत्रिष्टुप् । नास्तिकया० पुनःसं० । ॐ त्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेलोवंधासिसीष्टाः । यजिष्ठोवाहृतमः
शोशुचानोविभ्राद्धेपांसिप्रमुंमृग्यस्मास्वाहा ॥ अग्नयइदं० । सत्वंनोअग्नइत्यस्यर्गातमोवामदेवोभीवरुणौत्रिष्टुप् । नास्तिकया
द्विसृष्टाग्नेःपुनःसंधानप्रधानाज्यहोमे० । ॐ सत्वंनोअग्नेवमोभवोतीनोर्दिष्टोअस्याष्टपसोव्युष्टौ । अवयश्चनोवरुणंरराणोवी
हिर्मृष्टीकंसुहयोनपधिस्याहा ॥ अग्नयइदं० । ॐ मनोज्योतिर्जुषतामाज्यंविच्छिन्नंयज्ञं१समिभंदधातु । याइष्टाष्टपसोनिष्ठुचश्च
ताःसंदधामिहृविपापृतेनस्वाहा ॥ अग्नयइदं० । ॐ पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःसमिधतांपुनर्ब्रह्माणोषसुनीधयज्ञैः । घृतेनृत्वंत
नुवोवर्धयस्वस्त्याःसंतुयजमानस्तुकामाःस्वाहा ॥ अग्नयइदं० । एतैर्मन्त्रैःसुचामस्त्याहुतिचतुर्गृहीतेनाज्येनाष्टावाहुतीर्हुत्वा सुवे
णस्त्याज्याज्यमादाय । ॐ अग्नयेपवमानायस्वाहा । अग्नयेपवमानायदं० । ॐ अग्नयेपावकायस्वाहा । अग्नयेपावका
येदं० । ॐ अग्नयेशुचयेस्वाहा । अग्नयेशुचयइदं० । ॐ अग्नयेपथिकृतस्वाहा । अग्नयेपथिकृतइदं० । ॐ अग्नयेतंतुमत
स्वाहा । अग्नयेतंतुमतइदं० । एवंपंचाज्याहुतीर्हुत्वा देवताभ्यस्त्यक्त्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्याहिताग्नयेऽनहुदंक्षिणांदध्या
दिति ॥ इति नास्तिकयाद्विसृष्टाग्नेःपुनःसंधानम् ॥ अथापत्नीकोपासनप्रयोगः ॥ स्वतःपूर्वमुत्तार्यैपत्यैदाहायार्धाग्निंदत्त्वा
दिष्टार्धाग्नीपूर्वत्तसायंप्रातर्होमोहुर्यात् । इष्टिस्तुकार्थानवा । इत्यपत्नीकोपासनप्रयोगः ॥ ४१ ॥

अथविवाहोत्तरदंपत्योर्गृहप्रवेशः ॥ ॥ गृहप्रवेशहोमदिनादपरभ्यदर्शसंक्रांतिय्यतीपातविष्टादिदोपरहितेचतुर्थीमौहृति

कोत्तेऽशुभेदिनेऽहमन्वेष्टाकारिण्यमाणः श्वशुरगृहेऽभ्यज्यस्तात्वा राज्ञोस्वदेष्टाचारानुसारेण नागवत्यादिकृत्वा श्वशुरदत्तदासीदासप
 र्येकादिश्रुतमुवासिनीकृतनिराजनः श्वशुरादिभ्योगृहीतवह्नाशीर्वचनः स्वलंकृतः स्वलंकृतयावत्थासहविवाहाग्निंश्चकदेवस्थाप्याज
 यंतयन् । पूषत्येतदत्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासावित्रीचिष्टम् । वध्यायानरोहणेवि० । ॐ पूषत्येतोर्नयतुहस्तगृह्याभ्विनात्या
 प्रबहत्तरर्थेन ॥ गृहान्गच्छगृहपृथ्वीयथासौवृश्चिनीर्त्वांबुदधुमावदसि ॥ अनेनयथाविभवंगजाभ्यादियानमारोहयेत् । यानेनप्र
 याणेष्यासांनियमः । यानादन्येनशिविकादिनाप्रयाणेनमंत्रः । स्वप्नामविवाहपक्षेस्वगृहगमनेनायंमंत्रः । गमनेयद्यंतरानाव्या
 नदीत्यात्तदाश्मन्वतीरीयतइतिक्वचोर्धेनवधूनायमारोहयेत् । अत्राजहामेत्युत्तरार्धेनजदकादुत्तारयेत् । अश्मन्वतीरित्यस्येदं
 याक्त्रपिरमिच्छिष्टम् । पूर्वार्धचस्यवध्यानायारोहणेजत्तरार्धस्योदकादुत्तारणेविनि० । ॐ अश्मन्वतीरीयतेसंभयमुसिष्ठतुमते
 रतासखायः । अत्राजहामुपेअसुन्नशेयाः शिवान्ययमुत्तरेमाभिवाजान् ॥ नीयमानावधूर्ध्वदिबंधुवियोगादिनारोदिति तदाजीवं
 रदतीतिक्रचंजपेत् । जीवंरदतीत्यस्यकाक्षीवतीयोपाऽभ्विनौजगती । जपेवि० । ॐ जीवंरदंतिविमयंतेअध्वरेद्वीर्घ्यामनुम
 षितदीधियुर्नरः । द्यामंषितुभ्योयइदंसमेरिरेमयुःपर्विभ्योजनयःपृथिवर्ज ॥ इति । अयंविधिः स्वप्नाभोपिभवत्यविशेषात् ।
 शोभनेषुदेष्टावृक्षचतुष्पथेषुमाविदन्यरिपंथिनइतिजपेत् । माविदन्नित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासाविज्यनुष्टुप् । जपेवि० । ॐ मावि
 दन्यरिपुंथिनोयआसीदितिदंती । सुगोर्भिर्दुर्भर्तातामपद्रांत्यरांतयः ॥ वसतावसतावीक्षकाःसंचितेत्सुमंगलीरियंवधूरित्युच्चेक्षेत् ।
 सुमंगलीरित्यस्यसूर्यासावित्रीसूर्यासाविज्यनुष्टुप् । जपेवि० । ॐ सुमंगलीरियंवधूरिमांसमेतपश्यत । सौभाग्यमस्त्यदुत्त्यायाथा

स्तुतिपरंतन ॥ इहप्रियं इत्यनया गृहं प्रवेशयेद्बधूम् । अयं विधिः स्वप्नामविवाहेऽपि भवति ॥ अत्रायमनुष्ठानक्रमः । वरोच
 धूम्रकर्मत्रेण यथाहं यानमारोप्य विवाहाग्निं शकटारोपितमजस्रमथ तोनयन् सुमंगलीसूचकं पठन्निर्विघ्नैर्बधुभिः सुवासिनीभिरिष्टमंगलसं
 न्नकर्पणपूर्णकलशकन्यापुष्पाक्षतदीपमालाध्वजलार्जैर्मंगलतूर्यवाद्यैश्च सहितः सितच्छत्रयुतः स्वगृहद्वारे सुवासिनीभिर्निराजिता वि
 ग्रहैव धूपालौ गृहीत्वा शुभे मुहूर्ते । ॐ इह प्रियं प्रजयाते समृद्ध्यतामसि नगहे गार्हपत्या यजा गृहि । एनापत्या तु न्वं १ संसृज स्वाधा
 जिघ्रीं विदश्च मावदाधः ॥ इत्यनेन मंत्रेण स्वगृहं प्रवेश्य स्वयं च प्रविश्य तंडुलचतुष्के पुकुलदेवतां लक्ष्मीं च संपूज्य विघ्नैः पुण्याहं वाचयेत् ।
 ततो गृहप्रवेशानीय होमः कार्यः । अस्माभिस्तवाचारानुसारेण पूर्वकर्तव्यतयोक्तः । ततः शुभे दिने स्वस्त्यादिवाचयित्वा स्वलंकृतः
 स्वलंकृतवधूरात्रावुपगच्छेत् । नानावल्लीस्तं भवलिप्रयोगस्तु सर्वदेशेष्वनुष्ठानाभावात्तोक्तः ॥ इति श्रीरामेश्वरसुतभट्टनारा
 यणकृते प्रयोगरत्ने वधूसाहितस्ववरस्वगृहप्रवेशविधिः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥

अयं सितअष्टादशप्रयोगाः । अग्नेस्तप्तपाकसंस्थाः ।

अथसप्तपाकसंस्थाः ॥ ॥ आश्वलायनभाचार्यप्रणम्यपितरंगुरुम् । भट्टरामेश्वरसुतोभट्टनारायणःसुधीः ॥ १ ॥ पंचविं
 शतिसंस्कारेद्वयवाष्टादशसंस्कृतीः । पाकयज्ञात्सप्तशिष्टान्वकिशिष्टेष्टतुष्टये ॥ २ ॥ तत्र अतःपरं द्विजातीनांसंस्कृतिनि
 यतोच्यते । संस्काररहितायेतुतेषां जन्मनिरर्थकम् ॥ ३ ॥ पंचविंशतिसंस्कारैः संस्कृतायोद्विजातयः । तेपवित्राश्चोभ्याः स्युः
 श्राद्धादियुसुयंत्रिताः ॥ ४ ॥ गर्भाधानं सुसवनं सीमंतो वलिरवच । जातकृत्यं नाम कर्म निष्कमोऽज्ञाशनं परं ॥ ५ ॥ चैलिकर्मोपन
 यनं प्रसानांच चतुष्टयम् । ज्ञानोद्वाहौ चाप्रयणमष्टकाचयथातथम् ॥ ६ ॥ श्रावण्यामाश्वयुज्यांच मार्गशीर्ष्यांच पार्वणम् । उत्सर्ग
 क्षाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥ ७ ॥ श्रावण्यादियुतिसुपुर्णमासीपुक्रमेण श्रवणाकर्म भ्ययुजीकर्म प्रत्यघरोहणा निर्वीणिक
 र्माणि ॥ पर्ययमायस्यायां क्रियमाणं पार्वणमित्यर्थः । संस्कारानियताह्येतद्वाहणस्य विशेषत इति आश्वलायनाचार्येणोपक्रमोपसंहा
 रयोर्निवतत्वोत्तयाजन्मनैरर्थक्यरूपाकरणं निदयाचपंचविंशतिसंस्काराणां नित्यतोका । पुनश्चैषानैमित्तिकवर्गपुष्कमासिकनित्य
 भेदेन चतुर्दशत्वं स एवाह । नैमित्तिकाः षोडशोकाः समुद्वाहावसानकाः । सप्तैवाप्रयणाद्याश्च संस्काराचार्यिकामताः ॥ मासिकं
 पार्वणं प्रोक्तमशकानां तु वार्षिकं । महायज्ञासु नित्याः स्युः संध्यावद्याग्निहोत्रवत् ॥ इति । नित्याः प्रात्यहिका इत्यर्थः । एवं पंच
 विंशतिसंस्कारेण गर्भाधानाद्याष्टादशोकाः इदानीं श्रवणाकर्मार्थाः सप्तावशिष्टा उच्यन्ते । तत्र तावत् श्रवणाकर्मोच्यते । श्रवणाक
 र्म संप्रत्यलिकर्म च भुक्त्वा पिकेचित्तुर्वति । युक्तं पूजया सिर्नेव कार्ये इति ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

१ अभिमेपु श्रवणावर्मादिषु विदेषस्तत्र तत्र नाथष्टिपणक्तेण विदग्दीकृतोऽवश्यमाख्येचनीयः ।

अथ श्रवणाकर्मप्रयोगः ॥ ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्यां पूर्वाह्णवृद्धिश्चाद्धं कृत्वा दिवैव ब्रीहिणां यवानां वालौकिकांश्चोर्भर्जनेन प्रस्य-
मिताधानाः कृत्वा खंडितयवब्रीहन्यतरस्य लौकिकांश्चोर्भर्जनं कृत्वा तत्पिष्टरूपैः सक्तुभिर्नवकलशं प्रपूर्य बलिनिक्षेपसाधनभूतां वैक-
कतदर्शमापि संपाद्य तदुभयं गृहकाष्ठादित्थं चितेन वैशिक्ये निधाय बल्यं गृहे श्राव्यां शुचिं देशं परिगृहीयाद्विहकरिष्यामीति । ब्रीहिं
श्च रूपान्नं पुरोडाशकपालं च संपाद्य धानाः समाधीकृत्य अर्धालौकिकात्प्येनाक्ताः कृत्वैकपात्रे निधाय ऽपराधनक्ता अर्धाधानाः पात्रांतरे
निदध्यात् । तैस्तैस्त्वमिते सूयेशुचिः आचम्य सपवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य समपुत्रपौत्रादीनां च रोगनिवारणसमस्तया
पक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपं श्रवणाकर्म करिष्ये इति संकल्प्य समिद्वयं त्रयं वादादाय पुनर्देशकालौ संकीर्त्या स्मिन् श्रव-

१ अत्रैरंधं च यथा—प्रथमप्रयोगे श्रवणाकर्मं दिनारपूर्वेष्टुः प्रातः श्रवणाकर्मसर्पवत्यंगतवेन मातृकापूजनपूर्वकं वृद्धिश्चाद्धं कृत्वा श्रवणाकर्मदिने
पूर्वाह्णस्तिवाचनं कुर्यात् । तत्र अत्र्यादयः प्रीयंतां श्रवणाकर्मणे स्तस्ति इति शेषः । तदंते दिवैव चितुषाणां यवानां तदभावे ब्रीहिणां लौकिकांश्चोर्भर्ज-
नेन प्रस्यद्वयाधिकपरिमाणाधानाः कृत्वा तासां प्रस्यमात्राः पृथक् कृत्वा शिष्टाभिः मिष्टरूपान्सक्तुं कृत्वा तैर्नवकलशं पूरयित्वा तं कलशं वैकंकतीद्वर्षा-
च यत्तिह रणाने वैशिक्ये निधायैव चिच्छक्यं कापि निवेशयेत् । पृथक् कृताः प्रस्यमात्राधानाः पात्रद्वये सान्येन विभज्य लौकिकेन सर्पिर्पार्धाधनक्ति । ततः
सप्तगृहादत्र्यगाराद्वा मात्र्यां शुचिं देशं बल्यं परिगृहीयात् इह करिष्यामीति । एतावद्द्वनिकार्यम् । २ सायं हेमं कृत्वा देशकालोत्कीर्तनात्तेन भोपात्त-
दुस्तिक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रवणाकर्म करिष्ये इति संकल्प्यामि साहसनामाय भित्तिविभाव्य ध्यात्वा न्वाधानम् । प्रायश्चित्ते विषुश्चैव पाकयज्ञे-
पुसाहसहसि संप्रहादितिरामकरपद्ममादत्राग्निः साहसनामा ।

णार्कर्महेतुमेदेवतापरिग्रहार्थमन्याधानं करिष्ये अस्मिन्नन्याहितेन विद्यादिचक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा प्रधानदेवतामग्निं चतुर्वारं च रुद्रव्येण अच्युतभौमाग्निपुरोडाशेन अग्निर्मात्रायाज्येन याजिदेवताधानाद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादिसद्योयक्ष्यइत्यंतमु क्त्वा ॐ भूर्भुवःस्वरित्यग्नावाधाय परिसमूहनादि (अत्र पात्रासादने विशेषः—चरुस्यात्यासहकपालं शरावन्नचमोक्षणीं च । दद्याद्भुवो । चमसाज्यपात्रे । इध्मावर्हिणी । शूर्पकृष्णाजिने । उद्धवल्मुसले । हृषदुपले । मेक्षणापिटोद्वपन्यौ । शन्यो पवेथौ । घेदमदतीपात्रेवेति । शूर्पद्वयस्य वासादनम् । मोक्षणीं संस्कारादिपूर्णापात्रनिधानांते) चरुपुरोडाशदेवतानां पंचानां तू ष्पां चतुरश्वतरोमुष्टीशिरुष्य तत्संख्यया तूष्णीं प्रोक्ष्यावधातादिकृत्वा प्रक्षाल्य चरुपुरोडाशतंडुलान्यधाभागं पृथक्कृत्य पुरोडाशार्थं स्वयं किंचित्पिष्टीकृत्य कृष्णाजिने मरकटं पक्ष्यादास्यावापेपणेन चूर्णयित्वा ततश्चर्वर्धमग्नादक्षिणभागे स्थालीं निधाय अग्नेः पश्चात्प

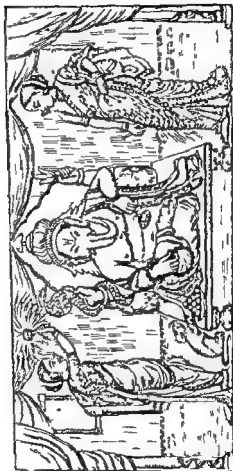
१ यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशाः शायितस्तदाशयाज्यं तेनाज्येनोपरि जुहोतीत्यर्थः । २ जयंतपारिजातमते च चरुशूर्पद्वयस्यासादनं एकं पुरोडाशार्थमेकं च यं निमित्तिविशेषः । ३ शूर्पचतुरोमुष्टीशिरुष्य शूर्पांतरे च तथैव निरुष्य पुरोडाशपर्याप्तान्योप्य निर्वासंख्यया प्रोक्ष्य क्रमेण पुश्चात्तद्वत्सालयेत् । एकस्मिन्नेव निर्वाते तु सदैवावदत्यप्रक्षाल्य चरुपुरोडाशार्थान्विभज्य कृष्णाजिने उदीचीनं कुंवां शन्यां निधाय तन्माभ्ये प्राक्प्रवणांष्टपदमासाद्य तस्याः पश्चाद्भागेति रक्षीमुपलानिधाय तत्प्रागेष्टपदपुरोडाशीयांश्चतुर्वारमच्युष्योपलं प्राचीं कर्पयित्वा पुनः प्रतीचीमाह्वयमभ्यर्च्य देवोदक्षिणत उत्तरतश्च विरक्षीमाह्वय पुनः सततं पिष्ट्वा ततः प्राच्यं समाह्वय कृष्णाजिने पिष्टानि प्रकंवाथोदयशिष्टांस्तंडुलान्यहवापेपयेत् । ४ अग्नादक्षिणपार्श्वे सोदकां स्थान् लीमाधिप्रत्योषवेपमादाय तूष्णीं मभिर्मंज्यतेनाग्नेः प्रहं चावां गारोप्य षट्सतयोरेकं वायव्यां निरस्याप उपरद्वय द्वितीयां ममेकं उत्तरपार्श्वे यस्याप्यतस्मि-

रिसरणमभ्येउपवेपाल्वेनप्रादेशमितयज्ञियकाष्ठेनद्रावंगारारुपयकृत्यतयोरेकंवायव्येनिरस्यापउपरुद्रय अवाशिष्टमंगारमवस्थाप्य
तस्मिन्कपालमुपधायातदुपर्यपरमंगारंनिक्षिप्य क्वचित्पात्रोपिष्टसेकार्धमपःप्रताप्यशरावंप्रक्षाल्याग्नौप्रताप्यशोपयित्वास्वाग्नेनिधाय
शीततस्मिन्पवित्रवतिपुरोडाशार्थपिष्टंनिक्षिप्य पूर्णपात्रोदकंस्वेषणपिष्टेप्रक्षिप्य पूर्वप्रतप्तोदकेनपिष्टंसंमिश्रयपिंडीकृत्यपूर्वमुपहितं
कपालादंगारंतृणोलापोह्य चरस्थाल्यातंतंडुलानोप्याश्वशफमजंकूर्मांकुर्वित्पुरोडाशंकृत्वाकपालेनिधायान्निःश्रुश्लिक्त्य आज्यंसं
स्कृत्याज्यादीनिचत्वारिहर्धीपिन्निःपर्यग्निकृत्वापुरोडाशमुत्सुकैःप्रताप्यदर्भैःप्रज्वाल्य तत्रैवसुशृतंश्रपयित्वातदुपरिसंगारंभस्मानि

नृकपालमुपधाप्यतत्रान्यमंगारंप्रक्षिप्यवेदेनकपालेऽगारान्निधाय मदंतीपात्रेपिष्टसेकार्धमपस्तापयेत् । पिष्टोद्वर्णोपुनःप्रक्षाल्यनिष्टपनेनशुष्कायामग्नेः
पश्चात्निहितयान्तस्यांतितरःपवित्रंकृष्णजिनारिपट्टानिचतुर्वारंसमोप्यवायतःपिष्टानिन्निरुत्सूयस्त्रुवेणप्रणीत्वाभ्यज्ज्वकमादायवेदेनोपयन्यपिष्टेज्वानी
यपिष्टानिपक्त्वावा मदंतीपानस्याभिस्ताभिरग्निःपिष्टान्यनुपरिहृत्वयमेक्षणेनसंमिश्रयपिष्टंकृत्वावेदेनकपालादंगारानपोह्यस्थाल्यांतंडुलानोप्यपुरो-
डाशंकपालेनिधाय तुंगमपूपाकृति कूर्मोकारमश्वशफमात्रंकृत्वाग्निरत्नचंमाह्वेययापुरोडाशात्कपालेऽपोनक्षरंति । २ ततस्तेपवित्रेआज्यपात्रेनिधा-
येत्यादि । आज्येनसहधानाचरुपुरोडाशान्पर्यग्निकृत्वोत्सुकंनिरस्यापउपरुद्रयपुरोडाशमुत्सुकैःप्रताप्यदर्भैस्तृणादिभिर्वोभिज्वाल्यवाचंवित्तुज्यवे-
देनपुरोडाशेसांगारंभस्मप्रक्षिपेद्यथासुशुतोभवेत् । आज्योद्वासनादिवर्वासादनातेवेदेनपुरोडाशादंगारानपोह्याभिपार्थोक्षयपात्रउपस्तीर्षापर्या-
वर्तयन्पुरोडाशमुद्वासवेदेनभस्मप्रमुज्याशयपात्रेनिधायकपालंद्रव्यज्यपुरोडाशमनक्ति । तत्रविच्छेदंनिकर्षणंचाकुर्वन्नुपरिष्टात्सर्वमभ्यज्यस्त्रुवेण
हस्तेनाभस्तादभ्यज्यलौकिकेनोज्येनपुरयित्वा निसर्गप्रकटपृष्ठंवाकृत्वाभ्याज्ययोर्मध्येननीत्वावर्हिष्यासाद्यशक्तायानाशमावधिश्रित्याभिधारणा-

क्षिप्यहस्तप्रक्षाल्यसंवापपात्रं प्रक्षालयेत् । ततः आज्यमुद्रास्यवर्हिष्यासाय ध्रुवं ध्रुवं च संमृज्य पुरोडाशोपरि स्थभस्मादितृणेनापो ह्य
 चरपुरोडाशवभिषार्थोदमुद्रास्यचरं वर्हिष्यासाय तदुत्तरतः पात्रांतरस्थितलोकि काज्येन पुरोडाशं मज्जयेत् आचिः पृष्ठं वा कुर्यात् ।
 तदुत्तरतः अका अनकाश्च धाना आसाद्ये ध्याधानाद्याज्यभागांते कृते अभ्युद्धताच्चरोर्द्व्यार्ययागोत्रं चतुर्वारं च वारं वा वदानधर्मेणा
 यदाय अग्नेयेत्यादि मन्त्रैर्नागतेत्याह्वारं पठन्नाहुतिं चतुष्टयं जुहुयात् । अग्नय इदं नममत्पाहुतिं चतुष्टये पित्यागः । अग्नेयेत्या
 दि चतुर्णामगस्त्योमिस्त्रिष्टुप् । अचणा कर्म प्रधानचरहोमेवि० । ॐ अग्नेन यस्तुपथारयो अस्मान्निवभ्यनिदेव युनानि विद्वान् । युयो
 ध्यः सज्जुहुराणमेनोभ्यै धत्ते नमः कविधेमुस्याहं ॥ अग्नय इदं नमम । ॐ अग्नेत्वं यारयानव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि वि
 ध्या । पृथ्व्यै वहुलानं जुषामवातो कायतनं यायशं योः स्याहं ॥ अग्नय इदं नमम । ॐ अग्नेत्वं यारयानव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि वि
 द्धृष्टीः । पुनरस्मभ्यं सुवितयदेव क्षाविर्भ्योभिरमृताभिर्यजत्र स्याहं ॥ अग्नय इदं नमम । ॐ अग्नेत्वं यारयानव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि वि
 आहुशुक्लान् । माते वृषं जतिराय विधनं तीर्थदन्मा पुरं सहस्र स्याहं ॥ अग्नय इदं नमम । ॐ ग्राहिर्नो अग्ने प्रायुभिरजसैरुत प्रिये सदन
 क्षयोपस्तीर्थं कृत्तपुरोडाशमादाय दिरभिघार्थं चायसीति त्रिरभिघार्थं । ॐ अच्युताय भोमाय स्वाहा इत्यपर्यावर्तय नूहत्वा ।
 अच्युताय भोमाय इदं नममेति त्यजेत् । ततः यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाज्यैकदेशम् । मानो अग्न इत्यस्यागस्त्योमिस्त्रि
 षासादनातं कुर्यात् । एरमनका अधिभयणवर्जमासायाप्य चर्नाद्याज्यभागांते वद्धताच्चरोर्यददानधर्मेणावदाय जुहुयात् । १ कृत्तं पुरोडाशं निधाय
 आदायाज्यस्तस्मिन् द्विर्वोमिपार्थे अपर्योवर्तय श्रुं प्रसतिष्ठितं दृत्वा खुबेणाशयान्येन पुरोडाशस्योपरि जुहुयात् ।

चन्द्रसूर्यगुरुपुतत्तद्राशिस्थितेषु सत्तु (इत्यादीन्सप्तम्यन्तान्कालस्रब्दानर्घोदयादिनिमित्तेषु तान्यपि निर्दिश्य) एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभतिथौ परमेश्वराक्षारूपसकलशास्त्रश्रुतिसृष्टिविपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अमुकगोत्रस्य ममामुक्तफलावाप्तयेऽमुक्तकर्मकरित्वे । इति संकल्पयेत् । यदाचानेकदिनसाध्यः प्रयोगस्तदा प्रयोगाधिकरणीभूतानां तिथ्यादीनां सर्वपामपि कालानामुच्चारणकार्यमिति मयूखे । अथवाद्यप्रभृतिदिनद्वयेऽप्यदिषु दिनेष्वित्युच्चारः । यदित्वव्यवहिते वादिनां तरे करिष्यमाणस्य कर्मणः पूर्वेषुः केनचित्कारणेन संकल्पः प्रसक्तस्तदाऽद्यपदरहितपक्षतकालकीर्तनां तेऽद्यतनदिनाद्वितीयेऽहनीत्यादिस्येष्टसंख्यं दिनमुक्त्वा तत्रत्य तिथ्याद्यभिधानादि प्राग्वत्कुर्व्यादिति हि रण्यकेशिभूत्रव्याख्या । विशेषविचारो व्रतराजसंकल्पप्रकरणेक्षेयः ॥

कर्मसंकल्पविचारः । सच विहितेषु केवलदृष्टार्थेषु सर्वकर्मस्वावश्यकः । तथाच प्रयोगपारिजाते मार्कण्डेयः—‘संकल्प्य च यथा कुर्व्यात्स्नानदानमद्रतादिकम् । अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति वै’ इति । यथा यथावत् । अयं देशकालोत्कीर्तनतिकार्यः । सच नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मभेदेन त्रिविधः । तत्र नित्यनैमित्तिकयोः कर्मणोः—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुक्तकर्मकरिष्ये इति, काम्ययोस्तयोस्तु—ममोपात्तदुरितक्षयपूर्वकं श्रीपरमेश्वरप्रीतिद्वारा मुक्तफलसिद्ध्यर्थममुक्तकर्मकरिष्ये इति, केवलकाम्येतु—ममामुक्तकामनासिद्धिद्वारेति त्रिविधोक्षेयः । विधियान्येऽनेकफलोद्देशेऽपि समुच्चयवोधकपदमावेति शिष्टमेव फलसंकल्पेऽल्लेख्यं । जातेऽष्टौ पूतत्वादिवदेकवाक्योपात्तत्वेन लोकेत्येतन्त्यायेन युगपदुपस्थिते रन्यतरेण नैराकांक्षयाभावाच्च । न चेदं फलपरं किंतु स्तुतिभात्रमिति वाच्यं । तदा गौत्सर्गोदिविधिये भावनायाभाव्याकांक्षया मनुपात्तसर्गस्वरूपतदफलत्वकल्पनाद्वयसः सुखार्थोपात्तस्यैव फलत्वकल्पनायां लापवात् । ‘अति तिष्ठति द्वैय एतारात्रीरुपयति’ इति रात्रिष्विव प्रतिष्ठायाः । तदुक्तं जैमिनिना ‘फलमात्रेयो निर्देशात्’ इति । एवं च संकल्पवाक्येषौ वाप्यर्थवैशिष्ट्येन सर्वफलत्वेनोद्देश्यमिति । तत्र समुच्चयवोध

धूपआशयान्वहोमेवि० । ॐ मानोअग्नेयस्त्वजोअपायाविष्ववोरिषवदुच्छुनायै । मादृतुदेदशतेमादतेनोमारीषतेसहसायनपरीडाः
 स्वाहा ॥ इतिसुयेणहुत्या अन्नचद्रदंनममेतित्यजेत् । ततःस्वांजलावन्येनोपस्तुतेप्रागक्ताधानाद्विस्त्रिर्वाधापयित्वाभिधार्य । शन्नो
 भयंरित्यस्यवसिष्ठोवाजिनस्त्रिधूप । श्रवणाकर्मप्रधानधानाहोमेवि० । ॐ शन्नोभवंतुवाजिनोहवेषुद्वेवतामितद्रवःस्वर्काः ।
 जंभयंतोहिष्टकुरक्षींसितनेभ्युसहृद्यवृक्षमीवाःस्वाहा ॥ इत्यंजलिनाहुत्या वाजिन्यद्रदंनममेतित्यजेत् । ततोऽनभ्यक्ताधानाः
 पुत्राद्यमात्यंतेभ्योदत्त्वा चरुधानैकदेशतःस्थिष्टकृतंहुत्वा होमशेषंसमाप्यधृतपवित्रमंधिचिसस्यशुद्धदेशेक्षिपेत् ॥ इतिश्रीनारा
 यणभट्टविरचितेप्रयोगरत्नेश्रवणाकर्मप्रयोगः ॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

अयसर्पवलिप्रयोगः ॥ ॥ आचम्यपवित्रेधृत्याप्राणानायम्यदेशकालौस्तुत्या समभयार्थापुत्राप्रत्तदुहितृसमेतस्यभौमांतरिक्षदि
 व्यदिद्वयसर्पेभ्यःसंभावितवाधापरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थनित्यविधिरूपसर्पवत्याख्यकर्मकरिष्ये इतिसंकल्प्यपूर्वाशिक्यस्या
 पितृदर्शमादाय शिक्यस्यापितकलश्याहितसक्तुमिसामापूर्यगृहीत्या गृहाद्विर्गत्यमाच्यादिशिशिपूर्वपरिगृहीतंदशमासाद्यमोक्ष्य ।

१ सर्वाशयान्वहोमस्तुशनकेनविरुद्धः । २ द्विस्त्रिर्वोप्यपात्रसमवचंचाभिधार्य । ३ दक्षिणांतसमाप्यकपालंविमुच्यसंख्यायोद्वास्तुआभि
 गोभिरित्यादि । ४ श्रवणाकर्महुतंपंचैकयंचित्कारणान्तरात् । आप्रहायणिकंकुर्याद्वलिकर्मविवर्जितम् ॥ इतिछंदोगपरिशिष्टात् आप्रहायणिकंआ-
 प्रत्यवरोहणान्तंश्रवणाकर्मकुर्यात् । वलिकर्मसर्पवलिः । सं० कैस्तुदी ।

ॐ सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहा इति मंत्रेण दर्वास्थसकंस्तत्रमाढ्युखो निक्षिप्य सर्पदेवजनेभ्य इदं नममेतित्यजेत् । बलेर्बलिदातुश्चातुरालेके
नापि व्यवधानं नकार्यमापदिदानत् । ततः कृताञ्जलिः । ॐ ये सर्पाः पार्थिवाय आतरेक्ष्याये दिव्याये दिव्यास्तेभ्य इमं बलिमाह्वयेते
भ्य इमं बलिमुपाकरोमि ॥ इति मंत्रेण सर्पाणि हि त्रयसंहताभ्यां पाणिभ्यां नमस्कृत्य चलिप्रदक्षिणीकृत्य पश्चाद्दलेरुपविश्य ॐ सर्पोसि
सर्पांसर्पाणामधिपतिरस्य ज्ञेन मनुष्यांश्चायसे पूषे न सर्पान्य ज्ञेन देवांस्त्वयि मासतं त्वयि सतः सर्पास्माहिंस्सिधुर्भुवांते परिददामि । इति मं
त्रमुपांशुसङ्क्रान्त्या ज्येष्ठक्रमेण नामग्राहपुत्रादीन्यदिद्यादेवं-भुवामुक्ते परिददामि इति पुनः । भुवामुक्तांते परिददामि इत्यप्रसां
दुहितरं । भुवामुक्तांते परिददामि इति भार्या । भुवमांते परिददामि इत्यारमानमते । अन्यः कर्त्ता चैन्मां पदस्थाने यजमाननामिहि
तीयां तमुक्त्वा पारिददामीति वदेत् । सतः प्रतिपदभारभ्य प्रत्यवरोहणपर्यंतं सत्यं प्रातः काले पृतयेव दद्यात्तैरेव सक्तुभिः शुचिदेशे बलि
हरेत् । तत्र नमस्कारादि परिदानांतं न कार्यम् । अथवा श्रावणप्रतिपदभारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पौर्ण
मास्यां वा क्रियते तस्माद्वर्षादिनातिद्विस्तद्वृद्धिभ्यां परिगणय्य तेभ्यः प्रातः सायंकालास्तावतो घटीं स्तदैव दधात् । तदा च
प्रथमबलिदानांतं नमस्कारपरिदानांतं सकृद्वनप्रत्येकम् । ततः पवित्रमार्थं विस्तस्य शुद्धदेशे क्षिपेत् । अत्र तदहरे वा खिलबलिदानं न

१ अत्र सर्पबलिभद्राणां गीतमोवाभदेवः सर्पाय जुः होमादौ विविधयोगः इति विशेषः । २ पुत्रादीनां परिदानं यथा—भुवविष्णुब्रह्मोणंते परिददा-
मि इति पुत्राणां प्रत्येकं । पुत्राणामंते भुवचंद्रादेवीते परिददामि इत्यप्रसां दुहितरं । वासांमते भुवइदित्यादेवीते परिददामि इति भार्या इत्यादि विशेषः ।
३ एतत्सर्वतंत्रैः कर्तुं धमभ्येकेनापि न्ययवधानं न कार्यम् ।

मुख्यः पक्षः । अथणाकर्मसर्ववर्लीप्रतिवर्कपौ । अविशेषश्चवणात् । वृद्धिश्चाहमुभयार्थतन्नेणैवकार्यम् ॥ इति श्रीनारायणभट्ट-
विरचितेप्रयोगरत्नेसर्ववर्लिप्रयोगः ॥ ७४ ॥

अथाभ्युजीकर्मप्रयोगः ॥

॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥

अथाभ्युजीकर्मप्रयोगः ॥ आभ्युजीमासेर्पीर्मास्यां आभ्युजीकर्मकार्यम् । पूर्वेषुः कर्तोपलेपनादिनाप्रत्यवरोहणेव
क्षयमाणमार्गणनिवेदानमलंकृत्यभूमिचसमीकृत्य परेषुः स्त्रीपुत्रादिसमेतोभ्यंगादिविशेषत्वनविधाय शुक्लशुचिवासाः प्रातरौपासनं
कृत्याभ्युदयिकश्राद्धं विधाय धृतपवित्रभाणानामभ्युदयकालोत्सृज्या ममस्त्रीपुत्रादिसहितस्यन्यूनापेक्षितविषयसंपूर्णतापूर्णां
वसादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेभ्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमाभ्युजीकर्मकारिष्येइतिसंकरष्य अग्निमुपसमाधायसमिद्धयन्नयवादा
यदंशकालौनिर्दिश्यअस्मिन्नाभ्युजीकर्मणिदेवतापरिमहार्थमन्वाधानंकरिष्येइत्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं पशुपतिं

१ प्रथमप्रयोगेश्वरवणाकर्मवृद्धिश्चाहमुभयार्थतन्नेणैवकार्यम् । अविशेषश्चवणात् । वृद्धिश्चाहमुभयार्थतन्नेणैवकार्यम् ॥ इति श्रीनारायणभट्ट-
विरचितेप्रयोगरत्नेसर्ववर्लिप्रयोगः ॥ ७४ ॥

अथाभ्युजीकर्मप्रयोगः ॥ आभ्युजीमासेर्पीर्मास्यां आभ्युजीकर्मकार्यम् । पूर्वेषुः कर्तोपलेपनादिनाप्रत्यवरोहणेव
क्षयमाणमार्गणनिवेदानमलंकृत्यभूमिचसमीकृत्य परेषुः स्त्रीपुत्रादिसमेतोभ्यंगादिविशेषत्वनविधाय शुक्लशुचिवासाः प्रातरौपासनं
कृत्याभ्युदयिकश्राद्धं विधाय धृतपवित्रभाणानामभ्युदयकालोत्सृज्या ममस्त्रीपुत्रादिसहितस्यन्यूनापेक्षितविषयसंपूर्णतापूर्णां
वसादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेभ्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमाभ्युजीकर्मकारिष्येइतिसंकरष्य अग्निमुपसमाधायसमिद्धयन्नयवादा
यदंशकालौनिर्दिश्यअस्मिन्नाभ्युजीकर्मणिदेवतापरिमहार्थमन्वाधानंकरिष्येइत्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं पशुपतिं

१ प्रथमप्रयोगेश्वरवणाकर्मवृद्धिश्चाहमुभयार्थतन्नेणैवकार्यम् । अविशेषश्चवणात् । वृद्धिश्चाहमुभयार्थतन्नेणैवकार्यम् ॥ इति श्रीनारायणभट्ट-
विरचितेप्रयोगरत्नेसर्ववर्लिप्रयोगः ॥ ७४ ॥

अथाभ्युजीकर्मप्रयोगः ॥ आभ्युजीमासेर्पीर्मास्यां आभ्युजीकर्मकार्यम् । पूर्वेषुः कर्तोपलेपनादिनाप्रत्यवरोहणेव
क्षयमाणमार्गणनिवेदानमलंकृत्यभूमिचसमीकृत्य परेषुः स्त्रीपुत्रादिसमेतोभ्यंगादिविशेषत्वनविधाय शुक्लशुचिवासाः प्रातरौपासनं
कृत्याभ्युदयिकश्राद्धं विधाय धृतपवित्रभाणानामभ्युदयकालोत्सृज्या ममस्त्रीपुत्रादिसहितस्यन्यूनापेक्षितविषयसंपूर्णतापूर्णां
वसादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमेभ्वरप्रीत्यर्थं नित्यविधिरूपमाभ्युजीकर्मकारिष्येइतिसंकरष्य अग्निमुपसमाधायसमिद्धयन्नयवादा
यदंशकालौनिर्दिश्यअस्मिन्नाभ्युजीकर्मणिदेवतापरिमहार्थमन्वाधानंकरिष्येइत्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वात्रप्रधानं पशुपतिं

(शिवंशंकरं पृषातकं) चरुद्रव्येण पृषातकं पृषातकं द्रव्येण शेषेण स्विष्टकृत्वमित्यादिसद्यो यश्च इत्यंतं मुक्त्वा समिद्धयमग्नावा
 धायपरिसमूहनादि (पात्रासादने चरुस्थाल्यासह पृषातकस्थाल्यासादनं) पूर्णपात्रनिधानांतं कृत्वा, अग्नेः प्रत्यक् शूर्पेण विज्वलितपशु
 पतयेत्याजुष्टं निर्वणमीति चतुरे मुष्टींश्चर्य धनिरुप्यतत्संख्यया तथैव प्रोक्ष्यावधातादि चरुश्रवणांतं कृत्वा ज्योमिश्रं प्रयः पृषातकाख्यं दृवि
 रंतरं कृत्वा ज्यं संस्कृत्य चरुपृषातकाभ्यां सह पर्याशिकृत्वा ज्योद्वा सनादि (चरोरुत्तरतः पृषातकमासाद्य) आज्यभागांतं कृत्वा सुता
 दिभिरन्यारब्धः स्वसन्निधौ याता नुपवेदय अवदानधर्मण चरुमवदाय । ॐ पशुपतये शिवाय द्वांकराय पृषातकाय स्वाहा इति हुत्वा
 पशुपतये शिवाय द्वांकराय पृषातकाये दनममेतित्यजेत् । ततो यजमानां जलावन्यजपस्तीर्य सुवेणैव पृषातकं द्विरवदायाभिधार
 येत् । ततो यजमानः ॐ ऊर्जं मे पूर्वतां पूर्णं मे गोप सदृशं पातकाय स्वाहा इत्यंजलिं नैव हुत्वा पृषातकाये दनममेतित्यजेत् । चरुपृषा

सूनाया योस्तुत्तरवाद्यगमात् पूर्वोक्तयुतिसरसाद्य । उक्तया पशुपतये त्वेषु त्वेष्वंततवः परम् । त्व्याजुष्टं निर्वणमीति निर्वापः प्रोक्षणं तथा । प्रोक्षामी-
 तिविशेषपशुप्रोक्षणेऽन्यत्समं भवेदितिकारिकायाः पशुपतये त्व्याजुष्टं निर्वणमीति निर्वापप्रोक्षणपरजयं तथा । न च निर्वापत्परायणयोर्वैपरीत्यां कापिन दृष्ट-
 मिति वाच्यं बहुशो दर्शनात् । आधानेन वात् ब्रह्मोदने ब्रह्मणे प्राणायजुः ब्रह्मणे पानाय ० ब्रह्मणे व्यानाय ० इति निरुध्य प्रवेधस इति हुत्वा वेधस इति
 त्यजेत् । एतेन यत्प्रयोगपारिजातकारादीनामन्याधाने केवलपशुपति कीर्तनं यथा के पां चित्याक्षिकं मन्यानां तादोमे केवलस्योच्चारणं तदपास्तमिति सं०
 कोमुदी । १ पयस्त्राज्ये निषिद्धे जुतत्प्रयः स्वात्पृषातकमिति । २ पशुपतय इत्यादि मंत्रयोगावभावात् भवेद्यः पशुपतिः पृषातकश्चायजुः आथ्ययुजीकर्म-
 प्रधानो मे वि० । ३ स्विष्टकृत्वर्यपुष्पीर्य चोर्हस्तेन पृषातकस्य मन्त्रवेणीत्तरार्थादवदायेति विशेषः ।

तकदोषास्त्रिष्टकृतं हुत्वा इभसन्नहनादिहोमयोपसमाप्य धृतपवित्रग्रंथं विस्तस्य शुचिदेशे क्षिपेत् ॥ इति श्रीनारायणभट्टविरचिते
प्रयोगरत्ने आभ्युज्जीकर्मप्रयोगः ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६४ ॥

अथाम्रयणहोमप्रयोगः ॥ ॥ यारदियौर्मास्यामभावासायां वापवर्णि तदलभेकृत्तिकादिविश्राणां तदेव नक्षत्रेष्वन्यतमे
चंद्रानुक्रमेण आभ्ययणं कार्यम् । प्रातरापासनहोमं कृत्वा संकल्पपूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं विधाय आचम्य पवित्रे धृत्या प्राणानात्म्य
देशकालावुत्कीर्त्य मम रोगजरा निवृत्तिश्च यशोऽन्नमासिद्धारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं नित्यविधिरूपमाभ्ययणं करिष्ये इति संकल्प्य स्नि
ह्याम्रयणारुधेकर्मणि देवतापरिग्रहाभ्यमन्वाधानं करिष्ये इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा त्रयधानं इंद्राग्नी विश्वान्देवान् छावापु
थिव्या चरुद्रव्येण योषेण स्त्रिष्टकृतमित्यादिसंयोगश्च इत्यंतमुक्त्वा समिद्धयमग्नावाधाय परिसमूहनादि पूर्णपात्रनिधानां तं प्राक्तनं
तंत्रं कृत्वा मत्स्यगद्गेः शूर्पेषु विव्रयति तूष्णीं निश्चतुरश्वतुरोमुष्टीजिरुप्यतस्तस्य यातयैव मोक्षयावयातादित् चरुश्रयणां तं कृत्वा ज्यसंस्कारा
द्याज्यभागान्तं कृत्वा वदानधर्मण चरुमवदाय ॥ ॐ सज्जर्कतुभिः सज्जर्विधाभिः सज्जर्दिद्रादिभ्यां स्वाहा । इंद्राग्निभ्यामिदं नमम इति
त्यक्त्वा पुनरवदाय ॐ सज्जर्कतुभिः सज्जर्विधाभिः सज्जर्विधेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं नमः । पुनरवदाय

१ प्रथमप्रयोगे श्रयणार्कर्मवद् द्विश्राद्धं स्त्रिष्टकृतं च कुर्यात् । तत्रोद्राभ्यादयः प्रीयंतामिति विशेषः । ममोपाचतु रितक्षयेत्यादिसंकल्पः । अग्निं
साहसनामाप्यमिति विभाव्य यानादि । २ तूष्णीं कृत्वा त्रिष्टकृतं च कुर्यात् । अज्यभागान्ते विभागान्तिमं शर्वकृत्वा वा वदानधर्मण होमः ।
३ आम्रयणहोममंत्राणां तमोवाभदेव इंद्राग्नीविधेदेवाद्यावापुथिवीच यजुः आभ्ययणप्रधानहोमे विनियोगः ।

ॐ सज्जर्जुभिः सज्जर्जुभिः सज्जर्जुभिः सज्जर्जुभिः सज्जर्जुभिः । द्यावापृथिवीभ्यामिदं नमः । एवं तिस्र आहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा व
 शिष्टपात्रांतरे हृत्वा तत्पात्रं स्वपाणौ धृत्वा । ॐ प्रज्ञापतयेत्याग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रियं मह्यं यज्ञसेमह्यं भक्त्या दाय । इति मंत्रेण दक्षिणे
 नपाणिना अभिमृश्य ॐ भद्राद्वाग्भ्यः समनैर्देवास्त्वया वशो नु समशीमहि त्वा । स नो मयूभूः पितृवाग्विशेह शनो भवहि पृथुशं
 घृतुष्यदे ॥ इति मंत्रेण प्रार्थयद्दिश्वभ्यतन्नेष्वपविष्टः । ॐ अमो सि प्राणतद्वत्तं वीभ्यसो सिसर्वा नो सि प्रविष्टः । समेजरां रोगमपनु
 दधरीरादमास्य धिमान्मृधामर्द्रं ॥ इति मंत्रेणात्मनो नाभिं मालभेत् । ततः पक्षीमभ्यमहविः शेषममंत्रं कं प्राश्नीयात् । ततो यजमा
 न इभमस्रह्नो भादिपरिवृत्तांतं कर्मशेषं समाप्य धृतपवित्रमां धिं विस्त्वशुचिर्देशे क्षिपेत् । इदमाप्रयणं यदा भ्ययुज्यां पौर्णमास्यां
 क्रियते तर्दक कालत्वादा भ्ययुजी कर्मणा समानतंत्रता भवति । तत्राभ्ययुजी कर्म प्रधानहोमं कृत्वा ऽऽप्रयणं प्रधानहोमः द्वयोश्च पूर्वोक्तैः
 स्विष्टकृदित्यादि शेषम् । यवाप्रयणं न कार्यम् । इयमा कर्तुं प्रस्तरं कुर्वन्नाप्रयणं । आस्त्रांतरे हृत्वात् । इदं चाप्रयणमकृत्वा न वाक्त्र
 भक्षणस्य निषिद्धत्वाद्दुर्भिक्षे पुरातनधान्यालाभेन यवान्यभक्षणाधिकारार्थं मलमासे ऽपि कार्यम् । अनापदि तु शुद्धपृथ । आम्नयः
 पाकरणे प्रायश्चित्तं कारिकायां । अहुताप्रयणो भीयान्नवाशं यद्वै ततः । वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु या । इति श्रीनारायण

१ उत्तरार्धात्सकदशदायस्विष्टकृदोमादि । चरुशेषवर्जहविरुचिष्ठदृष्टक्षिणा । कर्मसमाप्तौ वैश्वदेवं नवाग्नेन कृत्वा आम्नयणशेषं वैश्वदेवशेषं
 वैकीकृतवत्सामं सन्धेदसो निधाय दक्षिणहस्तेन वदधमभिस्तु शेष । २ प्रज्ञापतयेत्येतादेर्गौतमो वामदेवो जंयजुः अभिमर्शो वि० । ३ भद्राग्रहत्वादि-
 द्वयोर्गौतमो वामदेवः पितृविष्टुप् प्राज्ञेन आलभने च वि० । ४ कर्मभ्ये सोम्यमभितीर्थं च । तत्र सोम्येन नवाग्रप्रज्ञानसिद्धिभट्टो जीदीक्षितकृतादिके ।

भट्टविरचितप्रयोगरत्नेस्मार्तप्रयणप्रयोगः ॥ (आभ्ययुजीकर्मप्रयणयोःसहप्रयोगः तथादर्शपूर्णमासस्थालीपाकाभ्ययुजी
कर्माप्रयणानांसहप्रयोगश्चाप्रुधकसंगृहीतप्रयोगेभ्यालोचनीयः) ॥ ७१ ॥

॥ ७१ ॥

॥ ७१ ॥

अथप्रत्यवरोहणम् ॥ तच्चमार्गशीर्ष्यापणमास्यांतत्पूर्वेषुश्चतुर्दश्यांकार्यम् । दिवैवगृहकुड्यलेपनास्तरणोपस्तरणै
र्निजोद्यतभूमिसमीकरणंप्ररुढापामार्गधुन्मूलनरुपंनिवेशनालंकारंविधायफलरहितधान्यतृणाख्यपलालनिर्मितंचशयनार्थंकटं
संपाद्यसंकल्पपूर्वकमत्यवरोहणांगनांदीप्राङ्निविधायसूर्यस्तमितेसायमौपासनंहृत्याशुचिराचांतःपवित्रेभूत्वा देशकालौसंकीर्त्यमम
स्त्रीपुत्रादिसहितसजलस्यलचरसर्वाधानिवृत्त्यभयहेमंतसौमनस्यद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं नित्यविधिरूपप्रत्यवरोहणाख्यकर्म
करिष्येइतिसंकल्प्याग्निमुपसमाधाय समिद्धयंत्रयंवादायपुनर्देशकालौस्मृत्वा क्रियमाणेप्रत्यवरोहणेदेवतापरिग्रहार्थमन्याधानं
करिष्ये अस्मिन्नन्याहितेप्राधित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्याजप्रधानं श्वेतंदिःपायसेन इधमसन्नहनेनरुद्रमित्यादिसद्योयंध्वइत्यं
तमुक्त्या समिधावभावादध्यात् । अन्नस्विष्टकृशातितेननतर्कीर्तनम् । परिसमूहनादिपूर्णपात्रनिधानांतंकृत्वाप्रधानदेवतायैश्वे

१ लेपनास्तरणोपस्तरणैरिति लेपनंकुड्यादीनां, आस्तरणंचतेपायेवाच्छादनं, उपस्तरणंभूमेर्नवीकरणमिति सं० कौमुदी । २ उक्कालेप्रत्य-
वरोहणंकरिष्यन्नप्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्विश्वाहंस्वस्तिवाचनंचक्षुर्यात् । तत्रकर्माणदेवताश्वेतःप्रीयतामितिविशेषः । ततोऽगृहसमीपेप्ररुढान्
अपामार्गः शाकस्तिलकः परिव्याधइत्येतान्समूलान्परिखायोद्वास्यभुदंतरेणगृहशुषलित्यवृणोराच्छाद्यभुवंसमीकुर्यात् । शयनार्थंफलरहित-
धान्यतृणनिर्मितंकटंसंपाद्येत्यादि । ३ अग्निंसाहसनामायमितिविभाव्यभ्यानादि ।

तापद्विधतुरोद्रीहिमुष्टींस्तूष्णींनिरुप्यतथैवमोक्ष्य पयसिचक्रश्रृणुज्यसंस्काराद्याज्यभागान्तंकृत्वा सुतादिभिरन्यारवधोऽवदान
 धर्मणावदाप । ॐ अर्धभ्येतपदाजहिपूयेणचापरेणच । सप्तचवालणीरिमाःसर्वाश्चरजवांधवीःस्वाहा ॥ श्वेतायेदनमम । ॐ
 नयेभ्येतश्चाभ्यगारेर्हिर्जयानकिंचन । श्वेतायेदार्पायनमःस्वाहा ॥ इतिद्वेपायसाहुतीहुत्वा श्वेतायेदनममेतित्यजेत् । नात्रसौ
 विष्टकृत् । ततः ॐ भंभयंनःप्राज्ञापत्येभ्योभूयादित्यग्निमीक्षमाणोजापित्वा शिवोनःसुमनाभवइत्युक्त्वा हेमंतोतिसंबुद्ध्यांतमन
 सास्मरत् । ततोमोःपश्चाद्देशपूर्यपञ्चालनिर्मितकटकर्ताशयनार्थस्त्वयमास्तीर्य स्त्रीपुत्रादिसहितस्मास्मिन्नुपविश्य स्योनापृथिविमेधा
 तिधिर्भूमिर्गार्पत्री । जपेवि० ॐ स्योनापृथिविभिधानुक्षरानिवेशनी । यच्छान्तःशर्मसुप्रथः ॥ इतिपठेत् । एतदारभ्यमंत्रो
 द्यारणाह्याःस्त्रीवालव्यतिरिकाःस्योनापृथिवीत्यादिस्वरत्ययनपर्यंतानमंत्रान्जपेयुः । ततःकर्ताप्राक्प्रोद्योरावदङ्मुखोदक्षिणपार्श्वेन
 दयातीत । गृहिणोन्तरंप्रधान्येष्ठसर्वपुत्रपौत्रालक्ष्यैवशरीरन् । ततउत्थायोपविश्यप्राङ्मुखः । अतोदेवामेयातिथिर्देवागायत्री ।
 जपेवि० । ॐ अतोदेवाअर्धतुनोपतोविष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याःसुसधामभिः ॥ इतिक्रचंचिर्जपित्वापुनरपितथैवशयित्वोत्था
 योपविश्य दक्षिणमुखाः । ॐ अतोदेवाअर्धतुनः इतिप्रथमपादंसकृज्जपित्वा पुनरपिशयित्वोत्थायोपविश्य पश्चिमाभिमुखः ।
 ॐ यतोविष्णुर्विचक्रमे इतिद्वितीयपादंसकृज्जपित्वा । पुनस्तथैवशयित्वोत्थायोदङ्मुखः उपविश्य ॐ पृथिव्याःसुसधामभिः

१ अपश्चेतइत्यादिद्वयोर्गीतमोवामदेवःश्वेतोऽनुष्टुबन्त्वागायत्रीप्रत्यवरोहणप्रधानहोमेवि० । २ अभयंनइत्यादिद्वयोर्गीतमोवामदेवोऽग्निहेमं-
 तोयज्ञः जपेवि० ।

इति तृतीयापादं सकृज्जपेयुः । ततः कर्तास्त्रिष्टुब्धैर्द्व्यभरज्जुप्रहरणादिकर्मद्योपसमाप्य पवित्रग्रंथिविस्त्रस्तश्चिदेशेक्षिपेत् । ततः
 सर्वेयथाशयं शयित्वोत्थायोदिते सूर्ये कृतनित्यक्रियाः संगम्य सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः । तानि च । उदुत्यमिति त्रयोदशार्च
 स्वस्त्यस्य काण्वः प्ररकण्वः सूर्यो गायत्री अं त्याश्च तस्यो नुष्टुभः । जपे विनियोगः । ॐ उदुत्यं जातवर्दसं देवं वर्दति केतवः । इत्येव
 भ्यामुत्सर्ज्यम् ॥ अपत्येत्ता यवो यथानक्षत्रा यं त्यक्तुर्भिः । सूर्याय विश्वर्चसे ॥ अर्द्धशमस्य कृतवो विरश्म योजनं अर्जु । आर्जतो अ
 न्नार्थो यथा ॥ तुरारिणि विश्वदर्शतो ज्योतिष्कदर्शिसूर्य । विश्वमाभासिरोच्चनम् ॥ मृत्यङ्मृदेवानां विद्वांसः मृत्यङ्मृदे विमानान् यान् । मृत्य
 ङ्मृदे विश्वस्वर्दशे ॥ १ ॥ येनापावकचक्षसासुरण्यं तं जनां अर्जु । त्वं वरुण परयसि ॥ विद्यामो पुरजं स्पृध्व ह्यमिमां नो अक्तुर्भिः । पश्य
 न्जन्मानि सूर्य ॥ सुसत्वा हुरितो रधुवर्दति देवसूर्य । शोचिर्केशं विचक्षण ॥ अयुक्तसु सशुभ्युवः सूरोरथस्तनूत्यः । तामिध्याति
 स्वयुक्किभिः ॥ उद्वयंतमसुरपुत्रि ज्योतिष्परयं तवत्तरम् । देवं देवत्रासूर्यमर्गन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ उद्यद्वायमिन्नमह आरो ह्युचरं
 दिवंम् । हृद्गोममसूर्यवर्दहि माणं चनाशाय ॥ शुके पुमेव हि माणं रोपुणा कसुदधमसि । अथो हारिद्वये पुमेव हि माणं निदर्धमसि ॥ उद
 गाद्यमादित्यो विश्वेत्सु सवसासुह । द्विपुतं मर्द्धारुधुन्मो अर्हद्विपुते रथम् ॥ २ ॥ नवर्चमेवैतज्जप्यमिति कारिकायां । चित्रं देवाना
 मिति पट्टचस्त्यसूक्तस्थानिरसः कुत्सः सूर्यास्त्रिष्टुप् । जपे विनियोगः । ॐ चित्रं देवानां मुदगादनीकं च धुमिन्नस्त्ववरुणस्याश्वे । आप्रा
 धावापुश्चिरो अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगत् सूर्युर्ध्व ॥ सूर्यो देवीमपसुरोचमानां मयुर्नयोपां भूभ्येति पुश्चात् । यज्ञानरो देवयंतो युगा

१ सर्वे स्वस्त्यस्य पादांश्च यीरन् । २ यजमानः प्रातर्होमांते कृतसंभ्यैः सर्वैः सह जपेत् ।

निधितन्वतेप्रतिभद्रायभद्रम् ॥ भद्राअर्थाहृतःसूर्यस्यचित्राएतन्वाअनमाद्यासः । नमस्तोदिवआपृष्ठमस्थःपरिधावापृथि
वीयंतिस्यः । तत्सूर्यस्यदेवत्वतन्महिषंमध्याकृतोर्वितंतंजभार । युदेदुकहरितःसधस्यादाद्रात्रीवासस्तनुतसिमसै ॥ तन्मि
त्रस्यरुणस्याभिचक्षेसूर्योरूपंकणुतेद्योरुपस्ये । श्रुतंमन्यदुशदस्यपालःकृष्णमन्यद्धरितःसंभरति ॥ अद्यादेवाडादित्तासूर्यस्य
निरंहसःपृथतानिरवृथात् । तद्योमित्रोपकरणोभामहंतामादितिःसिंधुःपृथिवीजुतद्यौः ॥ १ ॥ नमोमित्रस्येतिद्वादशचक्रस्यसूक्तस्य
सायोंभितपाःसूर्योजगतीदशमीत्रिष्टुप् । जपेवि० ॐ नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षुसेमहोदेवायतदुतंसपर्यत । दुरेइशेदेवजाताय
केतयेदिवसुत्रायसूर्यायशंसत ॥ सामासत्योक्तिःपरिपातुविश्वतोद्यावाचयनततन्नहानिच । विश्वमन्यद्विभिद्यतेयदेजातिवि
श्वहापोविश्वहादेतिसूर्यः ॥ नतुअदेवःप्रदिवोनिवासतेयदेतेशोभिःपतुरश्रयसि । प्राचीनमन्यदनुवर्ततेरज्जुदुन्येनुर्योतिषा
यासिसूर्ये ॥ धेनूसूर्य्योतिषावाधसेतमोजाञ्चविश्वमुदियापिभानुना । तेनास्माद्विश्वामनिर्गमनाहुतिमपामीवामपदुःष्वप्यं
सुय ॥ विश्वस्यहिमेषितोरक्षसिन्नतमहद्वयञ्चरसिस्वपाअनु । यदद्यात्तासूर्योपवर्चामहंतश्चोदेवाअनुमंसीरतक्रतुम् ॥ तश्चो
द्यावापृथिवीतश्चापुइंद्रःशृण्वतुमरुतोहवंच्यः । आशनेधूमसूर्यस्यसंहर्षिभद्रजीवतोज्ज्वाणमंशीमहि ॥ १ ॥ विश्वहात्वा
समनसःसुचक्षसःप्रजापतोअनमीवाअनंगसः । दुद्यंतत्वामित्रमहोदिवोदेवेज्योन्जीयाःप्रतिपश्येमसूर्ये ॥ महिज्योतिर्विभ्रतं
त्याविचक्षणमास्वतंचक्षुषचक्षुषेमयः । आरोहंतवृहत्तःपार्जस्यारिवृयंजीवाःप्रतिपश्येमसूर्ये ॥ महिज्योतिर्विभ्रतं
प्रचेरतेनिर्वादिशतंअकुभिः । अनागास्त्वन्तदहरेकेशसूर्याहानोवस्यसावस्यसोदिहि ॥ शनोभवचक्षसाशानोअह्नाशंभानु

कपदाभावे योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन उत्कान्यतममेकमेव फलं । सक्रामनिष्कामभेदेनायं योगपारिजाते संस्कारकांडे सविस्तरं विवृतोऽस्तीति नेह
 प्रपंच्यते । यद्यप्यहरहः स्नानादौ विध्यभावात्मासादेर्नागतत्वं तथापि त्रयस्य मासादेर्नागतत्वं तत्र तत्र तस्योद्धृतं आवश्यकः । यच्च केचिदहरहः कर्तव्येषु
 संख्यावंदनादिपुद्गे शकालोच्चारणं न कुर्वेति कुर्वेति च होमपूजादिषु तत्र हेयोपादेयविषये मूलं न विद्वाः । सर्वत्र संकल्पवाक्यान्ते साक्षतकुशोदकं वा अप्राप्ते
 ण हस्तेन वैशान्यांजलादौ प्रक्षिपेन्नमू । अत्र तत्र राजे विशेषः—‘संकल्पवाक्ये विधाक्योपात्तधातोरेव तदुत्तमपुरुषस्य प्रयोगो यथा स्यात्तादृशं,
 कर्मणो विधेोपनामसत्त्वे तदसहितं च वाक्यं प्रयोज्यम्—यथा मिहोत्रं होष्यामि, दशपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये, संख्यामुपासिष्ये इति । यथा वै देवपूजां
 करिष्ये, ब्रह्मयज्ञं करिष्ये इत्यादि च । न तु संध्योपासनं करिष्ये, ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये इत्यादि । एवं सर्वत्र । एतच्च त्रिस्थलीसैतौ प्रघट्टकैः स्पष्टम् । यत्र तु मंत्रं
 जपेत्, मंत्रजपं कुर्यात्, कां च यमत्पणं, यमं संतर्पयेद्बुध इत्युभयथापि विधिर्दृश्यते तत्र मंत्रं जपिष्यामि, मंत्रजपं करिष्ये इति वा, यमं तर्पये-
 प्यामि, यमं तर्पणं करिष्ये इति वा यथेष्टं वाच्यम् । यत्र त्वाम्नातं संकल्पवाक्यमस्ति तत्र तदेव वाच्यम् । यदा तु नियुक्तः करोति तदा करिष्ये करिष्या-
 मीत्येवं द्विविधप्रयोगवसि धातौ प्रयुज्यमाने करिष्यामीति परस्मैपदमेव बदेत् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात् । होष्ये—आचरिष्ये—भोजयिष्ये इत्याद्यु-
 निकाः प्रयोगास्त्यसाधव एव । आद्योः परस्मैपदित्वात् । अंत्यस्याणिजंतत्वेनोभयपदित्वेऽपि निगणचलने तिसूत्रेण परस्मैपदं नियमात् । स्मार्त-
 कर्मसु यजमानकर्तृकसांगप्रधानप्रयोगसंकल्पोत्तरमाचार्यादिकर्तृकः स्वस्वकर्मसंकल्पः प्रधानदेवताभिग्रहस्थापनादिपुनः संकल्पश्च शिष्टाचारप्र-
 माणकः । प्रथमसंकल्पे कथितस्य देशकालादेः प्रयोगमध्येऽयांतरसंकल्पेषु न चारणप्राप्तौ प्रागुक्तविशेषणवति देवेशो काले चा मुक्तकर्म करिष्ये इति वा-
 च्यमिति वृत्तौ तस्योभेदाः । इत्यलमतिविस्तरेण ॥

प्रसंगादत्र पारिजातधृतः शारीरकभाष्यानुवृत्त्या संकल्पप्रकारः । ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति सूत्रे ‘यतो वा इमानी’त्यादि विषयव्याख्याने

नाशहि माशं घृणेन । यथाशमच्यन्मसद्गुरोणे तत्सूद्रविणं घेहि चित्रम् ॥ अस्माकं देवाऽभ्यायजन्मने शर्मयच्छत द्विपदे चतु
पदे । अदत्पिर्वदूजयमानमाशेतु तदुस्मेदायोरपोदधातन ॥ यद्रोदेवाश्चक्रुर्मजिह्वयां गुरुर्मनसो वाप्रयुती देवहेळनम् । अरो
वायो नो अभिबुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो निधेतन ॥ २ ॥ सूर्यो न इति पंचस्य सूक्तस्य सौर्यश्चक्षुः सूर्यो गायत्री । जपे विनि ० ।
ॐ सूर्यो नो दिवस्पतु वातो अंतरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवम्यः ॥ जोषां सवितर्यस्य ते हरः शतं सवाँ अहति । पाहि नो दिद्युतः प
तैत्याः ॥ चक्षुर्नो दुयः सविता चक्षुर्न उत पर्यतः । चक्षुर्धाता दधातुनः ॥ चक्षुर्नो धेहि चक्षुर्धुवक्षुर्विख्येत नूभ्यः । संचेदं विचप
येम ॥ सुसंहं शत्वा वयं प्रति पश्येम सूर्य । विपश्येम न चक्षसः ॥ १ ॥ आनो भद्रा इति दश चस्य सूक्तस्य राहूणो गोतमो विश्वे देवा
स्त्रिष्टुपंचाद्याः सप्तमी च जगत्पृथिवी विराट् । जपे विनियोगः ॐ आनो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतो दग्धा सो अपरीता स उज्जिदः ।
देवानो यथा स दुमिद्धे अ सन्न प्रायुवोरक्षितारो दिवे दिवे ॥ देवानां भद्रा सुमतिः क्रज्यतां देवानां रातिरभिनो निर्वर्तताम् । देवानां
सख्यमुपसेदि मा वृयेवान् आयुः प्रतिरंतु जीवसे ॥ तान् पूधयानि विदह्म हे वयं भगमित्रमादितुं दक्षमस्त्रिधम् । अर्यमणं वरुणं सोमं
मग्धिना सरस्वतीनः सभगा मयं स्करत् ॥ तद्यो वातो मयो भुवा तु भेजंत न माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तन्नावाणः सोमसुता मयो
भुवस्तदं श्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ तमीशानं जगत्स्तस्थुः स्यातं धियं जित्स्वमवसेह्म हे वयम् । पूषानो यथा वेदसामसं दूधेरक्षि
ता पायुरदग्धः स्वस्तये ॥ १ ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पपाविश्वे वदाः । स्वस्ति न स्तादर्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो वृहस्पति
र्दधातु ॥ पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभं यावानो विदथे पूजमयः । अग्निं जिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसागमन्निह ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येमा धर्माः । स्थिरै रङ्गस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवाहितं यदायुः ॥ शतमिन्द्रशरदो अतिदे
 यायत्रानक्षत्राजं रसेतनूनाम् । पुत्रासौ यत्र पितरो भवन्ति मानो मध्यारीरिपता युगतोः ॥ आदित्यौ रादितिरं तारिक्षमदिति मातास
 पिता सपुत्रः । विश्वे देवा अदितिः पंचजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ २ ॥ स्वस्ति नो मिमीतामिति पंचचस्य सूक्तस्यात्रि विंश्वे
 देयारिष्टपुर अन्ये द्वे अनुष्टुभौ । जपे विनियोगः ॐ स्वस्ति नो मिमीतामधिना भगः स्वस्ति देव्यदिति रनवर्णः । स्वस्ति पूपा असु
 रो दधातुनः स्वस्ति द्यावायुधि वी सुचेतुनां ॥ स्वस्त्येवायुमुपव्रवामहे सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः । बृहस्पतिं सर्वगं स्वस्त्ये स्वस्त्ये
 आदित्यासौ भग्नतुनः ॥ विश्वे देवानो अद्या स्वस्त्ये वैश्वानरो य सुरग्निः स्वस्त्ये । देवा अवंतु भवः स्वस्त्ये स्वस्त्ये रुद्रः पात्वंहसः ॥
 स्वस्ति भित्रा नरुणा स्वस्ति पर्यरेवति । स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ स्वस्ति पंधामनुचरे मसूया चंद्रमसा विव । पुनर्ददुता
 म्रतान् जानुता संगमे महि ॥ १ ॥ परावत इति सप्त दश चस्य सूक्तस्य नाभाने दिष्टो मानवो विश्वे देवा जगती अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ । जपे वि
 नियोगः । ॐ पुरावतो ये दिधि पंत आप्यं मनु ग्रीता सो जनिमा विवस्वतः । ययाते र्ये न हव्यं स्ववहि पि देवा आसते ते अधि ब्रुवंतुनः ॥
 विश्वादि र्ये न मस्या निबंधानामा नि देवा उत यज्ञिया निवः । ये स्य ज्ञाता अदिते रज्यस्प रिये प्रथिव्या स्ते म इह श्रुता हवम् ॥ येभ्यो मा
 तामभुमसिन्वते पर्यः पीयूषं द्यौरादिति रद्रवहाः । उक्थ्यं शुष्मान्वृषभान्त्स्वमसुक्तां आदित्यां अनुमदा स्वस्त्ये ॥ नृचक्षसो अग्निमि
 पंतो अर्हणा नृह देवासो अमृतत्वमानशुः । ज्योती रथा अहिमाया अनागसो दिवो वृष्माणं वसते स्वस्त्ये । स्वाजो ये सुवृधो यज्ञमाय
 नुरपरि वृता दधिरे दि प्रिक्षयं । तां आ विवा सनमसा सुवृक्चिर्भर्भो आदित्या अदिति स्वस्त्ये ॥ १ ॥ को वः स्तोमं राधति यं जुजोष

धविश्वेदेवासोमनुष्योयतिष्ठन । कोवोध्यरतुविजाताअरकरद्योनःपपदत्यहःस्वस्तये ॥ येभ्योहोत्राप्रथमामयेजेमनुःसाम॥१॥
 र्मनसासप्तहोतृभिः । तआदित्याअभयंशमयच्छतसुगानःकर्तृसपथास्वस्तये ॥ यईशेरेभुवनस्यप्रचेतसोविश्वस्यस्यातुर्जतश्चमं
 तवः । तेनःकृतादकृतादेनसस्पयद्यादेवासःपिपृतास्वस्तये ॥ भरेण्विद्रुसहवहवामहेहोमुचसुकृतुदेव्यजनम् । अग्निमित्रवरुणं
 सातयेभगंद्यावापृथिवीमरुतःस्वस्तये ॥ सुत्रामाणंपृथिवीद्यामनेहससशर्माणमदितिसुप्रणीतम् । देवीनावस्वरित्रामनागसमग्रं
 वंतीमारुहेमास्वस्तये ॥ २ ॥ विश्वेयजन्नाअधिवोचतोतयेत्रायध्वनोदुरेवायाअभिहुतः । सत्ययायोदेवहत्याहुवेमशृण्वतोदेवा
 अवसेस्वस्तये ॥ अपामीद्यामपविश्वामनाहुतिमपारोतिदुर्विदन्नामयायुतः । आरेदेवाद्रपोअस्मद्युयोतनोरुणःशर्मयच्छतास्व
 स्तये ॥ आरेष्टुःसमर्तोविश्वपद्यतेप्रप्रजाभिजायतेधर्मेणस्परि । यमादित्यासोनयथासुनीतिभिरतिविश्वानिदुरितास्वस्तये ॥
 यंदेवासोवथवाजसातौर्यशूहसातामरुतोद्विधेनं । प्रातुर्यावाणरथमिद्रसानसिमरिष्यंतमारुहेमास्वस्तये । स्वस्तिनःपश्यासुध
 न्यसुस्वरत्य ॥ प्सुवृजनेस्वर्यति । स्वस्तिनःपुत्रकृथेपयोर्निपुस्वस्तिरायेमरुतोदधातन ॥ स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठरेक्णस्वत्यभिया
 वाममेति । सानौअमासोअरणेनिर्पातुस्वावेशाभवतुदेवगोपा ॥ एवाप्तुतःसुनुरवीवृधद्वोविश्वआदित्याअदितेमनीषी । ईशा
 नासोनरोअमर्त्येनास्ताविजनोदिव्योगयेन ॥ इत्येतानिसर्वाणिजपेयुः । अतिबहुत्वादन्नलिर्यते । ततोयजमानःसंस्कृताग्ने
 नस्वादुव्यंजनयुक्तेनत्रीनधिकान्वाशत्तयाब्राह्मणान्भोजयित्वातैःस्वस्त्यथनंवाचयेदिति । इदमपिकर्मकेचिदुक्त्वाकुर्वति । युक्तु
 पवित्रक्षेपणांतमुपवासीकृत्वाभुक्त्वाशयीतेति ॥ ॥ इतिप्रत्यबरोहणप्रयोगः ॥ ४ ॥

अथपिंडपितृयज्ञप्रयोगः ॥ ॥ सचानाहिताग्निनापिकार्यः एवमनाहिताग्निर्नित्येश्रपयित्वातिप्रणीयजुहुयादिति सू-
त्रात् । नित्येश्रपसनाग्रावित्यर्थः । तस्यचायमाहिताग्नितोविशेषः । हविःश्रपणंकृत्वाऽतिप्रणयनंकर्तव्यम् । ततोऽतिप्रणीत-
स्योपसमाधानंपरिस्तरणंचकृत्वाततोर्यागतिप्रणीतादित्यादिसमानम् । यस्मिन्नहोरात्रेपर्वप्रतिपदोःसंधिस्तत्रापराह्णेयागदिनेतत्पू-
र्वदिनेवापिंडपितृयज्ञःकार्यः । अहोरात्रतिथिसंधौतुयागपूर्वदिनएवेतिवृत्तिकृत् । उक्तापराह्णेऔपासनाग्निप्रज्वाल्यशुचिरा-
चांतःप्राणानायन्यधृतपवित्रोदेद्राकालौस्मृत्या पितृवृत्तिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपिंडपितृयज्ञंकरिष्ये इतिसंकल्प्याग्नेयाभि-
मुखोऽग्निप्यात्वांपरिसमुह्याग्नेय्यग्रकैर्दग्धैःपरिस्तीर्यपयुक्ष्याग्नेरीशान्यांवायव्यांवाग्नेयाग्रकान्दर्भानास्तीर्य तेषुचरुस्थालिशूर्पस्फयो

१ उक्तदिनेचरुस्थाल्यादीनिचासंपोर्णमासिकातिरिक्तानिपात्राणिच आन्यनवनीतंबा द्रैककुंदलौकिकंवाअजंघृतमिश्रं ईपद्विहीनमाज्यंविहृतै-
संबाभ्यंजनं कार्पांसंशयनीयंकशिशु कार्पांसमुपधानं उपबर्हणंवास्तदयद्रव्याणिवा ग्रीहीन् शकटंचसंपादयेत् । एवंसंपादनासंभवेदाशेषोर्णमा-
सिकान्येवपात्राणिप्राप्ताणि । २ अग्निग्यात्वैव दक्षिणोर्ग्रेःकतःप्रदक्षिणंघृषायदुल्लुकं प्राग्दक्षिणाप्रणयेत् येरूपाणिप्रतिमुंचमानादिति । यदाज्य-
नाहिताग्निःपिंडपितृयज्ञंदाश्राद्धंचन्यतिपन्यकुर्यात्तदापीदानीमेवऔपासनोर्ग्रेःवतिप्रणयनम् । यदातुसप्तकेवलंपिंडपितृयज्ञंकुर्यात्तदाश्रपणोत्तर-
मतिप्रणयनम् । अस्मिन्कर्मण्यवशिष्टदिकानिसर्वकर्मोण्याग्नेयीं संस्थानिकार्योणि । उल्लुकंस्थंडिलादौनिघायतभावप्रीप्रज्वाल्य आग्नेयकोणमारुभ्य
प्रदक्षिणंसंमंतात्सरूपरिसमुह्यअग्रदक्षिणं प्राग्दक्षिणार्धैर्दग्धैःपरिस्तृणीयाद्यथा—पुरस्तादक्षिणाग्रान्दक्षिणतःप्रागग्रान्यध्वादक्षिणाप्रानुत्तरतःप्राग-
प्रानुत्तरानुत्तरान्दक्षिणानपरान्कुर्यात् । परिसमूहनवत्पयुंक्ष्यणम् ।

सूखलमुसलसुवधुवकृष्णाजिनसकृदाच्छिन्नकुशोधमेक्षणजलपूर्णकमंडलुनितियथायोग्यन्यविवलान्येकैकशआग्नेयीसंस्थान्यासा
 दयेत् । काष्ठलङ्काःस्पयः । आज्यधारणार्थासुक्षुवा । शेषंप्रसिद्धम् । पात्राण्युत्तानानिकृत्वाकमंडलुजलेनप्रोक्ष्यस्थालींशूर्पचा
 दायाग्नेर्दक्षिणतोवस्थितं त्रीहिमच्छकटं दक्षिणत आरुह्य स्यालींशूर्पनिधाय त्रीहिभिः पूरयित्वा यथास्थालीमुखोपरिस्थाः शूर्पपतं
 तितथानिमृज्य स्थास्यास्य देशतः पतितान् त्रीहीनशकटेप्राप्त्य अग्नेः पश्चिमतोवायव्यग्रीवे आस्तीर्णे कृष्णाजिन उल्लंखलं निधाय तत्र

१ सकृदाच्छिन्नं बहिः समूलं प्रशस्तम् । अच्छिन्नाग्नाः समूलाश्च पित्र्येतु हरिताः स्मृताः । अमूला देवकार्येषु प्रयोग्याः स्युः सदा बुधैरिति स्मृत्यर्थं सा-
 रात् । २ तूर्ण्यो प्रोक्ष्य शूर्पे स्थालीं प्रगृह्य दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतोवस्थितस्य प्रागीपस्य त्रीहिमच्छकटस्य दक्षिणाग्ने आरुह्य सव्यं जान्वाच्यपितृन् ययभेकप-
 वित्रांतर्हितां स्थालीनीचामुष्टिनाविपमसंख्यमुष्टिभिर्त्राहिभिः पूरयेत् पितृभ्यो निर्बपामि इति तूर्णीबा । एवं त्रीहिभिः पूरयित्वा स्थालीमुखं समीकुर्वन् शु-
 परि राशीभूतान् हस्तेन निःसार्य शूर्पपतितान् चकटेप्रायेत् । शकटाभावे दक्षिणाग्नेः पुकुरेषु स्यं निधायोपरि द्वाद्नीहीन्या इयां पुरस्ताच्छूर्पे स्थालीं निधाय
 पूरयेदिति विशेषः । शकटादवरुणस्थालीस्यान्त्रीहीन्सकृत्पूय सकृत्प्रोक्ष्य दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः प्रत्यगुदग्रीवे कृष्णाजिने उल्लंखलं निधाय दक्षिणाग्ना-
 चीतिष्ठतीपत्नीतया सकृदवहन्या यथा फलीकृता इव भवन्ति । शूर्पेण तु पानपोक्ष्य स तुषवितुषाणां पृथक्करणरूपं विवेचनं कुर्यात् । पठ्य संभवे यजमान एव
 तिष्ठन्नवपातादिकुर्यात् । यजमानो वह्नान् सकृत्प्रक्षाल्य दक्षिणाग्नीं स्थालीमधिश्रित्य पवित्रत्वांसां स्थाप्य मपानीय तंडुलानोप्यभेक्षणेन प्रसव्यं पर्यो-
 लोडयन् जीवतंडुलं भ्रपयेत् ।

स्थालीस्थानं ग्रीहीन्निघायाग्नेय्यभिमुख्यतिष्ठत्यापव्यावहतान्सकृत्फलीकृतान् विविच्य सकृत्प्रक्षालितान् जीवतंडुलान् श्रपयेत् ।
 चरुमनुद्वात्स्यवाग्नेरेकं प्रदीप्तमुत्पुङ्कं गृहीत्वाग्नेराग्नेयांदिशि कृते शुचिस्थंडिले धेरूपाणि प्रतिमुंचमाना असुराः संतः स्वधया चरंति ।
 परापुरो निपुरो ये भरंत्यग्निष्टांशो कात्प्रणुदात्वस्मात् ॥ इति मंत्रेण नीत्वा तमतिप्रणीताख्यमग्निमाग्नेयाग्रकैः कुशैः परिस्तीर्य दक्षि
 णाभिमुखः अपहृता असुरारक्षांसि येदिपदः इति मंत्रेणौपासनातिप्रणीतयोरंतराले स्प्येन सव्योत्तरपाणि द्वयगृहीतेन कुशमूलेन वा
 ग्नेयाभिमुखं खालेत्वा मुहिर्य तामन्निरभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नवह्निपाच्छाद्य अनुत्पूतमाज्यं विलापितमुत्पूतं नवनीतं वा ध्रुवायामासि
 द्याग्नेर्दक्षिणतः कुशेष्वासाद्य क्षुवंसंमृज्यते न ध्रुवास्थमाज्यमादाय चरुमभिघार्योदगुद्वाह्य अतिप्रणीताग्नेः पश्चाद्भेष्यासाद्य
 तद्वक्षिणतोऽभ्यजनां जनकशिपूषवर्हणान्यासादयेत् । ततोऽतिप्रणीताग्नेः पश्चिमत उपविश्या चर्यित्वा प्राचीना वीत्यभिघारित
 मरुद्विमितं पंचदशदारुकमिधमं पितृतीर्थेन तूष्णीमग्नावभ्याधाय क्षुयेणाज्यमादाय मेक्षणमुपस्तीर्य उद्धृतचरुं द्विधा विभज्य उत्त
 रभागमध्यादंगुष्ठपर्वमात्रं मेक्षणेनावदाय पुनः पूर्वभागादवदाय पात्रस्थमवचंचाभिघार्य । सोमाय पितृमते स्वधानमः इत्यतिप्र

१ तंडुलनिर्वपे कृष्णाजिनोत्तूलमुसलदूर्पाणां निवृत्तिरिति चंद्रचूडये । अनाहिताग्निपिण्डपितृयज्ञे तु चर्वाद्यासादनहोमातिरिक्तं सर्वदक्षिणा-
 प्रिकार्यं औपासने कुर्यात् । २ इदमत्रातिप्रणयनमनादितो मेः केवलपिण्डपितृयज्ञविययकमिति हेयम् । ३ परिस्तीर्येत्युक्तेऽपि तस्य प्रज्वलनपरिसमू-
 हनपरिस्तरणपर्युक्षणानां महोद्देशः । ४ न्यतिपंगे तु मातामहत्रयसत्त्वेऽपि द्वाह्यं कार्यं । तच्च स्याभावे कुशैः कार्यम् ।

णीतान्नेर्दक्षिणभागेपराचीनपाणिर्हुत्वा सोमायपितृमतइदंनममेतित्यजेत् । पुनःपूर्ववद्दक्षिणभागस्थचरोरवदाय अग्नयेकव्यवा
हनायस्वधानमइत्यग्नेरुत्तरभागेपूर्ववद्धुत्वा अग्नयेकव्यवाहनायेदंनममेतित्यक्त्वा उपवीतीतूष्णींभिक्षणमग्नावनुग्रहेत् । स्वधा
नमःस्थानेस्वार्होकारेणवाहोमस्तदाहुत्योव्यत्यउपवीतिताचभक्षणानुग्रहरणपर्यंतं—यथा अग्नयेकव्यवाहनायस्वाहेतिप्रथमा
हुतिः । सोमायपितृमतेस्वाहेतिद्वितीया त्यागश्चाहुतिवत् । ततःप्राचीनावीती । पूर्वकृतलेखायांस्थापितकमंडलुजलंदक्षिण
हस्तेनपितृतीर्थेनान्नेयापवर्गं शुंधंतांपितरःशुंधंतांपितामहाः इतिमंत्रैस्त्रिनिनयेत् । ततोहुतशेषेणसाज्येनत्री
न्पिडान्कृत्वातस्यलेखायां पराचीनपाणिःपितृतीर्थेनतान्पिडानान्नेयापवर्गपित्रादिभ्योदद्यात् । यथा एतत्तेऽमुकशर्मनयेचत्वा
मत्रानुतेभ्यश्चेतिपित्रे एवंपितामहप्रपितामहयोरपि । ततः अत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृषायध्वमितिसकृत्पिडाननुमंज्य

१ अत्रकैचिद्विःप्रत्यभिघारणस्यस्विष्टकृत्संस्कारार्थत्वाविहनभवतीतिवदंतितन्मयुक्तम् । सर्वत्रहविःप्रत्यभिघारणस्योपयोद्वयमाणसंस्कारा-
र्थवत्कल्पनात् इहचतस्रहविषःपिडार्थमुपयोगात्सादेव । २ अत्रजीवत्पितृकसानेकपक्षाःसूत्रकारेणोक्तस्तोषामुपयोगाभावात्नेहव्याख्याताः ।
तस्यतुहोमांतमनारंभोवेतिवचनादन्यतरंभवति एतद्विकृतित्वादष्टकास्वेवाधिकारः । प्रसंगादिहेतुदंविचार्यते पिंडपितृयज्ञेअनारब्धेऽष्टकाभवं-
तिनवेति । अत्रकेचित्प्रकृत्यारंभविनाविकृताधिकारोनास्तीतिवदंति । युक्तंचेदं । एवंचानियमेसतिदर्शपूर्णमासारंभात्माकूपवमानेष्ट्यधिकरणप्र-
सक्तेःप्रकृत्यारंभविनाविकृत्यनारंभोवश्यंवक्तव्यः । अतएवत्रिकांडमंडनः—आरब्धप्रकृतौरेवविकृतावधिकारताइत्याह । नायंनियमइत्येके इति
सं० कौमुदी । ३ अत्रासच्छब्दगोत्रवस्वादिरूपकीर्तनपुनश्चतुर्थ्यंतमःशब्दोच्चारणानिनसंति । ~

सन्धेनपार्श्वेनव्याधृत्योदज्जुलोभृत्वा यथाशक्तिप्राणाग्निमयअभिर्यावृत्य अमीमदंतपितरोयथाभागमावृषायीषत इतिपुनस्ता
 ननुमंग्य उपवीती चरुदोषमवघ्रायचम्यप्राचीनावीती पूर्ववच्छुंधतांपितरइत्याद्यैस्त्रिभिःकमंडलुजलापिंडांतेनिनीय अमुकश
 र्मन्नभ्यंजेतित्रिभ्योपिपिंडेष्वभ्यंजनैरुद्धृतंवादर्भेणदत्त्वा अमुकशर्मन्नक्षेवतितथैवांजनंदद्यात् । अथ एतद्वःपितरोवासोमा
 नोतोऽन्यत्पितरोयुद्धं इतिप्रतिपिंडमंत्रावृत्यानववासोदशां पंचाशद्र्यधिकंवयश्चेत्स्वप्रकोष्ठहृदयान्यतरल्लोमवादत्त्वा कश्चिपू
 र्णहोनेनियेद्य सव्योत्तराभ्यांकृतांजलिराग्नेयाभिमुखःपिंडानुपतिष्ठेत्समंत्रैः । यथा नमोवःपितरइपेनमोवःपितरऊर्जेनमोवः
 पितरःशुष्मायनमोवःपितरोधोरायनमोवःपितरोजीवायनमोवःपितरोरसाय ॥ स्वधावःपितरोनमोवःपितरोनमएतायुष्माकंपि
 तरइमाअस्माकंजीवाऽजीवंतइहस्तःस्याम ॥ मनोऽन्याहुवामहेनाराशंसेनसोमैर्न । पितृणांचमन्मभिः ॥ आतपुतुमनःपुनःऋ
 त्वेदक्षायजीवते । ज्योत्स्नसूर्यइदृशे ॥ पुनर्नःपितरोमनोददातुदैव्योर्जनः । जीवंव्रातंसचेमहि । इतिचतसृभिर्मंत्रैरुपस्थाप्य ।
 अथ परैतनपितरःसोम्यासोऽंगभीरेभिःपृथिभिःपृथिभिः । दत्त्वायासम्यद्रविणेहभद्रंरयिंचनःसर्ववीरुंनिर्यच्छत ॥ इतिमंत्रेण
 पिण्डानाग्नेयाभिमुखंसकृदुत्तानेनहस्तेनचालयेत् । ततः । अत्रैतमुद्याभ्वंनस्तोमैःऋतुंनभद्रंहृदिस्पृशम् । ऋध्यामातुओहैः ॥ इति
 औपासनाग्निसमीपंगत्वा । यदुत्तरैरक्षंपृथिवीमृतद्यांयन्मातरंपितरंवाजिहंसिम । अग्निर्मातस्मादेनसुःप्रमुचतुकरोतुभार्भनेन

१ प्रत्येयारितिवचनसामर्थ्यादग्निनाभिमुखेनात्रकिंचिदनुग्रजनकर्तव्यं । अग्निमित्यविशेषवचनेनदक्षिणाग्निमेवेति सं० कौमुदी ।

सम् । इतिमंत्रगार्हपत्यपदरहितं जपेत् । केचित्तु द्वाभ्यामपि मंत्राभ्यामभ्युपस्थानमाहुः । अथ वीरमेतत्तपितरः इति मंत्रेण मध्ये
मं पिंडमादाय सुत्रग्राह्यै पल्याग्राशयेत् आधत्तपितरोगर्भबुभारं पुष्करस्रजम् । यथायमरपा असत् ॥ इति मंत्रेण । अयं मंत्रः
पल्याः । इतरौ पिंडावप्स्वतिप्रणीते वा क्षिपेत् । आसादितानां द्वादश पात्राणां मध्ये सकृदाच्छिन्नवर्हिं रिध्ममेक्षणानां विनियुक्त
त्वात् अथ शिष्टानां नवानां द्वंद्वश उत्तर्गः । अथ शिष्टमेककृणेन सहोत्सृजेत् । अत्र पित्रादिनामाज्ञाने तत्तन्नामस्थाने एतत्तत्तद्व्यवस्था
नंतरंततपितामहप्रपितामह इति शब्दाः क्रमेण पिंडदानमंत्रे प्रयोज्याः । एकस्य द्वयोर्वा नामाज्ञाने पितृयास्थानंततादि शब्दप्रयोगोऽ
न्यत्र नाममयोगः । अत्र पित्रादीनां मध्ये एकस्य द्वयोर्वा जीवने तत्पिंडदानकाले पूर्वोक्तपिंडदानमंत्रेण स्वाहाकारांतेन जीवदुद्देशेना
ग्नौ सव्यपाणिना पिंडहोमः । त्रयाणामपि जीवने पितृमातृजीवने वात्रयोऽपि पिंडा होतव्याः । अथवा पिंडदानरहितो होमांत एव पिंड
पितृयज्ञः । अनारंभो वा पिंडपितृयज्ञस्य । अन्येतु न जीवंतमतिदद्यादिति श्रुतेः पितरितदादि त्रिकेवा जीवति त्रिभ्योऽपि होम एव
नभूमौ पिंडदानम् । जीवत्पितामहस्य पित्रे पिंडं दत्त्वा द्वयोर्होमः । जीवत्प्रपितामहस्य च योऽपि पिंडः प्रपितामहस्य होमः । होमे च य
ज्ञोपवीतिता सर्वत्र इत्याद्या करतो ज्ञेयम् । अत्र चरुश्रवणहोमयोरधिकरणविकल्पमाहापस्तंबः—सोयमेवं चिहितपवमनाहितामे
रौपासने श्रवणहोमश्चातिप्रणीते वा जुहुयादिति । एतद्व्याख्या रूद्रदक्षीया—अनाहिताग्नेर्दक्षिणाग्निस्थानीय औपासने श्रवणहोमो
भवतः । अथवा औपासन एव श्रवणित्वात् तोग्निर्दक्षिणाग्रांचंप्रणीय तस्मिन् जुहुयादित्यर्थ इति । एवं च औपासने एव होमः अतिप्रणी

१ इति प्रत्येयादितिर्योपः । २ इत्यावृत्तेन मध्यमपिंडद्वयमादाय आधत्तमंत्रस्रजं वृत्तीपतीतहृयमेकीकृत्य प्राश्रियादिति सं० कौमुदी ।

तस्य दृष्टार्थ इति केचित् । अन्येतु नित्येन प्रपयित्वातिप्रणीय जुहुयादित्याश्वलाथनीयाद्वाक्यसमभिव्याहारात्सन्निधानादतिप्रणी-
तदृष्टार्थत्वात् । अत्र वहुलेख्यमपि पद्धतित्वान्न लिखितम् । सयुक्तिकत्वाच्च अति-
प्रणीते होम इत्युक्तम् । यद्वा यथासंप्रदायं विचार्य वा कार्यम् । सकृदाच्छिन्नकुशाख्यपिंडवर्हिर्भावेकाशादिग्राह्यम् । तदुक्तं विष्णु-
धर्मोत्तरे—पिंडनिर्माणं कार्यकुशाभावे विचक्षणैः । काशे पुराजदूर्वासुपवित्रे परमे स्मृते ॥ इति राजदूर्वा अतिदीर्घदूर्वाः ॥ ॥
अथ पिंडपितृयज्ञपार्वणश्राद्धयोन्यतिपंग्रयोगः ॥ ॥ योऽनाहिताग्निरौपासनाग्निमान्मृतपितृकः स वक्ष्यमाणं पार्वणश्राद्धं
पिंडपितृयज्ञं च व्यतिपद्गेण कुर्यात् । व्यतिपंगोनामद्वयोर्विच्छिद्य स हानुष्ठानात्मकस्तत्र विशेषः । तत्र पार्वणश्राद्धं पिंडपितृयज्ञं च व्य-

१ व्यतिपंगपक्षेऽयं होमोऽतिप्रणीते भवति अन्यथा मुख्ये इति सिद्धौ । २ तत्र तिलोदकं संपादनांतं पार्वणवत्कृत्वा आचम्य तीर्थं प्रवेशादिदेशका-
त्कर्त्तव्यं उपक्रान्तं पार्वणश्राद्धं मनोपाचदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पिंडपितृयज्ञं च व्यतिपत्त्यकरित्ये इति संकल्प्य अग्निध्यात्वायेरूपाणी-
अग्रं जनासादनांतं मातामहादिसत्त्वे मातामहादि सत्त्वे मंत्रावृत्त्याद्वितीयालेख्यामुहिल्यद्वयोरभ्युक्षणादि ।
पानिशोपनांतं मादं कुर्वन् । यत्पुत्रमाधानांतं स्वागतप्रभ्रादीति तत्परिशिष्टविग्रहम् । अथ कांस्थे स्यालीपाकादभ्युद्धृत्येत्यादिमेक्षणानुप्रहरणांतं पिंड-
पितृयज्ञं कृत्वा नंदलादिकरिष्य इत्यादिपिंडनिर्माणं करिष्य इति प्रभ्रान्तेऽपि पिंडपितृयज्ञवत्पिंडदानादिषात्रोत्सर्गांतं कृत्वा अनानाचांतं पुर्विडदानपक्षे इदानीं
प्राप्त्यनाचम्य विहिरणादि श्राद्धं नोपममापयेत् ॥ इति ।

ब्रह्मणः सकाशादेव प्रपञ्चजातमुत्पन्नं यथामृदः सकाशादुत्पन्नो घटः स्वोपादानं मृदमलकत्वाजीवति प्रलीयमानोऽपि मृदेव प्रलीयते एवं ब्रह्मणि जातं जगदपि ब्रह्मालकत्वाजीवति, प्रलीयमानं च ब्रह्मण्येव प्रलीयत इत्युक्त्योत्तरशास्त्रसंदर्भेण ब्रह्मणिसमन्वयादिकंप्रतिपाद्य ब्रह्मबुद्ध्यैव कर्माणि कर्तव्या नीत्युक्तम् । श्रुत्यंतरमपि 'एष एवासाधु कर्मकारयति तं यमघोनिनीपते एष एव साधु कर्मकारयति तं यमेश्यो लोकेभ्य उन्निनीपते' इति । भणितं च भगवता भगवद्गीतासु—'यत्करोषि यद्भ्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौंतेय तत्तु रुज्यमद्वर्पणम्' इति । उक्तं च कूर्मपुराणे—'ब्रह्म प्रयाधाय कर्माणि निःसंगः कामवर्जितः । प्रसन्नैर्नैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥ ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणा संप्रदीयते । ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणं मिदं परम् ॥ नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुुरुते तथा । एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ प्रीणा तु भगवानीक्षः कर्मणानेन शाश्वतः । इति यत्कुरुते बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥ यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे । कर्मणा मेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं संगवर्जितम् । क्रियते विदुषा कार्यतद्भवेदपि मोक्षदम् ॥ अथवा यदिकर्माणि कुर्यान्नित्यान्यपि द्विजः । अकृत्वा फलसंन्यासं बध्यते तत्फलेन तु ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्यक्त्वा कर्माणि तत्फलम् । अविद्वानपि कुर्वीत कर्मणाऽऽप्नोति तत्फलम्' इति । अपि च ब्रह्मार्पणबुद्ध्या कर्मकरणे फलवाहुल्यमपि भवति । तदुक्तं न्यासेन—'यामुवेव मनो यस्य जपहोमार्चनानि । तस्यां तारायामेव त्रैदेवैर्द्रव्यादिकं फलम्' इति । तस्माच्चतुर्विधपुरुषार्थसाधोपि परमेश्वरप्रीत्यैव भवति । ततश्च परमेश्वरप्रीत्यर्थं 'भ्रातः संध्यामुपासिष्ये' 'ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये' इति स्वामीष्टदेवताप्रीत्युद्देशेन संकल्पः कार्य इत्यलमिति विस्तरेण । प्रकृतेऽप्येवमात्माधिकारसदृशं कर्मादौ संकल्पं कुर्यादिति । इति संकल्पनिर्णयः ॥

ऋषिदेवतच्छंद ऊहविचारः । तत्र त्रययोगपारिजाते व्यासः—'आर्षच्छंदो देवतं च विनियोगस्तथैव च । ब्राह्मणेन प्रयत्नेन वेदितव्यं विपश्चिता ॥ अविदित्वा तु यः कुर्याद्वा जनाध्यापनं जपम् । होममंतर्जलादीनि तत्स्य चात्पफलं भवेत् ॥ मंत्रार्थज्ञो जपस्यार्थं कुर्वन्नध्ययनं द्विजः । स्वर्गलोकमवा

तिपणेणकरिव्येइतिसंकल्प्य इहमाधानात्पाकनांपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपञ्चैचादिआच्छादनांतंश्राद्धं भस्ममर्यादापर्यंतंश्राद्धं कृत्वा
 पित्रर्धद्विजान्पुत्रा अन्नौकरिव्ये इति पुनरिहमाधानादिपितृयज्ञआमेक्षणानुग्रहरणमथपार्वणमन्त्रानुज्ञानादथोभयशेषक्रमेणसमा-
 पयेदितिक्रमः । आहिताग्निसुसर्वाधान्यर्धधानीवादक्षिणाभावेवर्षिडपितृयज्ञं कृत्वापार्वणश्राद्धं पृथगेव कुर्यात् । तत्प्रकारं
 तुश्राद्धप्रयोगेवस्थामः ॥ इतिश्रीभट्टनारायणविरचितेप्रयोगरत्नेर्षिडपितृयज्ञप्रयोगः ॥ ७५ ॥

अथाल्पवक्तव्यत्वात्पार्वणश्राद्धात्पूर्वमष्टकाश्राद्धप्रयोगो गज्ज्यते ॥ ॥ हेमंतशिबिराख्येपुष्पार्गशीर्षादिषुचतुर्भुमासेषुकृष्ण-
 पक्षेसप्तम्यादिज्यहसाभ्यमष्टकाश्राद्धं कुर्यात् । अशक्रोमाघमासएव कुर्यात् । तत्रायंक्रमः । पष्ठ्यांसायंहोमानंतरं सप्तम्यामेवघाप्ता-
 तर्होमानंतरं देशकालौसंकीर्त्यदर्शवत्पित्रादीन्मातामहार्दींश्चसपत्नीकाननूय नित्यविधिरूपमष्टकाश्राद्धं कर्तुं कामः पूर्वेषुःश्राद्धं क-
 रित्व्यहृतिसंकल्प्य ब्राह्मणनिमंत्रणादिद्वितीयसंकल्पान्तं कृत्वा विप्रान्सश्विधारय्याग्निसमिधनादिपरिषेचनांतं कृत्वा स्यालीजयं शू-
 र्यादीनिचर्षिडपितृयज्ञवरपात्राण्यासाद्य स्थालीपुष्पीहिपूरणादितंडुलप्रक्षालनान्तं कृत्वा तंडुलांसिषुसुस्थालीषुविभज्यशुद्धोदनं

१ अपूपमानपक्षेतरस्थापनायेकेवस्थाली । शूर्पेर्द्वसलमुसलकृष्णाजिनानां निवृत्तिः । अतश्चप्रासादनांतंस्थात्प्रांगं गृहसिद्धाग्निनापूषाभिधायो-
 लुफमणयनादिदक्षिणतोभुजानिधानांतं कृत्वाऽपूपस्थालीममोनिधायभिधायोदगुद्रास्योल्मुकपश्चिमतो निद्व्यत् । ततः स्वागतं सुस्वागतमित्याधान-
 क्छादनं करुण्यं तं कृत्वा अपूपेभ्यश्चतुल्यपुत्राकं कृत्वा भौकरिव्येइतिपिष्टविप्रान्प्राचीनावीत्यनुक्षाप्य इहमाधानादिमेक्षणप्रहरणांतं कृत्वा ततोऽब्रुवत्क्षि-
 ष्टपरिवेषणादिसंपश्वावाचनांतं कृत्वा उच्यतेयमुक्षेपाभापूपेन सहर्षिडान् कृत्वा श्रुंतं तां पितर इत्यादिश्राद्धशेषं समापयेदिति ।

तिलमिश्रोदनं कुरारं पायसं च श्रय पित्वा तिप्रणयनादिभुवायामाज्यनिषेचनांतं कृत्वा चरन् वं क्रमेणाभिधार्थोदगुद्वास्यातिप्रणीताग्नेः
 पश्चिमतोदक्षिणसंस्कृते भोसाय तदक्षिणतोभ्यजनां जनकशिपूवर्हणनिधानादिभस्मसमर्थादाकरणोत्तरकर्तव्यपाणिशोधनांतं
 कृत्वा चरन् वं पात्रांतरे शुष्यशुभृत्यवृतांस्कृत्वा प्राचीनावीत्यग्नौ कारिष्यइति पित्र्यवाह्यप्राननुज्ञाप्य अतिप्रणीतान्नाविभ्रमुपसमा
 भयप्रोवातयेन मेक्षणमुपस्तीर्य शुद्धोदनमभ्यादं शुष्यवर्मात्रमेक्षणेनावदाय पूर्वार्धाच्चतथैवावदाय कुरात्वात्पायसाच्चतथैवाव
 दायस्यात्वीत्रये शिष्टं शुष्यकपृथगभिधार्थाऽवसंचकवारमभियार्य । उदीरतामित्यष्टर्वसमांशः पितरस्त्रिष्टुप् । पूर्वेषु अरुहोमे विनि
 योताः ॐ उदीरतामव उदतरा सुउन्मथ्य माः पितरः सोभ्यासः । असंयदुदरं वृकाश्रतुज्ञास्तेनोर्वतु पितरो हवेषु स्वधानमः । इति
 मेक्षणेन कृत्वा पितृभ्य इदं नमः । पुनश्चरन् वं पितृवदयदाय ॐ इदं पितृभ्यो नमो अस्तु यद्येपूर्वा सोयजपरासईयुः । येषां धिं
 रज्ज्स्यानिषसायेवानूनं सुष्टुजनासु विभुस्वधानमः ॥ पितृभ्य इदं ॐ आहं पितृन्सुविदं आविस्मि नपातं च विक्मणं च विष्णोः ।
 सुष्टुपदो ये सुष्यपासुतस्य भजत पितृस्तइहागमिष्टाः स्वधानमः ॥ पितृभ्य इदं ॐ यर्हि पदः पितरज्ज्त्वं यर्हि निभावो हव्या च कृ
 माज्जपथम् । त आगता वसा शतं भेनायानुः शं यो रपो दधात स्वधानमः ॥ पितृभ्य इदं ॐ उपहृताः पितरः सोभ्यासावहिं येषु
 निधिषु प्रियेषु । त आगमंत इह श्रुतं त्वधिभुवं तवैवं त्वस्यान् स्वधानमः ॥ पितृभ्य इदं ॐ आच्याजानुदक्षिणतो निषष्टुमंय
 दमभियुणक्ति विभ्यं । माहं सिष्ट पितरः केन चिन्नो यद्वा आगः पुरुषताकराम स्वधानमः । पितृभ्य इदं ॐ आसीना सो अरुणीना
 मयस्यै रयिं यत्तद्वा शुभमर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वसुः प्रयच्छतु तद्दो जं दधात स्वधानमः ॥ पितृभ्य इदं ॐ येनः पूर्वो पितरः सो

न्यासो नृद्विरेसो मयी श्वं वसिष्ठाः । तेभिर्द्युमः संराणो हवींष्यश्चाज्जुयार्द्धः प्रतिक्रामर्मतु स्वधानमः ॥ पितृभ्य इदं ० एतैर्मन्त्रैरपि स्व
 धानमोत्तरष्टाहुतीः पूर्ववद्भुत्वा पितृभ्य इदं नमस्तु देवा त्वागो प्रत्याहुतिं कुर्यात् । ततो यज्ञोपवीती मेक्षणमनुग्रहत्वा पण्डपस्पृश्य
 प्राचीनावीती । हुतशिष्टचरन्त्रयपरिवेषणादिसंश्रवचनां तं कृत्वा चरन्त्रयशोपण्डार्धमुद्धृत्य यज्ञे पुनिक्षिप्य शोषनिवेदनादिविप्र
 विसर्जनांतं पार्षणश्राद्धवत्कृत्वा तदहरेव पितृमातामहवर्गद्वयस्य सपत्नीकस्य श्राद्धांगत्वेन तिलतर्पणं कृत्वा पार्षणयाज्ञियमेनादिनशेषं
 नयेत् । आहिताग्निसुतिमंत्रपाद्याच्छादनांतं कृत्वा दक्षिणाग्नीधनादिहविरासादनांतं कृत्वा पूर्ववद्ब्राह्मणाननुज्ञाप्य दक्षिणाग्निभ्य
 मुपसमाधायोदीरतामित्यादिभिरष्टाहुतीर्हुत्वा मेक्षणाज्जुग्रहणहोमशेषपरिवेषणादिब्राह्मणविसर्जनांतमनाहिताग्निवत्कुर्यात् । यन्म
 तेर्षिडपितृयज्ञे औपासनासौहोमस्तेषामत्रापितृयैव होमः । इति श्रीभट्टनारायणविरचिते प्रयोगरत्ने सप्तमीश्राद्धप्रयोगः ॥ ३५ ॥

अथाष्टमीश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ सप्तम्यां सायम् औपासनहोमानंतरमष्टम्यां वा प्रातर्होमानंतरं देवकालौ संकीर्त्य प्राचीनावीतीद्वयैव
 त्र्यष्टं तान् प्रदत्तपत्नीकानि पठनमूद्य नित्यविरूपमष्टकाश्राद्धं करिष्य इति संकल्प्य ब्राह्मणनिमंत्रणादिद्वितीयसंकल्पांतं कृत्वा पा
 सनाग्निप्रज्वाल्य समिद्धयमादाय पाणानायम्यतिथ्यादिसंकीर्त्याष्टकाश्राद्धांगहोमं करिष्ये इति संकल्प्य तत्र देवतापरिग्रहार्धमन्या

१ अन्नश्राद्धांगतर्पणं दर्शवत्पूर्वमेव । अष्टकास्वं त एव तत् इति वचनं तु अष्टम्यामेव प्रवर्तते तस्या एकाष्टकापदवाच्यत्वात् । एवमन्वष्टक्येपि ।
 एतेन प्रयोगपारिजातादिभिरतेषु संतदपस्तमिति सं० कौमुद्यां । २ आसन उपविश्य च न्यप्राणानायम्यतिथ्यादिस्मृत्वा अष्टकाश्राद्धांगभूतं स्थाली-
 पाकं करिष्ये अग्निप्रज्वाल्य ध्यात्वा क्रियमाणोऽष्टकाश्राद्धांगस्थालीपाके देवतापरिग्रहार्धमित्यादिस्थालीपाकं समारभ्य विप्रसमीपे आचमनादिसर्वं कुर्यात् ।

धानं करिष्ये इत्यादि चक्षुषी आनयेन त्वं मुक्त्वा विभ्रान्देवान् सप्तवारं च रुद्रव्येण श्लेषेण सिष्टकृतमित्यादिसद्यो यश्च इत्यंतं मुक्त्वा
 समिदं यत्र यथा प्रायायाय परिसमूहनादि पूर्णपात्रप्रणयनांतं कृत्वा सप्तवित्रं दर्पमग्नेः पश्चिमतो निधाय तस्मिंश्च तुरश्च तुरो मुदीना हुति
 संख्यया विभ्रान्देवान् ध्यायंस्तूर्णानि रुप्यत धैवमोक्षया वहननाद्याज्यभागांतं कृत्वा द्वाहो भं करिष्ये इति पित्रर्धनाह्वानाननुज्ञाप्य कुरु
 व्योतिं तं रुक्मश्च रुद्राये नमो मं कुर्यात् । तत्र मंत्राः । अग्नेन येति मंत्रद्वयस्यागस्त्यो विभ्वे देवास्त्रिष्टुप् । अष्टकाहो भो विनियोगः ।
 ॐ अग्नेन यं सपथं राये अस्मान् विभ्रानि देवयुना निबिद्मन् । युयोध्यै सज्जहुराणमेतौ भूर्यधितु नमज्जकिं विधेम स्वाहा ॥ विभ्वेभ्यो
 देवेभ्य इदं ॥ ॐ अग्नेत्वं पारयानव्यो अस्मान् स्खलिभिरतिदुर्गाणि विभ्रान् । पूश्च पूश्वी बह्वलान् दुर्वीभयातो कायुतनं यायु यं युः
 स्वाहा ॥ विभ्वेभ्यो देवेभ्य इदं ॥ ॐ ग्रीष्मो हं मंतः ऋतवः शिवा नो यर्पाः शिवा अभयाः शरद्वः । संवत्सरो धिपतिः प्राणदो नो होरा
 न्नैक्युतां दीर्घमायुः स्वाहा ॥ विभ्वेभ्यो देवेभ्य इदं ॥ ॐ द्याता पृथिवी शिवमंत रिक्षं द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु । शिवादि द्याः प्रदिश
 वद्विद्यो न आपो विहुतः परिपांतु सवतः स्वाहा ॥ विभ्वेभ्यो देवेभ्य इदं ॥ ॐ धापो मरीचीः प्रवहंतु नो धियो याता स मुद्रो वहंतु पापम् ।
 भूतं भविष्यद् भयं विभ्वमस्तु मे जहा धिगुप्तः स्वाराक्षराणि स्वाहा ॥ विभ्वेभ्यो देवेभ्य इदं ॥ ॐ विभ्व आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा नो
 सारो मरुतः स दंतु । जंमं जातममृतं पिबन्व भानः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा ॥ विभ्वेभ्यो देवेभ्य इदं ॥ ॐ एतैर्मन्त्रैरेकं श्रुत्या पठि
 तैश्च तप्त आहुतीर्ह्रित्वा । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । अष्टकाहो भो विनियोगः । ॐ प्रजापते न त्वेदं तान्युन्यो विभ्रान्ताता
 निपुर्हिता बभूव । यत्कार्मास्ते जुहुमस्तदो अस्तु यं स्यात्प्रपतं योरयूणि रं स्वाहा ॥ विभ्वेभ्यो देवेभ्य इदं ॥ ७ ॥ एवं सप्ताहुतीर्ह्रित्वा

स्थितकृदादिदोमदोषंसमाप्यस्वागतोत्तराद्यर्थोपसमवनयनांतंकृत्वा ब्राह्मणसन्निधायाप्रोक्त्यांदिशिभुवंप्रोक्ष्यदर्शश्राद्धवत्प्रथम
 पात्रंन्युज्जंकृत्वागंधदानादिपाणिशोधनांतंकृत्वा भोजनायार्द्रभाटुकृत्यष्टुताकंकृत्वापित्रयर्द्राह्मणसमीपउपविश्य तत्पाणिपर्युक्ष्य
 सत्रप्राचीनावीती दक्षिणामान्दर्भानास्तीर्थभक्षणमुपस्तीर्थभक्षणेनवद्विवारमवदायपात्रस्थमवत्तंचाभिधार्य सोमायपितृभते
 स्वधानमद्वितिपाणौहुत्वा पुनःपूर्ववद्वदायअग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमद्वतितथैवजुहुयात् । एवंसर्वत्रजुहुयात् । ततोद्विजाःहुत
 मद्रभोजनेपुनिक्षिप्याचन्यपूर्ववदुपविशेयुः । ततःकर्तारंपरिविष्यशुद्धाभिरद्भिःप्रोक्ष्यपित्रादिभ्योर्द्रव्यत्सवा पिंडदानकाले
 पूर्वपाश्चिमतोर्द्वेलेखद्विजसमीपेकृत्वा क्रमेणसकृदाच्छिन्नवाहर्द्वयेनास्तीर्थप्राचीनावीती शुभंतांपितरःसपत्नीकाहत्यादिअभ्युप
 स्थानवर्जद्विजपितृजनांतंसर्वदर्द्राश्राद्धवत्कृत्वा तद्द्वेववर्गद्वयस्यतिलतर्पणंकुर्यात् । अन्नकामकालौविभवेवौ । इष्टिश्राद्धेकतु
 दक्षापटभ्यांकामकालकाचितिशंखस्मृतैः । अन्नगृह्ये भ्योर्भूतेऽष्टकाःपशुनास्यालीपाकेनयेतित्विकल्पाभिधानेपिलोकविद्विष्टत्वात्प
 क्षीसंयजानांजायन्त्येवपशुनानुष्ठानाभावात्पशुपक्षेप्रयोगोनोक्तः ॥ इत्यष्टमीश्राद्धविधिः ॥ ६४ ॥

अध्वान्यष्टव्यारह्यनवमीश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ कर्तारपूर्वदुःपरेदुर्वार्चोक्तकालेर्द्राकालौसंकीर्त्य प्राचीनावीती दक्षिणामुखः
 सव्यंजान्माच्यपितृवर्गमपत्नीकं, मातृवर्गमातामहवर्गंचसपत्नीकंपृथ्वंतंनिर्दिश्य नित्यविधिरूपमन्यष्टव्यश्राद्धं पिंडपितृयज्ञेच्य
 तपकपार्चणविधानेनानेनहविषाभ्योष्टवाकरिष्येइतिसंकल्प्य निमंत्रणादिद्वितीयसंकल्प्यांतर्द्राश्राद्धवत्कृत्वा ब्राह्मणान्सन्निधाय
 दक्षिणामवर्णेर्द्रोर्भाषासनाग्निविधिवत्प्रतिष्ठाप्यपरिसमुह्य प्राग्दक्षिणामैःसमूलेर्द्रैर्भेरकंपयंस्त्रिवारमप्रदक्षिणंपरिस्तीर्थं पात्रासाद

नार्थदर्भानास्तीर्य चरन्त्यालीत्रिय इदं पृथग् रस्यो भूत्वा लक्ष्मणमुसलं हस्तु व ८ भुवा १ कृष्णजिन १ २ सकृदाच्छिन्नत्रये १ १ ६ म १ २ मेक्षण १ ३
कमंडलु १ ४ नैकेकश आश्रयसंस्थानासाधस्याल्यंगीहिपूरणादितंडुलप्रक्षालनांतं कृत्वा स्थालीयुतंडुलान्विभज्यशुद्धोदनंतिलमिश्री
दनपायसंचश्रपयित्वा किंचिच्छुद्धोदनमाद्रवंमंडाख्यं पात्रांतरेणादाय संभृत्याग्निमतप्रणीय तंपूर्ववत्परिस्तीर्य स्फुट्येन पित्रादि
वर्गत्रयार्थं पश्चिमापवर्गलेखात्रयमुल्लिख्य प्रत्येकमग्निरेभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्ननैकेकनैकेकालेखांस्तत्त्वा भुवायामाह्वंक्षिप्तवौपासना
मंदक्षिणतः कुशे व्यासाद्य क्षुवेणाख्यमादाय चरत्रयं प्रत्येकमभिधायार्द्रोदं शुद्धास्यातिप्रणीताग्नेः पश्चिमतो दर्भेषुक्रमेण दक्षिणसंस्थ
मासाद्य दधिमिश्रयवपिष्टरूपसकृन्दाधिमं धात्वान्मधुमिश्रयवपिष्टरूपसकृन्मधुमं धात्वान्पात्रद्वये संभृत्य दधिमं धासकृन्नौपा
सनेऽधिश्चित्राभिधायार्द्रोदं शुद्धास्यायसाह क्षिणत आसाद्य अभ्यंजनानंजनकाशेषेषु पूर्वहणानां प्रत्येकं त्रयमौपासनाग्नेर्दक्षिणत आसाद्य
पित्रर्ध्वाक्षणां स्वागतवचनादितृतीयमिन्नं पातं कृत्वा ध्यात्सादनकाले तैजसादीनि निवसंस्याकानि पात्राण्यासादयेत् । मातृद्वि
स्वेषु हृत्वेवापितामहीप्रपितामहीद्विस्वेषु हृत्वेवातत्तत्संस्थानितद्वर्गपात्राण्यासादयेत् । देवतासंस्थाकानि पात्राण्यासाद्य मोक्षयोक्ता
नानि कृत्वा प्रतिपात्रं दर्भत्रयं निधाय जलसंपूर्णं द्रवोदेवारीतिपूर्वकं नमस्त्रेणैकेकवर्गपात्रस्थं जलं सकृदनुमंज्य । तिलोसिसोमदेवत्यो
गोसवेदेवनिर्मितः । मल्लवद्भिः प्रतः स्वधयापितुं निमांशो कान्धीणया हि नः स्वधानमः ॥ इति मंत्रेण मातृपितामहादिरूपानूहितयथा
पठितपितृशब्दवत्ताप्रतिपात्रं मंत्रावृत्त्या तिलाग्निक्षिप्य गंधपुष्पाणि च निक्षिप्य पितृपात्रं संपन्नामित्यादियथाऽङ्गिमभिसृज्य दर्शवृत्ति
त्रादिना भगोत्रपूर्वकमुक्त्वाऽऽवाह्यार्चयित्वा पृथ्वी सर्वेषां नाभगोत्राण्युच्चार्य संपादितावः स्वधा अर्घ्या इति तत्तत्पात्रं तत्पुरतः क्रमे

णसंस्थाप्यदर्शयतिपदणामर्थदत्त्वा । मातरिदत्तेअर्थस्वधानमोनममेत्यादिनामातृवर्गस्यदत्त्वाभातामहवर्गस्यचदर्शयदत्त्वासर्वत्रो
 सारपात्रस्यंजलंपिवादिपात्रेक्षित्वा । तज्जलेनमुखमङ्गत्वा । न्यागिवलपात्रकरणादिपाणिशोधनांतं कृत्वा । चरुत्रयादंधिमंथाच्छपात्रचतु
 द्यक्रमेणहविःपृथगुद्धृत्यधृताकंकृत्यामौकरिष्यइतिपित्र्यर्थाह्मणाननुज्ञाप्यक्रियतामितितैरुकेऽतिप्रणीताग्नाविधमनुपसमाधाय
 मंक्षणमुपस्तीर्यतेनांगुष्ठपर्वमात्रंक्रमेणहविश्चतुष्टयस्यमध्यात्पूर्वार्धाच्छपृथकपृथगावदाय पात्रस्यंहविश्चतुष्टयंपृथकपृथगाभिधार्थंभवत्तं
 बसकृद्भिधार्थसोमायापितृमतेस्वधानमभइत्यमौदक्षिणदेशेहुत्वोद्देशत्वागौकृत्वा । पुनःपूर्ववदक्षिणभागोहविश्चतुष्टयादवदाय
 अग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमभइतिवह्नौऽत्तरभागोहुत्वोद्देशत्वागौकृत्वा । यज्ञोपवीतीतूष्णीमेक्षणमनुमहृत्यापवत्पृथोभाभ्यां
 परिविष्य । हुतशेषपात्रचतुष्टयस्यंहविःसर्वंकिञ्चिच्छेषंवर्गाजयद्विजभोजनपात्रेपुपरिविष्याअत्यागादिसंपन्नवन्नतांतं कृत्वा । पिंडार्थ
 मुद्धृतश्राद्धीयसर्वाक्षेयस्थालीष्चतुष्टयस्थितंहविश्चतुष्टयंसर्वमधुमंथांश्चप्रक्षिप्य पुनःप्रकिरणार्थंसर्वस्मादज्ञादुद्धृत्यशेषंनिवेद्य विजै
 रुत्तरापोशनेहस्तप्रक्षालनेचकृतेस्वयमाचम्यपूर्वस्तीर्णेपुवाहःपु । शुभंतांपितरःशुभंतांपितामहाःशुभंतांमापितामहाःशुभंतांमातरः
 शुभंतांपितामहाःशुभंतांमापितामहाःशुभंतांसपत्नीकामातामहाःशुभंतांसपत्नीकामातृपितामहाःशुभंतांसपत्नीक्रामातृमापितामहाः
 इतिमंत्रैःसतिलकमंडलुजलनिनयनंकृत्वा । शुक्लांकरादित्यादिदर्श्याद्धेवश्चमाणंस्वादिदेवध्यानंकृत्वा । आर्द्राभलकप्रमाणान्नम
 पुसपिस्तिलयुताशवापिंडांकृत्वाधुवाज्येनाभिधार्थ । एतत्सदित्यादिनायथालिङ्गवर्गप्रयस्यपिंडरूपमक्षमित्युक्तिपूर्वकंपिंडनिर्वपणं
 कृत्वा । स्त्रीपिंडेपुपूर्वसंभृतमोदनामद्रवंनिषिच्य । करावपर्वणाद्यदशुपस्यानांतंकृत्वा । वीरमेदत्तापितरइतित्रिराष्ट्रत्यापितृश्रद्धदानं

हेनयर्गत्रयपितृन्प्रत्येकप्रार्थ्यं मध्यमर्षिद्वयं पर्यादां प्राशयित्वा षडोद्गासनादिविप्रविसर्जनांतदर्थं श्राद्धवत्कृत्वा तदहरेव वर्गत्रयस्य
 तितर्तपणं कुर्यात् । मातृद्वितोर्षिद्वयदानकाले एतद्गामसन्मन्मातराय नमो देवाय नमो देवाय नमो देवाय नमो देवाय नमो देवाय नमो देवाय
 असन्मन्मातृभ्यां यज्ञदाश्रीदाभ्यां अर्थां षडः स्वधानमो नमते अभ्यश्च गयायां विष्णुपदे रुद्रपदे वा दत्तमस्त्विति यथा वासनमुच्चारयेत् ।
 अभ्यंजनदाने पश्चादश्रीदे इत्युच्चार्या ऽभ्यंजाया मिति तैलं क्षिपेत् । अंजनदाने ऽजाया मिति प्रत्येकं द्विधारमंजनं क्षिपेत् । वासोदाने
 एतद्वः पितरो यास इत्यादिना पितृशब्दानूहनेन मंत्रावृत्त्या सर्वासां वासो दद्यात् । एवं पितामही प्रपितामही द्वित्वेऽपि । मातृवहुत्वोर्षिद्व
 दाने एतद्वोत्सन्मातरः यज्ञदाश्रीदारुद्रदाः अमुकगोत्राय स्वादिरूपा ये च युष्मान्त्रान्विति षडिदं दत्त्वा ऽस्मन्मातृभ्यो यज्ञदाश्रीदारुद्र
 दाभ्यो ऽर्थां षडः स्वधानमो नमते । गयाया मिति पूर्ववत् । अभ्यंजनदाने पूर्ववक्ष्यामान्युक्त्वा ऽभ्यङ्ग्य मिति तैलं क्षिपेत् । अंजनदाने
 अङ्ग्यमित्यंजनमंत्रावृत्त्या प्रत्येकं द्विधारं क्षिपेत् । वासोदाने एतद्वः पितर इत्यादिना नूहनेन सर्वासां वासो दद्यात् । पितामही प्रपिताम
 हीवहुत्वेष्वेवं कुर्यात् । सर्वेषु षडिदनां विप्रमात्रादीनां द्वित्वे एकनामतवे चाद्विवचनांतं तस्य आभनिर्देयं वहुत्वे एकनामतवे च बहुवचनां
 तम् । अत्र यद्यपि सभ्यादिति धिन्नये श्राद्धकर्तव्यतोका तथापि गृह्यसूत्रे ऽऽमीष्यष्टका इत्युपक्रम्य पूर्वेषुः पितृभ्यो दद्यादपरेशुरन्व
 दक्यमिति सप्तमीनवमीश्राद्धयोरष्टमीमुपजीव्योक्त्या तस्या एव सांवत्सरिकवत् पराह्लाधिक्यादिकं विचार्य तदनुरोधेन सप्तमीनवमी
 श्राद्धपूर्वेषुः परेशुश्चकार्षं ननु तयोरपराह्लाधिक्यमादिकं क्त्वा तत्र्येण विचार्य मिति । यदि भार्गवीयादिचतुर्भुमासेषु भलमासः स्यात्तदा शु
 क्रमास एवाष्टकाः कार्याः न तु भलमासे । हेमंतदिशि रथोऽथ तुर्णामपरपक्षाणां मिति चतुर्भहणादित्याद्या करतो नोपम । अष्टकाश्राद्धा

करणेप्रत्यवायवक्तः कर्मपुराणे—यस्यतेप्रतिगच्छेत्पुष्टकाभिरपूजिताः । मोक्षास्तस्य भवंत्याशाः परत्रैव च सर्वथाः इति । एतदकरणे
 प्रायश्चित्तमृगिवधाने—एभिर्द्युभिर्जिर्धेन्मंत्रं शतवारं तु तद्दिने । अन्वष्टक्यं दान्यूनं संपूर्णं यातिसर्वदेति । एभिर्द्युभिरिति मंत्रस्य क
 प्यवुत्रः प्रत्यक्षपञ्चपिः इन्द्रो देवता जगती छंदः अष्टकाद्यकरणप्रत्यवायपरिहारार्थं जपे विनियोगः ॥ ॐ एभिर्द्युभिः सुमना
 एभिर्दिर्द्युभिरिति रंध्रानो अमर्तिगोभिरुभिवना ॥ इन्द्रेण दस्युं दूरयंतु इदं दुर्भिर्युतद्वेषसुः समिधारं भेमहि ॥ इति श्रीनारायणभट्टकृते
 प्रयोगरत्ने अन्वष्टक्यप्रयोगः ॥ ४९ ॥

अष्टाष्टकाविकृतिभूतो माध्यावर्षश्चाह्नप्रयोगः ॥ तच्च भाद्रपदापरपक्षे महाख्याख्ये सप्तम्यादिषु त्रिविधः सुअष्टकावत्सर्व
 द्युयादिति वृत्तिकृत् । हरदत्तस्तु तत्रैवापरपक्षे मया युक्तायां त्रयोदश्यां संकल्पविधानेन माध्यावर्षाख्यं शास्त्रमित्याह ॥ इति मा
 ध्यावर्षप्रयोगः ॥ अधप्रतिमासमपरपक्षश्चाह्नम् ॥ प्रतिकृष्णपक्षमतिपदाद्यशुभमतिथिषु शुभमातृशास्त्रवर्जसपक्षीकपितृ
 मातासहवर्गद्वयस्यान्वष्टक्यवत्सुराचामवर्जसर्वकार्यम् ॥ इत्यपरपक्षश्चाह्नप्रयोगः ॥ इति कादिषु कान्यशास्त्रं वृत्तिका
 रमतेनाष्टमीशास्त्रवत्सर्वकार्यं । यद्वाद्यौनिको करीत्या वृद्धिश्चाह्नवत् ॥ इति श्रीरामेश्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टविरचिते प्रयो
 गरत्ने अष्टकाविकृतिश्चाह्नप्रयोगः ॥ ४९ ॥

- इत्ययं प्रयोगरत्नग्रंथः समाप्तः ॥

अथाभिनसप्रकृतिविहृतिप्रयोगपर्याप्ततदपर्याप्तैवापर्वणिर्णमासस्यालीपाकाभ्युज्याप्रयणानांतत्रेणप्रयोगः ॥ पूर्वोक्तका
 तेआभ्युदयिकश्राद्धकृत्यादेशकालौसंकीर्त्यमोषाचट्टितक्षयद्वाराश्रीपरमे० ममस्त्रीपुत्रादिसहितस्यन्यूनापेक्षितविषयसंपूणाता
 पूर्णान्वयसादनसिद्धिद्वाराश्रीय० तथाभमरोगजरानिवृत्तिश्रीयद्योन्नप्तासिद्धाराश्रीय० नित्यविधिकर्तृपुंर्णैर्मासस्यालीपाकाभ्युज्या
 कमग्नीह्याप्रयणस्यामाकाप्रयणानिचतत्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्य अन्याधानेचक्षुषीआज्यनेत्यंतमुक्त्याऽन्नप्रधानंअग्निअग्नीयोमाचर
 द्रव्येणपशुपतिचरद्रव्येण पृथातकंशृयातकद्रव्येण इंद्राग्नीविश्वान्देवाश्रवाधेन सोमंनूतनस्यामाक्चरुणाद्यावापृथिव्यांनवाधेन श्ये
 पेत्यादि। पात्रासादनकालेस्यालीत्रयं निर्वोषप्रकृतिदेयताभ्यांनिरूप्य ततःपशुपतयेनिरूप्य अभ्युक्तवाससापवित्रलेपंनिमृज्य तस्मि
 क्षेयश्वेदारायादितिषाय इंद्राग्निभ्यांविश्वेभ्योदेवेभ्यश्चतूर्ण्योद्धिश्चतुरोमुष्टीक्षूतनतंडुलानांनिरूप्य पवित्रलेपंनिमृज्य शूर्पेस्थापित
 पानांतरेसोभायत्येतिसोभायनूतनस्यामाकतंडुलात्रिरूप्य पवित्रलेपंनिमृज्य पूर्वसिन्धारावेद्यावापृथिवीभ्यांतूर्ण्योद्धिश्चतुरोमुष्टीक्षूतनतंडुला
 क्षिररूप्य तथैवप्रोक्षणादिआज्यभोगांतंडुर्यात्। ततोहविरुद्धराणादिप्रकृतिषागं (अद्वयमीयोनयागं) निर्वर्त्यसुतादिभिरन्यारब्धः
 पशुपतिपूर्वशृयातकयागंहुत्वा निमृज्यान्यारब्धो नूतनचरमवदायॐस्वजर्ज० इंद्रा० । ॐस्वजर्ज० विश्वे० । दूर्वांनिमृज्यसोमाय
 स्वादेतिश्यामाकचरुहुत्वा आश्रयणचवोद्धेयोरेकदेशपात्रांतरेहुत्वातत्सव्येपाणौहुत्वाप्रजापतये० इतिदक्षिणेनाभिभृद्वय भद्राद्वा०
 इतिमारय द्विराचम्य तत्रस्यएवअमोसि० इंद्रेतिनाभिमात्तमेव । ततोमध्यमहविःशेषममंत्रकंपर्त्योप्राशयेत् । ततःकतीइ

१ स्वसन्निधौवाताशुषेदेत्येतिप्रयोगरत्ने । जुहुयुरितिवहुवचनात् ।

प्रोक्षितरंघुविपर्यये' इति । तथा चंद्रिकायां व्यासः—'ब्राह्मणं विनियोगं च छंदोऽप्यपचैवैवतम् । अज्ञात्वापंचयोर्मंत्रेन सतत्फलमश्नुते' इति । अत्र प्रथमवाक्ये 'आपंचदोदैयतंच' इति ऋषिदृष्टदोदैवतेति क्रमो गृहीतः । उत्तरवाक्ये तु 'छंदोऽप्यपचदैवतं' इति छंदः-ऋषिदैवतेत्येवं क्रमः स्वीकृतः । सर्वानुक्रमपरिभाषां मेतु—'ऋषिदैवतच्छंदंदांस्यनुक्रमिव्यामः' इति ऋषिदैवतच्छंदंदांस्यनुक्रमिव्यामः । एवं च ऋष्यादीनां स्मरणेनैव विध्ये प्राप्ते त्रिपुकेन पक्षेण भाग्यमिति विचारे कृतोऽस्ति निर्णय आचारलकारेण । सचेत्यम्—'यत्तु सर्वानुक्रमे—ऋषिदैवतच्छंदंदांस्यनुक्रमि व्यामो न ह्येतद्गानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तदृग्वेदिपरम् । कुतः । 'अथ ऋग्वेदान्नात्राये शाकलके—इत्युपक्रमात्' इति । तेन शाकलशाखाऽप्येतुभिराश्रयाय नैदम्येषा रिभाषिकः क्रमोऽङ्गीकार्य इति सिद्धम् । एवं सत्येव 'प्रणवस्य परब्रह्म परमात्मा गायत्री' 'गायत्र्या विधा मित्रः स वि ता गायत्री' इत्यादि परिशिष्टादृष्टपाठग्रन्थः स गच्छते । आहतश्चायमेव क्रमो हेमाद्रिपूतं कमलाकरादिभिः प्राचीननिबंधकारैः सर्वत्र महानियंयेषु तदनुयायिभिरपि स्वस्वप्रणीतग्रंथेषु च । अन्यच्च—'अविदित्वा तु यः कुर्यात् ० तस्य चास्पफलं भवेत्' इत्युपरि निर्दिष्टप्रयोगपारिजातधृतव्यासवचनेनेदमपि सापिंतं भवति यच्छंदं ऋग्व्याशुपंडितमंत्राणां पाठे फलभूयस्यं, यत्र तु प्रांचोऽपि कचनस्य स्ति वाचनादाद्युप्याद्युहसंतराऽपि मंत्रानलीलिप्तं प्रयुजते चाधुनिका अपि तथा तत्र फलात्पस्त्वभात्रं न पुनः कर्मणो वैयर्थ्यमिति सर्वमवदातम् । इत्युपिदैवतच्छंदं ऊह-क्रमविचारः ॥

एवसतिबहुशोऽन्यथात्वेनपरिणताः प्रायोगिकाविषयाविवेचनीयास्तान्नानवकाश्चात्स्थलसंकोचाच्च यत्रक्रापियथावसरंयथामतिविवेचयि
प्यामः । तथाप्राचीनानेकनिबंधप्रमाणप्रमाणितः स्वस्तिवाचनप्रयोगोऽभिमुसरप्रयोगश्चापरेष्वेवंभूताविविधाः प्रयोगा म्हामहिमभिर्विद्वद्भिर्मौ
मांसिताः सतिबहुलायासेनसंगृहीतास्तानपिसर्वेषूपरिचयाग्रसंगमनुसृत्यप्रकाशयिन्यामइत्यलमतिचित्तरेणेतिज्ञम् ।

विद्वदेकान्तवशंवदः पणशीकरोपाहो वासुदेवशर्मा ।

धमसन्नहनहोमादिकर्मशेषसमापयेत् । इति संस्कारकौमुद्यांतत्रप्रयोगः ॥ यदा तु आश्विनपौर्णमास्यां क्रियेत तदा एककपाल
 त्वात् आश्वयुजी कर्मणास्य समानतंत्रता भवति । यदा शेषपर्वणि क्रियेत तदा प्रकृतिस्थालीपाकेनापि समानतंत्रता बोध्या । तदेतद्ब्रु
 च्छि कृता एकचर्हि रिक्ष्माज्येति सूत्रे स्पष्टीकृतम् । यद्यप्यत्र—सहैव श्रययेदत्र नास्ति व्युद्धरणं तथा । आदिष्टो मंत्रेण सर्वत्र प्रदी
 यताम् ॥ इति अष्टकाम्रकरणे कारिका व्याव्युद्धरणाभिमर्शनेन प्राप्तस्तथापि मध्यमंतु हविः शेषपत्नीप्राश्रात्य मंत्रकम् ॥ इति कारि
 कायाः पत्नी तु मध्यमहविः शेषपत्नीप्राश्राति तूष्णीमिति वृत्तेः इति शिष्टादं कदेशं कस्मिंश्चित्पात्रे गृहीत्वा सव्ये पाणौ करोतीत्यादिनाभ्यालं
 भनांतं मुक्त्वा पत्नी तु नवान्नवैश्वदेवशेषपत्नीप्राश्राति इति जयंताच्च वैश्वदेवावशिष्टं तु पत्नीप्राश्रात्य मंत्रकमिति शौनकोक्तैः तत्र विभागादि
 कर्तव्यमेवेति मम प्रतिभातीति संस्कारकौमुदीस्ये विषयसंग्रहः ॥ ४३ ॥

॥ इति संस्कारकौमुदीस्यो विषयसंग्रहः ॥

अथप्रसंगाद्गंगाधराख्युद्धृताःप्रयोगाःसंगृह्यन्ते ॥

अथपिंडपितृयज्ञप्रयोगः ॥ ॥ उक्तादिनेचरुस्यात्यादीनिदार्शपूर्णमासिकातिरिक्तानिपात्राणि आज्यनवनीतंवा त्रैककुटुं
लीकिकंवाअंजनं घृतमिश्रंइषद्विलीनमाज्यंतिलतैलंवाभ्यञ्जनं कार्पासंशयनीयंकशिषु कार्पासमुपधानमुपबर्हणं वासस्तदर्थंद्र
व्याणिया ग्रीहीनशकटंघसंपादयेत् । तत्रस्फयादीनिपंचइभोमेक्षणशकटंचेत्याहुंवराणि । इध्मःपालाशोवा । एवंसंपादनासंभ
वेदार्शपूर्णमासिकान्येवपात्राणिग्राह्याणि । देशकालकीर्तनांतेममोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पिंडपितृयज्ञंकरिष्ये
इतिसंकल्प्य आग्नेयीमुखोन्मियात्या दक्षिणाग्नेरेक्तःप्रदीप्तंधूपायदुग्मुकंप्राग्दक्षिणाप्रणयेत् । यैरूपाणिप्रतिमुंचमानाअसुराः
संतःस्वधयाचरंति । परापुरोनिपुरोयेभरंत्यग्निष्टांशोकात्प्रणुदात्वस्मात् ॥ यदाप्यनाहिताग्निःपितृयज्ञंदर्शश्राद्धंचव्यतिषज्यकुर्या
रादापीदानीमेवऔपासनाग्नेरतिप्रणयनं । यदातुसप्त्यकेवलंपिंडपितृयज्ञंकुर्यात्तदाश्रपणोत्तरमतिप्रणयनम् । अग्रेप्येतत्सूचयि
ष्यते । अस्मिन्कर्मण्यदिष्टदिक्कानिसर्वाणिकर्माणिआग्नेयीसंस्थानिकार्याणि । उन्मुकंस्थंडिलादौनिधाय उभावग्नीप्रज्वाल्यआग्ने
यकोणमारभ्याप्रदक्षिणंसमंतात्सकृत्परिसमुह्यअप्रदक्षिणंप्राग्दक्षिणाग्नेर्दक्षैःपरिस्थणीयात् । पुरस्तादक्षिणाग्रान्दक्षिणतःप्रागग्रान्य
श्चादक्षिणाग्रानुत्तरतःप्रागग्रानुत्तरानुत्तरान्दक्षिणानधरान्कुर्यात् । परिसमूहनवत्पर्युक्षणं दक्षिणाग्नेः (औपासनात्) प्रागुदक्प्र
त्यगुदग्यप्राग्दक्षिणाग्रान्दर्भानास्तीर्यैकैकशःपात्राणिप्रयुनक्ति चरुस्थालींशूर्पर्यंउत्खलंमुसलंस्त्र्यंघ्रांक्वणाजिनंसकृदाच्छिन्नं

नाहः इभमेक्षणंकमंडलुमिति । सकृदाच्छिन्नं वाहः समूलं प्रशस्तम् । तंडुलनिर्वापे कृष्णाजिनोद्धूलमुसलशूर्पाणां निवृत्तिरिति चंद्र
 चूडीये । अनाहिताग्निपिंडपितृयज्ञेषु चर्वाद्यासादनहोमातिरिक्तं सर्वदक्षिणाग्निकार्यमौपासने कुर्यात् । पात्राण्युत्तानानि कृत्वा तू
 ण्णिप्रोक्ष्य शूर्पस्थालीं प्रगृह्य दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो वस्थितस्य प्रागीपस्य ब्रीहिमच्छकटस्य दक्षिणाग्नेर्आरुह्य स्वयं जान्वाच्यपितृन्ध्यायनेनैक
 पवित्रां ताहितां स्थालीनीं चामुष्टिना विपमसंख्यमुष्टिभिर्ब्रीहिभिः पूरयेत् पितृभ्यो निर्वपामीति । तूष्णीं वा । एवं ब्रीहिभिः पूरयित्वा
 स्थालीमुखं समीकुर्यन्नुपरिराशीं भूतान् हस्तेन निःसार्य शूर्पे पतितान् चकटे प्रायेत् । शकटाभावे दक्षिणाग्नेषु कुशेषु स्पर्शं निधायोपरिष्टा
 द्ब्रीहिं न्याय्यां पुरस्ताच्छूर्पस्थालीं निधाय पूरयेदिति विशेषः । शकटादवरुह्य स्थालीस्थान् ब्रीहिन् सकृदुत्पूय सकृत्प्रोक्ष्य दक्षिणाग्नेर्दक्षि
 णतः प्रत्यगुदग्ब्रीवै कृष्णाजिनोद्धूलं निधाय दक्षिणाग्राचीतिष्ठतीपत्नीं सकृदवहन्याद्या फलीकृता इव भवति । ततः शूर्पेण तु पान
 पोह्य सप्तपवितुषाणां पृथक्करणरूपं विवेचनं कुर्यात् । पत्न्या अंशं भवेयजमान एवतिष्ठन्नवधातादिकुर्यात् । यजमानो वहतान्सकृत्प्रक्ष्वा
 ल्य दक्षिणाग्नौ स्थालीमधिश्चित्य पवित्रवत्यां स्थाल्यामपानीयं तंडुलानोप्यमेक्षणं प्रसव्यं पर्यालोडयन् जीवतंडुलं श्रपयेत् । शृतक
 ल्पे चरौ अनाहिताग्नेः केवलपिंडपितृयज्ञेऽतिप्रणयनं प्राग्वत् । तस्य प्रज्वलनं परिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणं च उभयोरद्वयोरंतराले स
 व्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां गृहीतेन स्पर्शेन एकप्रयत्नेन लेखामुल्लिखेत् । अपहृता असुरारक्षां सिवेदिपदः । व्यतिपंगेतुमातामहत्रयसत्त्वे ले
 खाद्वयम् । स्फयाभावे कुशैरुल्लिख्य कुशानुदङ्गि क्षिपेत् । लेखामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नेन चार्हिषा सकृदवस्तीर्य कचिप्यात्रे आज्यं नवनीतं
 याधिलान्यनवनीतं चेदेकपवित्रेण तूष्णीं सकृदुत्पूय उभयोरन्यतरद्भुवायां निषिच्य दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय श्रुवं संमृज्य सुवगृहीते

नयुतेनस्यालीपाकमभिधार्योदगुद्रास्यपुनरभिधार्यदक्षिणाग्नेःपश्चादासादयेत् । अनाहिताग्निस्त्वतिप्रणीतस्यपश्चात् । यस्यपश्चा
चरुःसादितस्तस्यदक्षिणतःअभ्यंजनांजनकादिपूपवर्हणानिवासस्तदर्थद्रव्याणिवासादयेत् । अग्निमभ्यर्च्यप्राचीनावीतीअभिघा
रितमिभ्रंपितृतीर्थेनतूर्णीदक्षिणाग्रावुपसमाधायकांस्यमेयेपात्रेचरुमुद्धृत्यदक्षिणंआन्याच्यवामहस्तगृहीतेमेक्षणेब्रुवेणोपस्तीर्चद् ,
क्षिणेनमेक्षणमादायतेनचरोरुत्तरभागाद्विखिर्वाजदायधामेनमेक्षणंधारयन्सुवेणपात्रस्थमवत्तंचाभिधार्यमेक्षणंदक्षिणेनादायपरा
धीनपाणिरभ्रावुत्तरभागेजुहुयात् । सोमायपितृमतेस्वधानमः सोमायपितृमतइदंनमम । एवमेवपुनरवदाय अग्नयेक
व्यवाहनायस्वधानमः । अग्नयेकव्यवाहनायेदंनममेतिपूर्वाहुतेराग्नेर्व्याहुत्वायज्ञोपवीती मेक्षणमभ्रायनुग्रहत्यजलंस्पृशेत् । ततः
फलीकरणान्यवित्रंचानुग्रहरदितिमानवे । अधवाइध्माधानाद्येतदंत्यज्ञोपवीत्येवकुर्यात् । तत्रअग्नयेकव्यवाहनायस्वाहेतिदक्षि
णभागेहुत्वासोमायपितृमतेस्वाहेत्युत्तरभागेहोमः । मेक्षणमनुग्रहत्यापउपस्पृश्यहोमावशिष्टंस्यालीस्थंचचरुमेकीकृत्यावघ्राणार्थं
किंचिदवशेष्यशिष्टेनचरुणाकृतान्यथोत्तरंस्थूलान्पिंडान्ध्रुवाज्येनसर्वेणाभिधार्यप्राचीनावीतीसकृदाच्छिन्नारतृतायल्लेखायामा
दीमार्थेतेचेत्सेत्रिपुर्पिंडदेशेपुशुंधंतांपितरः शुंधंतांपितामहाः शुंधंतांप्रपितामहाः इतिमंत्रैःपितृतीर्थेनकमंडलुजलंनिनीय तेषु
पिंडान्सवन्यान्वारब्धपराचीनपाणिनादद्यात् । एतत्तेअस्मत्पितःगोत्रशर्मन्वसुरूपयेचत्वामत्रानुतेभ्यश्चस्वधानमइतिप्रथमेस्थाने
पिंडंदत्त्वा तस्मात्स्थूलपिंडंद्वितीयेस्थानेदद्यात् एतत्तेस्मत्पितामहगोत्रशर्मन्रुद्ररूपयेच० । स्थूलतरंपिंडंतृतीयस्थाने एतत्तेस्म
त्प्रपितामहगोत्रशर्मन्आदित्यरूपयेच० । आस्तीर्णदर्भमूलेषुपाणिनिमृज्य । अत्रपितरोमादयध्वंयथाभागमावृण्वध्वम् । इति

पिंडान्सकृदनुमंत्र्य सव्याधृदाधृत्योदङ्मुखोदक्षिणाग्निमीक्षमाणो यथाशक्त्या यतः प्राणः प्रत्यावृत्यामीमदंतपितरो यथाभागमावृष्या
 यीयत । इति पुनरनुमंत्र्य यज्ञोपवीतीचरोः प्राणभक्षभक्षयेत् । हस्तं प्रक्षाल्या चम्य प्राचीनावीतीशुधंतामित्याद्यैः पूर्ववत्पुनः कर्मंडलु
 जलं पिंडे युनिनीय दर्भेण पूर्वोपकल्पितमभ्यंजनं दद्यात् । संवोधनं । रुपाभ्यंक्ष्व । त्रिभिर्दर्भैः पिंजूलैरंजनमादाय पिंडेषु तल्लेपं नि
 मृजेत् । संवोधनं । रुपांक्ष्व । अथ वल्लंतदलाभे निष्कयंगंधाकानि सूत्राणि प्रतिपिंडं त्रीणि कृणां पुंजं वा यज्ञोपवीतं वा पिंडसमीपे द
 द्यात् । पंचाशद्वर्षताया ऊर्ध्वस्वलोमप्रकोष्ठस्थं हृदयस्थं वा । एतद्वः पितरो वा सोमानो तोन्यत्पितरो गुग्धं । पितर इमेवः कश्चिपू
 षर्हणे इति कश्चिपूषवर्हणे निवेद्य । पितर इदं वोध्यं स्वधा इत्यर्घ्यं निवेद्य । पितर० अयं वो गंधः स्वधा इत्यादिभिर्गंधपुष्पधूपदीपा
 न्निवेद्य उपहारादिचयथा संभवं निवेद्या र्थैः नानुपतिष्ठेत् । नमोवः पितर इपे नमोवः पितर ऊर्जं नमोवः पितरः शुष्माय नमोवः पितरो यो
 राय नमोवः पितरो जीवाय नमोवः पितरो रसाय । स्वधावः पितरो नमोवः पितरो नमस्तप्तायुष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवावो जीवं त इ
 ह संतः स्याम ॥ मनो न्याहुयामहे० ऋ० ३ दक्षिणां दिशं गच्छन् पिंडस्थान् पिदन्स्वलोकागमनार्थं प्रस्थापयेत् । परेत न पितरः० ।
 यज्ञोपवीती दक्षिणाग्निं प्रत्यागच्छेत् । अग्रे तमद्यान्धं नस्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदि स्पृशेत् । ऋद्ध्या मात औहैः । ऋक् ॥ १ ॥ गाह्यं पत्यं
 प्रत्यागच्छेत् । यदंतरिक्षं पृथिवीमुत्तद्यां यन्मातरं पितरं व्याजि० तसं । गृहोत्पत्य संतं स्वर्गाहं पत्यं पदरहितं त्यज्यमात्रम् । प्राचीना
 यीती पिंडान्नमस्कृत्य । यज्ञोपवीतीमध्यमं पिंडं वीरमेदत्ता पितरः इत्यादाथ पत्यं प्रयच्छन् ग्रेयेत् पिंडं प्राज्ञान इति । पत्नीं पिंड
 मादाय प्राश्रीयात् । आंधत्ता पितरोगर्भं कुमारां पुंकरं स्रजं । यथायमरुपाजसत् ॥ पद्या एवमंत्रपाठः । पत्नी बहुत्वे विभज्य सर्वान्भ्यः

प्रयच्छेदितिरुद्रदत्तः । कर्ताप्राचीनायीती । अस्वितरावतिप्रणीतांशौवाजुहुयाद्देवाब्राह्मणायादादथादथशोपवीतीयज्ञपात्रा
 णिप्रोक्ष्यद्वियदुत्सृज्येदुद्रिकेतृणंद्वितीयंकुर्यात् । चरुस्थालीशूर्पे । स्फ्योत्खले । मुसलस्रुवौ । ध्रुवाकृष्णाजिने । कमंडलुतृणे
 घोद्रासयामि । पक्षांतरेतु । चरुस्थालीरफ्यौ । स्रुवध्रुवे । कमंडलुतृणेचेतिप्रयोगः । गृह्येतुजपांतदक्षिणामुखउपविश्यविमान
 स्थान्पितृन्पदयन्मंद्रमध्योचस्वरयचिेत् । वीरमे० ३ पिंडान्नमस्कृत्यपुत्रकामत्वेपदयापूर्ववत्पिंडप्राशयेत् । अन्यथेतरेपिंडवत्प्र
 तिपत्तिरितिप्रदेशः । ततःसकृदच्छिन्नान्यप्रावादध्यादितिशतपथश्रुतौ । अतिप्रणीतमग्निं अभूशोढुतइतिमंत्रेणाम्नौप्रक्षिपेदि
 तितयसूत्रांतरेपुषट्दश्यते । आभिर्गीर्भि० इदंयिण्यु० भूर्भुवःस्वःइतिजपित्वाचम्यकर्मसमर्पणम् । अनेनपितृयज्ञेनप्रीयतांभग
 यानिह । मयाभक्त्याकृतंसर्गत्तत्सद्गुणार्पणंभवेत् । इतिपिंडपितृयज्ञः ॥ ६३ ॥

अथश्रवणाकर्मसर्पयलिप्रयोगौ ॥ ॥ प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मदिनात्पूर्वेद्युःप्रातःश्रवणाकर्मसर्पबल्यंगत्वेनमातृकापूजनपूर्व
 कंयुद्धिश्चाङ्गकृत्या श्रवणाकर्मदिनेपूर्वाह्नेस्तिथाचनंकुर्यात् । तत्राश्यादयःप्रीयतां श्रवणाकर्मणोस्त्वस्तिइतिविशेषः । तदंतदि
 यैरपितुपाणांययानांतदभावेत्रीहीणांलौकिकाग्नौभर्जनेनप्रस्थद्वयाधिकपरिमाणाधानाःकृत्या तासांप्रस्थमात्राःपृथक्कृत्वावशि
 ष्ठाभिःपिष्टरूपांस्फूकृत्वातैर्नवंकलशंपूरयित्वा तंकलशंवैककर्तादर्वीचवल्लिहरणौनवेशिष्येनिधायैतच्छिष्यंकापिनिवेशयेत् ।
 पृथक्कृताःप्रस्थमात्राधानाःपात्रद्वयेसाम्येनविभज्यलौकिकेनसर्पिर्पाधाजनकि । स्वगृहादश्यागाराद्वाप्राच्यांशुचिदेशंबल्यर्थपरि
 गृहीयात् इहकरिण्यामिइति । एतावदहनिकार्यम् । श्रवणाकर्मसर्पवल्लिचमुक्त्वापिकेचित्कुर्वति । युक्तूपवासिनैवकार्याविति

भट्टाः ॥ सायंहोमंकृत्वा देशकालकीर्तनात् " ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रवणकर्मकरिष्ये इति संकल्प्या
 त्रिसाहस्रनामाय भित्तिचिभाग्न्यधात्वान्वाधानं । आज्यभागदेवते आज्येनेत्यंते अग्निचतुश्चरुणा अच्युतं भौमपुरोडाशेन अग्निमा
 शयज्येन याजिनो धानाभिः अग्निस्विष्टकृतमित्यादि । पात्रासादने चरुस्थाल्या सहकपालं शरावन्नयं प्रोक्षणपात्रं च । दर्वीक्षुर्वौ ।
 चमसाज्यपात्रे । इध्मावर्हिणी । शूर्पकृष्णाजिने । दृषदुपले । मेक्षणापिटो द्वयन्यौ । शम्योपवेषौ । वेदमदं
 तीपात्रे चेति । शूर्पद्वयस्य वासादनं । प्रोक्षणी संस्कारादिपूर्णपात्रनिधानां तेषूपचतुरो मुष्टीन्निरुच्य शूर्पातरे च तथैव निरुच्य पुरोडा
 शपयसां नोप्य निर्याप संख्यया प्रोक्ष्य क्रमेण पृथग्वहस्य प्रक्षालयेत् । एकस्मिन्नेव निर्यापे तु सहैवावहस्य प्रक्षाल्य चरुपुरोडाशार्था
 न्यभज्य कृष्णाजिने जदीचीनकुंवांशभ्यां निधाय तत्प्राग्भागे हृदि पुरोडाशीयांश्चतुर्वारमभ्युप्योपलां प्राचीं कर्षयित्वा पुनः प्रतीची
 माकृष्य मध्यदेशे दक्षिणत उत्तरतश्च तिरश्चीमाकृष्य पुनः संततं पिष्टांततः प्राच्यां समाप्य कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कंधावेक्ष्य शिष्टांस्तं
 दुलान्पट्यापेपयेत् । अग्नौ दक्षिणपार्श्वे सोदकां स्थालीमधि श्रित्योपेपमादाय तूष्णीमभिमंज्य तेनाग्नेः प्रत्यंचा वंगारौ पृथक्कृत्य तयो
 रेकं गव्यां दिशि निरस्त्या उपस्पृश्य द्वितीयमग्नेरुत्तरपार्श्वे वस्थाप्य तस्मिन्कपालमुपधाय तत्रान्यमंगारं निक्षिप्य वेदेन कपाले गारा
 निधाय मंदं तीपात्रे पिष्टे सेकार्थं मपस्तापयेत् । पिष्टो द्वयन्यौ पुनः प्रक्षाल्य निष्टपनेन शुष्कायामग्नेः पश्चादग्निहितायां तस्यांतिरः पवित्रं कृ
 ष्णाजिनात् पिष्टानि चतुर्वारं समोप्य वाग्यतः पिष्टानि त्रिरूपं सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य पिष्टेष्वा नीय पिष्टानि पक्त्वा अप

१ अत्राग्निः साहस्रनामा । प्रायश्चित्ते विद्वद्भ्यो वाक्ये हेतुसाहस्र इति संमहादिति रामकल्पद्रुमः ।

कत्याः मंदंतीपात्रस्थाभिस्ताभिः पिष्टान्यनुपरिष्ठाव्य मेक्षणेनसंमिश्रयपिंडंकृत्वावेदेनकपालादंगारानपोह्यस्थाल्यांतंडुलानोप्य
 पुरोडाशंकपालेनिधायप्रथयन्नतुंगमनपूषाकूर्तिकूर्माकारमन्धशफमांजंकृत्वाग्निस्त्वचंग्राहयेत् यथापुरोडाशात्कपालेऽपोनक्षरंति ।
 ततस्तेष्वित्रेआग्नयपात्रेनिधयेत्यादि । आज्येनसहधानाचरुरोडाशान्पर्यग्निकृत्वोत्सुकंनिरस्यापउपस्पृश्यपुरोडाशमुत्सुकैः
 प्रताप्यदर्भस्तृणादिभिर्चाभिज्वल्यवाचंविस्वज्य वेदेनपुरोडाशेशांगारंभस्मप्रक्षिपेद्यथासुशृतोभवेत् । आज्योद्वासनादिचर्वासा
 दनाते वेदेनपुरोडाशादंगारानपोह्याभिधायशयपात्रउपस्तीर्यापर्यावर्तयन्पुरोडाशमुद्वास्यवेदेनभस्मप्रमृज्याशयपात्रेनिधायक
 पालंप्रत्यज्यपुरोडाशमनक्ति । विच्छेदंनिकर्षचाकुर्धन्नुपरिशत्सर्गमभ्यज्यक्षुवेणहस्तेनाधस्तादभ्यज्यलौकिकेनज्येनपूरयित्वानि
 मांमप्रकटपृष्ठवाकूरनाभ्याज्ययोर्मध्येननीत्वावर्हिष्यासाद्य अक्काधानाअशायधिश्चित्याभिघारणाद्यासादानंतंकुर्यात् । एवमन
 फाअधिरयणवर्जमासाद्याभ्यर्चनाद्याज्यभागांतेजद्धृताच्चरोरवदानधर्मेणावदायजुहुयात् । अग्नेनयेत्यादिचतुर्णामित्रावरुणिरग
 रत्यत्रिष्टुवग्निः श्रवणाकर्मप्रधानहोमेवि० । ॐ अग्नेनयसुपथा० ऋक् १ अग्नयइदंनमम । एवमग्नेवि । ॐ अग्नेत्वंपारयानं०
 अग्नयइदं० २ ॐ अग्नेत्वमस्मद्युयोध्यमीवा० अग्नयइदं० ३ ॐ पाहिनोअग्ने० अग्नयइदं० ४ चतुर्भिर्भगंतैहोमः । सव्य
 पाणिनादक्षिणपाणावुपस्तीर्यकृत्स्नंपुरोडाशंनिधायशयपात्रात्सकृद्विर्वावदायाभिधायजुहुयात् । ॐ अच्युतायभौमायस्वाहा
 अच्युतायभौमायेदं० । अपर्यावर्तयन्नृजुंप्रतिष्ठितंहत्वाक्षुवेणाशयाज्येनपुरोडाशस्योपरिजुहुयात् । मानोअग्नइत्यादेर्मैत्रावरुणि
 रगरत्यत्रिष्टुवग्निः श्रवणाकर्मप्रधानहोमेवि० । ॐ मानोअग्नेवसृजोअपाया० ऋक् १ अग्नयइदं० । सर्वाशयाज्यहोमस्तुशौ

नकविरुद्धः । स्वांजलावन्येनोपस्तरणंकारयित्वाअक्काधानामुष्टिनाद्विस्त्रिवावोप्यपात्रस्थमवसंचाभिधायिजलिचामपाभ्वेनजु
 हुयात् । शनोभयंतुयाजिनइत्यादेभंत्रायरुणिवसिष्ठस्त्रिष्टुब्वाजिनः । श्रवणाकर्मप्रधानहोमेवि० । ॐ शनोभवंतुवाजिनो
 हवेयु० ऋक् १ याजिम्यइदं । अनंकाधानाःसर्वाःपुत्रादिभ्योदत्त्वांचरोर्धानाभ्यश्चसौविष्टकृतंहुत्वादक्षिणांतंसमाप्यकपालं
 विमुच्यसंख्यायोद्वास्याभिगीभिरित्यादि ॥ ॥ इतिश्रवणाकर्म ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥

तंतःसर्पयलिः ॥ ॥ देशकालकीर्तनांतं गमोपात्तंदुरितक्षयद्वाराभमसर्पारित्यसंभावितसंपाधानिदृत्तिद्वाराश्रीपरमे
 श्वरीत्यर्थसर्पयलिकरिष्ये । शिक्वस्यकलशात्संफूनांदार्योपूरयित्वादायगृहादयंगाराद्वाप्रागुपनिष्क्रम्य पूर्वगृहीतेशुचौदेशे
 अपोयनीय । सर्पयलिमंत्राणांगीतमोयामदेवोयजुःसर्पाहोमादौविनियोगः । ॐ सर्पदेवजनेभ्यःस्वाहा । इतिप्राङ्मुखोहुत्वानम
 ररुरीति । ॐ येसर्पाःपार्थिवायआंतरिक्षायेदिव्यायेदिस्यास्तेभ्यइमंवलिमाहापतेभ्यइमंवलिमुपाकरोमि । बलिप्रदक्षिणंपरीत्य
 पश्चाद्द्वेष्टेष्टपिश्य । ॐ सर्पोसिसर्पतांसर्पाणामधिपतिरस्यन्नेनमनुष्यान्त्रायसेपूयेनसर्पान्यसेनदेवांस्त्वयिमासंतत्ययिसंतःसर्पोमा
 हिसिपुध्रुयांतेपरिददामि । इतिजपित्वा ज्येष्ठानुक्रमेणपुत्रादीनांपरिदानंकुर्यात् । ध्रुवमहादेवश्चार्माणंतेपरिददामि । पुत्राणामंते
 ध्रुयसायित्रीदेवीतेपरिददामि इत्यप्रचांडुहितं । तासामंते ध्रुवपार्वतीदेवीतेपरिददामि इतिभार्या । ध्रुवमांतेपरिददामि इत्या
 रमानं । तंतः अन्यःकतचित्तेन्मापदस्थानेयजमाननामद्वितीयांतवदेत् । एतत्पर्यंतंवलःकर्तुंश्चमध्येकेनापिव्यवधानंनकार्यं ।
 परेद्युःप्रातःकालमारभ्यैवमेव । सर्पदेवजनेभ्यःस्वाहेतिसांयप्रातर्बलिहरेदाम्रत्यवरोहणात् । नात्रनमस्कारादि । प्रत्यहंबलिदा

नाराची आश्वी प्रतिपदमारव्ययस्मिन्नहनिप्रत्यवरोहणं क्रियते तस्मादवाचीनानि दिनानि ह्रासवृद्धिभ्यां प्रसंख्यायते पुयावंतः प्रातः
तायं कालास्तापतोऽर्ह्यस्ते देवदत्ता आभिर्गाभि रित्यादि ॥ इति सर्पवलिः ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

अथाश्वयुजी कर्मप्रयोगः ॥ ॥ प्रथमप्रयोगे श्रयणा कर्मवृद्धिश्चाद्धं कृत्वामृतरेण गृहमुपलिव्य तृणैराच्छाद्य वितानबंधनादि
मायूहमलं कृत्पुं संसमीरुयात् । परंतुः संयगृह्याः कृताभ्यंगजानाधौ तशुक्लां वरधराभवेयुः । कर्ता प्रातर्होमांते स्वस्तिवाचनं कु
र्यात् पशुपतिः प्रीयतामिति विदोषः । ततो देवकालं कर्तनाते ममपत्नी पुत्रादिसहितस्योपात्तदुरितक्षयपूर्वकं नूनोपेक्षित
मतापूर्णानुपसादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं आश्वयुजी कर्म करिष्ये । अग्निं साहसनामायमिति विविभाव्य ध्यानादि ।

पशुपतिं शिवं दंकरं पृषातं कम्पधानं देवतां चरुणा पृषातं कम्पधानं देवतां पृषातं केन अग्निं स्विष्टकृतमि
मासहृषातं कस्यान्यासादनं । समंत्रं के निर्वोपमोक्षणे पशुपतये त्याजुर्दं निर्वपामीत्यादि । चरुश्रपणांते आसा
रेभ्यस्तत्राग्नं निरिचिह्नं । चरुपृषातं क्षाम्यां सहान्यस्य पर्यग्निकरणम् । चरोरुत्तरतः पृषातं कमासाद्याज्यभागांते
प्रातः । पशुपतय इत्यादि मंत्रयोगांतमोयामदेवोयजुः पशुपतिः पृषातकश्च आश्वयुजी कर्मप्रधानहोमेवि० । ॐ
कराय पृषातकाय स्वाहा पशुपतये दिनाय शंकराय पृषातकायेंदं० । एतद्धोमकाले पुत्रादयः कर्तारमन्वारभेरनृत
ः । ततो यजमानाज्जलान्यः कश्चिदुपस्तीर्य सुवेणुपृषातं कद्विस्त्रिवाचदायाभिघारयेत् । यजमानो जुहुयात् ।

विक्रयानि संस्कृतपुस्तकानि.

मू. प्रे. व्य.			
१०	४०	प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगः राक्षोघ्नसूक्तश्राद्धसूक्त- सहितः.	१०
४८	४॥	ब्रह्मकर्मसमुच्चयः हिरण्यकेशीयः (विषयाः ३८८)	३॥
४८	४॥	तैत्तिरीयशाखिब्राह्मणोपयुक्तः.	३॥
४८	४॥	विष्णुसहस्रनामावलिः.	४॥
४८	४॥	शिवसहस्रनामावलिः.	४॥
१	१०	सप्तशती (चण्डीपाठः), देवीसूक्तं त्रीणि रहस्यानि च इत्येतैः सहिता; कौशेयवद्धा, स्थूलाक्षरा.	१०
१॥	४८	सप्तशती कौशेयपट्टवेष्टिता, मध्यमाक्षरा.	१॥
१	४८	सप्तशती कौशेयेन बद्धा सूक्ष्माक्षरा. अस्यां प्रयोगमन्त्र- यन्त्रादिविषयाः (४८) सन्ति.	१॥

उत्सर्जनोपाकरणविधिः—(ऋग्वेदीयाव्रणी.)

ऋग्वेदी नित्यविधिः.

देवीसहस्रनामावलिः.

नित्यकर्मपद्धतिः.

पञ्चायतनदेवानां पृथक् अष्टोत्तरशतनामावलिः.

पूजासमुच्चयः (विषयाः १०५) ब्रह्मकर्मसमुच्चयपरि-

शिष्टरूपः । अस्मिन्वर्षप्रतिपदमारम्य हुताशन्यन्तर्व-

र्तिभिरविधयताङ्गभूताः पुंभिः क्षीभिश्चावश्यं करणीयाः

राधमग्नाः पूजाः, तथा संक्रान्त्यादिनियतनिमित्ता

देवभर्तृकल्पाः, ज्ञानसंकल्पाः, विविधदेवानां

राक्षसस्थैरपरसतनामावल्यश्च संगृहीताः सन्ति.

ॐ उन्ममेधूर्यतापूर्णममोपसदरुषातकायस्वाहा पुषातकायेदं० । स्विष्टकृदर्थमुपस्तीर्यचरोहस्तेनपुषातकस्यसुवेणोत्तरार्धादवदा
यद्वरभिषार्धसोविष्टकृतादिहोमद्योपसमाप्य आभिर्गोभिरेत्यादि ॥ इत्याभ्ययुजीकर्म ॥

॥ ६१ ॥

अथाम्रयणप्रयोगः ॥ ॥ प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मयद्बुद्धिश्चाहंस्वस्तिवाचनंचकुर्यात् । तर्जोद्रादयादयःप्रीयतामिति विक्षेपः ।
सर्वोद्देशकालकीर्तनात् समोपात्तवृत्तिक्षयपूर्वकज्वरोगनिवृत्तिश्रीयशोऽन्नमाप्तिनवधान्यमाशानाधिकारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वर
प्रीत्यर्थआम्रयणंकरिष्ये इतिसकल्याभिंसाहसनामायमितिविभाव्यध्यानादि । आज्यभागदेवते आज्यनेत्येतद्द्विप्री १ विभ्वान्दे
यान् २ द्यावापृथिव्यौ ३ एताःप्रधानदेवताश्चरुणा अग्निस्विष्टकृतमित्यादि । तूर्णार्द्धादशमुष्टीभिरुच्यतर्धैवप्रोक्षणादि ।
आन्यभागतेयिभागानिभमर्शायकुर्येवावदानधर्मोहोमः । आम्रयणहोममंज्राणांगतमोवामदेवोयजुर्दिद्राशीविभ्वेवाद्यावापृ
थिवीष । आम्रयणप्रधानहोमेषि० । ॐ सजृक्त्रुभिःसजृर्विधाभिःसजूर्दिद्राग्निभ्यांस्वाहा इन्द्राग्निभ्यामिदं० १ । ॐ सजृक्त्रं
त्रुभिःसजृर्विधाभिःसजृर्विभ्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा । विभ्वेभ्योदेवेभ्यइदं० २ । ॐ सजृक्त्रंत्रुभिःसजृर्विधाभिःसजूर्द्यावापृथिवी
भ्यांस्वाहा । द्यावापृथिवीभ्यामिदं० ३ । उत्तरार्धात्सकृदवदायस्विष्टकृद्ब्रह्मादि । चरुशेषवर्जहविरुच्छिष्टदक्षिणा । कर्म
समाप्तौविभ्वेयंनवाधेनकृत्वा आम्रयणशेषंविभ्वेवशेषंचकीकृत्य तत्पानंसव्यहस्तेनिधायदक्षिणहस्तेनतदन्नमभिमृशेत् । प्रजा
पतयेत्येतादेर्गोतमोवामदेवोयजुरन्नं । अभिमर्शेवि० । ॐ प्रजापतयेत्याम्रहंशुक्लामिमह्यंश्रियैमह्यंयशसेमह्यमन्नाद्याय ।
भद्राप्रदस्यादिद्वयोर्गोतमोवामदेवस्त्रिष्टुभिस्तुः । प्रादानेआलभनेचवि० । ॐ भद्रान्नःश्रेयःसमनैष्टदेवास्त्वयावसेनसमशीम

द्वित्या । सनोमयोभूः पितृवाविवेशानोभवद्विशदेऽं चतुष्पदे । इति प्राश्नार्थाच्चभ्याचमनस्थानपूर्वनाभिमात्रमेव । ॐ अमोसि
प्राणतटवर्गीभ्यमोसिसर्वानसिप्रविष्टः । समेजरांरोगमपनुद्यस्मरीरादममपृधिमामृधामइंद्र । अपजपस्पृश्यआभिर्गीर्भिरि
त्यादि । इत्याप्रयणप्रयोगः ॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

॥ ६४ ॥

अथाभ्युज्जिकर्मप्रयणपरोरुदिनेप्राप्तौसहप्रयोगः ॥ ॥ प्रथमप्रयोगेऽश्वत्थार्कमवद्धुद्विआहृतोऽपलेपनवितानवंधना
द्विस्वस्तिवाचनातंकृत्वादेशकालकीर्तनात् ममपत्नीपुत्रादिसहितस्योपासदुरितक्षयपूर्वकन्दूनापेक्षितसंपूर्णतापूर्णाहुपसादनसिद्धि
द्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं आभ्युज्जिकर्म, ममोपासदुरितक्षयपूर्वकजरारोगनिवृत्तिश्रीयशोऽन्नमासिनवधान्यप्राप्तनाधिकारसिद्धि
द्वाराश्रीपर० धं आप्रयणं च करिष्ये । अग्निमाहसनामायमिति विभाव्यध्यातं । आभ्युज्जिकर्मप्रयणहोमोदेवतापरि० भागदेवते
आग्नेयेन । पशुपतिं शिवं शंकरं पृथातकं प्रधानदेवतां चरुणा १ पृथातकं प्रधानदेवतां पृथातकेन २ इंद्राग्नी ३ विश्वान्देवान् ४
यामापृथिवी ५ एताः प्रधानदेवताश्चरुणा अग्निं स्विष्टकृत्वमित्यादि । एतासादने चरुस्यालीद्वयं पृथातकस्यालीप्रोक्षणपात्रं च ।
दूर्घोक्षुवावित्यादि । शूर्पद्वयं कृष्णाजिनं च । उद्वलमुसले इति । निर्वापे पशुपतयेत्वा जुष्टं निर्वापामि इति जीर्णाक्षिरुच्यं पृथात
कस्यात्पांशो निषिच्य तत्राज्यमानीय शूर्पांतरेन वानाद्वादशमुर्दास्तूष्णीं निरुच्य निर्वापवज्जीर्णाक्षवांश्च प्रोक्ष्य पर्यायेणावधाता
दिकृत्वा चरुद्वयं शपयेत् । आज्यं निरुच्य हविष्येण सह पर्याग्निकरणादि । जीर्णचरोरासादनात् तत्प्राक्पृथातकमासाधनवचरो
रभिपारणादि । आज्यभोगात्सुवादिभिरन्यारव्यः स्वसादिषौवानुपवेदयवाजीर्णचरुमवदाप्यजुहुर्यात् । ॐ पशुपतये शिवाय शं

करायपुणतकायस्याहा । पशुपतयेशिवायशंकरायपुणतकायेदं० । ततोयजमानांजलावन्यजपस्तीर्थं सुवेणपुणतकंद्विस्त्रिर्वा
वदायाभिधारयेत् । यजमानोजुहुयात् । ॐ ऊनमेपूर्वतापूर्णमेमोपसदत्पुणतकायस्याहा । पुणतकायेदं० । ततो नवचरोरवदा
यावदाय सज्जुरित्यादिमंत्रत्रयेणविर्हृत्वाजीर्णादिहविस्त्रयोचरायैःस्विष्टकृद्भोगादि । नवहविःशेषवर्जदक्षिणांदद्यात् । शेषमा
प्रयणवत् । इत्याभ्युजीकर्मप्रयणयोःसहप्रयोगः ॥ १३ ॥ ॥ १३ ॥

यदितुपूर्वाह्नसंधौशेषपर्याणि एते कियेते पूर्णमासारंभक्षपूर्वहुनर्कृतस्तदापूर्णमासस्यालीपाकस्यापितत्रमासेष्ययाणांसहप्रयो
गः ॥ तत्रचयदिपूर्णमासस्मागेवाप्रयणमितिपक्षस्तदाप्रयणपूर्णमासाभ्युजीकर्मणांक्रमेणसहानुष्ठानं । तत्रपुणामपि
देवतानां च देवयताः । आप्रयणोत्तरत्यात् । पक्षांतरेतुपूर्णमासाभ्युजीकर्मप्रयणानांसहानुष्ठानं । तत्रचाप्रयणेतरदेवतानां
ज्योतिरेवयता इति विशेषः । तत्राद्यपक्षेप्रयोगः ॥ प्राग्वदाप्रयणसंकल्पवाक्यमुक्त्वा, समोपात्तदुरितक्षयद्वाराश्रीप०धर्मपूर्णमास
स्यालीपाकहोमं, समपत्नीपुत्रादिसहितस्योपात्तदुरितक्षयपूर्वकन्यूनपेक्षितविषयसंपूर्णतापूर्णानुपसादनसिद्धिद्वाराश्रीपरमे०
धर्मआभ्युजीकर्मचकारित्येदतिसंकल्पः । अन्याधानेआप्रयणाभ्युजीकर्मपूर्णमासस्यालीपाकहोमेदेवतापरिमहार्थमित्यादि ।
इंद्राग्नी १ विश्वान्देवान् २ द्यावापृथिव्यौ ३ पशुपतिशिवंशंकरंपुणतकं ४ वैताःप्रधानदेवताश्चरणा । पुणतकं ५ प्रधा
नदेवतांपुणतकेन । अग्निमग्नीषोमचप्रधानदेवतेचरणा अग्निस्विष्टकृत्वमित्यादि । सर्वेभ्योनवानेवमागवतिरुप्यप्रोक्ष्यसहैवाव
हत्यश्रपणादि । आज्यभागान्तेचरंसाभ्येनदक्षिणतत उत्तरतश्चद्विधाविभज्यउत्तरस्यंपुनस्त्रेधाविभज्य । इदं पशुपतये । इदमग्नये ।

इदमसाधामाभ्यामितिप्रमेणाभिमृश्यपूर्ववत्कर्मणजुहुयात् । चरुदक्षिणार्धवर्जहविरुच्छिष्टदक्षिणा । वैश्वदेवादिशेषमाग्नयण
पत् । पक्षांतरुरुसंकल्पयाकयानांव्यत्यासः । आद्याभ्यस्तिष्ठभ्योजीर्णाक्षिरुष्येतराभ्योनवाक्षिरुष्यपृथक्श्रयणादिप्राग्वत्सर्वेष्वधा
यधंजुर्यात् । जीर्णचहंनेधाविभज्याभिमर्द्यःप्राग्वत् । नवचकरोपवर्जदक्षिणाइत्याद्यहं । यदिदुर्दशोपूर्वाह्णसंधाशेषपर्वण्याग्नयणं
क्रियतेदशारंभश्चपूर्वेद्युर्नहुतस्तदाद्वयोःसहप्रयोगः । तत्रापिजीर्णनवादिसर्वयथायधमागवदूह्यम् । इत्याग्नयणपूर्णमासाश्व
शुजीकर्मणांसहप्रयोगः ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

अथश्यामाकाग्नयणविचारः ॥ ॥ गं० राः ॥—निर्णयसिधौश्यामाकाग्नयणमनित्यमित्युक्तं । दस्तुतस्तुतिज्ज्ञातिभाष्ये
श्रौतेपिश्यामाकाग्नयणस्यकृताकृतत्वसाधनात् । गृह्यसौभ्यमंत्रानाजानात् । शौनकेनाप्यनुकेः । अनाहिताग्निर्वंमनाशिव्यक्ता
प्रयणदेवताभ्यःस्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योगृह्येमाजुहुयादितिसांख्यायनसूत्रे । कथमुल्लत्सनाहिताग्नेराग्नयणंभवतीतित्यालीपाकंश्रयणा
त्याग्नयणदेवताभ्यःस्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योजुहुयादितिषांघायनकर्मातसूत्रे । आग्नयणदेवताभ्यइंद्राग्निभ्यांविश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृ
थिवीभ्यांस्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योजुहुयादितिषांघायनसार्तसूत्रे । आग्नयणदेवताभ्यःस्विष्टकृच्चतुर्थीभ्योहुल्येत्पापस्तंबगृह्येचसौभ्य
स्यादर्शनात् अयंतेनाप्यनुकेश्च सार्ताग्नेश्यामाकाग्नयणंनकार्यमितिउक्तंभाति । दशोष्टेःपस्सुकमग्नयणकंमाकपाणमासाच्चत
दितिदीपिकादिहोत्रत्वेतत्सूत्रागोचरःश्रौतपरःइतिपदात् । आग्नयणयनान्यपरोवेति ॥

॥ ४३ ॥

अथप्रत्यरोहणप्रयोगः ॥ ॥ उक्तकालेप्रत्यरोहणंकरिष्यन्प्रथमप्रयोगेश्रवणाकर्मवद्धुद्विश्राद्धंस्तिवाचनंचकुर्यात् ।
 तत्रश्वेतःप्रीयतामितिविशेषः । ततोऽगृहसमीपेपरुद्वान्अपामार्गःशाकस्तिवृकःपरिव्याधइत्येतान्समूहान्परिख्यायोद्रास्यमुदंतरे
 णगृहमुपलिप्यतृणैराच्छाद्यभुवंसमीकुर्यात् । शयनार्थफलरहितधान्यतृणनिर्मितकटसंपाद्य अभुज्जानःसायंहोमोत्तरंदेशकाल
 कीर्तनांतं भमस्त्रीपुत्रादिसहितस्यजलस्थलचरसर्पयाधानिवृत्यभयहर्मंतसौमनस्यसिद्धिद्वाराश्रीप० प्रत्यरोहणंकरिष्ये । अग्निं
 साहसनामायामितिविभाव्यध्यानादि । आज्यभागदेवतेआज्येनेत्यंतं श्वेतंप्रधानदेवतांद्भिःपायसेन रुद्रमिभमरज्ज्वेत्यादि ।
 दूर्वाचतुरोमुष्टीविरुच्यचतुर्थारश्वपयसिचरुश्रपणादि । आज्यभागंतंसुतादिभिरन्यारब्धःपायसादवदायावदायद्धेआहुतीं
 जुहुयात् । अपश्वेतेत्यादिद्वयोगांतमोचामदेवक्रपिः आद्यस्यानुष्टुप् अंत्यस्यायची श्वेतोदेवता । प्रत्यरोहणप्रधानहोमोवि० ।
 ॐ अपश्वेतपदाजहिपूर्वेणचांपरेणच । सप्तचवारुणीरिमाःसर्वाश्चराजचांधवीःस्वाहा । श्वेतायेदं० १ । ॐ नवैश्वेतश्चाभ्यागारे
 हिर्जयानर्कचन । श्वेतायवदवार्पयनमःस्वाहा । श्वेतायेदं० २ नात्रसौचिदृक् । अभयंनइत्यादिद्वयोगांतमोचामदेवोयजुर
 मिहेमतौ । जपेवि० । ॐ अभयंनःप्राजापत्येभ्योभूयात् इत्यग्निमीक्षमाणोजपति । ॐ शिवोनःसुमनाभव इत्युपांशुक्त्वा
 हर्मंतइतिमनसाध्यायेत् । पूर्वसंपादितंकटंअग्नेःपश्चात्स्वयमास्तीर्यतस्मिन्पद्मीपुत्रादिसहितजपविदयजपेत् । स्योनेत्यादेर्मंधाति
 धिर्गार्प्यवीभूमिः । जपेवि० । ॐ स्योनापृथिविभय०यः । एतदादिस्वरत्ययनपर्यंतान्वैकृतमंत्रान्पुत्रादयोप्युपनीताश्चेज्जपेयुः ।
 ततस्तत्रप्राग्दशिरावदङ्गुलोदक्षिणपार्श्वेनशयीत । गृहिणोन्तरंप्रत्यादयोज्येष्ठानुक्रमेणयथावकाशंवातधैवशयीरन् । सर्वेउत्थाय

प्रादुमया आसित्वा । अतो देवा इत्यदर्शे पातिथिर्गार्थी विष्णुर्देवावा । जपे वि० । ॐ अतो देवा अव० ० भिः । इति मंत्रां विजपेयुः ।
 पुनरपि सर्वतथैव शयित्वोत्थापयदक्षिणमुखा आसित्वा ॐ अतो देवा अवतुनः इति पादं सकृजपेयुः । पुनरपि सर्वतथैव शयित्वो
 रथाय पश्चिमा मुखा आसित्वा ॐ यतो विष्णुर्विचक्रमे इति पादं जपेयुः । पुनरपि सर्वतथैव शयित्वोत्थायोत्तरामुखा आसित्वा
 ॐ पृथिव्याः सप्तधासभिः इति पादं जपेयुः । यजमानो रज्जुहरणादि होमशेषं समापयेत् । ततः सर्वस्वस्वशय्यायां शयिरन् ।
 यजमानः प्रातर्होमांतं कृतसंध्यैः सव्यैः सह जपेत् । सूर्यो न इत्यादि पंचानां च भुर्गार्थी सूर्यः । उदुत्यमित्यादि नवानां प्रस्कृष्टो गार्थी
 सूर्यः । चित्रं देवनामित्यादि पण्णां कुलसंस्थिष्टुप्सूर्यः । नमो मित्रस्येत्यादि द्वादशानां भित्तपज्जगती । शान्तो भवेत्यादि खिष्टुप्सूर्यः ।
 मागामेत्यादि पण्णां बंधुसुबंधुश्रुतबंधुविप्रबंधो गार्थी विभ्वे देवाः । माहित्रीणामित्यादिति सृणां सत्यधृतिर्गार्थी यदित्याः ।
 कनिकदित्यादि पण्णां दृत्तसमदक्षिष्टुप् । प्रदक्षिणिदावदक्षितनयो जगती । उद्गाते वेत्यस्यातिशयकार्यद्विधा श्रुतौ देवता । जातवे
 दस इत्यस्य कश्यपस्त्रिष्टुभमिर्जातवेदाः । तच्छंभोरित्यस्य शंभुः शकरी विभ्वे देवाः । जपे वि० । जपांते यजमानो भक्ष्यभोज्यांश्च
 बहुगुणं संपाद्य तेन चतुरो माक्षणांस्तं भोज्यभुक्वा भ्रिस्तः पुण्याहवाचनं कुर्यात् । यद्वा तान् प्रति स्वस्त्वयनं भवतो ब्रुवतु इति वदेत् ।
 ते च स्वस्त्वयनमस्त्विति वदेयुः । तत आभिर्गार्भित्यादि ॥ इति प्रत्यवरौ हणप्रयोगः ॥ ७३ ॥

॥ ७३ ॥

अथ फेवलपार्श्वेण श्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ तत्र मध्याह्नसंध्योपासनांते वैभ्वे दंष्ट्रत्वा देशकालक्रीतनांते देवापितृवृक्ष्यर्थं पार्ष्ण
 श्राद्धांगतर्पणं कारित्वे इति सकल्प्य दैवधर्मेण पुरुरवसंज्ञकान् चिन्वा न्देवांस्तर्पयामि इति मंत्रावृत्त्यादिः सकृद्वा तर्पयित्वा आर्द्रवन्

इकान्विभ्वान्देवास्तर्पयामि इतितथैवसंतर्प्य पित्र्यधर्मेषुश्राद्धेयधर्माणान्पित्रादीन्मंत्रावृत्त्याग्निःसकृद्रातर्पयित्वाआचम्यतर्पणं
 समाप्य । ततोद्विराचम्यपर्वत्रिपाणिःप्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्यप्रार्चीनावीती । पुरवसंज्ञकानांविश्वेषांदेवानांआर्द्रवसं
 ज्ञकानांविश्वेषांदेवानां अस्तपितुरित्यातित्रयाणामुद्दिश्य तृतीयपर्वणश्राद्धंकरिष्ये । इच्छाचेत्समुत्थनुसारेणपित्रादेःसपत्नी
 कस्येतिविशेषणंदेयं । मातामहानामपिसपत्नीकानामिच्छातजचारणंसमुत्थनुसारात् । उपवीतीदेवार्थविप्रनिर्भन्नादि पाणिहो
 मोमुकशेषमात्रेणोच्छिद्यसमीपेपुंड्रदानंच । मातामहादिसत्त्वेअपहताइतिसंत्रावृत्याद्धलेखेवह्रिखेदिरयादिविशेषः । अत्रापेक्षितो
 मंत्रेद्रवविचारस्तुमहालयप्रकरणेवश्यते ॥ इति केवलपार्वणश्राद्धप्रयोगः ॥

॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥

अथपिंडपितृयज्ञपार्वणश्राद्धयोर्व्यतिषंगप्रयोगः ॥ तत्रतिलोदकसंपादनांतपार्वणवत्कृत्वा आचम्यतीर्थप्रवेशादिदेवा
 कालकीर्तनांत उपक्रांतपार्वणश्राद्धं, ममोपासतुरितक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुंड्रपितृयज्ञंचव्यतिषज्यकरिष्येइतिसंकरव्या
 भिंध्यात्वा धेरूपाणीत्यादि । मातामहादिकरणप्रसेसकृदाच्छिद्यद्वयं । पात्रप्रोक्षणादिश्रमणांत मातामहादिसत्त्वेमंत्रावृत्याद्वि
 तीयालेखामुहिरव्यद्वयोरभ्युक्षणादि । अभ्यंजनांजनासादनांतमातामहादिसत्त्वेद्वितीयंकशिपूप्रवहणंवासस्तदर्थद्रव्यंवासादयेत् ।
 एतदंतपितृयज्ञस्यकृत्वास्वागतप्रश्नादिपित्र्यविप्रपाणिशोधनांतश्राद्धंकुर्व्यात् । यत्तुइध्माधानांतस्वागतप्रश्नादीतितत्परिशिष्टवि
 रुद्धम् । अथकास्येस्थालीपाक्रादन्तमुद्वेत्यादिभेक्षणानुमहरणांतंपुंड्रपितृयज्ञंकृत्वा मंडलादिकरिष्येइत्यादिपिंडनिर्माणंकरि

प्यदतिप्रश्नोत्पिष्टपितृयज्ञवर्तितदनादिषात्रोत्सर्गांतकृत्वा अनाचांतेषुपिष्टदानपक्षेइदानींवाह्यणानाचमय्य विकिरणादिश्राद्ध
शेषसमापयेत् । इतिपिष्टपितृयज्ञपर्वणश्राद्धयोर्व्यतिपांशप्रयोगः ॥

॥ ४३ ॥

॥ ४३ ॥

अथाष्टकाप्रयोगः ॥ ॥ तत्राभ्यस्तयन्मतेमार्गशीर्षादीनां चतसृषुकृष्णपक्षगतस्वष्टमीषुचतस्रोष्टकाः । आद्रपदापरपक्षेष्टम्यां
रथष्टकाधर्मकमाभ्यायर्षसंज्ञकंपंचममितिमुख्यःपक्षः । चतुर्थ्यष्टकानामसंभवेमाघे तत्रासंभवेयपफाल्गुनयोरन्यतरस्मिन्वाष्टकाष्ट
कास्त्यकालेमाभ्यायर्षचेतिद्वयमेव । इतरेस्तुउकेष्वेवंपंचमुमासेषुपंचाष्टकाःकार्याः । अथाकौमार्गशीर्षादित्रयैतिकःआद्रपदेचतुर्थी
तिचतुष्टयं । अतश्चाकौमाघेभाद्रेचेतिद्वयं । एषुसंयुगपक्षेषुप्रत्यष्टमिपूर्वेषुःश्राद्धमन्वष्टक्यंश्राद्धं चमयत्येव । ततोप्यथाकौमाघ
भाद्रयोरष्टमीश्राद्धमात्रसंवेपां । तत्राप्यथाकौआर्मेमूलफलोहिरण्येनयाप्रदातमात्रं । अत्राप्यथाकौएषामेष्टकाइतिध्यायन् अनहुम्य
स्तुष्टदानं अप्रिनाशुकवृणदाहं तिलतर्पणं अनुचानेभ्यददकुम्भदानंश्राद्धसंज्ञाप्ययनंवाकुर्यात् ॥ - ॥ तत्रपूर्वेषुःश्राद्धप्रयोगः ॥
श्राद्धयोगाष्टमीदिनारपूर्वेषुःपार्वण्यवर्चणांतवैश्वदेवांतवाकृत्वादेशकालकीर्तनांतै पार्वणवदेवानिपटुंश्चोक्त्वा तद्व्यर्थमित्यंतेश्चो
ष्टकाश्राद्धं कर्तुं कामः पूर्वेषुःश्राद्धं करिष्ये । विप्राग्निमंथमभ्याहृतान्संनिधाप्य व्यतिपांगवदग्निभ्यनानादि कुर्यात् । तत्रहविस्त्वयपक्षे
पात्रासादनेतिसःस्वाहीरासायतासुग्रीहिपूरणादिक्षालनांतै प्रथमायांशुद्धौदनं द्वितीयायांतिलसिशौदनं तृतीयायांपावसंच
क्रमेणाग्नेयीसंस्थंश्रपयेत् । तेलोहोत्थनादिकृत्वाओदनादीनभिधायोदगुद्रास्यातिप्रणीतात्पश्चादाग्नेयीसंस्थानासाद्यकशिषूपुपवर्ह
णासादनांतं । अपूपमात्रपक्षेचतस्यापनाग्नैकस्याही । शूर्पोद्विखलमुसलकृष्णाजिनानानिधुत्तिः । अपूपस्तुग्रीहिंतंडुलसंभवा

धृतशुक्लबहुच्छिद्राश्चतुःपुरुषाहारपर्याप्तलौकिकान्निपकामाहाः । अत्रपक्षेपात्रमोक्षणांतलेखोल्लेखनादिहृत्वा हविरासादनकाले
 अपूपानासादितस्यान्यामादायान्नावधिधित्याभिधारणादिकशिपूपवर्हणासादनांतं । ततोभूमिप्रोधानादिशुद्ध्यर्थमंत्रजपादिवा
 पिन्यविप्रपाणिप्रोधानांतंकृत्वात्रिपुण्यत्रेपुओदनादिभ्यस्त्रिभ्यःपृथगुद्धृत्य केवलापूपपक्षेएकस्मिन्नेवपात्रेचतुद्धृत्यपूतेनाजनादीधमा
 धानांतोपिडपितृयज्ञवज्रभ्योहविभ्योद्विद्विरवदाय पक्षांतरेअपूपेभ्यएवद्विरवदाय पात्रस्यान्यवत्तंचाभिधार्यजुह्यात् । एवं
 पुनःपुनरवदायाष्टाभिश्चतुर्दशभिर्वाहोमः ॥ तत्रमंत्राः ॥ उदीरता० हवेपुस्वधानमः पितृभ्यद्दं० १ । एवमग्रेपि । इदंपि
 तृभ्यो० २ आहंपितृ० ३ बर्हिषदःपितरः० ४ उपहृताःपितरः० ५ आच्यजानु० ६ आसीनासो० ७ देनःपूर्व० ८
 येतातुर्दं० ९ येसत्यासो० १० अग्निव्याताः० ११ त्वमग्नईळितो० १२ येचेहपितरो० १३ येअग्निदग्धा० १४ होमांतमे
 क्षणमनुमहृत्यमंडलकरणादि । स्थालीपाकत्रयेणसह पक्षांतरेअपूपैःसहमुक्तमोपमुद्धृत्यशेषनिवेदनादिसर्वव्यतिपंगवत्कुर्यात् ।
 पूर्वतर्पणंकृतंचोदनाकार्यम् ॥ इतिपूर्वेद्युःश्राद्धमयोगः ॥

॥ ४९ ॥

अथाष्टमीश्राद्धमयोगः ॥ तत्रपूर्ववन्मध्याह्नसंधोपासनांतोवैश्वदेवंकृत्वा देवाकालकीर्तनांतं कामसंज्ञकानांविश्वेयां
 देवानां कालसंज्ञकानांविश्वेयांदेवानां अस्मात्पितुरित्यादित्रयःपंडा तुह्यर्थमित्यंतैअष्टकाश्राद्धंकरित्ये । विप्रान्निमंभ्यसंनिधाप्य
 अष्टकाश्राद्धांगहोमंकरित्ये । तत्रदेवतापरिमहार्थमित्याद्यान्यभापदेवतेआज्येनेत्यंतं अग्निदिः विश्वान्देवांश्चतुः प्रजापतिस
 हृत् एताःप्रधानदेवताश्चरुणा अग्निंस्विष्टकृत्वमित्यादि । अष्टाविंशतिमुर्ध्वात्पूज्योतिरुप्यतथैवमोक्ष्य श्रपणाद्यान्यभागान्तंचरो

विभागमन्त्राभयदानधर्मणसहावृत्तिर्हृत्पात् । अग्नेयेत्यादिद्वयोरागस्यस्त्रिष्टुत्रयिः होमेवि० । ॐ अग्नेनयसु० धेमस्वाहा
 भप्रयद्दं० १ ॐ अग्नेत्वंपातरा० शंयोःस्वाहा अमयद्दं० २ मीप्मइत्यादिचतुर्णांयामदेवस्त्रिष्टुत्रिभ्येदेवाः होमेवि०
 ॐ मीप्मोदेमंत० मायुःस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यद्दं० ३ ॐ शंतापृथिवी० सर्वतःस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यद्दं० ४ ॐ आपोम
 रीर्षाः० क्षराणिस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यद्दं० ५ ॐ विश्वआदित्या० दधानुस्वाहा विश्वेभ्योदेवेभ्यद्दं० ६ प्रजापतेहिर
 ष्यगर्भस्त्रिष्टुत्रयज्यातिः होमेवि० ॐ प्रजापतेन० रयीणांस्वाहा प्रजापतयद्दं० ७ स्विष्टकृद्धोमादित्समाप्य । ततोभूमि
 शोभनादिशुष्यधर्मत्रज्यादियाश्चाद्रमयोर्गैवेयत्तपार्णवत्कृत्यातेतर्पणंकुर्यात् ॥ इत्यष्टमीश्राद्धमयोगः ॥

॥ ४३ ॥

अथापरेष्टुरन्यष्टक्यथाद्वप्रयोगः ॥ ॥ सचप्रायेणपूर्वेष्टुःश्राद्धवत् । विशेषस्तूच्यते । संकल्पेपितृत्रयानंतरंमाज्यादित्रयं
 पथेमातामहादित्रयंचोच्चार्य तृतीयमित्यंतं अन्यष्टक्यश्राद्धकरित्ये । विमात्रिमंभ्य संनिधाय दक्षिणामवणदंशोपरिकृतेस्य
 दिक्षेरेखादिसंस्कृतेर्भोपासनाग्निधाय समंततोवद्यादिनापरिश्रित्योत्तरतोद्वारंकुर्यात् । नवापरिश्रयणम् । अग्निप्रज्वाल्य येरु
 पाणीत्युत्सृज्यणीयपरिसमुदा समूलदर्भैरकपयन्त्रिवारंपूर्ववत्परिस्तीर्यपर्युक्ष्य स्थालीचतुष्टयसहितानिपात्राण्यासादयेत् । सकृ
 दाच्छिष्टद्वयत्रयंयासाद्यप्रोक्षणादि । ओदनादिचक्रत्रयश्रपणं । श्रपणकाले किंचिदोदनाप्रद्रवंपात्रेसंभृत्यमंत्रावृत्त्याद्वैतित्र्यो
 यालेताडयित्स्वाभ्युक्षणादि । सुवसंमार्गते चतुर्थस्यात्यादधिमिश्रभोजितयवपिष्टरूपान्दधिमंधाक्षिधाय चक्रत्रयस्याभिपार
 णायासादनावेदधिमन्थानन्नावायिश्रित्याभिपारणायासादनांतं कृत्वादक्षिणतश्चंजनाभ्यंजनेकस्निग्धादीनांद्वयंत्रयंयासाद्य । भूमि

सूर्यसहस्रनामावलिः.

हिरण्यकेशीयो नित्यविधिः—(अपस्तम्बीयः).

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—(अध्यायचतुष्टयम्).

ऋग्वेदमंत्रसंहिता—अस्या मंत्राः सूक्तानि च प्रायः

प्रयोगक्रमेणैव संगृह्य छन्दर्व्यादिभिरलंकृतानि ।

प्रासंगिकानामैतरेयब्राह्मणखड्गानामपि संग्रहः कृतः ।

ऋग्वेदसंहिता—परिभाषा—ऋग्विधान—सर्वानुक्रम—

स्वाहाचारनिधिमंत्रकोशसंहिता.

ऐतरेयब्राह्मणम्.

ऐतरेयोपनिषत् (अरणानि आश्वलायनीयानि).

पवमानपंचसूक्तानि.

मंत्रसंहिता—हिरण्यकेशीया.

रुद्रः—हिरण्यकेशीयः.

आचारतत्त्वम्—(आहिव्रतन्यः).

मू. प्रे. व्य.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

१०.

मू. प्रे. व्य.

कुण्डार्कः—(१ मरीचिका, २ दीधिति, ३ पद्मिनी, ४

नौका, ५ मिताक्षरा, ६ सुप्रमाख्यटीकापट्टेनोपेतः

कुंडाकृतिसहितश्च ।) ग्रन्थोऽयं केवलं १५ श्लोकात्म-

को गंभीरार्यकोऽस्ति । अस्योपरि बह्व्यो व्याख्या

उपलभ्यन्ते । तासु मुख्यतमानां पण्णां संग्रहः कृतः ।

तथैव कुण्डमण्डपानां कुण्डानां च आकृतयः स्पष्टप्र-

तिपत्त्यर्थं योजिताः सन्ति । तथाच यज्ञोपयुक्तानां

विविधकोष्टकानां परिशिष्टानां च संग्रहः कृतः । अस्या-

ध्ययनेन पंचकुंडीनवकुंड्यादीनां सम्यग् ज्ञानं भविष्यति । २

१०.

कुंडरत्नावलिः—(सटीका) ६४ कुंडाकृतिसहिता । १ ।

१०.

ब्रह्मकर्मसमुच्चयः—शुक्लयजुर्वेदी-यजुःशास्त्रीयकर्मका-

ण्डप्रदीपः—विविधप्रयोगैस्तथा शास्त्रार्थः परिपूर्णः ।

अस्मिन् रंगरंजितमंडलानि ६ प्रहमंडलादीनि ३ सन्ति ।

शुक्लयजुःशास्त्रीयैरपूर्वोऽयं ग्रन्थोऽत्रयं संग्रहः । ४॥

१

शोधनादिशुद्धार्थमंत्रजपादिवाश्राद्धप्रयोगंकुर्यात् । होमेहविश्वतुष्कादवदानं । उदीरतामित्यादिमंत्रस्थानेसोमायेत्यादिप्रा-
कृतमंत्राभ्यांद्विआहुतीइतिविशेषः । पिंडार्थान्नमधुमंथानामपिग्रहणं । स्त्रीपिंडार्थान्नैर्पूर्वसंभृतओदनाग्रद्रवोऽपिग्राह्यः । अर्घ्य-
पिंडादिमंत्रैर्पूहप्रकारस्तुमहालयप्रकरणेवक्ष्यते ॥ इत्यन्वष्टक्यश्राद्धप्रयोगः ॥ ॥ ६३ ॥

माध्यावर्पश्राद्धं—एवमेवदिनत्रयेभाद्रपदस्यकृष्णपक्षेकार्यं । तच्चाष्टम्यनुसारेणकार्यमिति वृत्तौ । त्रयोदश्यनुसारेणेतिहर-
दत्तः । कस्मिंश्चिदिदिनत्रयेकार्यमितिमतान्तरंतेनैवोक्तं । तत्रसंकत्पादावष्टकापदस्थानेमाध्यावर्षशब्दप्रयोगइतिविशेषः ॥ ॥
पशुत्रिपुश्राद्धेषुधिप्रसंह्यामाहाश्वलायनः—नवावरान्नभोजयेदयुजोवेति । अस्यविवरणंशौनकः—नवावरान्द्विजानेषुत्रिपुकर्म-
सुभोजयेत् । अशकौसष्ठपंचत्रीनयुग्मांश्चयथाबलं । समुत्पक्षेपित्रादिद्वितयस्यत्रयस्त्रयः । वरणीयास्तृतीयस्यत्वेकएवविशि-
ष्यते । पंचपक्षेपिपित्रार्थंवरणीयास्त्रयोन्ययोः । द्वयोःप्रत्येकमेकैकोवरणीयोविशिष्यते । इति ॥ ॥ ६३ ॥

॥ इतिदातारोपाहंगंधरशाखिपरिष्कृतपाकंस्याप्रयोगाः ॥

अथनारायणभट्टविरचिताऽन्येष्टिपद्धतिः ॥

(उत्तरनारायणभट्टी)

सर्वप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ ॥ श्रीः ॥ भट्टरामेश्वरसुतोभट्टनारायणःसुधीः । नत्वाशिवोसंविचार्यकुरुतेऽत्येष्टिपद्धतिं ॥
 आसन्नमरणं पित्रादिवं पुत्रादिः तीर्थेनीत्वाप्रायश्चित्तंकारयेत् तदीयंस्वयंवाकुर्यात् । तद्यप्यब्दंशब्दंसाक्षरंऽब्दंवायथाशक्ति
 तदैवसुवर्णादिप्रत्याभ्यायद्वाराकुर्यात् । संकल्पमात्रंवाकृत्वासूतकंतेकुर्यात् । तद्यथा । चतुरस्त्रीनकंवाऽध्यात्मविदंपरिपस्वेनोपदे
 इय कृतस्नानःशकौसत्यांक्षिप्रवासाःअभुञ्जानःपरिपदंग्रदक्षिणीकृत्यहृदयेनद्रूयमानोधरण्यांसाष्टांगंप्रणमेत् । ततस्तैःकितेकार्यमि
 श्यामायादीःसत्यमेववदेत्यादिष्टुष्टेपरिपदमेगोवृषयोःप्रत्येकंप्रत्याभ्यायत्वेनयथाशक्तिस्वर्णरूप्ययोर्निष्कंतदूर्ध्वतदूर्ध्वानिधायअमु
 कस्यमेजन्मप्रभृतिअद्ययावत्ज्ञानानकामाकामस्तद्वृत्तकृतकायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पृष्टास्पृष्टभुक्ताभुक्कपीतापीत
 सकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकसंकरीकरणमर्दिनीकरणाऽपात्रोकरणजातिर्भ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानांनिरासार्थमनुग्रहं
 कृत्वाप्रायश्चित्तमुपदिशंतुभवंतः । तथा सर्वधर्मविवेकारोगोसारःसकलाद्विजाः । ममदेहस्यसंशुद्धिकुर्वंतुद्विजसत्तमाः ॥

१ लौकिकरूढोऽयमुत्तरनारायणभट्टगपरत्नानान्येष्टिप्रयोगोऽथात्र सर्वसौकर्याय सगृह्यते । २ स्वकीयपापापनुत्तयेईश्वरप्रीतिकामोऽपिवा
 प्रायश्चित्तं कुर्यात् । ३ प्रायोनामतपःश्रोतंचित्तनिश्चयश्च्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तंप्रायश्चित्तमितिसूत्रं ॥ इतिप्रायश्चित्तशब्दार्थः ।

मयाकृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषं । प्रसादः क्रियतां महांशुभानुज्ञां प्रयच्छय ॥ पूज्यैः कृतः पवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैः । एवं
प्रार्थयेत् । पुत्रादिश्चेत्प्रायश्चित्तकर्ता तदाऽसच्छब्दस्थाने तन्नामनिर्दिशेत् । प्रार्थनानंतरं मामनुगृह्णंतु भवंत इति प्रणमेत् । तत-
स्ततमुत्सार्य तस्य शरीरद्रव्यादिशक्तिमुत्तममध्यमादिपक्षाश्च विचार्य अस्मिन्पक्षेऽयं शक्य इति निश्चित्य पुस्तकवाचनपूर्वकं कथयेद्युः
वादकस्याग्रे प्रत्याभ्यायांश्च शक्त्या कल्पयेयुः । अस्मिन्काले प्रायश्चित्तीचंदनपुष्पादिभिः पुस्तकपूजां सम्याऽनुवादकपूजां च विधाय
निबंधपूजात्थेन च किंचिद्यथाशक्तिद्रव्यं निधाय कृतांजलिपुटो न च स्तिष्ठेत् । अनुवादकाय च पापानुसारेण श्रुतिरूपां दक्षिणां दद्यात् ।
ततोऽनुवादकः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टानां महापातकव्यतिरिक्तानां पातकानां क्षयोऽनेन परिषदुपदिष्टेन सर्वप्रायश्चित्तेनामुक्तप्रत्या-
न्नायद्वारा प्राच्योदीच्यां गसहितेनाऽऽर्चणेन तव भविष्यति तेन त्वंकृतार्थो भविष्यतीत्युपदिशेत् त्रिः । तच्च सर्वप्रायश्चित्तं शक्त्यनु-
सारेण षडब्दं न्यस्य द्वादशमन्यद्वा परिषदो नुभवं । प्रत्याभ्यायश्च गायत्र्युत्तजपे तिलहोम सहस्रे द्वादशब्राह्मणभोजने तीर्थयोजनया
त्रायां एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कतदद्धानां गोमूल्यानां शतस्य दाने शुष्ककेशस्य द्वादशस्नाने पुद्भिर्गुणद्वादशमासदानादौ च एकः
प्राजापत्य इति । तत्र शक्यताऽमासं द्विगुणं द्रव्यं चतुर्गुणमित्यादियोज्यं । निष्कस्य प्रमाणं लोकशास्त्रयोरेकवाक्यतायां माषाः । ४० ।
तदर्द्धं । २० । तदर्द्धं । १० । मुख्यं सुवर्णं तदशकौ रजतं ग्राह्यं । ततो निवेदितं प्रायश्चित्तं भवदनुग्रह इत्यंगीकृत्य सन्मानपूर्वकं प्रणम्य
परिषदं विसृजेत् । अस्मिन्नहनि शक्तेनोपवासः कार्यः । इतरेण हविष्याशनं । ततः कस्यांचिद्रिक्तायां त्रिथौ कृतमाध्याह्निकः साया

१ प्राजापत्यपञ्चशतस्तु घेनुं दद्यात्पयसिनी ।

देगंगादीदेशकालौसंकीर्त्यअमुकशर्मणोममजन्मप्रभृत्यद्ययावत्ज्ञानाज्ञानकामाकामसकृदसकृत्कृतकायिकवाचिकमानसिकसां
 सर्गिकस्पृष्टास्पृष्टभुक्ताभुक्तपीतापीतसकलपातकपातिपातकोपपातकलघुपातकसंकरीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिचंद्रशक
 रप्रकीर्णकपातकानांनिरासेनमरणकालेशुद्धार्थश्रीपरमेश्वरप्रोत्यर्थवामुकप्रायश्चित्तममुकप्रत्यान्नायेनप्राच्योदीच्यांगसहितंयथा
 शकिकारित्येइतिसंकल्प्य । यानिकानिचपापानिब्रह्महत्यासमानिच । केशानाश्रित्यतिष्ठितितस्मात्केशान्वपाम्यहमितिमंत्रेणक
 क्षोपस्यशिखावर्जनखरोमाणिवापयित्वाप्राङ्मुखोभूत्वाद्वादशांगुलदंतकाष्ठेन ॐ आयुर्बलंयशोवचःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञां
 चमेधांचतंसोदेहिवनस्पतइतिसंप्राप्य । मुखदुर्गंधनाशायदंतानांचविशुद्धये । धीवनायचगात्राणांदंतोन्संशोधयाम्यहं । इतिमंत्रेण
 दंतान्संशोधयद्वादशांगुलान्कृत्वाचम्यत्नात्वाभस्मादिक्षानानिकुर्यात् । तत्रभस्मस्नानमेवं ॐ ईशानायनमइतिशिरसि ॐ तत्पुरुषा
 यनमइतिमुखे ॐ अघोरारयनमइतिहृदये ॐ वामदेवायनमइतिगुह्ये ॐ सद्योजातायनमइतिपादयोः । प्रणवेनसर्वांगे । यद्वा ॐ अग्नि
 रितिभस्म ॐ वायुरितिभस्म ॐ जलमितिभस्म ॐ व्योमेतिभस्म ॐ सर्वहवाइदंभस्मेतिमंत्रैः । एवंभस्मनास्नात्वा
 गोमयेनस्नायात् । गंधद्वाराभितिगोमयंगृहीत्वा । यद्वा । अग्रमग्रंचरंतीनामोपधीनांवचेने । सासामृषभपत्नीनांपवित्रंकायशोधनं ।
 तन्मेरोगांश्चदोकांश्चनुदगोमयसर्वदेतिमंत्रेणगोमयस्नानं । अथ मृत्तिकास्नानं ॐ वज्रित्यापवतानांखिद्रोवभर्षिष्विधि । प्रयाग्नूमि
 प्रयत्यतिमुह्याजिनोर्षिमहिनि । इतिभूमिप्रार्थ्य ॐ माचौरिपत्न्यनितायसैच्चाहंखनमिवः । द्विपच्चतुष्पदस्माकंसर्वमस्त्वनातुरं । इति
 १ त्वंभोदेहिवनस्पते इति वा पाठः । २ कुर्वेऽहंतथावनमित्यन्ये पेठुः । ३ दशक्षानानि ।

खनित्वा ॐ स्तोनापृथिविभवेतिमृदमादाय । ॐ आर्यनेतेपरायणइतिदूर्वामादाय । गायत्र्याभ्युक्ष्यभूमौमृदंनिधायाचम्यदेशका
 लादिस्तृत्वामृत्तिकाखानमहंकारित्यइतिसंकल्पमृदंकुशोदकेनाभ्युक्षेत् ॐ त्रातारमिद्रमिवितारमिद्रहवेहवेसहवंगारमिद्रं । ह्रया
 मिश्रक्रंपुरुहतामिद्रस्वस्तिनोमघवाधात्विद्रः । इतिपूर्वस्यां ॐ यमायमधुमत्तमंराज्ञैहव्यंजुहोतन । इदंनमक्रापिभ्यःपूर्वजेभ्यःपूर्वभ्यः
 पथिकृभ्यः । इतिदक्षिणतः ॐ तत्त्वोयामीतिपश्चिमतः ॐ वयंसौमव्रतेतवमनस्तनूपविभ्रतः । प्रजावतःसचेमहि । इत्युत्तरतः
 ॐ तत्त्वयूरोदसीजुभेदोपावस्तोरुपब्रुवे । भोजेष्वस्माअभ्युच्चरासदा । इत्युपरिष्टात् ॐ अधःपश्यस्वेत्यधः । ततोऽंगेषु ॐ सहस्रशीप
 तिशिरसि ॐ अक्षीभ्यातेनासिकाभ्यांकर्णाभ्यांछुबुकादधि । यक्षंशीर्षण्यमस्तिष्काजिह्वायाविवृहामिते । इतिमुखे ॐ ग्रीवा
 भ्यस्तजुष्णिहाभ्यःकीर्कसाभ्योअनूक्यात् । यक्षंसदोषण्यमंसाभ्यांवाहुभ्यांविबृहामिते । इतिग्रीवायां ॐ अत्रेभ्यस्तुगुदाभ्यो
 वनिघोर्हव्यादधि । यक्षमुंमत्तंस्त्राभ्यांयुक्रःप्राशिभ्योविबृहामिते । इतिहृदये ॐ नाभानाभिनुआदंदुचक्षुश्चित्तयुंसचा । कुबेरप
 त्यमादुदे । इतिनाभौ ॐ त्वमिद्रसजोर्षसमूर्कविभर्षिवाहोः । वज्रंशिशानुओजसा । इतिबाह्वोः ॐ सोमानंस्वरणंकृणहिब्रह्मण
 स्पते । कक्षीर्वंतयऔशिजः । इतिकक्षयोः ॐ यःकुक्षिःसौमपातमःसमुद्रइवपिन्वते । उर्वरापोनक्काकुदः । इतिकुक्षयोः ॐ ब्रह्मी
 नांपिताबुहुरस्यपुत्रश्चिश्चाकृणोतिसमनावगत्य । इषधिःसंक्ताःपृतनाश्चसर्वाःपृष्ठेनिनंदोजयतिप्रसूतः । इतिपृष्ठे ॐ ऊरुभ्यांतेअष्टी
 वक्ष्णांपाटिणभ्यांप्रपदाभ्यां । यक्षमुंश्रोणिभ्यांभासद्भाससोविबृहामिते । इत्यूर्वोः ॐ मेहनाद्वनंकरणाह्योमभ्यस्तनूखेभ्यः । यक्षमुं

? यमायसोमं इतिमंत्रेण इत्यन्ये ।

सर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामिते । इति जान्व्योः ॐ एतावान्तस्येति पादयोः ॐ अस्य विश्वा निहस्तयोः पंचक्षितीनां वसु । स्याशयं स्वयो
अस्मद्भुगिदिव्ये वा शानिर्जहि । इति हस्तयोः ॐ अंगदंग्गलो म्रोलो म्रोलो म्रोजातं पर्वाणि पर्वाणि । यक्षंसर्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामिते ।
अनेन पुरुषसूक्तेन च सर्वाङ्गोद्धर्तनं । एतावत्यशक्तौ ॐ अभ्यक्रांतैरथक्रांतैर्विष्णुक्रांतैर्वसुधरे । शिरसाधारयिष्याभिरक्षस्व मांपदेपदे ।
भूमिर्धेनुर्धरणीलोकधारिणी । उद्धृता सिवरोहेण कूप्येन शतबाहुना । मृत्तिके हरमेपापं यन्मया दुष्कृतं कृतं । मृत्तिके ब्रह्म दत्तासि
काश्यपे नाभिर्मन्त्रिते । मृत्तिके देहि मे पुष्ट्वयि सर्वप्रतिष्ठितं । मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वतन्मे निर्णुद मृत्तिके । त्वया ह ते न पापेन गच्छामि
परमां गतिं । इत्येतैर्मन्त्रैः सर्वाङ्गोद्धर्तनमात्रं । अभ्यक्रांत इत्येवमादिभिः सति लांसदूर्वा मुदं शिरसि निधाय मृत्तिकास्थानं प्रक्षालयतीर्थं
प्रार्थयेत् ॐ हिरण्यशृङ्गरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्कमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥ यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दु
ष्कृतं कृतं । तन्न इंद्रो वै रुणो बृहस्पतिः सविता च पुनर्तुनः पुनः ॥ इमं मे गंगे इति ० ऋक् १ ॐ इदं ते न्याभिरसमानमग्निर्याः काश्च सिंधुं प्र
यदंति नद्यः । सर्पो जीर्णा मिदत्वचं जहाति पापं स शिरस्कोभ्युपेत्य । गंगां गंगेति मंत्रैः । ततः सुमित्रं ध्यानं ० समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः ।
एतो न्यद्रमिति तिसृभिः । तरत्समं दीप्ति सूकेन । यदंति यच्च दूरं के इति पंचभिः । त्रिभिर्द्रुइति सप्तभिः । आपो हि षेति तृचेन च मार्जनं
कृत्वा । इमं मे गंगे इत्युदकमालोक्य ऋतं चेति तृचेनाघमर्पणं कुर्यात् । ततः प्रवाहाभिमुखं स्निवारं मज्जेत् । इति मृत्तिका स्थानं । ततः
आपो हि षेति तृचेन शुद्धोदकं स्नानं कुर्यात् । अथ पंचगव्यं स्नानानि । गायत्र्या गोमूत्रेण । गंधद्वारेति गोमयेन । आप्यायस्वेति क्षी

१ सुमित्रं ध्यानं आपओपथयः संतु । इत्यंत एव मंत्रः ।

१ सुमिष्यानापओपथयःसंतु । इत्थं त्वएवमंत्रः ।

रण । दधिक्राव्णइतिदग्ना । घृतंमिमिक्षइतिघृतेन । देवस्यत्वेतिकुशोदकेनस्नानंकुर्यात् । देवस्यत्वेतिमंत्रातेअभिषिचामीति
 वाक्यशेषः । स्त्रीशूद्राणाममंत्रकाणित्थानानि । एवंदशस्नानानिविधायस्नानांगतर्पणंकृत्वा । धौतेवाससीपरिधायद्विराचम्य
 विष्णूद्देशेनत्रिभ्योधिकान्युग्मान्ब्राह्मणान्पूजापूर्वकंभोजयेत् । आमाघ्नवादधात् । इदमेवप्रायश्चित्तांगंविष्णुश्राद्धमित्यभिधी
 यते । ततः । गयाभंगेपुतिष्ठतिभुवनानिचतुर्दश । यस्मात्तस्माच्छिवमेस्यादिहलोकेपरत्रचा॥इतिमंत्रेणादिगोदानंप्रत्यक्षंनिष्कयद्वा
 रायाकुर्यात् । ततोर्गिस्थापनादिपूर्वकमाज्येनव्याहृतिभिःपापापहविष्णूद्देशेनाष्टाविंशतिमष्टोत्तरशतंवाऽऽहुतीर्जुह्यात् । ततः
 पंचगव्यंकार्यं । सुवर्णादिपात्रेपद्मादिपात्रेया । ताद्यायागोमूत्रंत्रिपलंगायज्याप्रणवेनवाआदाय । ततोर्गुष्टार्धपरिमितंभ्वेताया
 गोमयंगंधद्वारामित्यादाय । ततःकपिलायाःपयःसप्तपलमाप्यायस्वेत्यादाय । ततोनीलायाःसप्तपलमेवदधिदधिक्राव्णइत्या
 दाय । ततःकृष्णायाधृतमेकपलंघृतंमिमिक्षइत्यादाय । ततःएकपलंकुशोदकंआपोहिष्ठेत्यादाय । प्रणवेनालोच्यप्रणवेनैवयज्ञि
 यकाष्ठेननिर्मथ्यप्रणवेनाऽभिमंत्र्यसप्तपदैर्हरितैःकुशोदशऽहुतीर्जुह्यादेभिर्मंत्रैः । मंत्राश्च ॐइरावतीधेनुमतीहिमंतं०मयूखैः
 स्वाहा । पृथिव्याइदं ॐइदंविष्णुर्विचक्रमे०सुरेस्वाहा । विष्णवइदं ॐमानस्तोकेतनये०हवामहेस्वाहा । रुद्रायेदं ॐअहम्
 जज्ञानं०यियुःस्वाहा । ब्रह्मणइदं ॐअग्नयेस्वाहा । अग्नयइदं ॐसोमायस्वाहा । सोमायेदं ॐतत्सवितुर्वरेण्यं०प्रचोद
 यास्वाहा । सूर्यायेदं ॐस्वाहा । आत्मनइदं ॐभूर्भुवःस्वःस्वाहा । प्रजापतयइदं ॐअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा । अग्नयेस्विष्ट

१ इदंदशमंस्नानं । २ अत्रामिर्विदनाभा । प्रायश्चित्तेविदशैव इति स्मरणात् ।

कृतइदं । इतिहुत्वा । व्रतग्रहणंकरिष्यइतिद्विजान्मुद्रा । तैःकुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातःप्रणवेनसर्वपिबेत् । एतच्चामाद्वहिनद्यादे
 स्तीरेनक्षत्रदर्शनेकार्यं । अद्राक्षीनुगोभूत्रादिस्वल्पग्राह्यं । सर्वस्यपेयत्वात् । अस्मिन्दिनेउपवासःशक्तस्य । अशक्तस्यहविष्या
 दानं । इतिपंचगव्यंप्राश्यगृहभागत्यविष्णुंस्मरन्मौनीनिशामतिवाह्यक्रांतंप्रायश्चित्तंसंकल्पानुसारेणप्रत्यान्नायद्वाराकृत्वाउत्तरां
 गानिकुर्यात् । व्याहृतिभिराज्यंपूर्वमुद्रुत्वापूर्ववत्पुनःप्रायश्चित्तांगंविष्णुश्राद्धंकृत्वातेगोदानंपूर्ववच्चरेत् । एवंप्रायश्चित्तंकृत्वा
 द्राक्षीसत्यांदादानान्यपिकुर्यात् । तानिच । गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच । रौप्यंलवणमित्याहुर्दशदानानिपंडि
 ताःइत्युक्तानि । तत्रगयामंगेदित्यनेनगावोमेअग्रतइत्यनेनवागौदेया ॥ १ ॥ सर्वभूताश्रयाभूमिर्वरोहेणसमुद्धृता । अनंतसस्य
 फलदाअतःशान्तिप्रयच्छमे । इतिभूमिदेया ॥ २ ॥ महर्षेर्गोत्रसंभूताःकश्यपस्यतिलाःस्मृताः । तस्मादेपांप्रदानेनममपापंव्यपो
 हतु । इतितिलादेयाः ॥ ३ ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थहेमगीर्जविभावसोः । अनंतपुण्यफलदमतःशान्तिप्रयच्छमे । इतिहिरण्यं ॥ ४ ॥
 कामधेनुसंभूतंसर्वक्रतुसंस्थितं । देवानामाज्यमाहारमतःशान्तिप्रयच्छमे । इत्याज्यं ॥ ५ ॥ शरण्यंसर्वलोकानांलज्जायारक्षणं
 परं । सुवेपथारियस्त्रत्यमतःशान्तिप्रयच्छमे । इतिवस्त्रं ॥ ६ ॥ सर्वदेवमयंधान्यंसर्वोत्पत्तिकरमहत् । प्राणिनांजीवनोपायमतः
 शान्तिप्रयच्छमे । इतिधान्यदानं ॥ ७ ॥ यथादेवेषुविधात्माप्रवरश्चजनार्दनः । सामवेदस्तुवेदानांमहादेवस्तुयोगिनां । प्रणवः
 सर्वमंत्राणांनारीणांपार्वतीयथा । तथारसानांप्रवरःसदैवेशुरसोमतः । ममतस्मात्परांलक्ष्मींदस्वगुडसर्वदा । इतिगुडं ॥ ८ ॥
 १ दानान्येतानिचैदं इति वा पाठः ।

प्रीतिर्यतः पितृणां च विष्णुशंकरयोः सदा । शिवेनेत्रोद्भवरोप्यमतः शांतिप्रयच्छमे ॥ ९ ॥ यस्मादन्नरसाः सर्वे नो
 त्कृष्टालवणं विना । शंभोः प्रीतिकरं नित्यमतः शांतिप्रयच्छमे । इतिलवणं ॥ १० ॥ एवं दशदानानि दत्त्वा । मंत्रहीनमिति वदन्
 विष्णुं स्मरेत् । एतानि दशदानानि सभ्येभ्य एव । तदसंभवे अन्येभ्योपि ॥ ततः यन्मया कृतमुक्तायश्चित्तं तदच्छिद्रमस्त्वितिकत्रा
 उक्ते । अच्छिद्रमस्त्वितित्राह्वणाः प्रतिब्रूयुः । यद्वा । ब्रतच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि । सर्वं भवतु मेऽच्छिद्रं यस्य चेच्छति वै
 द्विजाः । अच्छिद्रमस्त्विति प्रतिवचनं । एतत्प्रायश्चित्तमकृत्वैव यदि पित्रादिर्मृतस्तदापातकसत्तानिश्चये पुत्रादिना इदमवश्यं कार्यं ।
 अनिश्चयेनावश्यकं । पुत्रादिनाकरणे पंचगव्यप्राशनाभावः । मरणानंतरं ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टस्पृष्टास्पृष्टमरण
 त्वद्वामरणवंधनमरणादिषु सत्सु वीनपद्मादशपंचदशवाकृच्छ्रान्प्रायश्चित्तं निमित्तानुसारेण ब्राह्मणयचनादृहीत्वा शकौ तदैव तत्प्र
 त्यान्नायतया हिरण्यादिदत्त्वा शुद्धिसंपाद्य दहनादिकुर्यात् । शकाभक्ताः पुत्रादयः पित्रादेः पापिनः सर्वात्मना शुद्धीच्छवः सर्वप्राय
 श्चित्तेष्वन्यतमकृत्या दहनादिकुर्युः । एवं कर्ताप्यधिकाराभावे शक्त्या ज्यादिकृच्छ्ररूपां शुद्धिमात्मनः संकल्पेन तदैव वा प्रत्यान्नाये
 न संपाद्य दहनादिकुर्यात् । अन्यथा व्यर्थं भवति सर्वं । अथोक्तांति धेनुं द्रविणं कुंडं विने श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय दद्यात् । अथेत्यादि
 कालं स्मृत्या अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणो मम सुखेन प्राणोत्क्रमणप्रतिबंधको कनिष्कृत्य नुकनिकृति सकलपातकक्षयद्वारा सुखप्राणोत्क्र
 मणार्थं यथाशक्त्यलंकृता मिमांसांति धेनुरुद्रदेवत्याममुकगोत्राया मुकशर्मणे तु भ्यंसंप्रददे । गवामंगेष्विति मंत्रमुक्त्वा नममेति

१ तन्निष्कृत्यं सुयुगैर्जतनिष्कृतदुर्धतदुर्धादिकं वा २ गोः पुच्छं गृहीत्वा दद्यात् ।

दद्यात् । पित्रादेरशकौपुत्रादिर्दद्यात् । तत्रममेतिपदस्थानेपित्रादेरिति विशेषः । धेन्वभावेप्रत्ययान्नायत्वेनद्रव्यंदद्यात् । ततो
 वैतरणीदानं । आचम्यप्राणानामयम्यतिथ्यादिकथनानि कृत्वा पूर्ववन्ममेत्यंतमुक्त्वा यमद्वारस्थितवैतरण्याख्यनद्युत्तरणार्थगोदान
 मंहकरीये । ब्राह्मणपादप्रक्षालनगंधमाल्यवस्त्रादिभिर्यथाशक्त्यभ्यर्च्य तद्धस्ते शिवां आपः संतु । सौमनस्यमस्तु । अक्षतंचारिष्टं
 चाऽस्तु । यच्छ्रेयस्तदस्तु । यस्यापंतस्तत्तिहतमस्तु । धेनुकेतवंप्रतीक्षस्व यमद्वारे महाभये । उत्तितीर्पुरहंदेविवैतरण्यनमोस्तुते ।
 इत्तिधेनुप्रार्थ्य । यिष्टुरूपद्विजश्रेष्ठभूदेवद्विजपावन । संतुवैतरणीमेनांकृष्णांगप्रददाम्यहमिति ब्राह्मणंप्राच्ये । अद्येत्यादिवै
 तरणीसंतरणार्थमिमांसांकृष्णयस्वरक्कमाल्याघालंकृतां यथाशक्तिसदक्षिणांतुभ्यंसंप्रददे । यमद्वारेपथेघोरेघोरवैतरणीनदी ।
 तांततुं कामोयच्छामिकृष्णां वैतरणींतुगां । नममेत्युक्त्वा विप्रहस्ते जलं क्षिपेत् । कृष्णाया अभावेऽन्यवर्णापि देया । गोरभावे द्रव्यं
 देयं । तस्याशकौपुत्रादिर्दद्यात् । तत्र आद्ये मंत्रे उत्तितीर्पुरयमिति पठेत् । द्वितीये तर्तुवैतरणीमस्येति । तृतीये तांततुमस्येति ।
 ततः तिलपात्रदानं । यथाशक्तिकांस्त्यपात्रे तिलान्निश्चया सुवर्णं च । अद्येत्यादिजन्मप्रभृतिमरणांतंकृतनानाविधपापप्रशमनार्थं तिल
 पात्रदानं करिष्ये । ततो यिप्रस्य पादप्रक्षालनगंधमाल्यादिभिर्यथाशक्तिकंपूजनंकृत्वा । ममजन्मप्रभृतिमरणांतनानाविधपापनाशार्थं
 तिलपात्रंसदक्षिणममुकगोत्रायामुक्तदामर्णे तुभ्यंसंप्रददे । तिलाः पुण्याः पवित्राश्च तिलाः सर्वकराः स्मृताः । शुक्ला वायदिवाकृष्णा
 ऋषिगोत्रसमुद्भवाः । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यंतु सर्वदा । महर्षेर्गोत्रसंभूताः कश्यप
 १. सन्तु शिवा आपः । अस्तु सौमनस्यं । अस्तु वक्षतमरिष्टं च इत्यादीनि प्रविचनानि ।

श्रीगणेशायनमः ॥ नमःश्रीवेदपुराणाय ॥ श्रीरामसंपरीवारंगणेशं च सरस्वतीम् । आश्वलायनं तच्छिष्यान् प्रणम्य पितरं गुरुम् ॥ १ ॥ भट्टरामेश्वरसुतो भट्टनारायणः सुधीः । प्रयोगरत्नं कुरुते कादयां शिष्टेष्टुष्टये ॥ २ ॥ ग्रंथेऽस्मिन् गुणगणवत्त्वमुच्यते चेत्त्यं ग्रंथं गुणगणं वतमाह क्लेन । तत्संतः शिरसि कृतां जलिस्तुयाचे शोध्यं तत्सदसि दिहोच्यते मया यत् ॥ ३ ॥ अथ संस्काराः ॥ ते चाष्टा चत्वारिंशत् । तथा च यौतमः—गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोन्नयनं जातकमनामकरणाक्षप्रार्थनचौलोपनयनानि च त्रारिरेन्दुनतानि त्थानं सहर्षं चारिणीसंयोगः पंचानायज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टकापार्वणः श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्री आश्वयुजी तिसप्तपाकसंस्थाः, अद्वयाधेयमग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणी तिसप्तहविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशीवाजपेयोऽतिरात्रोऽष्टोर्याम इति सप्तसोमयज्ञसंस्था इत्येते च त्वारिंशत्संस्काराः । अष्टावात्मनः गुणाः दद्यात्सर्वभूतेषु क्षातिर न सूयाशौचमनालस्यमांगल्यमकार्पण्यमरपृहेति । यस्यैते च त्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च सत्रं क्षणासाजुज्यमामोतीति । पार्वणः पार्वणस्थालीपाकः । श्राद्धममावास्यादि । श्रावणीतत्र कर्तव्यं श्रावणार्कम् । आग्रहायणीतत्र कर्तव्यं प्रत्यचरोहणम् । चैत्रीतत्र कर्तव्यः शूलगवः । आश्वयुजीतत्र कर्तव्यमाम्बयुजी कर्म तिहरदत्तो व्याचख्यौ । अंगिरसातु—पंचविंशतिसंस्कारा उक्ताः—पंचविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः । ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिपुसुयंत्रिताः ॥ आदि

१ अंगिराः—चित्रकर्म यथानेकैर्गैरुन्मील्यते क्षनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥ स्वस्वेष्टे ह्येथाप्रोक्तास्तथासंस्कृतयोऽखिलाः । कर्तव्याभूतिकामेन नान्यथासिद्धिमुच्यते ॥ इति ।

स्थातिः स्मृताः । तस्मात्तेषां प्रदानेन मम पापं व्यपोहतु । नमो विविधप्रहसो जलक्षिपेत् । पुत्रादिस्तु अस्वपापं व्यपोहत्विति वदेत् ।
 यद्वा । अयं मंत्रः । यो देवः पितृरूपेण हव्यकव्यभुगव्ययः । तिलपात्रप्रदानेन सममेविष्णुः प्रसीदत्विति । दात्रं तरे सोस्य विष्णुरिति
 पठेत् । एतन्मंत्रपक्षे विष्णुर्मातिरेकफलत्वेनोद्धेतव्यः । ततो गोमयोपलिप्तभूमौ कुशानामुपरि जपविष्टोदक्षिणाधिराः शायितो वा ।
 तुलस्यूर्ध्वपुङ्गवां भृत्सिकादिपवित्रैरलङ्कृतः परमेश्वरस्वरत्नपुत्रोत्संगो धारितश्चिरास्तिष्ठेत् । ततः अद्येत्यादि अमृतत्वप्राप्तिकामनया
 पुण्यसूक्तोदिपाठमहं करित्वे श्रोयेत्वा । नानानामिति सूक्तस्य । शिशुरांगिरसः क्रपिः । पयमानः सोमो देवता । पंक्तिश्छंदः । अमृत
 तत्त्वप्राप्तये जपे विनियोगः । श्रवणे वा विनियोगः । ततो नानानामित्यादि सूक्तं स्वयं जपेत् । नानानां वा जनुो धियो विव्रता निजर्तनां ।
 तक्षः हिं द्रुतं भिषज्ज्ञासु न्यंतं मिच्छतीं द्राघेदोपरि सव । जर्तनी भिरपेयधीभिः पुर्णैर्भिः शक्रनानां । कुमारो अरुमभिर्दुर्भिर्हि
 पयवंतं मिच्छतीं द्राघेदोपरि सव । क्रातुर्हंतवो भिषगुपलम्पक्षिणो नना । नानाधियो वसुयवो नगा इव तस्थिर्मद्राघेदोपरि सव ।
 अभ्युवो बहो सुखं रथं हसुनामुपमंत्रिणः । शेषुरो मण्वंती भेदावारिन्मूढकश्चिच्छतीं द्राघेदोपरि सव ॥ १ ॥ शूर्यणावतिसोममिद्रः
 पिबतु वृद्धा । बलं धर्मान् आत्मनि करिष्यन्वीर्यमहादिद्रोः । आर्धवस्य दिशां पत आर्जो कालसो मभीदुः । क्रतुवाकेन सुत्येन श्रद्धया
 तपसा सुत इन्द्राय द्यौः । पुर्वन्य वृद्धं महिषं तस्य स दुहितुर्भरत् । तं धुवाः प्रत्यगृण्यन्तसो भिरसुमादधुरिद्रोः । क्रतुवद्वृतदुष्ट
 सुत्यवदन्सत्यकर्मन् । श्रद्धावदन्सोमराजन् धानासामुपरिच्छुत इन्द्राय द्यौः । सुत्यमुग्रस्य बृहत्तसं सवतिसं व्रावाः । संयतिरसि

१ पुनश्च ब्रह्मणे पुनस्तान्ने धारितश्चिच्छिपेत् । २ आदिशब्देनान्यानि पुण्यसूक्तानि पुरुषसूक्तविष्णुसूक्तानि गीतासहस्रनामादिकंच ।

नोरसाः पुनानो ब्रह्मणा हरद्रायेदो ॥ २ ॥ यत्र ब्रह्मापवमान छंदस्त्रां ईवा च्चवदन् । आण्णा सोममह्वीयते सोमेनानन्दं जुनयन्ति
 द्रायेदो ॥ यत्र ज्योतिरजद्रायां सिद्धो के स्वाहृतं । तस्मिन्मार्गे हि पवमानमृते लोकेऽवर्षितु इद्रायेदो ॥ यत्र राजा वैवस्वतो यत्रा
 यरोधनं द्विवः । यत्रामृतं हृतीराप्रसन्नमममृतं कर्धीद्रायेदो ॥ यत्रानुकामं चरणं विनुकेर्त्रिद्विवः । लोका यत्र ज्योतिर्मतस्त
 ज्ञानाममृतं क० । यत्र कावति कुमाश्च यत्र ब्रह्मस्य विष्टपं । स्वाधा च्च यत्र तर्षिश्च तत्रमममृतं ० । यत्रानन्दं दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आ
 सते । कामस्य ज्ञासाः कामास्तत्रमममृतं ॥ ३ ॥ यद्देदोः पर्वमानस्यानुधामान्यकमीत् । तर्माहुः सुमुजा इति यस्ते सोमार्गे ध
 नमनु इद्रायेदो ॥ अर्पे भञ्जकृतां सोमैः कश्यपो ह्वयन्तिरः । सोमं नमस्तु राजानं योज्ञेवीरुधां पतिरिद्रायेदो ॥ सुसदिशो ना
 नायुधाः सुसहोतारश्च त्विजः । देवा आदित्या ये सुसवतेभिः सोमाभिरक्षन् इद्रायेदो ॥ यत्ते राजञ्छतं ह्विस्ते न सोमाभिरक्षनः ।
 अरातीयामानस्तारीन्मोचन्तः किञ्च नाममुदिद्रायेदो ॥ ४ ॥ यत्र तत्पूरं पदं विष्णोर्लोके महीयते । देवैः सुकृतकर्मभिस्तत्रमम
 ममृतं कर्धीद्रायेदो ॥ यत्र तत्पूरं मारुतं भूतानां मधिपतिः । आर्वाभावि च यो गीच्च तत्रमममृतं कर्धीद्रायेदो ॥ यत्र गंगा च यमुना
 यत्र मन्वी सरस्वती । यत्र सोमं च रोत्रे वस्तत्रमममृतं कर्धीद्रायेदो ॥ ५ ॥ इति नानां सूक्तं । अन्योद्गाथा वयेत् । नानानभि
 तिसूक्तं अंतकाले सदा पठेत् । अद्या च य परं स्थानममृतत्वं सगच्छतीति क्रमविधानवचनात् । तत्र उपनिषद्गान् अन्यानि च पुण्य
 सूकानि गीतांस्तोत्राणि सहस्रानामादीनि च पठेत् । शृणुयाद्वा । श्रोतुः संकल्पशक्तौ श्रावयिताऽमुकशर्मणोऽस्य मुकफलमावधे

मुक्तश्चावयिष्येदतिसंकल्पयेत् । श्रीरामादिस्मरणं चकार्यं । प्राणोत्क्रमणानंतरं चायुजः सज्जातीयाग्राहणादयः अतरुणा मुक्तकेशाः
 शवंप्रच्छादितमुखं प्राकृशिरसमूर्धमुखं दाहदेवं प्रतिनयेयुः । स्मार्तोभिः श्रौतावागमयः शवाग्नेतव्याः । प्रेताग्निमध्ये न्यर्त्तनं
 तव्यं । सर्वेषां धवाग्नेयः कृतोपवीताः अप्रपन्नप्रासुक्केशाः वृद्धपुरुःसराः प्रेतमनुगच्छेयुः । यदि शुहेभु तस्मिन्नाह्नाह्नाणो नगरपश्चि
 मद्वारेण नयः क्षत्रियवत्सरद्वारेण वैश्यः पूर्वेण शूद्रोदक्षिणेन । दाहदेशस्तु ग्रामादाग्नेयेनैर्ऋत्येवामध्योन्नतः सर्वतो निन्नोऽना
 धरणो बहुलौपधिक्ष । तं देशं प्राप्य शवमवर्गेव निधाय तद्देशात्कण्टकादीनि समूलान्यपासेत् । ततः कर्ता देशकालौ स्मृत्वा । पित्रा
 देकृष्णोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टास्सुहृदस्सुष्टमरणखट्वाभरणादिजनितप्रत्यवायपरिहारार्थं पंचदशपट्नीन्याकृच्छ्रान्वयाशक्ति
 प्रायश्चित्तमुक्तप्रत्यान्नापेन सद्यः सूतकांतो वा किरिष्येदतिसंकल्प्य । शर्कोसत्यांतदैवद्रव्यादिनाऽशर्कोसूतकांतो वा कुर्यात् । कर्ता
 प्यात्साशुक्रौदेशकालस्मरणं कृत्वा आत्मशुद्धिद्वारा पित्रादेरौर्ध्वदेहिकाधिकारसिद्धार्थं शर्कोपलावदेव कृच्छ्रत्रयं वा प्रायश्चित्तं किरिष्ये
 दतिसंकल्प्य तदैव सूतकांतो वा कुर्यात् । ततः कर्ता जन्धे च पुत्राः कक्षोपस्थशिखावर्जलोमनखानि वापयेयुः । कर्त्तारिक्तानां दशमे
 हिवावपनं यथाचारं । कर्तुं श्वदर्शमेहनि । भर्तृरिष्टे पठ्याथापि आयेदशमे हिवावपनं यथाचारं कर्त्तव्यं । ततः कर्ता अहतेन प्रत्यगग्ने
 ण वाससात्रिभिर्भागैः शिरःप्रभृत्यंगुलीपर्यंतं पादतल्वज्रमेतं प्राकृशिरसमाच्छाद्य चतुर्भगंतस्य छित्त्वा तेनात्मन उत्तरीयं कुर्यात् ।
 द्वादशाहंतं प्रेतकृत्ये तदैव धार्यं । ततो दहनदेशो वा यव्यादिभिस्सार्ताग्निं दध्यात् । यदि विच्छिन्नो मिस्मिन् हिंयतो विच्छेदस्ता

१ निवीतिन इति पावत् । २ दशमेऽहनि पुनः क्षौरं कर्तुं कुर्यादित्यर्थः ।

यत्कालगणनयामिच्छेदप्रायश्चित्तवद्वयार्थम् । संकल्पयेद्वा । तच्चनास्तिक्यादधित्यागेभासद्वयेकं चकार्यम् । मासचतुष्टयेऽ
 तिष्ठेच्च । पण्मासोर्ध्वचांद्रादिव्येकं । संवत्सराद्ूर्ध्वत्रमासिकं द्विमासिकं च । आलस्यादिनाधित्यागेतुद्वादशाहतिकर्मेभ्यहमु
 पवासः । मासातिकर्मेद्वादशाहमुपवासः । संवत्सरातिकर्मेभासोपवासः । पयोभक्षणं वा । प्रभादादधित्यागेआत्रिरात्राद्द्वा
 दशलघुमाणायामाः । आपद्दहाच्चतुर्विंशतिः । आद्याद्दशाहत्वं चाशब्दः । आर्विशाल्यहाच्छतं । आमासादुपवासः । आपदि
 यथा । त्रिवर्षत्यागेऽष्टाच्छतं गोदानं चेत्यादि । अत्रप्रत्यक्षायाः कल्प्याः । यावत्कालं विच्छेदस्तावदाहुतिपरिमितहोमद्रव्यं च द
 धात् । ततः प्राणयामोऽभ्रंजकः । एवं सर्वमेतद्व्ययम् । सर्वमेतद्व्ययं प्राचीनावीतिनाकार्यम् । दक्षिणापवर्गं च । ततः कालं स्मृत्या
 अनुकर्मणोऽस्याधिविच्छेदनिमित्तकदाहायामिच्छेदार्थं च प्रोक्तान् करिष्ये इति संकल्प्य । पालाशोदुंबरान्ध्रदध्यामीवैककलां
 जुजं । धर्मीकोत्तरधारहमूयकोत्तरान्मृत्तिकाः । बाहुकालिकत्वारक्षाऽशनिभ्यस्तत्तत्त्वचः । यथात्वाभमेतान्त्संभारान्संपाद्य
 तैर्बुल्लैकिकैर्मिप्रतिष्ठाप्य । अथाश्चैत्यस्य विमदोऽया आग्निः पंक्तिः । त्रैलोक्यस्याग्नौ प्रासन्नत्वं सिद्धये आज्यहोमे विनियोगः ।
 ॐ अथाश्वाभेस्तनमिशस्तीश्च सत्यमित्यमया असि । अया सा वयसा कृतो यासन्हव्यमूहिरेयानो मेहिभे प्रजं स्वाहा । अन्यैकाज्याहुतिं
 जुहुयात् । यस्यामप्योजुह्वतो मांसकासाः संकल्पयंतो यजमानमांसं । (ध्यायंतु) ज्ञानंतु वेदविषेसादितापस्वर्गलोकाभिर्ममेतन्नयं ।
 १ प्राजापत्यः कृच्छ्रश्च विपर्ययो । २ भूर्भुवः स्वः आग्निप्रतिष्ठापयामि इति । ३ अयसेऽप्रय इदं नमो वित्यागः ।

तुखाह । स्वरिदंनमम । इत्यप्याहुतिकेचिदाहुः । आहिताग्नेरेवेमामपरे । ततोभूरादिव्याहतिचतुष्टयं जुहुयात् । एवमौपासनःसि
 द्धोभवति । पत्नीमरणप्येवं । निरग्निमस्रब्रह्मचार्यादेः निरग्निमस्या अपि वाक्यलाभिः । अग्निवर्णकपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षि
 पेत् । करीपादिततोयस्तुजातः स तु कपालजः । अनुपनीता विवाहितयोरप्येवं । विधवा विधुरयोरुत्तपनीयकः कपालाग्निरे
 ववा । दर्भैरग्निमुपज्वालय पुनर्दर्भैस्तु संयुतः । पुनर्दर्भैस्त्वतीयोऽग्निरेष उत्तपनीयकः ॥ लौकिकेन वा सर्वेषां दाहः । आहिताग्नेर्वैता
 नाग्निभिर्लाभिः । ततः पूर्वाकं दाहदशे आग्नेर्यानिर्ऋत्या वा ऊर्ध्वबाहुन राया मंडशानी निर्ऋत्या यत्तं चारक्षितिर्यगायतं द्वादधां गुलि
 परिमिता धः स्वातंदक्षिणामवणमाम्नेयीप्रवणं वागतं तानयेत् । तस्य वायव्या मग्नेर्निधानं । दाहगर्ता दीधाने जानुमात्रं विलस्तिमानं
 वागतं कृत्वा तत्रावकाशे शैवालं उदकं च निक्षिपेत् । इदं गर्तोदकं नाम । अथ मेतस्य मृज्जलाभ्यां मलं प्रक्षाल्य स्नापयित्वा तिलका
 दिकारयित्वा वस्त्रं परिधाप्य मेतं जटामांस्यानुलिप्य नलदं मालां प्रतिमुंचेत् । नलदाभावे तत्प्रतिनिधिं जपां केचिदाहुः । ततः कर्ता
 पादौ प्रक्षाल्या च न्यामं वक्रं प्राणायासं कृत्वा अघोरयादिदेशकालौ स्मृत्या मुक्तगोत्रस्या मुक्तशर्मणोऽस्मिन्नपि त्र्यदशे मेतस्य मेतत्त्वविमोक्षार्थं
 ध्वं देहिकं करिष्ये इति संकल्प्य प्राचीनावीतीश्वरमभ्यर्चयेत् । उपसर्पति संजुह्वयः पितृभेधं विदुषु । भूमिप्रार्थने विनियोगः । उपसर्प
 मातृभूमिमेतामुं रुच्यं च संपुष्टिर्वाप्तुं शोचामि । ऊर्णं सदा युवतिर्दक्षिणावत्पृथात्वापातुं निर्वर्तेत रुपस्यात् । अपसर्पतयेमेताये केचिदि
 १ यस्याप्रय इति मंत्रेणाज्याहुतिकेचिदिच्छंति । त्वागश्च स्वरिदंनमम इति । मंत्रे स्वरिदं लिङ्गात् । २ नलदं नाम वाक्यं इति प्राकृतभाषयां
 उद्यीरमित्यर्थः ।

हृदयैजाः । स्वस्तिनः शुभतमाशुआपातः पुनरागमत् । दिविजाताश्च पुजाताया जाताव्योषधीभ्यः । अर्धोयाअद्रिजाआपस्तानः
शुभं शुभनीः । इति भूमिप्रोक्षेदित्यन्ये । अन्येषु अपसर्पेति मंत्रेण भूम्यनुमंत्रणं दिविजाता इत्यनेन च स्थलशुद्धिरित्याहुः ।
ततः शमीशाखयोदकेन च लातं विधिरिपजन्मोक्षेदयेतेति मंत्रांत । अपरेति यमः पितरश्चिष्टुः । भूमिप्रोक्षणे वि० ॐ अर्पेत्तुर्वीतु
विषसर्पतातोस्माष्टतं पितरं लोके कर्म कम् । अहो भिरभिरक्षुभिर्यक्षुभोर्ददात्यवसानं मस्यै । गर्तेदकेन प्रोक्षेदित्यन्ये । ततोय
मायदहनपतये चोच्छिन्नामि । कालायदहनपतये चोच्छिन्नामि । मृतयेदहनपतये चोच्छिन्नामीति मंत्रत्रयेण रेखावर्धमायसेनोच्छि
ह्येत् । ततः सातो हिरण्यशकलानि तिलांश्चमक्षिप्य तिलोदकं प्रक्षिपेत् । यमायदहनपतये पितृभ्यः स्वधानमइति मध्ये । कालायद
हनपतये पितृभ्यः स्वधानमइत्युत्तरतः । मृतयेदहनपतये पितृभ्यः स्वधानमइति दक्षिणतः । केचिद्दोहोद्वेजनं न कुर्वन्ति । प्रेता
स्येति लान्धिर्या । सज्जातीयाहृतैर्यज्ञेयकाष्ठैरेव दहनपर्यासां चित्तिकारयेत् । तदुपरिवर्द्धिरास्तो र्यतदुपरिकृष्णाजिनमूर्ध्वलोम
स्वर्णीयात् । ततः प्रेतमन्त्रेण रणनीत्यादक्षिणशिरसं चित्तौ निवेशयेत् । प्रेतस्योत्तरतः पक्षां चित्तौ निवेशयेत् । तांदेवरः शिष्यो
वाजरक्षासो यथापयेदुदीर्घ्येति मंत्रेण । दासपक्षे कर्तुर्भज्यादोन तु तस्य । उदीर्घ्येत्यस्य संकुक्षुकः पितृसेव्यश्चिष्टुः । उदीर्घ्येनायु
मिर्जीवल्लो कंशुतासुमेतमुपशोष्येद् । हस्तभ्राभस्यदिधिपोत्सवेदं यत्सुर्जनित्यमुभिसंबभूय ॥ ततः कर्ता प्रेतस्य मुखेनासिकाद्वये

१ अग्रदक्षिणां चिः प्रोक्षणं । प्रविप्रोक्षणं मंत्रावृत्तिः । २ कृशमूलेन चोच्छिजेत् । ३ प्रेतपशुत्वापने च निविनियोगः ।

चक्षुर्द्वयोश्चोत्रद्वये । एवं सप्तच्छिद्रेषु हिरण्यशकलानि निक्षिपेत् । तदभावे जाज्यं विदून्वा । प्रेतशरीरेषु त कान्ति लान्प्रक्षिप्याग्निं
 परिसमुह्य चित्सहिताग्निं परित्सीर्य पुर्यस्थ्यदक्षिणतो मेः प्रोक्षणीं शुब्रं चमसमाज्यभाजनं चेति पात्राण्यासादयेत् ॥ ततः गतौ दकं चम
 सञ्जातिच्यदर्भैः प्रच्छाद्य प्रणयेत् । कारिकायां पुष्कलं तत्र तः पात्रासादनं चमसप्रणयनं च । प्रभूतमाज्यं बहिर्द्विशोपकल्पयेत् । इमं
 प्रहृत्य स्वदमनो मिच्छिद्रुप् । चमसानुसन्नणो वि० ॥ इममग्ने चमसं गविर्जिह्वरः प्रियो द्रुवानां भूतसोभयानां । एष यश्चमसोर्देवुषां
 स्तस्मिन् देवा अमृता मादयेते । इति पूर्वस्यापि तचमसानुसन्नणं कुर्यात् । ततः कृष्णपक्षे अहमरणे प्रातराहुतिमारभ्य रात्रि मरणे साय
 नाहुतिमारभ्य पक्षहोमवन्मरणदिनादि दर्शपर्यन्तं दिनसंख्यया च तस्य अक्षतस आहुती जुहुयात् । दर्शस्यालीपाकं च कुर्यात् । शुक्लपक्षे
 रात्रिभृतस्य प्रातराहुती जुहुयात् । अथ प्रेतोपासनं । अथेत्यादि प्रेतोपासनं करिष्य इति सकल्प्य सभिद्वयमादाय । आग्निं कामं लोके अनु
 मतिं पूताः प्रधानदेवता अश्वावज्येन यक्ष्ये । प्रेतं प्रेतोरसि आज्येन । यद्वा पुष्यदाज्येन यक्ष्ये । अर्धुवः स्वः स्वाहेति सभिद्वयं जुहुयात् ।
 प्रजापतय इदं नममेतित्यागः । परिसमुह्य चित्सहितमग्निं परित्सीर्य पुर्यस्थ्यदक्षिणतो मेः प्रोक्षणीं शुब्रं चमसमाज्यभाजनं चेति पात्राण्यासादयेत् ।
 ज्ञानुपातयित्वा प्राचीनादीती सुवेण जुहुयात् । अग्नये स्वाहा अग्नय इदं नममेतित्यागः । एवमुत्तरत्र कामाय स्वाहा । लोकाय स्वाहा ।
 अनुमतये स्वाहा । इत्यग्नौ आज्येनैव । अस्माद्धैत्वम जायया अयं त्वदधिजायतां । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति प्रेतस्योरसि ।
 पुष्यदाज्येन प्रेतस्योरसीत्यन्ये । असाविति पदस्थाने पुंसः स्त्रियावाप्रेतस्य नाम निदिशेत् । स्विष्टकृदादिनास्ति । पात्रसंयोजनं च नास्ति ।

१ औपासनाग्निं कन्यादनामायमिति विभाव्य । २ अस्मिन्नन्यथाहितेऽग्नौ इत्यादि चक्षुषी आज्येनैतन्तं नास्ति । शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याभिनास्ति ।

ततः सक्तुपिष्टेनापूपंकृत्वा एष दाज्येनाऽभिघार्य तदवयवापिष्ठान्मेतस्य ललाटे मुखे बाहुद्वये हृदये चोतिपंचसुस्यलेषु दद्यात् । अग्नेर्वम
 त्विदमनोमिच्छिष्टम् । ललाटे मुखे चाऽपूपपिष्ठदाने वि० । अग्नेर्वमपुत्रिणोर्भिर्यस्य स्वसंगेर्भुज्युपीवसां मेदसा च । नेत्वा धृज्जुर्ह
 सा जईपाणोदधुर्गियधस्य न्ययुखयति । इति ललाटे मुखयोरपूपपिष्ठदत्त्वा । बाहुद्वये अतिद्रवेति मंत्रेण । यौते श्वानाविति मंत्रेण
 इदयोऽपि दद्यात् । अतिद्रवेति मंत्रयोर्धमः श्वानौ च निष्टम् । पिंडदाने वि० । अतिद्रवसारमुयौ श्वानौ चतुरक्षौ शुबलौ साधुना पुथा ।
 अथापि वत्ससु विदञ्चाउर्ध्वे हि यमनये सधुमादुमद्वति ॥ यौते श्वानौ यमरक्षितारौ चतुरक्षौ परिभिरक्षीनवक्षसौ । ताभ्यां मेनुपरि देहिरा
 मिति द्रष्टुम् । अग्निमज्जालने विनियोगः । कृत्वा दमर्गमहिणो मिदूर्युमराज्ञो गच्छतु रिमवाहः । इहैवायमितरं राज्ञा तव दादुवैभ्यो
 द्रव्यं ददुप्रज्जानन् ॥ अग्निमज्जालयेत् । पुंसः शिरो देवोच्छ्रियाः पाददोदय इत्यप्याहुः । ततः वातास्तेषां तु पयि पुण्यगंधामनः सुखा
 गात्रसुखानुलोभाः । त्वचः सुखमांससुखा अस्थिसौख्या वदुत्यां मरुतः सुकृतां यत्र लोकाः । इमा आपो मधुमत्योऽस्मिंस्तलो कञ्चपदु
 ह्यं वानधीयमाणाः स्वधानमः । इमा आपो मधुमत्योऽत रिक्षितलो कञ्चपदु ह्यन्तामक्षीयमाणाः स्वधानमः । इमा आपो मधुमत्यः
 स्वगतो लोक इषदु ह्यं वानधीयमाणाः स्वधानमः । इति मंत्रवत्खपद्वेन चित्वा वायुः कार्य इति केचित् । ततो दह्यमानं मेतमनुमंत्रयी
 सतैरैभिः । मेहिमेहीति द्वयोर्धमः पितरश्चिष्टम् । दह्यमानमेतानुमंत्रणे वि० । मेहिमेहिपुथिभिः पव्यैर्भिर्यजानुः पूर्वोपितरः
 पुर्युः । इभाराजानास्त्वयद्युमदत्तायुमंपर्याप्तिवर्णचदेवं ॥ संगच्छस्व पितृभिः संयुमेनेष्टापूर्तेन परमेव्यामन् । हित्वा यथा

वृष्टं पुनरस्तु मे हिसंगच्छस्व तन्वा सुवर्चाः ॥ अतिद्रवेति द्वयोर्मगः श्वानौ चिष्टम् । विनियोगः प्रागवत् । अतिद्रवसारमेवैषो
 श्वानौ ० ऋक् ॥ १ ॥ यौ ते श्वानौ यमरक्षितारौ ० ऋक् १ । नैनमिति पण्णादमनो द्विचिष्टम् । विनियोगः प्रागवत् ।
 नैनमन्ने विदद्दुःमाभिश्चोमास्तत्त्वच्चिक्षिप्रोमाशरीरं । दृदाशतं कृण्वो जातवदो र्धमेन प्रहिणुतात्पितृभ्यः ॥ शतं यदा कर्त्त
 सिजातवेदो र्धमेन पारिदत्तात्पितृभ्यः । दृदागच्छाल्यसुनीतिभेतामथाद्वानां वशुनीर्भवाति ॥ सूर्यचक्षुर्गच्छतु वा तस्मात्माया
 वगच्छ धृष्टिर्विचित्रमणा । अपो वा गच्छ यद्वितवते हिसमो धीपुमर्तितिष्ठाशरीरैः ॥ अजो भूगस्तपसा ततं परस्वततं शोचिस्तप
 त्तु ततं अर्चिः । यास्तैश्चियास्तु न्वो जातवेदस्ताभिर्वहनं सुकृता सुलोकं ॥ अर्धसज्जु पुनरद्यो पितृभ्यो यस्त आहुतश्चरति स्त्रधाभिः ।
 आयुर्वसानु उपवेतु शेषुः संगच्छतां तन्वा जातवेदः । यत्तु कृण्वः शकुन अततो दर्पिणीलः सर्पव्रतवा भावदः । अग्निष्टद्विभवा दग्दं
 णोतसोमश्च यो ज्ञाक्षुणां आ विवेद्य ॥ पूषा तवेतद्वितवतसुणा देवश्वाः पूषा चिष्टम् । विनियोगः प्रागवत् । पूषा त्वेतद्व्यावयतु प्रविद्धा
 न नष्टपशुभुवनस्य गोपाः । सत्यैरेभ्यः परिदत्सितृभ्यो द्विद्वेभ्यः सुविद्विरेभ्यः ॥ आयुर्विभवा यः परिप्रासति त्वापपात्त्यापातु
 प्रपथे पुरस्तात् । यथासते सुकृतो यत्र ते युयुस्तत्र त्वा देवः स विता दधातु ॥ पूषेमा आशा अनुवेद सवर्चाः सो अस्मा अभयतमेन नेपत् ।
 स्वस्ति दा आ धृणिः सर्ववीरो मयुच्छन्पु रतु प्रजानन् ॥ प्रपथे पृथामं जनिष्ट पूषा प्रपथे द्विः प्रपथे पृथिव्याः । उभे अभिप्रियतमे सु
 धस्तु आ च परा च चरति प्रजानन् ॥ उपसर्पति च तसुणां संकुसुकः पितरश्चिष्टम् । उपसर्प ० ॥ उच्छ्रं च स्वपृथिवि विमानि वा यथाः सुपा
 यन्तास्ते भवसु पवंचना । माता पुत्रं यथा सिचाभ्येनं भूम ऊर्णुहि ॥ उच्छ्रं च माना पृथिवी सुतिष्ठतु सहस्रं मितु उपहि श्रयतां । ते गृहासा

द्युतश्चुतांभवतुविभ्रवाह्रांसीशरणाःसंत्यजं ॥ उत्तैस्तभ्रामिपृथिवीत्वत्परीमंलोकंनिदधन्मोअहंरियं । एतांरथूणांपितरौधारयंतुते
 द्रायुमःसादनातेमिनोतु ॥ सोमएकेभ्यइतिपंचानांयमोभावतमनुष्टुप् । विनियोगःप्राग्वत् । सोमएकेभ्यःपचतेघृतमेकजपा
 सते । येभ्योमधुप्रधारावतितांश्चैदेवार्पयच्छतात् ॥ तपसायेअनाधव्यास्तपसायेस्वयंयुः । तपोयेचाकिरेमहस्तांश्चि० ॥ देयुध्यं
 तेष्वधर्नेष्वदरांसोयेतन्तजः । देवांसहस्रदक्षिणास्तांश्चि० ॥ येचितपूर्वैकृतसापंकृतावानकृतावृधः । पितृन्तपस्वतोयमृतांश्चि० ॥
 सहस्रणीयाःकुवयोयोगोपायंतिसूयं । कृषीन्तपस्वतोयमतपुर्जाअर्थगच्छतात् ॥ वरुणासावित्यस्ययमःभ्वानौत्रिष्टुप् । विनि
 योगःप्राग्वत् । इरुणसावसुतपांडुमुलायुमस्यदूतौचरतोजनंअनु । तावस्मन्यद्दशयेसूर्यायुपुनर्दातामसुमुचेहभद्रं ॥ एतान्मंत्रान्
 जपन्त्यह्यमानमेतोपरितिलान्क्षिपेत् । ततःकुंभंसव्यंसेष्टृहीत्वारफुटितश्चक्षणाश्मनापृष्ठभागोच्छिद्रंकृत्वाप्रेतपाददेशादमदक्षिणांत्रिः
 परिनजन्जपेत् । वातास्तेवांगुपयिपुण्यगंधामनःसुखागात्रसुखानुलोमाः । त्वचःसुखामांससुखाअस्थिसौख्यावहंतुत्वांमरुतःसुकृ
 तांयज्जलोकाः । इमाआपोमधुमत्योस्मिंस्तैलोकजपदुह्यतामक्षीय माणाःस्वधानमः । इत्येकवारपरिकन्यपाददेशाएवस्थित्वाअश्मना
 कलशोद्वितीयंच्छिद्रंकृत्वापरिभ्रजन्जपेत् । वातास्तेवानुप० । इमाआपोमधुमत्योतरिक्षेतैलोकजपदुह्यतामक्षीयमाणाःस्वधानमः ।
 पुनस्तपेयवृतीयंच्छिद्रंकृत्वापरिभ्रजन्जपेत् । वातास्ते० इमाआपोमधुमत्यःस्वर्गोतैलोकजपदुह्यतामक्षीय माणाःस्वधानमः इति ।
 परिक्रमणंचसर्वेषांसगोत्राणां । एतैस्त्रिरभ्रदक्षिणीकृत्यमेतदिशेदेशेकुंभरफोटयित्वापृष्ठतोनावेक्षमाणाःसव्यमावृत्यकनिष्ठपूर्वकानि

१ जलपूर्णं । २ पाददेशपर्यवसम् ।

शब्दाद्याजनादौ । गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतोचलिर्यवः । बलिर्विष्णुबलिः । जातकृत्यं नाम कर्म निष्क्रमोऽन्नाशनं परम् ॥ चौलकर्मो
 पनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् । तच्छुद्धेन प्रसिद्धत्वाद्देवग्रहणम् । तद्व्रतानां वेदव्रतानामित्यर्थः ॥ स्नानोद्वाहौ चाग्रयणमष्टकाच्च
 यथातथम् ॥ श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्या च पार्वणम् । उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥ संस्कारानियता ह्येते प्रा
 क्षणस्य विशेषत इति । श्रावण्यां श्रवणा कर्मादीत्यादि पूर्ववद्वाख्येयम् । नियतानित्याः । एते पापं च विदशतीनां नैमित्तिकवार्पिक
 मासि कृत्यभेदेन चतुर्विध्यमाहाथलायनः—नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्वाहावसानकाः । सप्तैवाग्रयणाद्याश्च संस्कारावार्पि
 क्रामताः ॥ मासि कृपावर्णं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्पिकम् । महायज्ञास्तु नित्याः स्युः संध्यावच्छास्त्रिहोत्रवत् ॥ इति । अन्नगर्भाधानाद्या
 उपनयनां ता एव सर्वेषां नियताः न तु स्नानाद्याः । तेन ब्रह्मचर्यादिव प्रयत्ने दितिन विरुध्यते । एते च द्विजानामेव समन्त्रकाः । यदाह
 यात्रयस्यः—ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्ब्राह्मणस्तथाद्यास्त्रयोद्विजाः । निषेकाद्याः श्मशानां तस्तेषां वैमन्त्रतः क्रिया इति । वैएवार्थः ।
 अत्र ते पामेयमन्त्रतः क्रिया इति वदन् शूद्रस्यामन्त्रकाः क्रिया इति सूचयति । अत एव संस्कारानधिकृत्य गमः—शूद्रोऽप्येवं विधः कार्यो
 विनामन्त्रेण संस्कृत इति । इति संस्काराः ॥ ॥ अथ स्यंस्तिवाचनम् ॥ तद्यत्र कर्तव्यं तदुच्यते । व्यासः—संपूज्य गंध
 माल्याद्यैर्वाक्षणांस्वस्तिवाचयेत् । धर्मकर्मणि मांगल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने ॥ गृह्यपरिशिष्टे—अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्तेषु ।

? यमः—पुण्याद्वाचनं देवेनाक्षणांस्वस्तिवाचयेत् । एतदेव निरौकारं सूर्यादक्षत्रियैवेत्ययोः ॥ कश्यपः—लोके भूतिकर्म मुतदादीन्येव वाक्यानि
 रुपधा पुण गानं मुसमृद्धमिति । भूतिकर्मसुमंपत्करकर्मसु स्वस्तिवाचनमिव विद्यावदिति हेमाद्रिः ।

गच्छेयुः । इमे जीवा इति संकुसुको मृत्युस्त्रिष्टुप् । सव्यमावृत्य गमने वि० । इमे जीवा विमृतराववृत्तभूद्द्रादेव हतिनो अद्य । प्राञ्चो
 अगमनृत्ये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दर्धानाः ॥ अयं मंत्रः कतुरेव । जयं तमते सर्वेषां । ततो यत्र बहुदुकं भवति तत्र गत्वा एक वा ससोद
 क्षिणामुखा मुक्के शः कपालमोक्षानंतरं सर्वे सगोत्रिणो वृद्धपूर्वकाः सर्पिडाः सोदकाश्च सकृन्निमज्ज्या चम्योत्तीयेनाश्मना कुंभच्छिद्रा
 णिकृतानि तं तीरे निधाय तस्योपरि सतिलतोयां जलं दक्षिणहस्तापितृतीर्थेन सव्योत्तरपणिना दध्नु रपसव्येन । अमुकगोत्रामु कशर्मन्प्रे
 तैतत्ते तिलोदकमुपतिष्ठतामित्येकं कांजलिर्देयः । सगोत्राः स्त्रियोपि दध्नु रेकदा । अयुग्मा दध्नुः । ब्रह्मचारी न दद्यात् । मातापितृशु
 र्वाचार्यमातामहमातामहीभ्यः सोपि दद्यात् । शववाहकैश्च देयं । अन्ये सुहृदोपि दध्नुः । नवा । दाने पि नाश्मनियमः । पतितब्रा
 ह्मणो न दध्नुः । क्षत्रियायो दज्ज्मखाः । शूद्रब्राह्मणयोर्दक्षिणामुखा दध्नुः । ततो दाहजनिततृपोपशमनार्थं मिदं ते वा सोदकमुपति
 ष्ठतामिति कर्त्ता इमनिष्ठत्तरीथोदकं दद्यात् । ततः सर्वे अन्यानि वासांसि परिधाया द्राणि अधोदशानि सकृदेव निष्पीड्य शोषणार्थमुद
 ग्दशानि निक्षिप्यासीरन् । दिनदाहे आतारको दद्यात् । रात्रिदाहे आसूर्यो दद्यात् । शवस्पर्शनामप्येवं । कर्त्ता आर्द्रवस्त्रः । अद्येत्याद्यु
 क्त्वापसर्वं कृत्वा अमुकगोत्रस्यामु कशर्मणः प्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्त्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं प्रथमदिनविधिं करिष्ये इति संकल्प्य । तान्नादि
 मये नवे भांडे पिंडार्धहविः श्रपयित्वा । अमुकगोत्रस्यामु कशर्मणः प्रेतस्य दाहजनिततृपोपशमनार्थं मृत्तिकास्नानं करिष्ये इति संकल्प्य ।
 उदुत्यमिति मृदं गृहीत्वा सूर्याय दर्शयित्वा सहस्रशीर्षेति शिरसि लिपेत् । अंगादंगादिति सर्वांगे । ततो मज्जनं । एवमाद्येह नित्रि

१ सव्यहस्ताः उत्तरः उपरिस्थः यस्मिन् सव्योत्तरपणिः तेन ।

वारंमृत्तिकास्नानं । ततः आचम्यामुकगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतस्य दाहजनिततापोपशमनार्थं तिलतोयां जलिदानं कारिष्य इति संकल्प्य
 कुशोप्यदमानं स्यापयित्वा तस्योपरि अमुकगोत्रामुकशर्मणेतदाहजनिततपोपशमनार्थं एतत्तिलतोयां जलरुपतिष्ठतामिति दक्षिणा
 मुत्तोदधात् । एवं दशाष्टां तमहरैकैकमंजालिचर्द्धयेत् । एवं च दशदंजलयो भवन्ति । द्वयोश्च दशदंजला वा दधात् । प्रत्यहं दशदश
 या दधात् । एवं दशतं भवन्ति । प्रत्यहं दशदंजला वा दधात् । एवं दशमैकंकाया । एवं त्रिंशत् । प्रत्यहं त्रयंत्रयंका । एवं त्रिंशत् । ततोऽ
 मुकगोत्रामुकशर्मणेत आद्ये हनिशिरो ययव निष्पत्त्यर्थं मेरुपिंडस्तपोपतिष्ठतामिति कुशोपरिमहांतं हविः पिंडं दक्षिणाभिमुखः प्राची
 नापीतीदधात् । ततः अमुकेत्यादि पिंडस्योपरि एतच्चिलोदकमुपतिष्ठतामिति तिलोदकं पितृतीर्थेन दधात् । एतत्पिंडोपरि भृंगराज
 पत्रं तुलसीदलं चोपतिष्ठतामिति (भृंगराजपत्रं तुलसीदलं च) दत्त्वा । अनादिनिधनो देवः शंखचक्रगदाधरः । अक्षय्यः पुंडरीकाक्षः
 प्रेतमोक्षप्रदो भय । इति पठेत् । आचार्यः अभिरम्यतां । अभिरताः स्मः । इदं पिंडदानं सतिलोदकं मेताप्यायनेन मस्त्विति ब्रूयात् ।
 पिंडमुदके प्रक्षिप्य क्त्वा चाचमेत् ॥ अथ नवश्राद्धं । प्रथमे हितृतीये चंपंचमे सप्तमे तथा । नवमैकादशे चैव तत्तत्र च श्राद्धमुच्यते इति
 वचनात् । नवश्राद्धे पुनंत्राभावः । आचम्य प्राणानायम्य तिथ्यादि स्मृत्या अमुकेत्यादि प्रेतस्येत्यंतमुक्त्वा प्रेतत्वमोक्षार्थमाद्ये हनिनि
 यश्राद्धं करिष्य इति संकल्पयेत् । ततः अमुकगोत्रेत्यादि प्रेतं तिसंबुद्धं तमुक्त्वा अयं ते क्षणजपतिष्ठतामिति क्षणं दत्त्वा तथैव पाद्यं च दत्त्वा
 अमुकेत्यादि पष्ठशंतमुक्त्वा नवश्राद्धे इदमासनमुपतिष्ठतामित्यासनं । ततो दक्षिणाग्रमेकं कुशं धृत्या तत्रैकमर्घ्यपात्रमासाद्य तत्रैकं प

१ चरुपिंडं तिलसर्पिर्मधुशर्करापयोमिश्रितम् । २ अस्तु मे ताप्यायनमिति आचार्यः प्रतिबदेत् ।

विव्रजलंतिष्ठान्क्षिपेत् । अमुकेत्यादिसंबुद्ध्यंतमुक्त्वानवश्राद्धे इदमर्थतवोपतिष्ठतामित्यर्थं दत्त्वा । तथैव प्रत्यक्षं दास्यमानं वा
 च्छादनं दद्यात् । ततो घृताकमन्नमादाया मुकशर्भेणेप्रायस्वाहेत्येकमाहुतिविप्रपाणौ जुहुयात् । इदमग्नौ करणं केचिन्ने
 च्छंति । ततः सोपस्करमामं द्विजाग्रकुशं च दोषोऽग्निनाय विष्णोऽमरं क्षत्वेति स्पृष्टपूर्णा पात्रमालभ्या मुकगोत्रायेत्यंतमुक्त्वा इदं
 मामं दास्यमानं वा याशक्ति सोपस्करं सोऽदं कुंभं सदक्षिणमुपतिष्ठतामिति सकुशं तिलोदकं दद्यात् । ततो नाम गोत्रादिचतुर्थं तमुक्त्वा
 आघेहनिविपमश्राद्धे अयं सक्तुपिंड उपतिष्ठतामिति पिंडं दत्त्वा तिलोदकं भृंगराजं च पूर्ववदत्वा अनादिनिधन इति श्लोकं पठित्वा अभिर
 म्यतामित्युक्तं अभिरताः स्मेति प्रत्युक्तः पिंडं प्रवाह्यत्वायात् ॥ ततः आचम्य प्राणानायम्य देशकालस्मरणादिकृत्वा अमुकस्य त्याज्यु
 क्त्वा प्रेतत्वं निवृत्तिकामः प्रथमं दिनं विहितं नम्रच्छादनं श्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य । क्षणपाद्यासनाच्छादनानि पूर्ववदत्वा अग्नौ प्रेता
 यस्वाहेति एकमाहुतिमग्नौ करणं कृत्वा नवा अमुकेत्यादि चतुर्थ्यंतं मुक्त्वा प्रेतत्वं निवृत्तये नम्रच्छादनं श्राद्धे इदं दास्यमानं वा मांश्च यथा
 शाक्ति सोपस्करं सघृतं सोऽदं कुंभं सयस्त्रं सत्संयथा शाक्तिसुवर्णरजतलोहैस्तदक्षिणोपेतं सोपान्तं तस्मै दपात्रमुपतिष्ठतामिति पूर्ववत्संक
 ल्प्य पूर्ववद्भूमिशिखोपरि नम्रच्छादनं श्राद्धे अयं पिंड उपतिष्ठतां तिलोदकं भृंगराजादि अनादिनिधनादि स्नानांतं पूर्ववत् ॥ ततः अमु
 केत्यादि प्रेतस्येत्यंतं पष्ठयंतं मुक्त्वा मनुष्यलोकात् प्रेतलोकागमनार्थं पाथैथश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य क्षणपाद्यासनाध्याच्छादनाग्नौ कर

१ कुशब्दः महाराष्ट्रभाषायां 'चट' इति प्रसिद्धः । २ प्रवाहणं नाम यस्य स्थले पिंडदानं कृतं तत्स्थानादन्यत्र निनयनं । नवश्राद्धे अभ्यंजना
 जने अपि देये ।

णामात्रापेडतिलोदकभृंगराजश्लोकपाठादिद्वानांतपूर्ववत् । सर्वत्रामश्राद्धेआमंशक्त्यादशगुणमष्टगुणपंचगुणचतुर्गुणं द्विगुणं
 वादद्यात् । अस्थिसंचयनानंतरंपाथेयश्राद्धमितिस्मृत्यर्थसारे । ततःसर्वशुष्कवस्त्राणिधारयेयुः कर्तातुत्रिगुणमधोदशंपरिधानीयं
 यासोनिष्पीड्योदग्रंशोषणायक्षिपेत् । ततःशुष्कंपरिदध्यात् । ततोदष्टेयुनक्षत्रेषुउदितेसूर्येवाबालपुरःसराःवृद्धजघन्याःगृहंगत्वा
 द्वारदेशेनिधयत्राणिविददयधूतृत्वाचम्य पार्षणाग्निगोमयाक्षतैलोदकदूर्वावृषभसर्पपान्यथालाभंसृष्ट्वा देहल्यांचरणंदत्वावि
 शेयुः । शयवाहकानामपिनिवपत्रदशनादिएकाहंचाशौचं । तद्गृहवासिनांत्र्यहं तदशमुकौतद्गृहवासंचदशाहं । निवपत्रभक्षणं
 भाजनस्यापनंचकृताकृतमितिस्मृत्यर्थसारे । ततःयष्ट्यादिलंबितयोःशिक्ययोर्निवमृद्भाजनद्वयंजलदुग्धंचनिक्षिप्य प्रेतात्रक्षाहि
 इदंचपिपेतियदेत् । तस्मिन्दिनेगेहपाकोनविधेयः । क्रीतंसुहृद्भ्योलब्धवाश्रीयुः । गोत्रजानांतद्विनेतद्गृहएवभोजनं । आमिपलवणं
 पयोमृष्टाक्षपायसादि नाऽश्रीयुः । कर्ताभोजनकालेपात्रस्यंकिंचित्सधृतमन्नमादायामुकेत्यादिप्रेतायेत्यंतमुक्त्वाइदमन्नमुपतिष्ठता
 मितिभूसौदत्यागृहोपरिमक्षिपेत् । भोजनपात्रसमीपेवादद्यात् । एवंदशदिनानिवादद्यात् । दशदिनानिभोजनस्थानविपर्ययेन
 कार्यः॥ हविष्यान्नमेवभुंजीरन् । खेलेनहास्यहर्षोच्चासनोत्कृष्टवत्खादिधारणतैलाम्ब्यागादि स्त्रीसंगत्वाशयनादीन्यस्पृश्यस्पर्शानि
 वजयेयुः । रात्रीपृथगेवतृणास्तृतभूमौशयीरन् । महागुरुनिपातेत्र्यहमेकाहंचोपवासः । पारणाचक्रीतेनलब्धेनवाञ्छेन । गुरुपल्या
 श्रैवं । बालवृद्धातुराणांनैतेनियमाः ॥ अथास्थिसंचयनं ॥ तच्चप्रथमेद्वितीयेतृतीयेचतुर्थेवाससेमेनवमेवादिवसेकतंव्यं । कृष्णपक्षे

१ आचम्याभ्यंगुदूर्वांकुरवरटुपमानभ्रतान्गोमयंचस्पृष्ट्वासिद्धयतैलान्यथष्टपदंन्यस्यसर्वेविशेषयुः इतित्रिंशच्छ्लोक्याः ।

दशम्याजध्वमयुग्मतिथिष्वेकादश्यात्रयोदश्यांपंचदश्यांवाकृष्णपक्षांतसपिंडीकरणात्पूर्वस्मृत्युक्तेकालेफल्गुनीद्वयाषाढोद्वयप्रोष्ठ
 पदाद्वयत्रिजन्मपुष्यहस्तनक्षत्रेषुन । ननंदातिथौ । अंगारकार्कमंदवारेषुन । अरशांश्वसूकरशद्रादिस्पशंपंचगव्येनशालग्रामतुल
 स्युदकेनचप्रोक्षणंकुर्यात् । दाहदेशेगत्वाचम्यदेशकालौस्मृत्वाअमुकगोत्रस्येत्यादिअमुकमेतस्यप्रेतत्वनिवृत्त्यर्थअस्थिसंचयनंकरि
 प्यइतिसंकल्प्य । शमीशाखयासक्षीरोदकेनापसव्यंपरिक्रामन्त्रिःस्मशानदेशंशीतकइतिप्रोक्षेत् । शीतिकेइत्यस्यदमनोभिरनुष्टुप्
 अस्थिप्रोक्षणेवि० । शीतिकेशीतिकावतिहादिकेकुहादिकावति । मंडूक्याइसुसंगमइमंस्व । मिहंपय । अनेनपादादारभ्यसर्वांचि
 तिप्रोक्षेत् । ततोवृद्धाविषमाःकर्तृसहिताअंगुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यांगृहीत्वाएकैकमस्थिपादप्रभृतिशिरःपर्यंतयथाशब्देनभवतितथा
 नवेकुंभेनिदध्युः । खियाःकुंभ्यां । स्तनरहितःकुंभः । सस्तनाकुंभी । अन्यद्भस्मशूर्पेणसंशोभ्यसूक्ष्मास्थीन्यपिकुंभेनिधायभस्म
 गंगायांक्षिपेत् । ततोवर्षाकालादन्यकालेयत्रजलंनागच्छेत्तादृशेशुद्धमश्वेदेशगतंकृत्वा । उपसर्पतिसंकुसुकःपृथिवीमृत्युः
 पितरोवात्रिष्टुप् । अस्थिकुंभस्यगर्तप्रक्षेपणेविनियोगः । उपसर्पमातरं० ऋक् १ । अनेनमंत्रेणकर्तोघटंगतैर्निदध्यात् । उच्छृंच
 स्वैतिसंकुसुकोमृत्युःपितरःपृथिवीवाप्रस्तारंपत्किः । पांसुक्षेपणेवि० । उच्छृंचस्वपृथिविमानिर्बाधथाः० ऋक् १ । अनेनघटस्य
 समंतात्स्वातेमृदंक्षिपेत् । उच्छृंचमानेतिसंकुसुकःपृथिवीमृत्युःपितरोवाजगती । अस्थिकुंभसमीपेजपेवि० । उच्छृंचमानापृथिवी
 सुतिष्ठतु० ऋक् १ । इतिमंत्रमंजलिबध्वाजपेत् । ततःउत्तैस्तन्नामीतिसंकुसुकःपृथिवीपितरोवामृत्युर्वात्रिष्टुप् कपालेनघटस्यपि

१ जन्ममासजन्मतिथिजन्मनक्षत्राणित्रिजन्मशब्दवाच्यानि ।

धानेचि० उत्तंस्तन्नामिष्टुर्धित्वत्परीमं० ऋक् १ । अनेननवखरिणघटं पिदध्यात् । ततः यथाकुंभेन दृश्यते तथा मृदं निधाय पश्चाद-
 नयेक्षमाणो न्यत्र गत्वा स्थायात् । ततो गोमेयेन स्मशाने देशमुपलिष्य । तत्र त्रिकोणां वेदिं कृत्वा हरिद्रादिनालंकृत्य तत्रोदकपूर्णकुंभं त-
 स्योपरिमहांतं भक्तपिंडं च स्थापयित्वा । अद्येत्यादि अमुकगोत्राया मुकशर्मणे प्रताय भोजनार्थमयं पिंडः पानार्थं चेदमुदकुंभोदकमुपति-
 ष्ठा मिति सकुटाति लंजलं क्षिपेत् । ततस्तत्पश्चिमभागे स्मशानवासिने रुद्राया यं पिंडं उपतिष्ठता मिति रुद्राया पिंडांतरं दद्यात् । इमं शान-
 यासिभ्यः प्रेतेभ्योऽयं पिंडं उपतिष्ठतामित्युत्तरतः पिंडांतरं । प्रेतसख्येऽयं पिंडं उपतिष्ठता मिति पूर्वतो दक्षिणतो वा प्रेतसख्ये पिंडांतरं ।
 ततः क्रमेण ते पा मुपरितिलोदकं अमुकेत्यादितिलोदकमुपतिष्ठता मिति दद्यात् । ततः पोलिकात्रयं पादुका पङ्कच्छत्रयं च संपाद्य कालाय द-
 हनपतये मृत्यवे दहनपतये इदमुपतिष्ठता मिति त्रैत्यं कक्रमेण दद्यात् । ततो यमश्चम्यामिदमुपतिष्ठता मिति पोलिकादि दत्वा स्थायात् ।
 ततोऽमुकस्येत्यादि प्रेतत्वयिमोक्षार्थं अग्निसंचयनश्राद्धं कारिष्ये इति संकल्प्य मंडलं कृत्वा तत्र दक्षिणाम्रदर्भशिखायां क्षणपाद्यासनाद्यै-
 भृंगराजाच्छादनानि अमुकप्रतायेदमुपतिष्ठता मिति दत्त्वा तूष्णीमर्चनं । अग्नौ करणं प्रतायेदमुपतिष्ठता मिति । ततः अमुकेत्यादि प्रे-
 तांतं चतुर्थ्यतमुक्त्या इदं दास्यमानं वाऽऽमंसोदकुंभं सदक्षिणमुपतिष्ठता मिति । ततो दर्भशिखायां अमुकप्रताया स्थिसंचयनश्राद्धेऽयं
 पिंडं उपतिष्ठता मिति पिंडं दत्त्वा तथैव तिलोदकं भृंगराजं च । अनादिनिधन इत्युक्त्या पिंडं प्रवाहणं कृत्वा स्थायात् । अस्थिसंचयनानं
 तरं संपिडानां शय्यासनादौ न दोषः । अधिकारिवर्ज इति ढोहूपद्धतौ ॥ अथ द्वितीयदिनकृत्यं ॥ पूर्वदिनकृत्ये देशंगत्वा अमुकगोत्रस्ये

१ रुद्रपिंडादुत्तरत इत्यर्थः । २ प्रेतपिंडस्य पूर्वतो दक्षिणतो वा । ३ प्रत्येकं पोलिकां पादुकाद्वयं छत्रं च दत्त्वा ।

त्यादिप्रेतस्येतमुक्त्वाप्रेततत्त्वविमुक्तयोत्तमलोकाप्रयेद्वितीयदिनविधिं करिष्ये इति संकल्प्य पूर्ववन्मृत्तिकास्नानं कृत्वा पूर्ववत्संक-
 ल्प्य अरमोपरितिलतोयां जलित्रयं द्वयं दशकं वा दद्यात् । हविः श्रपयित्वा अघेत्याद्युक्त्वा मुक्ते तस्य चक्षुः श्रोत्रनासा वयवनिष्पत्त्यर्थं अ-
 यं पिंड उपतिष्ठतामिति दर्शित्वा परिपिंडं दत्त्वा तिलोदकं भृंगराजतुलसीदलदानं पूर्ववत् । अनादिनिधनो० । पिंडं प्रवाह्य स्नानं । एवं
 सर्वदिनेषु ॥ अथ तृतीयदिनकृत्यं ॥ पूर्ववत्तृतीयदिनविधिं करिष्ये इति संकल्प्य । अहमन उपरितिलां जलयः पंचत्रयः दशवा । स्नात्वा
 अमुकप्रेतस्य भुजवक्षो मीवा मुखा वयवनिष्पत्त्यर्थं मयं पिंड उपतिष्ठतामिति अग्नपिंडं दत्त्वा तिलोदकादि पिंड प्रवाहणां तं पूर्ववत् स्नानं च ।
 अघेत्यादि अमुकप्रेतस्य तृतीयदिने विषमश्राद्धं आद्या दिनवत्कुर्यात् स्नानं च ॥ अथ चतुर्थदिनकृत्यं ॥ संकल्पादि पूर्ववत् । अंजलयः
 षट्त्रयश्चत्वारो दशवा । स्नानं पूर्ववत् । अघेत्याद्युक्त्वा मुक्ते तस्य पाणि कुक्षिकटिनाभिगुदलिंगा वयवनिष्पत्त्यर्थं मयं पिंड उपतिष्ठ-
 तामिति पिंडदानं । तिलोदकादि पिंड प्रवाह्य स्नानं तं पूर्ववत् ॥ अथ पंचमदिनकृत्यं ॥ संकल्पादि० । अंजलयो नवत्रयः पंचदश-
 वा स्नानं ॥ अघेत्यादि अमुकप्रेतस्योरुजानुजंघा वयवनिष्पत्त्यर्थं मयं पिंड उपतिष्ठतामिति पिंडदानं । तिलोदकादि पिंड प्रवाहणां तं पू-
 र्ववत् स्नानं च । अघेत्यादि अमुकप्रेतस्य विषमश्राद्धे क्षणादि पिंड प्रवाहणां तं प्राग्वत् स्नानं च ॥ अथ षष्ठदिनकृत्यं ॥ संकल्पादि०
 अंजलयः एकादशत्रयः षड्दशवा स्नानं । अघेत्यादि अमुकप्रेतस्य गुल्फपादां गुलीमर्माद्य वयवनिष्पत्त्यर्थं अयं पिंड उपतिष्ठतामि-
 तितिलोदकादि स्नानं तं प्राग्वत् ॥ अथ सप्तमदिनकृत्यं । संकल्पादि० अंजलयश्चोदशत्रयः सप्तदशवा । स्नानं । अघेत्यादि०
 अमुकप्रेतस्यास्थिमज्जा शिरो वयवनिष्पत्त्यर्थं मयं पिंड उपतिष्ठतामिति पिंडदानं तिलोदकादि पिंड प्रवाहणां तं प्राग्वत् स्नानं । अघेत्यादि०

अमुकप्रेतस्य विषमश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य क्षणादिस्नानांतं प्राण्वत् ॥ अथाष्टमदिनकृत्यं । संकल्पादिअंजलयः पंचदशत्रयोष्टोदश
 वा । स्नानं । अद्येत्यादि ० नखदंतलोमाद्यवचनिष्पत्त्यर्थं मयं पिंडउपतिष्ठतामिति पिंडदानं तिलोदकादिपिंडप्रवाहणांतं स्नानं ॥
 अथ नवमदिनकृत्यं ॥ संकल्पादि ० अंजलयः । सप्तदशत्रयोनवदशवा । स्नानं । अद्येत्यादिमर्मवीर्यादिसर्वावयवसंपत्त्यर्थं अयं
 पिंडउपतिष्ठतामिति पिंडदानं । तिलोदकादिपिंडप्रवाहणांतं स्नानं । अद्येत्यादिसंकल्प्य क्षणादिस्नानांतं विषमश्राद्धं पूर्ववत् ॥
 अयदशमदिनकृत्यं ॥ पूर्वदिनस्य लगत्वा संकल्पादि ० । तिलांजलयः एकोनविंशतिः त्रयः दशवा स्नानं । चतुश्रपयित्वा । अद्ये
 त्यादिसंकल्प्यामुकप्रेतस्य धुत्पिपासानि वृत्त्यर्थं मयं पिंडउपतिष्ठतामिति पिंडदानं । तिलोदकभृंगराजादिपिंडप्रवाहणांतं पूर्ववत् ।
 ततो मृदात्रिकोणां वेदिं कृत्वा गोमयेन संमृज्य हरिद्रादिना लंकृत्य तत्र कुंभं पंचकंजलपूरितं स्थापयेत् । तदुपर्योदनपिंडांश्च । अमुकगो
 त्रायामुक्कशर्मणे प्रेताय धुत्पिपासानि वृत्त्यर्थं मयं पिंडः सोदकुंभउपतिष्ठतामिति मध्यस्थं निवेदयेत् । प्रेतसखिभ्य इति पूर्वस्थं । वैव
 स्वताय मायेति दक्षिणस्थं । वायसेभ्य इति पश्चिमस्थं । प्रेताधिपतये रुद्रायेत्युत्तरतः । केचिच्चतुष्टयमेवाहुः । तत्र दक्षिणे प्रेताय ।
 इमशानयातिने रुद्राय पूर्ये । इमशानवासिभ्यः प्रेतैभ्य उत्तरतः । प्रेतसखिभ्यः पश्चिमतः । अन्ये त्रयमाहुः । तत्र मध्ये प्रेताय ।
 उत्तरतः प्रेतसखिभ्यः । दक्षिणतोयमाय । केचित्प्रेतस्थानमात्रे सजलकुंभः पिंडः । अन्यत्र भूभावे वा पिंडमात्रमाहुः । पिंडोपरिति
 १ प्राच्यादिचतुर्दिशु मध्ये नैतिपंच । २ प्रेतस्य सत्पायः इति तत्पुरुषाश्रयणे 'राजाहः सखिभ्य इष्टुं' इति दृष्टिचिप्रेतसत्पायः इति स्थात् । परंचैतदप्ययो-
 गसिद्धार्थं बहुव्रीह्याश्रयणं सर्वतन्वयम् । प्रेतः सत्पायेपमिति । ३ अन्येभ्य इत्यर्थः ।

लोदकंदत्वापादुकाछत्रपताकापोलिकादिप्रत्येकं तेभ्यः उपतिष्ठतामिति दद्यात् । ततः पश्चिमदेशस्थं पिंडं वायसोयावद्भक्षयति ता
 वसिष्ठेत् । ततोऽप्रानंतं लेनाभ्यज्य जले निक्षिपेत् । केचित्प्रेततत्त्वविमुक्तयोत्तमलोकप्राप्त्यर्थं पूर्वोक्तानि दद्यादनान्यप्यत्र कुर्वति
 शक्नोसत्यां । ततः कर्त्ता प्रार्थिताः सर्वे वांधवाः संबंधिनश्च त्रींस्त्रीन्धर्मोदकां जलीने कैंकवाप्रेतोद्देशेन जलतीरे दधुः । ततः पुत्रादीनां
 यथाचारं केशरमश्चुल्लोमनस्त्रादिवापनं । ततः सर्वे सगोत्रायथादेशाचारं तिलामलकादिस्नानं कृत्वा शुद्धशुक्वाससो गृहं गत्वा सर्वे तत्र
 वभुंजीरन्ति ॥ इति दशाहकृत्यं ॥ अथैकादशेऽहनि कर्तव्यं । तत्र प्रातरुत्थाय स्पृष्टानां मृद्भांडानां त्यागः । गृहानुलेपनं । सर्वे
 पांसपिंडानां सचैलं स्नानं । स्पृष्टसर्ववस्त्रप्रक्षालनं । पूर्वोक्तमार्गेण पंचगव्यं संपाद्य तस्य प्राशनं । ततः कर्त्ता दृषोत्सर्गं कुर्यात् । एका
 दशेऽहनि प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि । अत्र नाचार्यवरणं । काम्यवृषोत्सर्गवत् । किंतु स्वयं
 मेव कुर्यात्सर्वं । देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतस्य प्रेतत्वं विमुक्तयोत्तमलोकप्राप्त्यर्थं वृषोत्सर्गं करिष्ये । तदंगमभि
 प्रतिष्ठापनादिकरिष्ये इति संकल्प्याग्निं प्रतिष्ठाप्य अन्वाधानं कुर्यात् । अस्मिन्नन्वाहिते ग्रावित्याद्याज्यभागांतमुक्त्वा अत्र प्रधानं रुद्रं
 चरुणा । सोमं पायसेन । इंद्रं यावकेन । शेषेण स्विष्टकृतमित्यादिपरिसमूहनादिपूर्णं गन्त्रनिधानांतं विधाय निर्वपादिक्रमेण हविस्त्र
 यं संपाद्य जुहुयात् । कद्रुद्रायेति प्रस्कण्वोरुद्रो गायत्री रौद्रचरुहोमेवि० कद्रुद्राय प्रचेतसे० हृदे स्वाहा । रुद्रायेदं० सोमो धेनुं
 गौतमः सोमस्त्रिष्टुप् । सौम्यपायसहोमेवि० । सोमो धेनुं सोमोऽर्वावतमां शुसोमोऽवीरं कर्मण्यं ददाति । सा दुन्यं विदुष्यं सुभेयं पितृश्रवणं

१ वायसपिंडम् । २ भर्जितयवपिष्टे जलं संमिश्र्य अग्नौ पाचितं यावकमुच्यते ।

योददाशदस्मेस्वाहा । सोमायेदं० इन्द्रोमधुच्छंदाइन्द्रोगायत्री । ऐन्द्रयावक्वहोमेवि० इन्द्रवोविश्वतस्पतिहवामहेजनेभ्यः ।
 अस्माकमस्तुकेयलःस्वाहा । इन्द्रोयेदं० । एभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमंहुत्वास्विष्टकृदादिमार्जनांतंकुर्यात् । केचिद्द्रायास्वाहेत्यादिनानाम
 मन्त्रैरेवहोममाहुः । ततोद्विहायनेमेकहायनंवाजीवद्वत्सायाःपयस्विन्याःपुत्रंनीलादिवर्णं । लोहितोयस्तुवर्णेनमुखेपुच्छेचपांडुरः ।
 श्वेतःपुरयिपाणाम्यांसनीलोवृषउश्वेतइतिलक्षितंयथालाभंवाआनीय । ततश्चतस्रोद्वेएकांवाएकवर्षाधिकांवत्सतरीमानीयगोस
 हितस्यपृथक्समन्त्रैरभिषेकःकार्यः । आपोहिष्ठेतिचत्स्यंवरिपःसिधुद्रीपआपोगायत्री । वृषवत्सतर्थाभिषेकेवि० ॥ आपोहिष्ठामयो
 भुवः० ऋचः ३ । कयानइतिसृणांगौतमोवामदेवइन्द्रोगायत्री । अभीपुणइतिपादनिचृत् । वृषवत्सतर्थाभिषेकेवि० । कयान
 श्वित्रआर्भयद्रूतीसुदार्पुधःसखा । कयाशचिष्ठयावृता । कस्त्वासुत्योमदानांमहिष्ठोमत्सदंधसः । दृढाचिद्वारुजेवहु । अभी
 पुणःसखीनामवितान्जरीवृणां । शतंभवात्युतिभिः । वृषवत्सतरीचवस्त्रंगंधाक्षतमात्यादिभिर्ब्रथाशक्त्यलंकृत्य । ऋषभमिति
 सूक्तस्यऋभोऽनुष्टुप् । अंत्यामहापंक्तिः । ऋषभोपस्थानेवि० । ऋषभंमांसमानानांसपदानांविपासहि । हुंतांशर्वणांकृधिवि
 राजुंगोपतिग्रां । अहमस्मिस्तपद्रुहैद्रुवारिष्टोअक्षतः । अधुःसुप्लामिपेदोरिमेसर्वेअभिष्टिताः । अत्रैववोर्पिनह्याभ्युभेआर्लोइ
 वृष्यया । वाचस्तेनिषेधेमान्ययामदर्धंवदन् । अभिभूरुहमार्गमंचिन्ध्वकर्मणधाम्ना । आर्वश्चित्तमार्वोव्रतमार्वोहंसमितिदेद ।
 योगक्षेमर्वआदायाहंभूयासमुत्तमआर्वोमूर्धनमक्रमी । अधुस्पदान्मर्चद्रुतमंडूकाइवोदुकान्मंडूकावदुकादिच । ऋषभमिति
 सूक्तंपंचचक्रुतांजलिपुटोजपेत् । ततोवृषंपदक्षिणमग्निपूर्वतआनीयास्यदक्षिणबाहुस्फिभस्मनात्रिशूलकारंवारमेचक्राकारंमं

ऋद्धिर्विवाहान्ताअपत्यसंस्काराः, प्रतिष्ठोद्यापनेपूतं तत्कर्मणश्चाद्यंतयोःकुर्यादिति । आन्धलायनस्मृतिः—चैदिकेतांत्रिके चादौततःपुण्याहइष्यते ॥ शौनकः—पुण्याहवाचनविधिवक्ष्यामोऽथयथाविधि । प्रयोक्तुःकर्मणामादायंतचोदयसिद्धयइति । तच्चप्रयोगांतर्गतमितिकेचित् । बहवस्तुप्रयोगाद्बहिर्भूतमिति । आद्यपक्षेकर्मप्रयोगसंकल्पकृत्वाकार्यम् । द्वितीयेतुतत्कृत्या कर्मसंस्कारः ॥ ॥ अथस्वस्तिवाचनप्रयोगःप्रयोगपारिजातानुसारेणोच्यते । यजमानःकृताभ्यंगादिःस्वलंकृतोदभपाणिः

१ नित्यनैमित्तिककाम्यक्रियांगमलकर्षणम् । क्रियास्नानंतथापद्युपोडास्नानंप्रकीर्तितमिति । तेनात्रस्नानंवारुणमेवग्राह्यंननुभ्रंस्नानादिगौणमपि । यद्यपिवारुणस्यपट्मेदावक्तास्तथाप्यत्रक्रियांगंस्नानंग्राह्यम् । तच्चधर्मक्रियांकर्तुंयत्पूर्वज्ञानंतत्क्रियांगम् । धर्मतत्त्वप्रकाशे—धर्मक्रियांकर्तुकामःपूर्वज्ञानंसमाचरेत् । क्रियांगवत्समुद्दिष्टज्ञानेदपरद्विजैरिति । स्मृतिमुक्तावल्यां—धर्मक्रियांकर्तुकामःज्ञानंकर्मांगमाचरेदित्यपि । तच्चतिलामलकादिनाभ्यंगस्नानमितिशिष्टाः । निर्णयसिंघाथपि—तिलस्नानंसदापुण्यंकुर्यादामलकैःश्रितमिति । आमलकमिश्रितमित्यर्थः । प्रयो-गदीपिकायांतु—शिरःस्नातस्तुकुर्वीतदैवंपित्र्यमथापिवा । प्राब्जुखोदब्जुखोवापिशमश्रुकर्मचकारयेदितिवचनाच्छिरःस्नानश्मश्रुकर्मणीकार्ये । तत्रादौश्मश्रुकर्मततःशिरःस्नानमित्युक्तम् । अभ्यंगस्नानंप्रकृत्यमदनपारिजातेकाल्यायनः—मांगल्यंशस्यतेस्नानंवृद्धिपूर्वोत्तरेषुच । स्नेहमंत्रसमा-युक्तंमध्याह्नात्प्राक्तदिष्यतइति । वृद्धिपूर्वोत्सवेपुचेतिसिंधौपाठः । अत्रस्नेहस्तैलम् । नच—सोमवारेतथाभ्यंगवर्जयेत्तुसदाबुधैरितिप्रचेत्तादिवा-क्येनकर्मंगाभ्यंगस्नानेतिव्यादिनिषेधोनेतिवाच्यम् । समलापहस्नानएवनिषेधोनित्यनैमित्तिककाम्यवाधकइतिपीयूषधारायांभट्टभारुतेक्तैः । तेननिष्पन्दिनिषेधोभोगार्थस्नानपरः मंगलेष्वभ्यंगेनदोषइतिसिंधुः ।

फयित्वा तदुपरितसलोहेनांकयेत् । ततः प्राञ्चमुत्सृजेत् । ब्रजंतमनुमंजयीत । एतं युवानं परिवोद दामितेन क्रीळंतीश्चरत प्रियेण ।
 मायः शासजनुप्राप्तुभगाराय रपोषणसमिपामदेमेति ॥ शांताते शुधिवीशिवमंतरिक्षं द्यास्ते देव्यभयं कृणोतु । शिवादिशः प्रदिशवदिश
 स आणो विद्युतः परिपातु सर्वतः शांतिः शांतिः शांतिः । सर्वतो ब्रजस्वेति ब्रूयात् । ऋषभोपस्थानमेतदन्तरं वा । ततो वृषं पूर्वाभि
 मुखं कृत्वा कट्टुद्रायेति नय र्वस्य पौरः कण्वो रुद्रो गायत्रीं पूर्वदिगुपस्थाने वि० । कट्टुद्राय प्रचेतसे० ऋचः ॥ ० ॥ एतत्सूक्तजपात्
 गोभिः सह जलं पिबतृणं भक्षयथा सुखं कीडस्येति वदेत् । ततो दक्षिणामुखं कृत्वा । इमारुद्रायेति सूक्तस्य कुत्सोरुद्रो जगती । अंत्ये त्रि
 दृभी । दक्षिणदिगुपस्थाने वि० । इमारुद्राय तु वसं कृष्टिर्दे० ऋचः ॥ ११ ॥ इति सूक्तजपात्ते गोभिरित्यादि पूर्ववत् । ततः पश्चि
 माभिमुखं कृत्वा । आते पितरिति सूक्तस्य गृत्समदोरुद्राश्चिदुप । पश्चिमदिगुपस्थाने वि० । आते पितरं कृतां सुन्नमंतु मानः सूर्यस्य
 संदद्यायुयोधाः । अभिनो वीरो अर्धं तिस्रमेतत्तृणजयेम हिरुद्रमुजाभिः ॥ त्यादत्ते भीरुद्रशतं मेभिः शतं हि मां अशाय भेषु जोभिः । व्य०
 सार्यो वितुरव्यहो व्यभीषाश्चातयस्तु विपुचीः ॥ श्रेष्ठो जातस्य रुद्रश्चिषासितवस्तं मस्तवसां वज्रवाहो । पर्विणः प्रारमहंसः सुस्ति
 विश्वा अर्भो तोरपसो युयोधि ॥ मात्वा रुद्रकुपमानमो भिमर्दुष्टी वृषभसहती । उवाचो वीरार्थय भेषु जोभिर्भिरकमंत्वा भि
 पजां हृणोमि ॥ हवीमभिर्हवत्तेयो हविर्भिरवृत्तो मे भीरुद्रं दीपय । ऋद्रुद्रः सहवो मानो अस्मै वभ्रुः सुदिप्रो रीरधन्मुनायै ॥ उन्मां
 भंदपुभो मम रत्नान्त्वक्षीयसाय र्वसुनाधमानां । धूर्णीवच्छायामरपा अश्रिया विवासे र्वं रुद्रस्य सुन्नं ॥ क० स्वतो रुद्रस्य कृत्वा कुहं स्त्रोयो अ
 स्ति भेषु जो जलापः । अप्रभृतीरपसो देव्यस्त्याभीनुमा वृषभक्षमीयाः ॥ प्रब्रुवन् वृषभाया दिवती चेन्महोमर्ही सुष्टुतिमीरयामि । नम

साकलमलीकिन्नमोभिर्गुणीमसत्त्वेरुद्रस्यनाम ॥ स्थिरेभिरंगः पुरुरूपप्रमोचश्चः शक्रोभिः पिपिशेहिरण्यैः । इशानाद्रस्यभुवन
 स्यभूर्नवाजयोपद्रुद्रोदस्य ॥ अर्हन्निभार्पुसायकानिधन्यार्हन्निष्कयज्वरविश्वरूपं । अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्यनवाओर्जीयो रुद्र
 त्वदस्ति ॥ स्तुहि श्रतंगत्वे सद्रुवानमंगनभीममुपहृलमयं । मलार्जत्रेरुद्रस्तवानोनयते अस्मन्निवर्तसेनाः ॥ कुमारश्चैत्पितरं
 वंदमानमर्तनानामरुद्रोपयतं । भूर्देवातरस्यार्तिगुणीपस्ततस्त्वभेषुजारास्यसे ॥ यार्वाभेषुजामरुतः शुचीनि याशतमावृणोयाम
 योभु । यानिमनरपुणीतापितानुलाशचयोश्च रुद्रस्यवदिम ॥ परिणोहती रुद्रस्यवृज्याः परित्वेयस्य दुर्मतिर्महीनात् । अवस्थिरा म
 धर्मस्तनुष्यमीदृस्तोकायतनयायमुक ॥ एवार्धभ्योप्यभवे कितानयधादेव नहृणीपेनहंसि । हृवन् शुक्रोरुद्रहयोधिबुहद्वदेमवि
 दधंसरीराः ॥ इति सूक्तजपांतो गोभिरित्यादि पूर्ववत् । ततः उदङ्मुखं कृत्वा । इमारुद्राय स्थिरधन्व न इति चतसृणां वसिष्ठो रुद्रो ज
 गती भंत्वा विपुष । उत्तरदिगुपस्थाने वि० । इमारुद्राय स्थिरधन्व नो गिरः श्विमेधवे देवाय स्तु धार्ये । अथाह्वायुसहमानाय वधुधसे
 तिमामातुं प्रापमरताशणोत्तुनः ॥ सहि क्षयेण क्षन्त्यस्य जन्मनः साक्षाज्येन दिव्यस्य चेतीति । अथ धर्वातीरपुनो दुरश्चरानमीवोरुद्रजासुनो
 भव ॥ यार्तेद्रिदुदवसुष्टादिवस्य रिस्मया चरति परिसावृणक्तुनः । सहस्रैस्त्वपि वातभेषुजामानस्तु के पतनये पुरीरियः ॥ मानोवधी
 रुद्रमापरादुमातं भस्मप्रसैताही कृतस्य । आनो भजवृहोषजीवशंसेययपातस्त्वस्तिभिः सदानः ॥ इति जपांतो गोभिरित्यादि पूर्ववत् ।
 ततः द्युपभपुच्छे प्रतस्थनाम गोत्राद्युच्चार्य तर्पणं कुर्यादिति केचित् । एतावत्कृत्या स्विष्टकृदादि होमघोष समापनांतं कुर्यात् । ततो रुद्रसो
 मद्रभ्यः आमाश्वज्यं सदक्षिणं दद्यात् । ततो द्युपोत्सर्गं संपूर्णत्वा सिध्यर्थं तिलानुदङ्कुमंगां यासो हिरण्यं च यथायाचिदक्षिणं दद्यात् । पति

पुत्रवत्याःसुवासिन्यतद्वृणोत्सर्गः । तत्स्थानेएकापयस्विनीगौर्दया ॥ इतिवृणोत्सर्गः ॥ ततःअद्येत्यादिपिंडप्रवाहणस्नानांतंनव
 श्राद्धंप्राक्तनविषमदिनवत्कुर्यात् । शिवस्याभिमतोनेतत् । पंचैवनवश्राद्धानिपूर्वोक्तानिवन्मते । ततो महेकोद्दिष्टं । तस्मि
 श्वेवाहन्येकंवाहणंनिमंजयतस्वदमश्रुकर्माभ्यंगादिकारयित्वा । अद्येत्यादिअमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यप्रेतवनिवृत्त्योत्तमलोकाप्राप्तये
 एकादशाहमहैकोद्दिष्टंकरिष्यइतिसंकल्प्य । क्षणपाद्यासनाध्यर्गंधपुष्पाञ्छादनानिदद्यात् । तत्राध्यैदक्षिणाप्रकुशोपरिएकमध्य
 पात्रमासाद्यतत्रैकंपवित्रंजलंचक्षित्वा । तिलोसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः । मन्त्रवन्निःप्रक्षःप्रेतमिमोहोक्तानीणयाहिनइति
 भन्नेणपूष्णींवातिलान्धिन्याअमुकगोत्रेत्यादिसंबुद्ध्याप्रेतांतमुक्त्वामहैकोद्दिष्टेइदमध्यंतयोपतिष्ठतामित्यर्घ्यंदत्त्वा । पात्रेष्टुताकं
 सिद्धमक्षमादायविप्रपाणीप्रक्षालितेदर्भानासीर्यामुकगोत्रायासुकप्रेतायेदमन्नंयथाशाक्तिसोपरकरममृतरूपमुपतिष्ठतामिति
 नवापाणिहोमः । परिवेषणाद्यंगुष्ठनिवेशनांतंक्रुत्वाअमुकगोत्रायासुकप्रेतायेदमन्नंयथाशाक्तिसोपरकरममृतरूपमुपतिष्ठतामिति
 संकल्प्याऽप्रोक्षणादिदद्यात् । दर्भशिखाद्याममुकगोत्रेत्यादिअमुकप्रेतायायंतोपिंडउपतिष्ठतामितिपिंडंदद्यात् । तिलोदकंभृ
 गराजपत्रंदक्षिणांचदद्यात् । प्रेतस्वयच्छशयनाभरणानिपादुकाछत्रोदकपात्रवाहनादीनियथाशक्तिदद्यात् । भूयसींदक्षिणांद
 स्वासंतोपयेत् । अभिरन्यतामिति विसर्जनं । अभिरताःसोतिप्रतिवचनं । एकोद्दिष्टेएकोविप्रः । दिवैवनिमंत्रणं । एक
 मर्त्यपात्रं । धूपदीपौनस्तः । स्वधाशब्दपितृशब्दनमःशब्दानसंति । नाभिश्चरणं । सर्वप्राचीनावीतिनाकार्यं । दैवंनास्ति ।

१ सर्वममंनकंविषमश्राद्धवत् । एकोद्दिष्टमहैकोद्दिष्टमितिपर्यायो ।

दाक्षशार्ङ्गः प्रतिक्रामन्तु ॥ ८ ॥ एवं द्वात्रिंशदाहुतीहुत्वोच्छिष्टपिंडो न देयः । अग्निं समीपे एकः पिंडः पूर्ववदेयः । विसर्जनांतं पूर्ववत् ।
 इत्यग्नौ मर्हको द्विष्टविधिः ॥ ॥ अथ रुद्रगणश्राद्धं । तच्चैकादशरुद्रोद्देशेन रुद्ररूपमेतोद्देशेन वा कार्यं । रुद्रोद्देशपक्षे सव्येन ।
 तद्रूपमेतोद्देशपक्षेऽपसव्येन ॥ तत्रैकादशरुद्रनामानि । वीरभद्रश्च शंभुश्च गिरिश्च क्षेमहायशाः । अर्जैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकीचा
 पराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैकपालीचविशांपतिः । स्याणुर्गश्च भगवान् रुद्रा एकादशस्तुताः ॥ यद्वा अर्जैकपादहिर्बुध्न्यः
 कपालीरुद्रएव च । धृषाकपिशशांभुश्च कपर्दीरैव तत्तथा । हरश्च बहुरुपश्च त्र्यंबकश्च पराजितः ॥ अथ प्रयोगः । देशकालौ रम्यत्वा
 अनुक्रमोत्तरेत्यादि प्रेतत्वविमुक्तयोत्तमलोकप्राप्त्यर्थं रुद्रगणश्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य । क्षणपाद्यासनादिक्रमेण सर्वकार्यं । शार्कै
 नैकैकरुद्रनामप्रहणनैकैकब्राह्मणभोजनं कार्यं । एवं चैकादशब्राह्मणा भवन्ति । अशर्केन सर्वोद्देशेनैकएव भोजनीयः । भोजना
 भावे एकादशमाह्वानि एकं वा । रुद्ररूपमेतोद्देशपक्षे अर्जैकपाद्रूपिणे अनुक्रमेतायेदमासनमित्यादि प्रत्येकं कार्यं । एकब्राह्मणपक्षे
 तु एकादशनामान्युक्त्या एतद्रूपिणेऽमुकमेतायेत्याद्यूहं । भोजनानंतरं रुद्रक्षिणा विसर्जनादिकार्यं । अन्नपिंडदानाध्यात्मौकरणादि
 किराणासमाधेयः ॥ ॥ अथ वसुगणश्राद्धं । इदं च कृताकृतं । इदमप्यष्टवसूद्देशपक्षे सव्येन तद्रूपमेतोद्देशपक्षे त्वपसव्येन कार्यं । शार्कै
 नाष्टौ ब्राह्मणा भोजनीयाः । अशर्केनैकः सर्वोद्देशेन । अन्नाभावे आमास्यदानं अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । वसुनामानि च । भुवोऽथ्वरश्च सो

१ अस्मिन् श्लोके वीरभद्रः १ शंभुः २ गिरिशः ३ अर्जैकपात ४ अहिर्बुध्न्यः ५ पिनाकी ६ भुवनाधीश्वरः ७ कपाली ८ स्याणुः ९ भगाः १० भगवान्
 ११ इत्येतान्येवैकादशरुद्रनामानि । अन्यानि विशेषणानीति समाधेयं ।

मध्यआपश्चैयानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोऽष्टमकीर्तिताइति । अत्रापिपिंडाद्यभावः । इत्येकादशाहकृत्यम् ॥ ॥ अथ
षोडशश्राद्धानि । तानिच । आद्यमासिक १ ऊनमासिक २ द्वितीयमासिक ३ त्रैपक्षिक ४ तृतीयमासिक ५ चतुर्थमासिक
६ पंचममासिक ७ षष्ठमासिक ८ ऊनषाण्मासिक ९ सष्ठममासिक १० अष्टममासिक ११ नवममासिक १२ दशममासिक १३
एकादशमासिक १४ द्वादशमासिक १५ ऊनादिकानि १६ तत्तत्कालेकर्तव्यानिद्वादशोहिसर्पिंडीकरणाधिकारसिद्ध्यर्थमपकु
क्यएकादशेद्वादशेवाहिकार्यार्थकोद्विधविधिना । यदिमरणादारभ्यद्वादशमासमध्येकोश्चिदधिकमासस्तदातन्मासिकंद्विवारं
कार्यएवंसप्तदशश्राद्धानिभवंति । अधप्रयोगः । तस्मिन्नेवाहनिमातःषोडशमास्यणाग्निमंज्यतेषांश्मश्रुकर्मान्यंगौकारयित्वाकृत
माध्याह्निकःषोडशपाकान्नित्याद्याकारौदनमात्रभेदं कृत्वाश्राद्धमुपक्रमेत् । अत्यश्चकौआमाश्वेनवाकुर्यात् । देशकालौस्मृ
त्वाऽमुकगोत्रस्याऽमुकमेतत्समेतत्वनिवृत्त्योत्तमलोकप्रार्थयथासिकमित्यादिऊनादिकान्तमुक्त्वाएतानिषोडशश्राद्धानिस्व
स्वकालेकर्तव्यानिद्वादशाहसर्पिंडीकरणाधिकारसिद्ध्यर्थमपकुक्यैकादशेद्वादशेवाहियजेनामाश्वेनवाएकोद्विधविधिनातत्रेणकरि
ष्यद्वितिसंकरष्य । अमुकमेतस्याद्यमासिकेक्षणःक्रियतां । एवंद्वितीयमासिकइत्यादिषोडशस्थानेषुक्षणंदत्त्वा । अमुकगोत्राऽमुक
मेताद्यमासिकेद्वितीयमासिकइत्यादिइदंतेपाद्यमुपतिष्ठतामित्येवंपोडशमाह्यणेषुपाद्यंदद्यात् । एवमासनाह्यर्गंधपुष्पाच्छादनानि
प्रत्येकंपोडशभ्योदद्यात् । अर्घ्येतितावापेतिलोसीतिभंत्रेणमहैकोद्विष्टवद्बृहः । एकैकमह्यप्रत्येकं । षोडशपात्रेषुपृताकमक्षं

१ मासिकंमासादौक्रियमाणं । ननु ऊनमासिकानिपैषक्षिकंवेत्यर्थः । तानिनामासादौक्रियंते ।

प्रत्येकमादायमहैकोदिष्टवदमुकशर्मणंप्रेतायस्वहेतिएकैकमाहुतितत्तदन्नेनकरेहुत्वाहुतमन्नमन्नमन्नैप्रक्षिप्य । तत्तदाहुत्यर्थमन्नंय
 तोष्टहीततत्तदन्नतन्नपरिवेष्यांगुष्ठनिवेशनातंकृत्वा अमुकप्रेतायाद्यमासिकश्राद्धेद्मन्नंयथाशक्तिसोपस्करंसोदकुंभममृतरूप
 मुपतिष्ठतामितिसंकल्पयेत् । एवंद्वितीयमासिकादौ । भुक्वत्सुद्विजेयुतत्तदन्नंषोडशसुषान्नेषुष्टहीत्वातत्तत्कराहुतिशिष्टमन्नंतन्न
 तन्नप्रक्षिप्यतत्तद्विप्रसमीपेदर्भाशिखायाममुकगोत्रायामुकप्रेतायाद्यमासिकादावयंतोर्षिद्वयपतिष्ठतामितिषोडशापेठान्दधात् ।
 आमयक्षेआमाश्रयसंकल्पः । सक्तुपिष्टेनचापिंडदानं । पिंडोपरितिलोदकंभृंगराजपत्रादिमहैकोदिष्टवत् । शंजनादिकंसर्वंप्राकृतं ।
 यथाशक्तिक्षिणांदन्नाऽभिरन्यतामितिविसर्जयेत् । अन्यत्सर्वंविहितनिषिद्धादिमहैकोदिष्टवत् । एवंएकदेशकालकर्तृकत्वात्तं
 त्रेणषोडशश्राद्धानिकुर्यात् । आद्यमासिकंसर्वसमाप्यद्वितीयादीनिप्रत्येकंपृथगेवसर्वाणिननुवर्त्तयेत्तिर्केचित् । एतदनंतरमाद्या
 दिदकमप्येकोदिष्टविधित्वाकार्यं । आद्यमासिकेनतन्नेणसिद्धेर्नपृथक्कार्यंकिंतुआद्यमासिकंआद्यादिदकंचतन्नेणकरिष्यइतिसंकल्प
 येदितिकेचित् । इत्येकादशाहकृत्यं ॥ अथसापिंडीकरणं ॥ तच्चानेककालत्वेपिद्वादशाहएवकार्यं । अनित्यत्वाच्छरीरस्य । आनं
 त्याहुलधर्माणांपुंसांचैवायुषःक्षयात् । अस्थिरत्वाच्छरीरस्वद्वादशाहःप्रशस्यते । तन्नप्रयोगः । पूर्वदुर्वेभ्वदेवार्धद्वौविप्रौ । प्रेतस्य
 पित्रादयःसहसपिंडीकरणंचिकीर्षिततन्नयाथंनृएकंचप्रेतार्थएवंपइजाक्षणास्त्रिमंजयेत् । अत्यशक्तौदेवत्रय्यांप्रतेचैकैकमिति
 त्रीन् । निमंत्रणादिकर्तुंस्तेषांचत्रक्षचर्यं । अपरेद्युर्नाक्षिणानांरश्मश्चुक्रमाभ्यंगादिकारयित्वाकृतमाध्याह्निकादिर्देशकालोसंकीर्त्यामु

१ अस्मिन्नेवदिनेदशदानानि अष्टदानानि उपदानानि अथशय्यादिदानानिचदद्यात् ।

कगोत्रस्यामुकशर्मणः प्रेतस्य प्रेतत्वं निवृत्त्या पितृलोकेऽप्याप्त्यर्थं अमुकगोत्रैरमुकशर्मभिर्वसुरुद्रादित्य रूपैस्तपितृपितामहप्रपितामहैः
 सह सार्पिंडीकरणं पृताहाद्रादशाहं पार्ष्णीकोटिद्विविधानेन करिष्यइति संकल्पयेत् । मातुः सार्पिंडीकरणे अमुकगोत्राया अमुकदायाः
 अमुकगोत्राभिर्वसुरुद्रादित्यरूपाभिरस्तापितामहीप्रपितामहीपृथ्वमपितामहीभिरिति विशेषः । एवं च त्रादिसर्पिंडीकरणोपि ज्ञेयं ।
 ततः कामकालसंज्ञकविश्वदेवस्थाने क्षणं दत्त्वा भवद्भिः प्रसादः कर्तव्यः । प्रेतस्थाने क्षण उपतिष्ठतु । प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामह
 स्थाने क्षणं दत्त्वा भवद्भिः प्रसादः कर्तव्यः इति क्षणं दत्त्वा मंडलत्रयं कुर्यात् । उत्तरे वैश्वदेवमंडलं चतुष्कोणं । दक्षिणे प्रेतमंडलं त्रि
 कोणं । तद्वक्षिणे तपितृपितामहादिसंल्लयवर्तुलं । कामकालसंज्ञकाविश्वदेवाः इदं च पाद्यमिति वैश्वदेवमंडलं सव्येन पार्ष्णवत्पाद्यं
 दत्त्वा । अमुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेतं दद्यादिति प्राचीनावीतीमध्यममंडले प्रेताय पाद्यं दत्त्वा । पार्ष्णवदमुकगोत्रामुकशर्मन् तपितृपितामहं
 त्यादिक्रमेण दक्षिणमंडले त्रिभ्यः पाद्यं दद्यात् । कर्ता पादौ प्रक्षाल्य द्विराचमयोपक्रांतं सार्पिंडीकरणं श्राद्धं करिष्ये इति संकल्पयेत् ।
 अत्रैव पादपूर्वोक्तः संकलः संकल्पः कार्यः । अपहृता असुररक्षांसीत्याहुक्त्वा कामकालसंज्ञकानां विश्वेपां देवानां इदमासनमिति
 प्राजपुल्लद्वयायासनं दत्त्वा मंत्रदर्यासादनायाह्नार्यदानं धूपपूपाच्छादनां तार्चनं प्रकृतिवत् । ततोऽप्यसव्यं । अमुकगो
 त्रायामुक्ते तापदेमासनमुपतिष्ठतामिति ददद्भुलायासनं दत्त्वा । अमुकगोत्रायेत्यादितपित्रेतपितामहाय तत्प्रपितामहायेत्या
 दिक्रमेण प्रेतपूर्वभागो ददद्भुलेभ्यस्त्रिभ्य आसनं दद्यात् । तिला निवकीर्याध्वैर्मेकं पात्रमासाद्य तत्पूर्वतः पात्रत्रयमासाद्य प्रेतपात्रे
 चतुःकुशं कूर्चं निधापय त्रातरेषु त्रिकुशं निधापय आसिच्य प्रेतपात्रे महैकोटिद्वयं चित्ते लोसीति मंत्रो हेनतूष्णीं वा तिलां निक्षिप्य वा पितृपात्रे

युयथापठतेनतान्क्षिस्वागंधपुष्पाणिसर्वत्रक्षिस्वापितृपात्राणिश्राद्धोदेवीरित्यनुमंज्य । पितृपात्राणिसंप्रभ्रातीत्यादिपृष्ठास्वधाह्व्य
 इतिनिवेदयेत् । ततःप्रेतपात्रस्थमेकंपवित्रप्रेतस्थानीयब्राह्मणहस्तेदत्त्वातत्पात्रस्थमुदकंकिंचिद्गृहीत्वाभुक्गोत्राभुक्दशर्मन्प्रेतेदंते
 अर्च्यमुपतिष्ठतामितिअर्घ्यदत्त्वाअभुक्गोत्राभुक्प्रेतपात्रोदकंअभुक्गोत्राणामभुक्दशर्मणांप्रेतपितृपितामहप्रपितामहानामह्व्यपात्रो
 दकेनसंयोजयिष्येइतिपृष्टे । संयोजयेतिब्राह्मणैरुच्चारितेप्रेतपात्रस्थंशुक्रशत्रयंपितृपात्रत्रयेदत्त्वाप्रेताह्व्यपात्रजलंवक्ष्यमाणमंत्रैः किंचि
 र्किंचित्संयोजयेत् । मिताक्षरायांस्मृत्यर्थसारेच । प्रेताह्व्यजलमादौपितृपात्रेकिंचिर्किंचित्संयोज्यावशिष्टेनपश्चात्प्रेतायाह्व्य
 दद्यादित्युक्तं । मन्नास्तु । येसंमानाःसमनसःषितरौयमुरज्ये । तेषालोकःस्त्रुधानमोयुहोदेवैर्बुक्कल्पतां ॥ येसंज्ञाताःसमनसो
 ज्ञीवाज्ञीवेषुमानकाः । तेषांश्रीर्मायिकल्पतामस्मिन्नोकेशतंसर्माः ॥ संगच्छन्त्युसंवदन्त्युसंयुमनांसिजानतां । देवाभ्रातृयथापूर्वसं
 ज्ञानानुपासते ॥ सुमानोमंत्रःसमितिःसुमानीसमानंमनःसहचित्तमेपां । सुमावंमंत्रमभिमंत्रयेवःसमानेनबोहूविषाजुहोमि ॥
 सुमानीबुभुक्कृतिःसुमानाहर्दयानिवः । सुमानमस्तुबोमनोयथाबुःसुसहासति ॥ मधुवाताइतितृचमपिपठेदितिकेचिद् । अभुक्
 गोत्राभुक्दशर्मन्प्रेताभुक्गोत्रैरभुक्दशर्मभिःपितृपितामहप्रपितामहैःसहसायुज्यंगच्छेत्त्युक्तवानंतरंपित्रादिपात्रोदकेनपार्ष्णवत्तेभ्यो
 प्यर्घ्यदत्त्वागंधाच्छादनानियथाक्रमंसर्वेभ्योदद्यात् । प्रेतस्थानेविशेषेण । ततःअग्नौकरणद्वयंकार्यं । भोजनार्थाद्वार्तिकेचिदक्षंस
 हुतंयद्हीत्वाभुक्गोत्रायाभुक्प्रेतायस्वाह्येकामाहुतिंप्रेतब्राह्मणकरेहुत्वापात्रांतरेसष्टतमक्षमादायपार्ष्णवत्पित्र्यब्राह्मणहस्तेभ्यो

१ चतुःकुशंशृचंविशस्वतएकंकुशमित्यर्थः । २ प्रेतपितृपितामहप्रपितामहानांपात्रत्रये ।

यातोऽकरणं कृत्यामेतस्यानाहुत्यत्रयद्वैप्रक्षिपेत् । प्रेतस्थानेनवापाणिहोमः हुतमश्रं परिषिष्टाद्येन सहभुंजीत । अन्नं पाणितले दत्तं
यद्यान्यदुपकल्पितं । एकीभावेन भोक्तव्यं प्रथमकृत्वा न विद्यत इति वचनात् । ततोऽश्रं परिषिष्यदेव प्रथिवीतेषां त्रिमित्यादि ० काम
कालसंज्ञिकेभ्यो विभेभ्यो देवेभ्य इदमन्नमित्यादि पार्षणवत् । ततः प्रेतपात्रे प्रथिवीतेषां त्रिमित्यादि अन्नमुक्तशर्माप्रतो देवतेति वि
शेषः । ततोऽमुक्तशर्मायामुक्तशर्मणोऽप्रतायेदमन्नमुपतिष्ठतामिति प्रेतस्थाने संकल्पः । पित्रादिस्थानत्रये पार्षणवत् । भोजनान्ते जच्छि
ष्टपिंडो देयः । तदनंतरं पिंडदानं । जच्छिष्टसमीपे प्रोक्ष्यो हित्वा पाहतेत्यभ्युदयैरवस्तीर्यामुक्तशर्मायामुक्तशर्मणोऽप्रतायेदपिंड उपतिष्ठ
तामिति एकपिंडप्रतो देशेन दत्त्वा । तद्वक्षिणतः पंक्तिरूपेण पार्षणवत्पित्रादिभ्यः पिंडत्रयं दद्यात् । यद्वा पूर्वतः प्रेताय । तस्याश्चि
मेत्री निषादं पित्रादिभ्य इति । ततः प्रेतस्थाने तूर्णं जलं दत्त्वा अमुक्तशर्मणोऽप्रतायेदपिंडं तदक्षय्यमुपतिष्ठतामिति कृत्वा विधिदृष्टक्षि
णां दत्त्वा भिरन्यतामिति विसर्जयेत् । ततः सदैव दक्षिणा विसर्जने भवतोते । ततः अमुक्तशर्मायामुक्तशर्मणोऽप्रतायेदपिंडं पित्रादिभ्यः सहस्रं
यो जपिष्य इति दृष्टा संयोजयेति द्विजैः प्रत्युक्ते । मधुवाता इति तु चैनकुशेन प्रेतापिंडं त्रेधा विभज्य अवयवत्रयं त्रिषु पिंडेषु योजयेदेभि
र्भैः पूर्वोक्तैः । ये स मानाः ० । ये स जाताः ० । संगच्छन् ० । समानो मन्त्रः ० । समानीवः ० । ततोऽमुक्तशर्मायामुक्तशर्मणोऽप्रतायेदपिंडं
णामुक्तशर्मणा स्वपित्रा संसृज्य स्वैति वदन् प्रेतापिंडं प्रथमभागं त्रिषु पिंडेषु योज्य दधि मधुभ्यां मिश्रीकुर्यात् । ततोऽमुक्तशर्मायामुक्तशर्मणोऽप्रतायेदपिंडं
भुक्त्वा मुक्तशर्मायामुक्तशर्मणोऽप्रतायेदपिंडं प्रथमभागं त्रिषु पिंडेषु योज्य दधि मधुभ्यां मिश्रीकुर्यात् । एवं मधुवाता इति तत्तु च
दधि मधुभ्यां मिश्रीकुर्यात् । एवमेव वदन् प्रेतापिंडं तृतीयभागं प्रेतपित्रा महपिंडं संयोज्य दधि मधुभ्यां मिश्रीकुर्यात् । एवं भ्रात्रादि

शुचिर्भूत्यामंगलसंभारसंभृत्य स्वलंकृतेगृहेगोमयोपलिप्तभूमौसौत्तरच्छदेभद्रासनलङ्घुखलपविश्यस्वदक्षिणपार्श्वेसंस्कार्यमुदङ्मु
 रामुपनेश्य रंगदक्षिणाग्रेभूतलेप्रस्थपरिमितस्याशक्त्यान्यूनस्यवाधान्यस्योपरिदक्षिणोत्तरयोःसुवर्णरजतान्धमृन्मयान्यतमक
 लशद्वयमग्रमनोहरमलंकृतंशुद्धपुण्यजलपूरितंसपह्वंसफलंनिधाय सूत्रवेष्टितोत्तरकलशेपंचरत्नानिनिक्षिप्य तदुपरिसिततंडुल
 पूरितंसफलपान्त्रंनिधाय तत्पश्चिमदेशेप्रशस्तान्प्रतिपचनसमर्थास्तादिवसेश्राद्धादिष्वभुक्त्वतोनिषिद्धप्रतिग्रहनिवृत्तान्शुचीन्सोत्त
 रीयान्दर्भपवित्रपाणीन्युग्मान्ब्राह्मणान्ब्राह्मणानासनलपयेत्यगंधपुष्पादिभिरभ्यर्चयथाचारं सुमुखश्चेत्यादिभिर्गणपतिस्मृत्या
 पोऽशोपचारैरभ्यर्च्य उत्तरकलशेदेवताभावाहयेत् । तद्यथा । कलशस्यमुखेविष्णुःकंठेरुद्रःसमाश्रितः । मूलेतत्रस्थितो
 ब्रह्मामर्येमानृगणाःस्मृताः ॥ कुक्षौतुसाराःसर्वेसप्तद्वीपावसुंधरा । ऋग्वेदोऽथयजुर्वेदःसामवेदोह्यथर्वणः । अंगैश्चसहिताः
 सर्वेकलशांबुसमाश्रिताः ॥ पुष्टिःशांतिश्चगायत्रीसावित्रीचसरस्वती । आयांतुयजमानस्यदुरितक्षयकारिकाः ॥ सर्वेसमुद्राः
 सरितस्तीर्थानिजलदानदाः । आयांतुममशार्त्त्यर्धदुरितक्षयकारकाः ॥ एवमेताःसमावाह्यकलशेदेवतास्ततः । एतान्मंत्र
 स्थितान्देवान्संपूज्यप्रार्थयेत्कमात् ॥ ततः । सर्वेपुकालेपुसमस्तदेशेष्वशेषकार्येषुतथेश्वरेश्वरः । सर्वैःस्वरूपैःस्तुतिमाननादिर्भमास्तु

१ भद्रासनलक्षणम्—श्रीपर्णीकाष्टसंभूतमोदुंबरमयापिवा । त्रिशदंगुलविस्तारमाष्टांगुलसमुच्छ्रयम् । द्वात्रिंशदंगुलैर्वामिद्वाविशत्यंगुलैस्तुवा ।
 एवंविधंप्रतिज्यंभद्रासनमुदाहृतं । धर्मप्रवृत्तीतु—अष्टत्रिंशांगुलपीठमुन्नतंस्यात्पटंगुलं । तदष्टांगुलविस्तारं कुर्यादौदुंबरादिकमिति । स्नात्वा
 चैवद्युनोदेनेपीठमक्षिरारुणे । पीठेनमंगलिकेपीठं चत्वारंकार्यमितिप्रतीयते ।

पिंडपितामह्यादिपिंडव्रतसंयोजयेत् । प्रतिपिंडसंयोजनेयेसमाना इत्यादीनां सर्वमंत्राणामावृत्तिः । ततः अत्रपितरोमादय
 इमित्यादिसर्गपार्वणवत् । केचित्तु प्रेतपिंडावयवत्रयेण संयोजितां स्त्रीन्पिंडानि दानीं मृतभारभ्यपुरुषत्रयाय पार्वणवत्पुनरपि नाम
 गोत्राद्युच्चार्य दद्यादित्याहुः । द्वादशाहं तंधारितमुत्तरीयवस्त्रं पिंडोपरि दद्यात् । तच्चाचार्यो गृहीयात् । अवयवोऽपिंडान्नपाक
 स्यात्पीडाचार्याय देया । ततः एषोऽनुगतः प्रेतः पितृभागमवाप्तवान् । शुभं भवतु शेषाणां जायंतां चिरजीविनः ॥ इति मंत्रं प
 ठेत् । ततोऽधिकं द्वयं दद्यात् । शिवा आपः संस्तित्यादि पार्वणवत् । प्रेतस्थानीयविप्राय इतरेभ्यो द्विगुणां दक्षिणां दत्त्वा । वाजे वा
 ज इत्यादि अभिरम्यतामिति च दिसर्जयेत् । ॐ स्वस्तीति वा विसर्जनं । आसीमांतमनुब्रज्य पिंडान् गंगादीं प्रक्षिप्य स्नात्वा गृहमा
 गत्यैभ्य देवादिं कंकाल्यासपिंडीकरणश्चाद्दशेषां न्यद्वायथाचारमिष्टैः सह भुंजीत । श्राद्धभोजिनोऽपि सचैलं स्नानं कुर्युः । अत्र
 श्राद्धभोजनं मिथः स्पृष्टैः तदन्नमत्य जन्मुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् । उच्छिष्टे सिकेतं प्रक्षाल्य मुक्त्वा स्नात्वा द्विशतं जपेत् । उच्छि
 द्भोजनेन सह घ्नं जपेत् ॥ इदं मातुः सर्पिंडीकरणं सहगमने भर्त्रे केन योजयेत् । तदादिभिस्त्रिभिर्वा । उभयथा ब्राह्मणाः सप्त । तद
 भावेऽपि तामह्यादिभिः सह । पक्ष्या मृतमातृकेण मात्रादिभिः सह अमृतमातृकेण तु पितामह्यादिभिरित्यादिसर्वनिर्णयावसरे वक्ष्यामः ।
 (अंतरित सर्पिंडीकालः । षतुर्विंशतिमते । सर्पिंडीकरणे चाऽब्दे संपूर्णेऽभ्युदयेऽपि वा । द्वादशाहं च केपां चिन्मंतं च कादशे तथा ।
 अत्रैव द्वादशाहं द्वादशाहं वा द्वाचां त्यादिनोत्तरदिनतदुत्तरदिनोऽपलक्षकौ । इति कालतत्त्वविवेचने वचनसम्भावात्) ॥

मधुघाताश्चिदृचम्याप्यावृत्तिः ।

इति श्री भट्टारामेभ्यरसूरिसूनुनारायणभट्टकृते प्रयोगरत्ने और्ध्वदेहिकपद्धतौ सपिंडीकरणप्रयोगः ॥ अथ पाथेयश्राद्धं ॥ द्वादशोन्नयो
दशेयादिप्रातः स्नात्वा प्राणानाम्यतिथ्यादिसंकीर्त्या मुक्तगोत्रस्यामुक्तदशमर्षणः प्रेतलोकात्पितृलोकगमने सुखसिद्ध्यर्थं अमुकगोत्राणां
ममुक्तदशमर्षणामस्मत्पितृपितामहमहानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां पाथेयश्राद्धसद्वं सपिंडकं करिष्ये इति संकल्प्य पाद्यादिसर्व
श्राद्धं पावर्णयत्पकाक्षेनामाग्नेन वा कुर्यात् ॥ ततः कर्ताभ्यंगस्नानं कुर्यात् । देशकालौ स्मृतवामसपरिवारस्य सकलारिष्टोपशान्तेये
क्षेमायुः सिद्ध्यर्थं च गणेशपूजनपूर्वकं स्वस्तिवाचनं करिष्ये इति संकल्प्य यात्राखं स्वस्तिवाचनं वाचयित्वा शिषो गृहीत्वा बंधुभिः सह भुं
जीत । इतः कर्ष्वश्रीखंडधारणतां वूलभक्षणविदुर्यात् ॥ ॥ अथोदकुंभश्राद्धं ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः । अर्वाकृतसपिंडीकरणं यस्य
संवत्सराभवेत् । तस्याप्यग्निसोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विजे ॥ गौतमः । अद्वैतं पावर्णश्राद्धं सोदकुंभमथर्मकं । कुर्यात्प्रत्याब्दि काच्छा
द्वात्संकल्पविधिना न्यहं ॥ अथर्मकं पुनर्भोजनादि नियमरहितं । तथा चेदं कृते अकृते वा सपिंडनेत्रयोदशदिनादारभ्य यावद्वर्षं प्रति
दिनं कार्यं । अक्षौ प्रतिमासं कार्यं । तथा कृते सपिंडने एकोद्दिष्टं । कृते तु तस्मिन् यथा पावर्णमेकोद्दिष्टं वानृताहश्राद्धं कुर्यात्
तथैव सकुर्यादिति । ततो यथासंस्कार्यं । तद्याकृते सपिंडने एकोद्दिष्टं । ॥ इत्युदकुंभश्रा
द्धांतकृत्यं ॥ ॥ अथ मातापित्रोर्मरणे प्रथमाब्दे विहितनिषिद्धानि ॥ तत्र धवलनिबन्धे देवलः । प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्त
स्याशुचिर्भवेत् । न दैवं नापि वापि ज्यं याचरपूजो न वत्सरः ॥ तथा । महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि । कुर्यात्संवत्सरादवर्गि

१ स्वस्तिवाचनानंतरं षष्ठ्ये प्रतिमायां रुद्रमावाह्यसंपूज्य ब्राह्मणेः शान्तिमुखानि ईडेयावेति सूक्तं निवर्तय च्वमिति सूक्तं सौरमुखानि च पाठयंति ।

कोदिटनपार्वणं ॥ अन्यदीयमित्यर्थः । स्नानचैवमहादानं स्वाध्यायं चाश्रितपणं । प्रथमेऽब्देन कुर्यात्तु महागुरुनिपातने ॥ तथा
 सर्वपापे त कार्याणि महागुरुनिपातने । कुर्यात्संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् ॥ भृगुः पिता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा स्नुषा ।
 एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः ॥ तथा माता चैव सुतो भ्राता पत्नी चैव विपद्यते । तत्र श्राद्धानि कुर्वीत न कुर्याज्जनके मृते ॥
 एतत्सर्ववर्षपर्यंतं मृतैः सपिंडैः नेत्रेण मिति केचित् । अन्यच्च अस्थिक्षेपंगया श्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं । प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि
 त्याज्यं किमान्नुत इति ॥ भक्तिमान् भक्त्या ख्यं श्राद्धे देवतात्वयोग्यतां संपादकं श्राद्धं तद्वान् । तत्कृत्वा एतानि कुर्यादित्यर्थः । अन्ये
 तु यथा श्रुतं व्याचक्षते । एतस्य च विषयविवेकोऽस्मात्कृते त्रिस्थलीसेतौ गयाप्रकरणेऽवगतव्यः ॥ अथ पालाशप्रतिकृतिदाहविधिः ॥
 तत्र देशांतरमरणे पराकृद्ध्यमष्टौ कृच्छ्राणि वाकृत्वा स्थीनि दहेत् । यद्यस्थीनि चंडालभ्वादिभिः स्पृष्टानि स्तुतां पंचगव्यगंगोदकाभ्यां
 प्रक्षाल्य विधिना दहेत् । अथ यस्यास्थीन्यपि न लभ्यंते तस्य पणशरदाहः । सचैवं शुचिभूमौ कृष्णमृगचर्मस्तीर्य तदुपयैकं शरं दक्षि
 णोत्तरायतं निवेश्य तदुपरि पलाशवृत्तानि न्यसेत् । शिरसि च त्वारिंशत् ४० ग्रीवायां दश १० बाह्वोः प्रत्येकं पंचाशत् १००
 करांगुलीषु सर्वासु दश १० उरसि विंशतिः २० जठरे त्रिंशत् ३० शिश्ने च त्वारि ४ अंडयोस्त्रयत्रयं ६ ऊर्वाः प्रत्येकं पंचाशत्
 १०० जंघातः पादतलं तथा वत्पादयोः प्रत्येकं पंचदश ३० सर्वासु पादांगुलीषु दश १० । एवं पट्टाधिकशतत्रयमितैः पणशैः शरीरं
 निर्माय ऊर्णासूत्रेण शरणसहस्रं ध्वाजलोलोडितयवपिष्टेनानुलिपेत् । ततः शकौ सत्यां वक्ष्यमाणान्यपि कार्याणि । (मूर्धस्थाने क
 दलीफलं) । शिरसिनालिकैरवर्तुलं वृंवा । ललाटे कदलीपत्रं । दंतेषु दाडिमीबीजानि । कर्णे कंकणं । नेत्रयोः कपर्दिकौ ।

नासिक्कायांतिलपुण्यं । नाभावाद्यं । स्तनयोर्ज्वीरफलद्वयं । वातेमनःशिलां । यित्तेहरितालं । कफसमुद्रफेनं । रुधिरमधु । पुरीषेणो मयं । मूत्रेणोमूत्रं । रेतसिपारदं । वृषणयोर्वृताकद्वयं । शिश्रेणुजं । केशेषुवनसूकरसटाः । लोमसूर्णाः । मांसस्थानेयवपिट्टेनल्लिपेनमा पपिट्टेनया । ततःपंचगव्यमैत्रैःपंचगव्येनप्रोक्षेत् । पंचामृतमैत्रैश्चपंचामृतेन । पुनर्नोअसुमितिबृहदुक्थयःप्राणस्त्रिष्टुप् । प्राणप्रवेशने विनियोगः । पुनर्नोअसुपृथिवीदंदात्तुपुनर्द्यौर्द्वीपुनरंतरिक्षं । पुनर्नःसोमस्तन्वदंदात्तुपुनःपृषापृथ्यां । व । स्वस्तिः ॥ १ इतिप्राणप्रवेशं भासयेत् । यद्वा । यत्तयमवैवस्वतमितिसूक्तेनप्राणानानीय । शुक्रमसिज्योतिरसितेजोसीतिमंत्रेणपारदं क्षिप्त्वा । अक्षीभ्यामितिपल्लु केनदरीरंरगृशेत् । तच्छरीरंस्नापयित्वाचंदनेनानुलिप्यवत्त्रोपवीतेपरिधाप्यालंकृत्यअयंसदेवदत्तइतितमभिमृश्यइदंचास्यौपासन मित्यग्निध्यात्वा । देतरण्यादिदानपूर्वकंऊर्णामूत्रेणवेष्टयित्वाकृष्णाजिनेनाच्छाद्यपूर्वोक्तविधिनाशयवद्देहत् । पालाशवृताभावेकु शौणयोर्दंशाहादिपूर्णमिर । गृहीताशौचयोस्तुतयोरपित्र्यहमाशौचं । अनाहिताग्नेस्तुत्र्यहंपर्णशरदाहे । पुत्रपत्न्योरगृहीता यागद्विधिनानसंस्कारस्तावपुत्रादीनानाशौचं । नचसंध्यादिकर्मलोपः ॥ अथपुनःसंस्कारकालशुद्धिः ॥ ॥ आशौचमध्ये नंदांत्रयोर्दशीदिनक्षयंचर्जयेत् । शुकदानिवारौज्या । नक्षत्रेषुभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघाधनिष्ठादिपंचकंत्रिपुष्कराणिचाति रुष्टानिसर्वथाग्न्यानि । व्यतीपातेपरिधैवैधृतौचयोगे । विष्टिकरणे चतुर्थाष्टमद्वादशस्थेचंद्रेचातिदोषः । रोहिणीमृगशीर्षपुनर्व

सुपूर्वात्तराचित्राविशाखानूराधापूर्वाषाढोत्तराषाढानिद्विपुष्कराणिषष्ठद्विपुष्कानिभिर्द्विपुष्कानि । सर्वथादिनशुद्ध्य
 संभवेअनतिदुष्टंवाहनक्षत्रग्राह्यं । पुनःसंस्कारेआंतरंनग्राह्यं । नंदायांशुक्रेचतुर्दश्यांत्रिजन्मनक्षत्रेषुएकोद्दिष्टमतिनिषिद्धं ।
 एकादशाहादौननिषेधः । तत्रतिथ्यादिनैवशोध्यं । युगादिमन्वादिसंक्रांत्यमावास्यासुप्रेतकार्येषु नःसंस्कारेचकिंचिदपिनेव
 शोध्यं ॥ अथाधिकारिणः ॥ सर्वत्रदाहपिंडादिअपतितादिज्येष्ठऔरसपुत्रःकुर्यात् । तदसन्निधौकनिष्ठः । तेषांस
 र्वेषामसन्निधौपौत्रोज्येष्ठपुत्रपौत्रादिक्रमेण । तदभावेतथैवग्रपौत्रः । एषामभावेपुत्रिकापुत्रादयःपुत्राःक्रमेण । तदभावेतत्पुत्रादयः
 पूर्वपत् । उक्ताभावेपत्नी । एवंपुत्राद्यभावेपत्न्याभर्ता । तदभावेसपत्नी । सपत्न्यभावेभ्रातृपुत्रोभ्राताल्लुषादुहितादौहित्रः । अन्यः
 सगोत्रःसर्पिण्डःसब्रह्मचारी । मित्रंशिष्योगुरुर्वाधबोधनसंबंधीवादद्यात् । नपुत्रस्यपितादद्यान्नानुजस्यतथाग्रजः । यदिस्नेहेनकुर्वीत
 सर्पिण्डीकरणंविना ॥ इदंसतिसंभवे । अदत्तकन्यायैपितरौदत्तः । अन्याभावेदत्तानामपिपितरावेव । दौहित्रमातामहौपरस्परं ।
 मातामह्याश्चदौहित्रोजामातृश्वशुरौमित्रः ॥ श्वश्रवादःस्तुषा । भ्रातरौचमिथोदत्तः । गुरुःशिष्यौपरस्परं । सर्वाभावेयःकश्चि
 त्कुर्यात् । तस्यसर्वसंपत्त्यासिः । वर्षत्रयानंतरंचूडाभावेप्यौर्ध्वेदहिकंमंत्रवत्कुर्यात् । वर्षत्रयादर्वाक्कृतचूडोपिशक्तौमंत्रमंत्रव
 त्कुर्यात् । यद्यशक्तोऽकृतचूडोवातदग्निदानमवमंत्रवत्कुर्यात् । शिष्टमन्येनकारयेत् । एवंपत्न्याप्यग्निदानमात्रंसमंत्रकंकार्यंशि
 ष्टमन्येनकारयेत् । तथाचकाल्यायनः । असंस्कृतेनपत्न्याचह्यग्निदानंसमंत्रकं । कर्तव्यमितरत्सर्वकारयेदन्यएवहि ॥ सुमंतुः ।

१ वर्षत्रयानंतरं अकृतचूडःकुमारःमृतानांपितृभ्रात्रादीनामौर्ध्वेदहिकंसर्वसमंत्रकंकुर्यादित्यर्थः ।

अनुपेतोपि कुर्यात्तमं व्रतं त्वत्तमेधिकं । यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदित्याद्यत्रिवत्सरः ॥ सर्पिडीकरणादर्वाः भावीनिश्चाद्धानि पुत्रो विभ
 कोऽविभक्तो यासन्निहित एक एव कुर्यात् । तत्र विभक्त्यर्थं धात्वा किं स्वकीयं द्रव्यं देयं । गृह्यपरिशिष्टे । असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री
 यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत् ॥ तथा । प्रथमेहनि यद्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकं ॥ तथा । उत्तरीयशिलापा
 त्रकर्तृद्रव्यविपर्यये । पूर्वदत्तांजलीन्द्रयापि ङदानं तथैव च ॥ आचार्यविपर्ययेत्येवं । एकादशाहादिकं तु दशाहकत्तज्येष्ठपुत्र
 एव गकुर्यात् । सर्पिडीकरणं तु योग्येष्ठपुत्र एव कुर्यात् । कनिष्ठोपि वा । न तु पुत्रादन्यः । पुत्रे सति नान्यसन्नाधिकारी ।
 तथा । यथीयसाकृतं कर्म तद्वद्विहाय तु । तज्याय सापि कर्तव्यं सर्पिडीकरणं पुनः ॥ विभक्ताः पुत्राश्च द्विकामाश्चेत्पृथक्पृथगपि
 सर्पिडीकरणं कुर्युः । अविभक्तसु ते तु वार्षिकादिज्येष्ठपुत्र एव कुर्यात् । विभक्ताः प्रत्येकं पृथक्पृथक् कुर्युः । ब्रह्मचार्यादीनां दहनोदक
 दानाद्यधिकाराभा नो वक्ष्यते । पापं ज्यादीनां मृतानामधिकारिणापि दहनादिनकार्यं । तदाह याज्ञवल्क्यः । पापं ज्यानां श्रिताः स्ते
 नाभर्तव्यः कामगादिकाः । सुराप्य आत्मत्यागिन्यो नादौ चोदकभाजनाः ॥ वेदवाह्यालिंगधारणं पापं । अनाश्रिताः सत्यव्यधि
 कोरे आश्रमविशेषरहिताः । स्तेनानाह्वणस्वर्णव्यतिरिक्तोत्तमद्रव्यहारिणः । सुराप्य इत्यादि उद्देश्यगतत्वाह्विगमविवक्षितं । आ
 न्नोचमुदकं चैतन्मरणेन कार्यमित्यर्थः । आत्मत्यागिनो बुद्धिपूर्वकमात्मघातिनः । तेषु विशेषमाह गौतमः । प्रायोनाशकश्चात्राग्नि
 विषोदको द्वंधनप्ररतनैश्चोच्यतामिति । प्रायोमहाप्रस्थानं । अनाशकमनशनं । प्रपतनं शैलादेः पातः इत्यादि निमित्तैः । शास्त्रा
 विहितमार्गेणैच्छापूर्वकं मृतानामादौ चादिनेत्यर्थः । तथा अंगिराः । चंडालादुदकात् सर्पाद्वाह्वणाद्धैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशु

भ्यश्चमरणपापकर्मणां । उदकं पिबेदन्नं च प्रेत्येत्येत्यदीयते ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्वमंतरिक्षे विनश्यति ॥ आश्वलायनगृह्यपरिशि
 ष्टेऽपि चंडालादित्याद्युक्त्या न संस्कारविधिस्तेषां नैव कार्यादकक्रिया । रोदनं नैव कर्तव्यं सूतकं न च वंधुभिः ॥ दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य
 संस्थाप्याऽस्थीनियत्नतः । प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयं ॥ मनुः वृथा संस्करजातानां प्रव्रज्या सुचतिष्ठतां । आत्मनस्तथा
 गिनां चैव निवर्ततोदकक्रिया ॥ वृथा जाताः पंचमहायज्ञरहिताः । संस्करजाताः प्रतिलोभजाः । प्रमादात्तु पूर्वोक्तानि भित्तैर्मरणे प्राय
 श्चित्तमुक्तं । चंडालाऽभिहृते विप्रत्यं तरिक्षमृते पिवा । कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चाद्रैस्तु शुद्धिस्तत्र प्रकीर्तितेति ॥ तथा विधेः प्रमादमरणे भवत्ये
 वा शौचादि । तदा हांगिराः अथ कश्चिन्नमादेन म्रियेताभ्युदकादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्याचोदकक्रियेति वचनात् ।
 प्रमादे चांद्रायणं तप्तकृच्छ्रं च कार्यं । यद्वा पंचदशकृच्छ्राणि कुर्यात् । ततो विधिना दाहादि । बुद्ध्या चंडालादिमृताभ्यादीनां प्र
 तिपत्तिः स्मृता बुक्ता । वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आचसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेद्दमौ यजमाने वृथामृते । वृथाऽविहितमार्गेण । तेषां
 शरीरं गंगायामन्यत्र यामहानद्यां क्षिपेत् । यद्वालौकिकाग्नौ अमंत्रकंदग्ध्वास्थीनित्यापयेत् । प्रायश्चित्तनारायणवल्यादौ कृतेऽस्थीनि
 क्षीरेण क्षालयित्वा विधिना देहं श्राद्धं च कुर्यात् । प्रायश्चित्तनारायणवली च वत्सरांते लोकागर्हापरिहारार्थं श्राद्धादौ योग्यतार्थं च कार्यं ।
 नारायणवलिः कार्यो लोकागर्हाभयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमइत्युक्तेः ॥ तेषां पापं ङ्ख्यादीनां बुद्धिपूर्वात्मघातकि
 नां चेत्यर्थः ॥ ॥ अथैषामभिभक्ताः शक्राः पुत्राद्याः संतितदात्मघातकप्रायश्चित्तं द्विगुणं चांद्रयंतस्तप्तकृच्छ्रं चतुष्टयं च । यद्वा त्रिंश

१ चंडालाऽभिहृतस्य अंतरिक्षमृतस्य वा त्रेताभीनां गृह्यात्मा प्रश्नव्यवस्था इत्यर्थः ।

तृच्छ्रणि कृत्यापापं ब्यादीनां योग्यं च सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वानारायणवर्लिचकृत्वा तदैव कालांतरे वा वत्सरादर्वागपि दाहश्राद्धादिकुर्युः ।
 अनित्यत्वादायुषः । अकृतनिष्कृतीनां पापं ब्यादीनां शवानां स्पर्शनं स्नानं लंकरणं वह्नरज्जुच्छेदनं दहनाश्रुपातकथादीन्यज्ञाना
 रकृत्तामहासांतपनंचरेत् । ज्ञानात्तप्तकृच्छ्रं । एतेष्वेकैककरणे त्वज्ञानादुपवासः । मत्याभ्यासे कृच्छ्राति कृच्छ्रं चां प्राणि योग्यतया
 कुर्यात् । यस्तु पृष्ठा विरचिकित्स्यगुरु ब्याधियुतः प्रत्याख्यात भिषक् क्रियो बुद्धिपूर्वकमप्यात्मानं धातयति प्रयागादी वा तस्य न दोषः ।
 शास्त्रानुज्ञातमरणत्वात् । तस्य प्रायश्चित्तनारायणवलीनस्तः । त्रिरात्रमेवाशौचं । चतुर्थदिने एकादशाहकृत्यं पंचमे सपिंडनं ।
 त्र्यह्नाशौचे पिपिंडाख्यः दद्यात् । अत्र आद्येऽन्त्ये चाहिपिंडत्रयं । दशांजलिपक्षेत्र्योऽजलयः । दशांजलिपक्षेत्र्यं । मध्येऽहि
 पिंडचतुष्टयं । चत्वारश्चत्वारिंशद्वंजलयः । द्वितीयदिनेऽस्थिसंचयनं । एवमन्यत्रापि त्र्यह्नाशौचे । ब्रह्मचारिभिः पूर्वोक्तपापं
 ब्यादिभिः पतितैः ह्रीवैः प्रक्रांतप्रायश्चित्तत्रैश्च सर्पिडादिमरणे दहनाशौचो दकदानादिनकार्यं । ब्रह्मचारी प्रक्रांतमायश्चित्तश्च माता
 पितृमहागुरुमातामहमातामह्याचार्योपाध्यायानां कुर्यादिव । तत्र त्रतलोपो नास्ति । किंतु सूतकान्ननाश्रीयात् । न सूतकिभिः सह
 यसेत् । मात्रादिव्यतिरिक्ते तर्कमकरणे पुनरुपनयनं ब्रह्मचारिणः । याज्ञवल्क्यः । एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया । कामो
 दकंसरिप्रेतस्वस्त्रीयश्च श्रुतिविज्ञां ॥ काममित्युक्तेः सख्यादावदानेपिन दोषः । यमेनांजलिसंख्यायां विशेष उक्तः । पापाणंतत
 आदाय विप्रे दद्याद् दशांजलीन् । द्वादशक्षत्रिये दद्याद् द्वैर्ये पंच दशास्मृताः ॥ त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहं ॥ अथ

१ पालाशविधिनो संप्रक्रंदाहं श्राद्धादि दशाहकृत्यं सपिण्डीकरणं चेत्यर्थः ।

पोडशश्राद्धानि ॥ ॥ तानिच । मासिकानिदशैकचआद्येद्वेद्यर्धमासिकं । ऊनाब्दमूनपाण्मासमेतश्राद्धानिपोडश ॥ अर्धयर्ध
 मासिकंनैपक्षिकं । नवश्राद्धसर्पिडत्वंश्राद्धान्यपिचपोडश । एकैनैवतुकार्थाणिसंविभक्तधनेष्वपि ॥ तत्रचयथांशंसर्वद्रव्यदेयं ।
 यत्रसद्यःशौचंतत्रशंखः । सद्यःशौचेपिदातव्यंप्रेतस्यैकादशेहनि । सएवदिवसस्तस्यश्राद्धपिडोदकादिपु ॥ शय्यासनदिष्वितिपाठः ।
 एकाहाशौचेतुदशाहकृत्यंतस्मिन्नेवाहनि द्वितीयेचैकादशाहकृत्यमितिदुहूपद्धतौ । केचित्तुतत्रापिसद्यःशौचवदेकादशाहमाहुः ।
 नवश्राद्धमासिकयोर्विघ्नकण्वः । नवश्राद्धमासिकचयद्यदंतरितंभवेत् । तत्तदुत्तरंसातंग्यादनुष्ठेयंप्रचक्षते ॥ अंगिराः ॥ प्रथमे
 हितृतीयेह्निपंचमेससमेतथा । नवमैकादशेचैवनवश्राद्धप्रकीर्तितं ॥ शिवस्वामिमते नवश्राद्धानिपंचाहुराश्वलायनशाखिनः ।
 आपस्तंबाःपडित्याहुर्विभापातैत्तिरीयिणाम् ॥ पंचैकाहिकव्यतिरेकेण । भविष्यपुराणवर्णतोपिव्यवस्था नवसप्तविंशारा
 नानवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यंतयोर्वर्णयोस्तुपडित्याहुर्महर्षयः ॥ विंशानव राज्ञांसप्त । तथा प्रेतश्राद्धेतुयत्पात्रमर्घ्यार्थपरि
 कल्पितं । तस्यैवोत्तानताम्रोकाशेपेपुन्युब्जतामता ॥ प्रेतश्राद्धेनविकिरइतिस्मृतिरत्नावल्यां । तथा द्वादशाहेयदाकुर्यात्पितुः
 पुत्रःसर्पिडनं । एकादशेह्निदुर्वीतंप्रेतश्राद्धानिपोडश ॥ वत्सालंकारशय्यादिपितुर्ग्रहणादिकं । गंधमाल्यैःसमभ्यर्च्यश्राद्धभोक्त्रे
 तदर्पयेत् ॥ तथा आशिपोद्विगुणादर्भजयाशीःस्वस्तिवाचनं । पितृशब्दस्यसंबंधःशर्मशब्दस्तथैवच ॥ पात्रालंभोऽवगाहश्चउ

१ संधिरार्यः । २ उत्तरेणश्राद्धेनसहसमानंतंत्रकर्तव्यमित्यर्थः । ३ तैत्तिरीयिणां आपस्तंबभिन्नाये तैत्तिरीयिणःहिरण्यकेशिशौधाय-
 नगदास्तेषांविभापायिकल्पइत्यर्थः ।

लुप्तोद्देशनादिकं । तृप्तिप्रश्नश्च विनिरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥ प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमांतगमनं तथा । अष्टादशपदार्थाश्च प्रेतश्चाद्धे
 विधर्जयेत् ॥ सपिंडीकरणं यावद्दुर्धर्माः पितृक्रिया । सपिंडीकरणादूर्ध्वद्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ॥ पतिपुत्रवतीनारीभर्तुरग्रेमृता
 यदि । वृयोत्सर्गान् कुर्वीत गां दद्याच्च पयस्विनीं ॥ अन्यारोहणे तु नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं पृथक् । एकएव वृयोत्सर्गो गौ
 रेऋतत्र दीयते ॥ यतिपुशातातपः एको द्विदंजलपिंडमाशौचं प्रेतसत्क्रियां । न कुर्व्यात्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे ॥ उशनाः
 यमेतत्वनैव जायते ॥ महान्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिंडीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदंडग्रहणादे
 कायां पितामह्यादिभिः सार्धमातं तु सपिंडयेत् ॥ मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः । पितामह्यादिभिः सार्धं सपिंडीकरणं स्मृतं ॥ कारि
 णीनसिः अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडनं । श्वश्र्यादिभिः सह वास्याः सपिंडीकरणं भवेत् ॥ सपिंडीकरणे च ज्येष्ठपुत्रस्यैवाधि
 कारः । तदुक्तं चापुपुराणे श्राद्धानि षोडशादत्त्वा कुर्यान्न तु सपिंडनं । श्रोणितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥ यदि षोडशश्राद्धा
 निकनिष्ठश्चात्रादिना कृतानि तदा सपिंडत्वमेव कुर्यादित्यपरां ॥ पितृदशाहं कुर्वन् यदि पुत्रो मृतस्तदा तत्पुत्रः पितुरौर्ध्वदैहिकानं
 तं पितामहकृत्यं पुनः संस्कारं कृत्वा सार्धमावर्तयेत् । अतीते तु दशाहं नैवं । तथा अशक्त्या पित्रानुज्ञातेन पौत्रेण पितामहश्राद्धेऽप
 क्रांते पितृमरणे सति पित्राशौचं बहन्नेव स्वकाले पितामहश्राद्धं पौत्रः कुर्यात् प्रकांतत्वादिति मदनपारिजाते । द्वादशाहादिकाले पुत्रमा

१ अन्वारुढायाः स्त्रियाः सपिंडीकरणं केवलेन पलाकार्यं । न तु स्वमात्रादिभिः स्वपितामहादिभिर्वा ।

विद्वदभ्यर्थनम् ।

यत्कृपापाद्गपीयूपादेष्टमूकोऽपि पादयम् । दत्ते तान्विदुषो मूर्धाभिवंघाऽभ्यर्थये मुहुः ॥ १ ॥
 येषां कैरवकुंददृष्टदशशृङ्गुभ्रा अदभ्रा गुणा मालिन्यं व्यपनीय चेत्तसि नृणां वैशद्यमातन्वते ।
 संतः संतु मयि प्रसन्नमनसस्ते केऽपि गौणीकृतस्वार्था मुख्यपरोपकारविध्वयोऽसूयाधनैः किं जनैः ॥ २ ॥
 ग्रंथान्कोऽपि लघुः प्रकाशयति चेद्यत्नेन तेषां प्रथामातन्वति कृपाकटाक्षलहरीलावण्यतः सज्जनाः ।
 माकंदद्रुममंजरीं वित्तुते चित्रा मधुश्रीस्ततः सौभाग्यं प्रथयन्ति पंचमचमत्कारेण पुंस्कोकिलाः ॥ ३ ॥
 दोयोहेखविपः खलाननविलादुत्थाय कोपाज्ज्वलन् जिह्वाऽहिर्ननु कं गुणं गुणवतः सद्यः क्षयं प्रापयेत् ।
 न स्याचेत्प्रचलप्रभावभवनं दिव्यौषधीसंनिधौ ब्राह्मर्योपनिषद्भिदां शुभहृदां कारुण्यतः प्रेक्षणम् ॥ ४ ॥
 क्षमादेवाः क्षमासाराः क्षांत्या तन्यत्वदः क्षमाम् । श्रमक्षामे क्षमापात्रेऽनवेक्षा सत्सु न क्षमा ॥ ५ ॥

मांगल्यविवृद्धये हरिः । यत्र योगेश्वरः कृष्णः ० । अनन्याश्चितयंतो मां ० । स्मृते सकलकल्याणं ० । सर्वे प्यारब्धकार्येषु ० । सर्वमंगलमां
 गल्ये ० । तदेव लग्नमित्यादिवधाचारं पठित्वा । लक्ष्मीनारायणौ नत्वा ॐ दुर्गायै नम इति प्रणवादिचतुर्थ्यंतनमो तनामभिः दुर्गाक्षेत्र
 पालं वास्तु पुरं मातृः पितृनाचार्यानिष्टदेवताः कुलदेवताः ग्रामदेवताः सर्वादेवताः सर्वान् ब्राह्मणानि ति प्रत्येकं सर्वान् वात्स्याप्रानानां य
 न्यदेशकालौ सकीर्त्या मुककर्मकर्तुमादौ शुद्धिवृद्ध्याभ्युदयसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ब्राह्मणैः सह स्वस्तिपुण्यं हवाचनं करिष्ये इति
 संकल्पयेत् । ततः सर्वे ब्राह्मणाः प्राङ्मुखः स्तिष्ठेयुः । तदक्षिणतः कर्तोत्तरकलशं विभ्रदुदङ्मुखः स्तिष्ठेत् । कर्तुर्दक्षिणपार्श्वे संस्कार्यं द
 ङ्मुखः स्तिष्ठेत् । अथ कर्ता आपहस्युक्त्वा शिवा आपः संत्यति विप्रान्वाच्यित्वा, गंधाहस्युक्त्वा सुगंधाः संत्यतिवाच्यित्वा, सुमन
 सहस्युक्त्वा सौमनस्यमस्त्यतिवाच्यित्वा, अक्षतमित्युक्त्वा अक्षतं चारिष्टं च अस्त्यतिवाच्यित्वा, दक्षिणाहस्युक्त्वा स्वस्तिदक्षिणाः
 पातु बहूदयं च अस्त्यतिवाच्यित्वा, तं कलशं पूर्ववद्विधाय दक्षिणजानुं भूमौ निपात्योदङ्मुखः शङ्खेत्यादिसूक्तं जपेत् । शङ्खेति पंचच
 ससूक्तस्य शङ्का कामायनी शङ्कानुष्टुप् । ॐ शङ्कयाग्निः सभिर्धत्ते शङ्कया हवते हविः । शङ्कां भगस्यमूर्धनि वक्षसाय देवामसि ॥ प्रियं श्र
 द्धं दत्तः प्रियं श्रद्धं दिदात्ततः । प्रियं भोजे पुण्यजं स्विदं भजति तं कृधि ॥ यथा देवा असुरेभ्यः शङ्कामग्रैर्बुचक्रिरे । एवं भोजे पुण्यजं स्वस्मा
 कं मुदितं कृधि ॥ शङ्का देवाय जमाना या युगापा उपासते । शङ्का हि द्रव्यं वा कृत्या शङ्कया विदते वसु ॥ शङ्कां प्रातर्हवामहे शङ्कां मध्यादि
 नं परं । शङ्कां सूर्यस्य निष्पुच्छि शङ्के शङ्कां पयुहर्तः ॥ ५ ॥ इति जपित्वा पुनस्तं कलशमादायोत्थायोदङ्मुखो मनःसमाधीयतामि त्युक्त्वा
 समाहितमनसः स्मरति तैरुक्ते, प्रसीदतुं भवं तदहस्युक्त्वा प्रसन्नाः स्मरति तैरुक्ते सर्वैः सह । शान्तिरस्तु । पुष्टिरस्तु । वृद्धिरस्तु ।

दादननुष्ठितं । सर्पिंडीकरणं कुर्यात्काले पूत्तरभाविषु ॥ शूद्रस्य तु विष्णुः मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशोऽहनि कीर्तितं ॥ अमावास्याश्चा
 ङ्कारिशूद्रविषयमेतत् । अपरां कल्पतरौ च चचनवलादाशौचमध्यएव कार्यं । यत्तु कात्यायनः सर्वेषामेव वर्णानामाशौचा
 ते सपिंडनमिति ॥ तदेतद्व्यतिरिक्तविषयं । ब्रह्मपुराणे आशौचांते ह्येवर्णानां दशमं पिंडमुत्सृजेत् । श्राद्धांते पिंडदानं तं शुद्धयर्थं
 श्राद्धमाचरेत् ॥ सर्पिंडीकरणे व्युत्क्रमममृतं तु ब्रह्मपुराणे । मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः । तेन देयास्त्रयः पिंडाः प्रपितामहपू
 र्वकाः ॥ तेभ्यश्चैतृकः पिंडो नियोज्यः पूर्ववत् । मातर्ये मृतायां तु विद्यते च पितामही ॥ प्रपितामहिपूर्वतु कार्यस्तत्राप्ययं
 विधिः ॥ व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्याः सपिंडने तितु मातापितृभृत्यव्यतिरिक्तविषयं । अंतएवस्कांदे व्युत्क्रमेण मृतानां न स
 पिंडीकृतिरिष्यते । यदि मातायदि पिताभर्तानैपविधिः स्मृतः ॥ एषविधिः सपिंडननिषेधरूपः । क्षत्रियादिरपि महैकोद्दिष्टमेका
 दशाहन्येव कुर्यान्न तु सूतकांते । तदाह बृहद्वसिष्ठः एकादशोऽह्नियच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतं । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु
 पृथक् पृथक् ॥ लौगाक्षिरपि आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशोऽहनि । कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥ रुद्रगणश्राद्धं
 तु क्षत्रियादिः सूतकांते कुर्यात् एकादशोऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु । क्षत्रियादिः सूतकांते भोजयेदयुजोद्विजान् ॥ इति मत्स्यपुरा
 णात् । इदं रुद्रगणपरत्वेन व्याख्यातं । मदनपारिजाते गोभिलः । ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये होतव्यमनलेऽथवा । पुनश्च भोजयेद्विभ्रं द्वि
 रावृत्तिर्भवेदिति ॥ इदं चाद्यमासिकाद्याब्दिकयोः सिद्ध्यर्थं । अंगिराः यस्य संवत्सरादर्वाक्सर्पिंडीकरणं कृतं । मासिकं चोदकुं

१ प्रपितामहपृथक् प्रपितामहत्स्वितृणां पिंडेषु पित्र्यपिंडं संयोजयेदित्यर्थः ।

भंचदेयं तस्यापि वत्सरं ॥ पैठीनसिः सपिंडीकरणादवर्कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश । एको द्विष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥
 सपिंडीकरणादूर्ध्वयदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि ॥ श्राध्यायनिः सपिंडीकरणादवर्गपकृष्य कृ-
 चत्रयः पक्षाः । अर्धरात्रपर्यंतं पूर्वं दिनगणनाया । त्रिभागायारात्रे भागद्वयं पूर्वदिनांतर्गतं वा । अथ रात्रौ जनने मरणे रजोदर्शनादौ
 तदाह कइयपः उदिते तु यदा सूर्येनारीणां हृदयते रजः । जननं चाविपत्तिर्वायस्याहस्तस्थशर्वरी । सूर्योदयावधि पूर्वदिने मेवेति वा ।
 विधीयते । रात्रि कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु ॥ उत्तरो रजः प्रभाते न युज्यते मृतसूतके । रात्रावेव समुत्पक्षे मृते रजसि सूतके ॥
 पूर्वमेव दिनं प्राह्यं यावद्वाभ्युवितोरविरिति ॥ अत्र देशाचाराद्वयस्था ॥ अथ रात्रौ दाहादिनिर्णयो देवजानीये । रात्रौ वारा
 त्रिंशोपेयात्रियं ते चेद्ब्रिजातयः । दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिंडौ निर्वपेत्सुतः ॥ निगमः संध्यायां वा तथा रात्रौ दाहः पाथेयकर्म च ।
 पिंडांतं कृत्वा वपनवर्जितं । वपनं नेप्यते रात्रौ श्वस्तनी वपनक्रिया ॥ निगमवचस्तु दिनमृतस्यालस्यादिनारात्रिदाहनिषेधार्थं । तथा
 शयं रात्र्युपितं चेन्म्रीन्कृत्वा कृच्छ्रान्दहेत्सुतः ॥ इति स्मृतिरद्वावल्यां ॥ दाहाहं तर्दशीपाते भविष्यत्पुराणे प्रवृत्ता शौचतंत्रस्तु यदि
 दर्शं प्रपद्यते । समार्ष्य चोदकं पिंडान् स्नानमात्रं समाचरेत् ॥ मातापितृविपये तु गौतमः अंतर्दशाहेदर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् ।

१ नायं पक्ष आद्रियते दक्षिणातीः । २ अवशिष्टं सर्वं दशाहकृत्यं अंजलिदानवयवपिंडदानविषमश्राद्धादिकं दर्शे एव समापयेत् ।

पित्रोस्तुयावदाशौचं दद्यात्पिंडं तिलां जलीन् ॥ पित्रोरित्येकशेषः । यत्तु गालवः पित्रोराशौचमध्येऽपियदिदर्शः समापतेत् ।
 तावदेवोत्तरंतं प्रयवस्येयहात्परमिति तदनौत्सपुत्रो यदा करोति तद्विषयं आपदादिविषयं चेति पारिजाते पराशरमाधवीयेनि
 र्णयामृतेच । ज्यहानंतरं दशमातापितृतंत्रस्यापि समाप्तिर्ननु ज्यहमध्ये दर्शपाते । तद्विषयमेव गौतमवचनं । अन्येषां तु यदा क
 दाचिद्दशाहमध्ये दर्शपाते तंत्रस्यापि समाप्तिरिति ॥ ॥ दाहकालेऽग्निनाशे दाहकाष्टरग्निमथित्वा तेन देहेत् । भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्याज्याहु
 तिं ह्वालीकिकेनाग्निनाया तद्देहं महाजले वा क्षिपेत् । दशाहं प्रेतपिंडं दत्त्वा स्नात्वा भुक्ता असिपिंडस्य ज्यहोपवासः । सिपिंडस्य काहः ।
 मत्याद्विगुणं द्वयोः । प्रेतकृत्यं कुर्वतां संचयनादवाक्स्त्रीसंगे चांद्रं । ऊर्ध्वकायत्रयं । अन्येषां प्रेताशौचिनां पूर्वसंचयनाभिरात्रं ।
 पश्चादुपवासइत्यादि स्मृत्यंतरं न्योज्यं । अन्यदप्युक्तं कारिकायां । पत्नीमपि देहे देवं भर्तुः पूर्वमृता यदि । अनग्निं कांदहे देवं कापाले
 न हविर्भुजा ॥ अग्निवर्णं कपालं तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् । करीपादिततो यस्तु जातः स तु कपालजः ॥ अनुपनीतस्याप्येवं । स्मृत्यं
 तरे तु गृहस्थो ब्रह्मचारी च विधुदो विधवाः स्त्रियः । औपासनश्चोत्तपनस्तु पाग्निश्च कपालजः ॥ देवलः चांडालाभिरभेभ्याग्निः
 सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च नशिष्टग्रहणोचिताः ॥ ॥ आहिताग्नेर्देशांतरमरणे विशेषस्तत्रैव । यस्मिन्देशे
 स्थितो वह्निस्ततोऽन्यत्र मृतो यदि । चरुः पथिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा ॥ अन्यदीयेन वत्सेन यागैः स्तुतपयोधरा । आशरीरा
 ह्येते स्तस्याः पयसा होमइष्यते ॥ अन्यस्यापि होतव्यं पयसा तदसंभवे ॥ तथा कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यह्नि प्रातराहुतीः । शेषास्तु जु

हुयाद्दशपर्यन्ताः पक्षहोमवत् ॥ तदानीमेव जुहुयात्सायंकालाहुतीरपि । सकृद्गृहीतमत्रेष्टं भिन्नतंत्रच होमयोः । दर्शचापि प्रकुर्वीत
 स्थालीपाकं तथैव तु ॥ होमदशानकर्तव्यौ पुनर्यदिसजीवति । त्रियेतापवसस्ये हि नैव नयाजयेत्तदा ॥ त्रियेताधिश्चितेत्यहोमद्रव्ये ह
 विष्णुच । यथानिःशेषदधानितया तानि देहेत्तदा ॥ बर्हिष्यासादितेष्वेव हविषु च्रियते यदा । यासां परिगृहीतानि देवतानां हवीं पितु ॥
 पिंडप्रमाणं तु ॥ एको द्विष्टेन पिंडे तु कपित्थं तु विधीयते । स्वाहाकारेण युगपत्सर्वाणि जुहुयादथ ॥ नेष्टं स्विष्टकृदाद्यत्र शेषं कार्यमिति स्थितिः ॥
 णतः । महालये गया श्राद्धे कुर्यादामलकोपमं ॥ (पितृणां मास न स्थानां यदरक्षित्रयं पुरा । उच्छिष्टं तद्विजानीयान्नोच्छिष्टं द्विजसन्निधौ ॥
 उच्छिष्टस्योत्तरे भोगे पिंडं दद्यात्पंडुलं । एकाब्दस्य कपित्थस्य परिमाणं विचक्षणः ॥) अथाऽवयवनिष्पत्तिः ॥ प्रथमे हनि पिंडेन मुखं मू
 र्धं प्रजायते । चक्षुःश्रोत्रं नासिके च द्वितीयेऽहनि जायते ॥ भुजौ वक्षस्तथा ग्रीवा तृतीयेऽहनि जायते । नाभिस्थानं गुदं लिंगं चतुर्थेऽहनि
 जायते ॥ ऊरुतुपंचमेतैर्यौ पष्ठमर्मसमुद्भवः । सप्तमे त्वक्षिरोस्थी निसर्बलोमानि चाष्टमे ॥ नवमे वीर्यं संपत्तिर्दशमे धृत्यप्यासके ॥
 ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिंडीकरणे कृते । देवांतरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् ॥ घृताभावे तु गायत्र्या दशकृत्यः पिवेदपः ॥
 २ सायमाहुतीनां प्रातःपहुतीनां त्रय होमं कुर्यात् ।

करणकुयैदेकादशेहनि ॥ द्वादशाहेनकतव्यमितिशातातपोब्रवीत् ॥ स्मृत्यर्थसारे ब्रह्मचारिणामनपत्यानांचसपिंडननास्ति ।
 अतस्तेपांसदैकोद्दिष्टमेव । व्युत्क्रममृतानांव्यवहितैःसापिब्यंकार्यनवा । केचित्सर्वत्रसपिंडनमाहुरिति । यतीनांप्रेतत्वंनास्ति ।
 अतस्तेपानैकोद्दिष्टंनसपिंडीकरणंकिंतुएकादशेऽहनिपार्षणकार्य । दंडग्रहणात्पूर्वमृतेतुदाहादिसपिंडनांतंसर्वविधिनाकार्यमेव ॥
 इतिभट्टरामेश्वरसूनुनारायणभट्टकृतेप्रयोगरत्नेऔर्ध्वदेहिकपद्धतौलपयोगिनिर्णयः ॥ अथविधानानि । तत्रब्रह्मचारिमरणे
 विधानमालायांविशेषः येषांकुलेब्रह्मचारीनिधनंभामुयाद्यदि । तत्कुलंक्षयमाप्नोतिसोऽपिदुर्गतिभामुयात् ॥ ग्रहत्वंभामुयाद्ब्रौ
 धिद्विमेऽनवरतंवसेत् । तस्यापितत्सवंशस्यगतिमिच्छन्महीयसी ॥ विधानंचविधायशुऔर्ध्वदेहिकमाचरेत् । मृतस्यान्वियमाण
 स्यपडब्दंभ्रतमादिशेत् ॥ त्रिंशद्भ्योब्रह्मचारिभ्योदद्यात्कौपीनकान्नयान् । हस्तमात्राःकर्णमात्रादद्यात्कृष्णाजिनानिच ॥ पादुका
 छत्रमाल्यानिगोपीचंदनमेवच । मणिप्रवालमालाश्चब्रह्मसूत्राणिचापयेत् ॥ मंत्रैस्तार्क्षिगकैश्चैवब्रह्मसायुज्यसिद्ध्ये । अभावेव्रति
 नांपूज्यागृहस्थाःसाधयःशुभाः ॥ एवंकृतेविधानेचविघ्नस्तस्यनजायते ॥ ब्रह्मचारिमरणे अर्कविवाहः शौनकेनोक्तः । ब्रह्मचा
 रिमृतौशांतिकथयामिसमासतः । तत्रावकीर्णदोषस्यप्रायश्चित्तंप्रशांतये ॥ द्वादशाब्दंपडब्दंवात्र्यब्दंशक्त्याऽथवाचरेत् । ततो
 ब्रतविसर्गाख्यविधिंसम्यक्समाचरेत् ॥ स्नातकौब्रह्मचारीचनिधनंभामुयाद्यदि । संयोज्यचार्कविधिनासंयोज्यातौपरस्परं ॥

१ ज्येष्ठेनसपिंडीकरणेकृतेऽपिदेशांतरस्थेनपुत्रेणमृतवार्ताश्रुत्वादशाहमाशौचंतिलोदकदानंचकृत्वाएकादशाहेसपिंडीकरणंकार्यमितिशातातप
 मते । २ ग्रहचर्यव्रतसमाप्तिषष्ठेक्षणंसमावर्तनाख्यंसंस्कारम् ।

अथाग्निमुपसमाधाय एवं गुणेत्याद्यमुक्तगोत्रस्यामुक्तगोत्रस्य ब्रह्मचारिणो व्रतविसर्गकरिष्ये इति संकल्प्य तदंगं हिरण्येन नानां दीश्राद्धं
 करिष्ये इति संकल्प्य । तत्कृत्यान्वाधानाद्याधारांतं कृत्वा ज्यं जुहुयात् । व्याहृतयश्च तस्रः । अग्नये व्रतपतये स्वाहा । अग्नये व्रता
 चिराहः । अर्कब्रह्मचारिणौ हरिद्रयानुलिप्य पीतसूत्रेणावेष्ट्य वस्त्रयुग्मेनाच्छाद्याग्निमुपसमाधाय एवं गुणेत्यादि अमुक्तगोत्रस्येत्यादि
 और्ध्वदेहिकाधिका रार्थमर्कविवाहं करिष्ये तदंगं हिरण्येन नानां दीश्राद्धं करिष्ये । इत्याधारांतं कृत्वा ऽऽज्यहोमः ॐ अग्नये स्वाहा
 ॐ चूहस्पतये स्वाहा ॐ विवाहविधियोजकाय स्वाहा ॐ यस्मै त्यं कामकामाय वयं स स्वाह्यजामहे । (त्व) तमस्मभ्यं कामं दत्वा ये दं त्वं
 मृतं पि न स्वाहा । कामकामायेदं ४ चतस्रो व्याहृतयः ९ ततः स्विष्टकृदादि । अर्कशाखां ब्रह्मचारिशवं चतुर्पाशानां विधिवद्
 हेत् । शाखां प्रयाहयेदित्यन्ये । इति ब्रह्मचारिमरणविधिः ॥ ॥ अथ कुष्ठिमरणेयमः । मृतस्य कुष्ठिनो देहं निखने द्रोष्टुमिषु ।
 यासरत्रितयं पश्चादुच्चृत्यान्यत्र तंदहेत् ॥ नगंगासुवनं कार्य नक्षेत्रे विधिरुच्यते । षडब्दव्रतपूर्वेण विधिनान्यं क्रतुं चरेत् ॥ ततोऽस्थि
 संचयं तस्य गंगायां प्रक्षिपेत्सुधीः । मासिमासिततः कुर्यान्मासि श्राद्धानि पार्वणात् ॥ संकल्पविधिना केचित्प्रवदंति मनीषिणः ।
 इत्येवं कुष्ठिनोर्ध्वं कथितं शास्त्रकोविदैः । स्मृतिवद्भिरनूचानैर्यमाद्यैः पूतविग्रहैः ॥ इति कुष्ठिमरणविधिः ॥ अथ पंचकमरण
 विधिः ॥ गरुडपुराणे आदौ कृत्वा धनिष्ठार्धमेतन्नक्षत्रपंचकं । रेवत्यंतं सदा दूष्यमशुभं सर्वदा भवेत् ॥ दाहस्तत्र न कर्तव्यो विपादः ।
 १ पार्वणवियानेन षोडशमासिकश्राद्धानि कुर्यात् २ । ऊर्ध्वं और्ध्वदेहिकं ।

सर्वजातिषु । नजलं दीयते तुल्यशुभं सर्वदा भवेत् ॥ पंचकानंतरं कार्यं कर्तव्यं सर्वमन्यथा । पुत्राणां गोत्रिणां तस्य संतापो ह्युपजायते ॥
 गृहे हानिर्भवेत्पृष्ठक्रक्षे च पुमृतस्तुयः । तत्र विधिः (अथवा क्रक्षमध्येऽपि दाहस्तु विधिपूर्वकः । क्रियते मानुषाणां हि सद्य आहु-
 तिकारणात् । प्रियं नियमर्तः कार्यो मंत्रस्तु विधिपूर्वकं ॥) शवस्य तु समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्तदा । दर्भमयास्तु च त्वारः क्रक्षमंत्रा-
 भिमंत्रिताः ॥ ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलैः सह । सूतकांतेन वा पुत्रैः कार्यं शांतिकर्मादि ॥ पंचके पुमृतो योऽसौ न गतिलभते
 नरः । तिलांश्चैव हिरण्यं चतुर्दशे धृतं दहेत् ॥ विप्राणां दीयते दानं सर्वविघ्नविनाशनं ॥ अथ पंचकमृतदाहविधिः ब्रह्मपुराणे
 कुंभमीनस्थिते चंद्रमरणं यस्य जायते । न तस्योर्ध्वगतिर्दिष्टा संततौ न शुभं भवेत् ॥ न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशः स्वयं जुं तुषु । पंचका-
 नंतरं कार्यं कार्यदाहादिकं खलु ॥ अथवा तद्दिने कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकः । क्रियते मानुषाणां तु सद्यः संततिकारणात् ॥ चिप्रस्य नि-
 यतः कार्यो दाहस्तु विधिपूर्वकं । धनिष्ठा पंचके जीवो मृतो यदिकं च न ॥ त्रिपुष्करे याम्यभे च कुलजान्मारयेद्भुवं । तत्रारिष्ट-
 विनाशार्थं विधानं समुदीर्यते ॥ दाहदेशे शवं नीत्यास्त्रापयेच्च प्रयत्नतः । दर्भाणां प्रतिमाः कार्यः पंचोर्णां सूत्रयेष्टिताः ॥ यद्य-
 पिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् । प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः । प्रेतहर्ता पंचमस्तु नान्येतान्यनुकृमात् ॥ अथ
 प्रयोगः ॥ एवं गुणेत्यादि अमुकगोत्रस्यामुकस्य धनिष्ठा पंचकादिमरणसूचितं वंशानिष्ट विनाशार्थं पंचकमरणविधिं करिष्ये इति संकल्प्य ।
 पंचदर्भप्रतिमाः कृत्वोर्णां तु वेष्टनं यद्यपि ष्ठा नुलेपनं च कृत्वा तासु प्रेतवाहादीन् तत्तन्नाममंत्रैरावाह्यप्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गंधमाल्यैः प्रतिमा-

१ प्रियैः पुत्रादिभिः नियमतः नियमेन । २- पूर्वमुक्ते गुरुद्वयपुराणोक्त उच्यते इत्यर्थः ।

अलंकृत्यदाहसमयेमेतोपरिन्यसेत् । प्रथमांशिरसि । द्वितीयांनेत्रयोः । तृतीयां वामकुक्षौ । चतुर्थीनाभौ । पंचमीपादयोः ।
 तदुपरिताम्योनाममंत्रैर्घृताहुतीर्हुत्तोजोदकधारांचदत्त्वा । यमायसोमंयमोयमोनुष्टुप् । त्र्यंबकं वसिष्ठोमृत्युंजयस्त्रिष्टुप् इति
 मंत्राभ्यां प्रतिमासु प्रत्येकमाग्याहुतीर्जुह्यात् । ततो विधिना शवं देहेत् । ब्रह्मपुराणे सूतकांतेततः पुनः कुर्याच्छांतिकपौ
 ष्टिकं । कांस्यपात्रस्थितैलं वीक्ष्य दद्याद्भिज्जन्मने ॥ एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्धं वातदर्धकं । नवपट्टं त्रिपलं वापि वित्तशाठ्यं न कार-
 येत् ॥ तैलेनाग्येन यापूर्णं दद्याद्दोषोपशान्तये । ब्रह्मविष्णुमहेशं द्रवरुणमीतयेततः ॥ मापमुद्रयवत्रीहिमिंयं ग्वादिप्रयच्छति ।
 स्वर्णदानं रुद्रजाप्यं लक्षहोमोद्विजार्चनं ॥ गोभूदानं पडतानि कुर्याद्दोषोपशान्तये ॥ अन्यत्रापि स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वा शिस्थ्या
 पनंततः । अन्याधानं निर्यपणं देवतानां तथाहुतीः ॥ यमायधर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 औदुंबराय दभ्राय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राया चित्रगुप्ताय वैक्रमात् ॥ विधिना श्रपणं कृत्वा ऐकं कामाहुतिर्हुनेत् ॥ अन्य-
 त्रापि धनिष्ठापंचकमृतपंचरत्नानि तन्मुखे । न्यस्याहुतित्रयं दद्यात्कर्त्ता वह्यपामिति ॥ ततो निर्हरणं कुर्यादेपसांशेर्विधिः स्मृतः ।
 इतरं निखने देवजले वा प्रतिपादेत् ॥ द्विपादक्षमृते तद्द्विद्विरणयशकलं मुखे ॥ इति पंचकमृतविधिः ॥ ॥ अथ सर्पहतेनागव्रतं
 कार्यं । तत्सर्वं तैरेव आयणशुक्लपंचमीमारभ्या न्यां वा शुक्लपंचमीमारभ्य पंचम्यामुपवासः । यद्वा चतुर्थ्यामेकभक्तं पंचम्यां नक्तं ।
 दारुमयं मृण्मयं नानागंपंचफणं कृत्वा गंधैः करवीरैः शतपत्रैः जातिपुष्पैर्घृत्पैर्दानं तं वा सुकिंशं पद्मं कंवलं कर्कोटकं अश्वतरं धृतराष्ट्रं

१ चस्मिन्दिने सप्तोदितस्तद्वारभ्य वर्षपर्यंतं प्रतिमासशुक्लपंचम्यामुपोष्य अनंतं वा सुकिमिति क्रमेण एकैकस्य पूजनं ।

शंकराण्डं कालियं तद्वत्कपिलं च प्रतिमा संनामभिः शुक्लपंचम्यां संपूज्य ब्राह्मणान् दधत् पायसमोदकैर्भोजयेत् । संवत्सरांतै चैवं संपूज्य
 महद्ब्राह्मणभोजनं शतस्य सौवर्णनागदानं च कुर्यात् । अथ चोभयोः पक्षयोः पंचमीपुष्पमौनागं पिष्टेन विलिख्य सितपुष्पैः सितेन गंधे
 न तिलतंडुलैश्चाभ्यर्च्य गव्यं क्षीरं मोदकं च भूमौ निवेद्य उपस्थायैवं वदेत् । मुंचमुंचामुक्मिति । तद्धिने मधुरमश्रीयात् । एवमब्दं वि
 धिनानागमभ्यर्च्य पूर्णेंद्रियथाशक्ति सौवर्णनागं च दद्यात् । ततो नारायणवर्जं च कृत्वा आर्द्धादिसर्वकुर्यात् । तत्र मूलवचनानि
 स्मृतिरक्षाग्रत्यां शेषानि ॥ अयं पूर्वोक्तपापं ध्यादीनां बुद्धिपूर्वकारमथातिनां च नारायणत्रयप्रयोगः । कस्यां चिच्छुक्लैकदद्यानदी
 मन्यद्वातीर्थगतस्नानादि कृत्या च ग्यमाणा नायग्य देवकालौ निर्दिश्यामुक्तशर्मणः आत्महत्यापापं ध्यादिजनितपापीपशमनद्वारा औ
 र्वर्धेष्टिरेकं सदान्त्ययोर्यता सिद्धयर्थं नारायणवर्जं करिष्ये इति संकल्प्य । कलशपंचकं ब्रीह्रीणां यवानां चोपरि स्थापयित्वा दोकेना पूर्वा
 नोदिष्टेति मंत्रं त्रयेणाभिमन्त्र्य सर्वां पथीतिलगंधादिप्रत्येकं प्रक्षिप्य वस्त्रेण वेष्टयित्वा पुष्पाणि पंचरत्नानि च प्रक्षिप्य तदुपरि ताव्ना विपान्ने
 प्रक्षिप्य शुश्रूषय मंत्रतानां पंचमूर्तीः स्थापयेत् । आवाहनादय उपचाराः कार्याः । तत्र विष्णोः पुरुषसूक्तेन पूजा । ब्रह्मणो हिरण्य
 गर्भः समवर्तताम्र इति । रुद्रस्य कद्रुद्रायेति । यमस्य मांयसोममिति । प्रेतस्य नाम गोत्रेण । षोडशोपचारैः पंचदेवताः पूजयित्वा स्व
 गृहोक्तमार्गेण स्यं डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुहोमं कुर्यात् । अन्याधाने आज्यभागांतमुक्त्वानारायणं षोडशकृत्वश्च रुणायक्य इत्युक्त्वाग्निं
 स्थिष्टकृतमित्यादि प्राकृतमुक्त्वा न्याधानसमिधौ हुत्वा । स्वगृहोक्तमार्गेण निर्वापादिविधिना चरुं श्रपयित्वा आज्यभागांतं कृत्वा पुरुष

१ मरिचलसंगं ग्राहृत्तिरुद्रकसंस्थां च ।

पूरुफेनपोडद्याहुतीर्जुहुयात् । नारायणायेदं नममेतित्यागः । अन्यत्सर्वाङ्गाकृतं समाप्या चित्तदेवसमीपे अमुकगोत्राया मुकशर्मणे प्रेताय
 विष्णुरुपिणेऽयं पिण्ड इति मधुगुतां युतां स्तिलमिश्रान्दशपिण्डान् विष्णुरुपिणं प्रेतमनुस्मरन् प्रेतस्य नामगोत्रे च उच्चार्य दक्षिणां प्रेषुदभै
 पुदक्षिणाभिमुखोऽपसव्येन दत्त्वा । यत्तेयमभितिसूक्तेनापिण्डाननुमंत्र्य कुशैः शंखोदकेन पुरुषसूक्तेनापिण्डानभिपिच्य गंधाद्यैरभ्यर्च्य
 पिण्डप्रवाहणां तं रूत्वानघां क्षिपेत् । न पद्वयै दद्यात् । ततः पुरुषसूक्तेन प्रेतस्य नामगोत्रे उक्त्वाऽमुकं नारायणरूपं तर्पयामीति पोडशवारं
 तर्पयेत् प्रत्यूचं । ततः पुरुषाह्वारपरिमितमन्नं विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सकिं कराय मायचवली नृगृहीत्वा । ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो यमश्चै
 य सर्गिकरः । ब्रह्मगृहीत्वा कुर्वतु प्रेतस्य च धुभां गतिं ॥ इति प्रार्थ्य विष्ण्यादिभ्य इमं वलिसमर्पयामीति ब्रह्मलिदद्यात् । स्मृत्यर्थं सारं तु हो
 मतर्पणं न लयोनोपाः । ततः प्रतिद्वयं तं त्रिविधं त्रिविधं फलं च समर्प्य शर्करामधुगुडसर्पिं पिनिवेदयेत् । गीतादिना जागरणं कुर्यात् ।
 ततोऽस्यामेव रात्र्या मनुमान् पंच सप्तनवा ब्राह्मणानामंत्र्य उपोषितः श्वोभूते मध्याह्ने विष्णोर्वादीनभ्यर्च्य देवादि स्मृत्या नारायण
 पदेत्यागाहनादितृप्तिप्रश्नांतं कृत्यापि ण्डिपितृयज्ञवदुल्लेखनाद्यवने जनांतं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान्
 स्त्वानामगोत्रविशिष्टं विष्णुरुपं प्रेतं स्मृत्या पंचमर्पिण्डं दद्यात् । ततो विप्रानां चां तान् दक्षिणाभिस्तोपयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवंतं ब्राह्मणं
 प्रेतस्थाने भोजितं प्रेतदुःस्यां स्मरन् भूमिहिरण्यादिनातिशयेन संतोष्या क्षय्यस्थाने तिलदर्भतुलसीयुतशंखोदकधारां दद्यात् । तत

१ विष्णुब्रह्मणं शिवं सर्गिकं रयं च पूर्वोक्तविधिना संपूज्य ।

अधिग्रमस्तु । आयुष्यमस्तु । आरोग्यमस्तु । स्वस्तिशिवंकर्मास्तु । कर्मसमृद्धिरस्तु । धर्मसमृद्धिरस्तु । पुत्रसमृद्धिरस्तु ।
 वेदसमृद्धिरस्तु । शास्त्रसमृद्धिरस्तु । धनधान्यसमृद्धिरस्तु । इष्टसंपदस्तु । इतिपंचदशवाक्यान्युक्त्या स्वयंकर्मदेवतात्मको
 भगवान्प्रजापतिः प्रीयतामित्युक्त्वा प्रीयतांभगवान्कर्मदेवतात्मकः प्रजापतिरिति तैर्वाचयित्वा, पुण्याहंवाचयिष्येहमिति युक्त्वा
 वाच्यतासि तिरुक्ते । ॐ उद्गातेषंशकुन्तेसामगायासि ब्रह्मपुत्र इव स्वर्गनेपुशंससि । वृषेववाजीशिश्नुमतीरपीत्यासुर्वतानः शकुने
 भद्रमावद्विश्वतानः शकुनेपुष्पमावद ॥ इतिक्रचंसर्वः सहपठित्वा ॐ पुण्याहंभवतोद्भवंत्विति स्वयंमंद्रस्वरेणोक्त्वा ब्राह्मणैरपु
 ण्याहं इति तथोक्ते पुनरेवंमध्यमस्वरेणोक्त्वा तथैवतैरुक्ते पुनरेवमुच्चस्वरेणोक्त्वा तथैवतैरुक्ते । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वद्धश्रवाः स्वस्ति नः
 पृषा विश्वयेदाः । स्वस्ति नु स्वाध्वो अरिष्टनेभिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ इत्युचंसर्वः सहपठित्वा स्वस्तिभवतोद्भवंत्विति पूर्व
 वदुक्त्वा ॐ स्वस्तीति तथैवतः प्रत्युक्ते अमुककर्मणे स्वस्तिभवतोद्भवंत्विति करिष्यमाणकर्मनामपूर्ववदुक्त्वा अमुककर्मणे स्वस्तीति
 तः पूर्ववदुक्ते । ॐ क्रुद्ध्यामस्तोमंसं नृपाम्वाज्जमानोमंत्रं सुरधोहोषयातं । यशोनृकं मधुगोवृत्तराभूतां शोभ्यन्तोः काममप्राः ॥
 इत्युचंसर्वः सहपठित्वा क्रद्धिभवतोद्भवंत्विति पूर्ववदुक्ते ॐ क्रुद्ध्यामिति तैस्तथैव प्रत्युक्ते सामात्यः प्राङ्मुख उपविशेत् । (इदं शौ
 नकमते । गृहपरिशिष्टे तु स्वस्त्यमुककर्मण इत्युत्तरप्रत्युत्तरेनस्तः) । ततो विप्राः प्राङ्मुख उपविश्य तद्बुद्धिकलशोदकं विशालेता
 षादिषात्रे निनीय यजमानं सामात्यं मंत्रैरभिषेच्युः । ते च मंत्राः । तत्सवितुर्विध्यामित्रः सवित गा यत्री ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
 देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ आपो हि धेति नर्वचसां चरीषः सिंधुद्वीपआपो गायत्री । पंचमीवर्धमाना सप्तमीप्रतिष्ठात्ये

स्तैःपवित्रपाणिभिर्वाह्यैःअमुकगोत्रायामुकशर्मणेतायविष्णुरूपयेदंतिलोदकमुपतिष्ठतामितिवाचयित्वासकुशतिलमुदकांज
 लिदापयेत् । ततःस्नात्यागुडशर्करापायसादिस्वजनैःसहभुंजीतेति ॥ इतिनारायणवलिः ॥ अथसहयमनविधिः ॥
 अथान्वारोहणंस्त्रीणामात्मनोभर्तुरेवच । सर्वपापक्षयकरंनरकोत्तारणायच ॥ अनेकस्वर्गफलदंमुक्तिदंतत्तथैवच । जन्मांतरेच
 सौभाग्यधनपुत्रादिवृद्धिदं ॥ एवंगुणेत्यादि आत्मनोभर्तुश्चैतज्जन्मजन्मांतरपरंरार्जितसर्वपापक्षयहाराश्रीलक्ष्मीनारायणमीतयेषु
 राणोक्तानेकफलप्राप्तयेचान्वारोहणंकरिष्ये । तदंगतयाविहितंहरिद्राकुंकुमांजनादिसौभाग्यद्रव्ययुतवंशपात्रवायनदानंकरिष्य
 इतिसंकल्प्यसोपस्कराणिशूर्पाणिदद्यात् । तत्रमंत्रः । लक्ष्मीनारायणोदेवोवल्लसत्वंगुणाश्रयः । गाढसत्त्वंचभेदेयाह्वयनैः
 परितोषितः ॥ सोपस्कराणिशूर्पाणिवायनैःसहितानिच । लक्ष्मीनारायणमीत्यैसत्त्वकामाददान्यहं ॥ अनेनसोपस्करशूर्पादानेन
 लक्ष्मीनारायणोप्रीयेतां ॥ अग्नेःसमीपमागत्यपंचरत्नानिपृच्छ्वे । नीलांजनंतथावज्जामुखेमुकाफलंन्यसेत् ॥ ततोऽग्निप्रार्थनांकृत्वा
 मंत्रेणानेनानिश्चितं । स्वाहासंश्लेषनिर्विण्णशर्वगोजहुताशन ॥ सत्त्वमार्गप्रदानेननयमांपत्युरंतिकं॥इत्यग्निप्रार्थनार्थेनाप्तोऽहुयात् ।
 अग्नयेतजोऽधिपतयेस्वाहा । विष्णवेसत्त्वधिपतयेस्वाहा । कालायधर्माधिपतयेस्वाहा । पृथिव्यैलोकाधिपतायेस्वाहा । अन्न्योरसा
 धिपतायेस्वाहा । वायवेवलाधिपतयेस्वाहा । आकाशायसर्वाधिपतयेस्वाहा । कालायधर्माधिपतायेस्वाहा । अन्न्यःसर्वसाक्षि
 णीभ्यःस्वाहा । ब्रह्मणेवेदाधिपतयेस्वाहा । रुद्रायश्मशानाधिपतयेस्वाहा ॥ ११ ॥ एकादशाहुतीर्हुत्वाकुर्यादग्नेःप्रदक्षिणां ॥

१ सत्त्वमन्न धैर्यं । तद्विअग्निप्रवेद्येऽप्येत एतत्तद्वानार्थलक्ष्मीनारायणःप्रार्थ्यते ।

ततः शिलां सोपस्कृतं संपूज्य तामारुह्य फलपुष्पांजलिं गृहीत्वाऽग्निप्रार्थयेत् । त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देवजानी
 पेनविदुर्यानिमानुषाः ॥ अनुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभयपीडिता । सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमं भर्तुरंतिकं ॥ मंत्रमुच्चार्य शनकैः
 प्रविशेच्चतुस्ताम्रानं ॥ ताम्रं तस्योत्तरतः सुधांदेवरः शिष्यो वानमरकृत्य करे धृत्वा तदीर्घं विद्वाम्यामंत्राभ्यां सत्त्वं रहितामुत्थापयेत् ।
 सत्याधिका सुहृदः समाभ्यास्य भर्तारं विष्णुरूपं सतीप्रविशेत् । हरीतः मृते भर्तारियानारीधर्मधीलाह दमता । अनुगच्छति भर्तारं
 शृणुतस्यास्तु यत्फलं ॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यावत्तंग्रहशणिवै । तावत्तद्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ मातृकपैतृकचैव यत्र
 कन्याप्रदीयते । कुलत्रयं युनात्येवा भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया संकल्पे तत्तरफलमुल्लेख्य । अन्वारो हणो
 अवयवार्पणार्थः पाकस्तंत्रेण पिंडः पृथक् पृथक् इति दुर्लभद्वयौ । अन्यत्र तु अन्वारो हेतुनारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया । पिंडदान
 क्रिया तद्वच्छूद्रमत्यादि कृतया ॥ अन्वारो हेतुतपस्याः पृथक् पिंडांस्तिलांजलीन् । पृथक् शिलेन कुर्वान्तदद्यादकेशि लेतया ॥
 नवश्राद्धानि भिक्षानि सपिंडीकरणं पृथक् । एकपृथ्वयोत्सर्गांगरेका तत्र दीयते । अन्वारो हणो एकचित्यारो हणो वास्त्रियाः पृथक् स
 पिंडनंनास्ति भर्तुः कृतस्त्रियाः कृतं भवतीति स्मृत्यर्थसारे । भर्त्रा चैकेनेति वदवः । भर्त्रादित्रयेणेत्यन्ये । अन्वारो हणं गभिणीनां वा
 लापत्यानां रजस्त्वलानां सूतिकानां च निषिद्धं । गर्भिणीनां तत्तज्जातिवधसमानं । ब्राह्मण्याएकचित्यारो हणमेव न पृथक् चित्यारो
 हणं । क्षत्रियादिस्त्रियाः पृथक् सहवाचितिः । असवर्णायाः पृथक् चित्तिरेव मदनपारिजातमते । अन्वारो हणो नवश्राद्धमात्रं

१ सत्त्वरहितार्थे रहिता भीतेति यावत् । २ एकस्मां शिलायां एकस्मिन्नभयनीत्यर्थः । ३ सपिंडीकरणं पृथक्कार्यमिति सतांतरं । नैव कार्यमित्यन्ये ।

पृथक् । तत्रापि पितृमातामहपार्षणद्वयवत्सहवानुष्ठानं । आपस्तंबः चितिश्चष्टातुयानारीमोहाद्विचलिताभवेत् । प्राजापत्ये
 नशुद्धोत्तत्साद्वैपाकर्मणः ॥ भर्तुर्नुगमनेचितिश्चष्टैत्यर्थः । पत्न्यां रजस्वलायां यदाभर्ताभूतः सा च देशकालवशात्तद्वानुगंतु
 मिच्छति न पंचमादिदिने प्रतीक्षते तत्र विधिरुच्यते यदा स्त्रियामुदक्यायां पतिः प्राणान्त्समुत्सृजेत् । द्रोणमेकं तंडुलानामवहन्या
 द्विशुद्धये ॥ सुसलायां तैस्तदसूक्ष्मवते यो निमंडलात् । विरजस्कामन्यमानास्वेचिते तदसूक्ष्मं ॥ दृष्ट्वा शौचं प्रकुर्वीत पंचमृ
 त्तिक्रयापृथक् । त्रिंशद्विंशतिर्दशपंचगवां दत्त्वा त्वहः क्रमात् ॥ विप्राणां वचनाच्छुद्धासमारोहेषु ताशनं । नारीणां सरजस्कानामि
 यंशुद्विरदाहता ॥ ॥ अथ रजस्वलाभरणे विधिः । अंतरिक्षे नृताये च वह्निवप्सु प्रमादतः । लदक्या स्मृतिकानारीचरे च्चांद्रायण
 त्रयं ॥ संप्रहे पंचभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतारं रजस्वलां । वस्त्रांतरा वृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकं ॥ वृद्धशालातपस्तु रजस्वलायाः
 प्रेतायाः संस्कारादीनि नाचरेत् । ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्कालायां शयनधर्मो न दाहयेत् ॥ इति ज्योतिषरं संस्कारमाह । अत्र देशकालानुसारं ब्र
 ह्मणा । अथेत्यादि श्रमुकगोत्रायाः अमुकस्या रजस्वलावस्थामरण्ये निमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं और्ध्वं देहिकयोग्यत्वाय चांद्रायणत्रय
 प्रायश्चित्तपूर्वकं शूर्पेणाष्टोत्तरशतस्नानानि कारयिष्ये । इति संकल्पब्राह्मणवचनेन चांद्रायणत्रयं कृत्वा यथापि द्वेन प्रेतमनुलिप्य स्वयं
 स्नात्वा शूर्पादेकेन शतवारं स्नापयेत् । प्रेतं प्रक्षाल्य भस्मगोमयमृत्तिकाकुशोदकपंचगव्यशुद्धोदकैः स्नापयेत् । पार्वमानाभिः स्वरस्यथ
 नीभिर्भयर्दंति यच्च दूरके इति तिसृभिरापो हि घेतिति तिसृभिः संस्नाप्य पूर्ववत्खं परित्यज्य विधिना दहेत् । यद्वा रजस्व

१ पावमानीः स्नस्य यनीः सुदुषा हि घृतश्चुतः इत्यारभ्य पंचकृचः इत्यर्थः ।

छांस्वतिकां च मलं प्रधात्वा त्वापायित्वा काष्ठयद्गन्ध्वाऽस्थीनि विधिना दहेत् ॥ अथ सूतिका मरणे ॥ सूतिका मरणे प्राप्ते सर्वाप्यव्य-
 नुलेपनं । अमृतकी तु संशुद्धः शूर्पाणां तु दत्तं सिधेत् ॥ पूर्ववत्संकल्प्य ब्राह्मणवचनाद्यां द्रायणत्रयं कृत्वा पूर्ववच्छतशूर्पकानां निकारयि-
 त्वा जुभेज्जलभादापपचगन्धं तत्र क्षित्वा आपो हि द्वीययामदेव्यवारुणादिपुण्यभिर्भरभिर्मन्त्रपूर्वोक्तमन्त्रैः संछाप्य विधिना दहेत् ॥ अथ
 सूतिका मरणे दिनभेदेन विधेयमायक्षितं । सूतिका तु यदा साध्वी विज्जालामरणंगता । त्रिवर्षपूर्णपर्यंतं शुभ्ये कृच्छ्रेण सर्वदा ॥ अथ
 क्षयमभ्यह विषयं । सूतिका तु यदा नारी रजसा तु परिप्लुता । त्रिवर्षे चेतुषानारी द्विवर्षे कृच्छ्रमाचरेत् ॥ एतद्वितीयज्यह विषयं । सूति-
 का तु यदा साध्वी विज्जालामरणंगता । अर्द्धकृच्छ्रेण शुभ्ये तव्यासस्य वचनं यथा ॥ एतत्तृतीयज्यह विषयं । सूति-
 पिज्जालामरणंगता ॥ त्रिपल्लवदिना दर्वार्कपुकाब्देन विशुद्धाति ॥ दशाहादुत्तरे तु । सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् । मास-
 मेकावधिं यावन्निभिः कृच्छ्रेण विशुद्धाति ॥ तथा सूतिका यां मृतायां तु कथं कुर्वति याज्ञिकाः । कुंभे सलिलभादायपपचगन्धं क्षिपेत्ततः ॥
 पूर्वाभिर्भरभिर्मन्त्राऽपो याचा शुद्धिं लभेत्ततः । तैर्वैक्यापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथा विधिः ॥ आर्द्धेण पावमानां भिर्वाग्भदेव्याभिरवेच च ॥
 अन्यैश्च वारुणैर्मन्त्रैः संछाप्य विधिना दहेत् ॥ अथ गार्भिणी मरणे विधिः ॥ यदा गर्भवती नारी सशल्यां संस्थिता भवेत् । कुक्षिं भि-
 त्वा ततः शल्यां निहरयति जीवति ॥ प्रसीतं निक्षिपेत्तु ग्रायाश्चित्ततः परं । सात्रयस्त्रिंशत्तादृक्कृच्छ्रेण शुभ्ये तव्यासस्य दोषतः ॥ सर्गाभिर्दहने

१ क्षयमनामयः सूतिकायाः प्रथमक्षित्यमेमरणे ज्यह्मद्रायाश्चित्तं । द्वितीयज्यहमरणेऽर्द्धद्वयं । तृतीयज्यहमरणे एकाब्दं । २ और्वीद्विहि-
 ताभिर्भरिकाऽऽचरित्वैः ।

तस्यावर्णञ्जवपयातकं । प्रायश्चित्तंचरित्वातुशुद्ध्यंतोपापकारिणः ॥ क्षूणहत्यांपतिश्चैवशुद्धिस्त्रायंयुवोऽनवीत् । अंतर्गर्भमृतखरी
 णांपुपताभेयानिष्कृतिः ॥ दन्ध्यातुगर्भसंयुक्तांनिरब्दंक्षुद्रूमाचरेत् ॥ इत्यादिग्रंथांतरतोऽवगंतव्यं । भद्ररामेभ्वरसुतोभट्टनारा
 यणःसुधीः । व्यापत्तलचिरांकादयामौर्ध्वदेहिकपद्धतिं ॥ आभ्वलायनमार्गेणसंतिपद्धतयःशतं । ताभ्यस्त्वस्याविशेषोयःपंडितैः
 सोऽप्यभार्यतां ॥ इतिश्रीमद्भामेभ्वरभट्टसूरिरसुज्जनारायणभट्टविरचितताडन्योष्टिपद्धतिःसमाप्ता ॥

॥ इति श्रीनारायणभट्टविरचिताडन्योष्टिपद्धतिः ॥

ए मुद्रक पारसीरोपाद्वेन उद्भसणतनुवनुषा चासुदेवसर्मणा सकल, तच्च मुन्वय्या पांडुरंग जावजी
दलनेन स्वीये निर्णयसागाएक्यमुद्रणयंमाळये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥

सकान्दा १८५९, सन १९३७.

द्वितीयावृत्ति ।

PUBLISHED - Pandurang Javaji,
Printer - Ramchandra Yeshu Shedge, }

Nirmaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay

॥ इति प्रयोगरत्नं=नारायणभट्टी
उत्तरनारायणभट्टी=अन्येष्टिश्च ॥

द्वेअनुष्टुभौ । अभि० । ॐ आपोहिष्ठामयोभुव० ॥ ९ ॥ आनोभद्राइटिदशर्चस्यराहूगणो गोतमो विश्वेदेवाः पंचाद्याः सप्तमीच
 जगत्यः षष्ठीविराट्स्थानाशिष्टास्त्रिष्टुभः । ॐ आनोभद्राः ऋतवो यंतु विश्वतो दं व्यासो अपरीता स उद्भिदः । देवानो यथा सदुमिद्वृधे
 असन्नम्रायुवोरक्षितारो दिवो देवे ॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजयतां देवानां रातिरभि नो निर्वर्ततां । देवानां सख्यमुपसेदिमावयं देवानां
 आयुः प्रार्तिरंतु जीवसे ॥ तान्पूर्वायानि विदाहू महव्रयं भगं मित्रमादितिं दक्षं मस्त्रिधं । अयं मणं वरुणं सोमं मभिनः सरस्वती नः सुभगाम
 यदरुत ॥ तन्नो यातो मयो भुवः तु भेदं जंतन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद्वावाणः सोमसुतो मयो भुवस्तदभिनः शृणुतं धिष्यता युवं ॥
 तमीदानीं जगत्स्तस्थुः पस्पतिं धियं जिन्वमवसेहू महेवयं । पपानो यथा वेदं सामसं द्रुधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध
 श्रवाः स्वस्ति नः पपा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो आरष्टनेभिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ पृषदश्वामरुतः पृश्निमातरः शुभं यावा
 नो विदथे पूजमयः । अग्निजिह्वामर्तवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवाऽवसागमन्निह ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्य
 जत्राः । स्थिरैर्गैस्तुष्टुनांसस्तनूभिर्ब्रह्मशेम देवा हितं यदायुः ॥ शतमिह शुरद्रोऽअति देवा यत्रानश्चक्राजुरसंतु नानाम् । पुत्रा सो यत्र
 पितरो भवन्ति मानो मध्यारीरिपता युगंतोः ॥ आदित्यौ रादितिरं तर्क्षमादितिर्माता सपिता सपुत्रः । विश्वे देवाऽअदितिः पंचजनाऽ
 अदितिर्जातमादितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ अपनः शोशुचदधमित्यष्टर्चस्य कुत्सो ग्निर्गायत्री । ॐ अर्पनः शोशुचदधममशुशुग्ध्या रयिम् ।
 अर्पनः शोशुचदधम् ॥ सुक्षेत्रिया सुगातुयावसूया च यजामहे । अर्पनः शोशुचदधम् ॥ प्रयज्जो देष्टृपां प्रास्माकां सश्वसरयः । अर्पनः ० ॥
 प्रयत्सेऽअग्ने सरयोजायै महि प्रतेव्यम् । अर्पनः ० ॥ प्रयदग्नेः सह स्वतो विश्वतो यंति भानवः । अर्पनः ० ॥ त्वंहि विश्वतो मुख विश्वतः

परिभूरसि । अर्पनः० ॥ द्विपेनोविश्वतोमुखार्तिमावेधंपारय । अर्पनः० ॥ सनःसिंधुमिवनावयार्तिपर्यास्वस्तये । अर्पनः० ॥ ८ ॥
एतोन्विद्रमितितृचस्यांगिरसस्तिरथीइंद्रेनुष्टुप । ॐ एतोन्विद्रस्तवामशङ्कशङ्केनसाम्ना । शुद्धैरुक्थैर्वावृध्यांसंशुद्धआशीर्वान्म
मत्तु ॥ इंद्रशुद्धोनुऽआर्गहिशुद्धःशुद्धाभिरूतिभिः । शुद्धोर्येनिधारयशुद्धोर्ममद्धिसोम्यः ॥ इंद्रशुद्धोहिनोर्येयिशुद्धोरत्नानि
द्राशुपे । शुद्धोवृत्राणिजिघ्रसेशुद्धोवाजसिपाससि ॥ स्वादिष्ठयेतिदशर्चसमधुच्छंदाःपवमानःसोमोगायत्री । ॐ स्वादिष्ठया
मादिष्ठयापवस्वमोभधारया । इन्द्राद्युपातयेसुतः ॥ रुद्रोहाविश्वर्चर्पणिरभियोनिमयोहतं । द्रुणांसुधस्यमासदत् ॥ वरिवोधतमो
भवमंहिषोपृत्रहंतमः । परिप्राधेमघोनां ॥ अभ्यर्पमहानांदिवानांवीतिमंधसा । अभिवाजमृतश्रवः ॥ त्वामच्छाचिरामसितदि
दर्धद्विदेर्देवे । इंद्रोत्वेनआशंसः ॥ १ ॥ पुनार्तिपरिपुतंसोमंसूर्यस्यदुहिता । यारेणशश्वत्तातनां ॥ तमीमण्यीःसमर्च्यआगभ्यं
तियोपणोदश । स्वसारःपार्चद्विधि ॥ तर्माहिन्यत्युगुवोधमंतिवाकुरुहति । त्रिधातुवारणंमधु ॥ अभीष्टममह्याजुतश्रीणंतिधेनवः
शिशु । सोममिद्रायुपातये ॥ अस्येन्द्रोमेदुयाविश्ववृत्राणिजिघ्रते । शूरैर्मघार्चमंहते ॥ २ ॥ तरत्समंदीतिचतसृणामवत्सारःपव
मानःसोमोगायत्री । ॐ तरत्समंदीर्धावतिधारासुतस्यांधसः । तरत्समंदीर्धावति ॥ उत्रावेदुवर्धूनांमर्तस्यद्वेव्यधंसः । तरत्स० ॥
ध्वययौःपुरुषंत्योरासहस्राणिदद्महे । तरत्स० ॥ आययोस्त्रिंशतंतनांसहस्राणिचदद्महे । तरत्स० ॥ ४ ॥ शुचीवोहव्येतिमं
त्रस्यवसिष्ठोमरुतस्त्रिष्टुप । ॐ शुचीवोहव्यामरुतःशुचीनांशुचिहिनोग्यध्वरंशुचिभ्यः । ऋतेनसत्यमृतसापआयुन्धुचिजन्मानः
शुचयःपायुकाः ॥ यदंतियचेत्तिद्वादशर्चसआद्यायावसिष्ठऋषिः शिष्टानामेकादशानांपवित्रत्रसिष्ठावृषी पवमानःसोमोगायत्री

यत्सेयविब्रमाचिपीतिद्वेअग्निदेवत्ये उभाभ्यांदेवसवितरितिसवितृदेवत्या पुनंतुमामितिवैश्वदेवी
प्रप्यायस्वेतिपुरउष्णिक् पुनंतुमामिति यःपावमानीरिति पावमानीर्योअध्येतीतिचानुष्टुभः । ॐ यदंति यच्चदूरकेभयंविंदितिमा
मिह । पर्वमानवितर्जहि ॥ पर्वमानःसोअघनःपवित्रेणचिचर्षणिः । यःपोतासपुनातुनः ॥ यत्तेपवित्रमर्चिष्यन्नेवितंतमंतरा ।
ब्रह्मतेर्नपुनीहिनः ॥ यत्सेपवित्रमर्चिवदयेतेनपुनीहिनः ॥ ब्रह्मसवैःपुनीहिनः ॥ उभाभ्यांदेवसवितःपवित्रेणसर्वेनच । मांपु
नीहिविश्वतः ॥ १ ॥ त्रिभिर्द्वेदेवसवितुर्वर्षिष्ठैःसोमधामभिः । अग्नेदक्षैःपुनीहिनः ॥ पुनंतुमादैवजनाःपुनंतुयसवोधिष्या ।
विश्वेदेवाःपुनीतमाजातवेदःपुनीहिमा ॥ प्रप्यायस्वप्रस्यंदस्वसोमविश्वेभिरशुभैः । देवेभ्यउत्तमंहविः ॥ उपप्रियंपनिमंतु
युवानमाहुतीदृधम् । अगन्मविश्वतो नमः ॥ अलाय्यस्यपरशुर्वेनाशतमापवस्वदेवसोम । आहुंचिदेवदेवसोम ॥ यःपर्वमानीर
ध्येत्युषिभिःसंभृतरसम् । सर्वसपतमश्नातिस्वदितंमातरिभ्यना ॥ पावमानीर्योऽअध्येत्युषिभिःसंभृतरसं । तस्मैसरस्वतीदुहे
क्षीरंसर्विर्मधूदुकम् ॥ २ ॥ अग्निःशुचिब्रततमइत्यस्यविरूपोग्निर्गायत्री । ॐ अग्निःशुचिब्रततमःशुचिर्विमःशुचिःकविः ।
शुचीरोचतआहुतः ॥ १ ॥ समुद्रज्येष्ठाइतिचतसृणावसिष्ठआपस्विष्टुप् । ॐ समुद्रज्येष्ठाःसलिलस्यमध्याह्नुनानायंत्यानिविश
मानाः । इन्द्रोयावज्जीवृपभोररादृताआपोदेवीरिहमामंवंतु ॥ याआपोदिव्यावृतावास्वतिल्वनिर्विमावृतायाःस्वयंजाः । समु
द्रार्थायाःशुचयःपावकास्ताआपोदेवीरिहमामंवंतु ॥ यासांराजावरेणोचातिमध्यैसत्यानतेर्अवपश्यन्जनानाम् । मधुश्चुतःशुचयो
याःपावकास्ता ० ॥ यासुराजावरेणोयाससोमोविश्वेदेवायासूजमदति । वैश्वानरोयास्वग्निःप्रविष्टस्ता ० ॥ ४ ॥ त्रायतामितितृच

स्वसप्तर्षयोविश्वेदेवाऽनुष्टुप् । ॐ त्रायतामिह देवास्त्रायतामरुतगुणः । त्रायतां विश्वाभूतानियथायमरुपाअसत् ॥ आपइ
 द्वा ईभेपुजीरापोऽमीवचार्तनीः । आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वतु भेषजम् ॥ हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां लिह्यावाचः पुरोगवी ।
 अनामयितुभ्यां त्वाभ्यां त्वोपरपृशामसि ॥ ३ ॥ इमा आपः शिवतमा इत्यनेन तृचेन देवस्य त्वेति च जुषाभूभुवः स्वरित्येताभिश्च
 व्याहृतिभिः । इमा आप इति तृणाभैतरेय आपोऽनुष्टुजगत्पुनः । ॐ इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः । इमाराष्ट्रस्य
 वर्धनीरिमाराष्ट्रभृतोमृताः ॥ याभिर्द्रुमभ्यापि च प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुम् । ताभिर्द्भिरभिपि चामित्वामहराज्ञां
 त्वमधि राजो भवेह ॥ महातत्यामहीनां सन्नाजं चर्पणीनां देवीजनिं त्र्यजीजनं द्रुजनिं त्र्यजीजनत् ॥ देवस्य त्वेत्यस्य सविताम्बिनौ
 पूषा च यजुः । देवस्य त्वा सविनुः प्रसवेभ्यो नोर्वाहुभ्यां पूष्णो इस्ताभ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्य च सद्रस्ये त्रियेणाभिपि चामि । बलायश्चिदै
 यशसेन्नाथाय ॐ भूर्भुवः स्वः अमृताभिषेकोऽस्तु शांतिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वित्येतैर्मन्त्रैः कुशग्रैः सपहवैरभिपि चियुः । ततः सुवासिनी
 भिर्नो राजनं कार्ययथाचारम् । ततो ब्राह्मणानां वैदिकमन्त्राणि पोत्राह्याः । कर्मातेऽपि पुनरेव कार्यं । इति जयंतादिसंमतः प्रयोगपारि
 जातमोक्तः पुण्याहवाचनप्रयोगः ॥ ॥ अथ हेमाद्रौ दानकाण्डे वहृचगृह्यपरिशिष्टोक्तत्वेनोक्तः सकलसाधारणशिष्टाचारप्राप्तश्च पु
 ण्याहवाचनप्रयोगः ॥ कृतमंगलस्नानः स्वलंकृतः कृताचमनः प्राङ्मुखो यजमानो वस्त्राच्छादिते पीठे उपविश्य पत्नीं स्वदक्षिणतः प्रा
 ङ्मुखीमुपवेश्य संस्कार्य च तथैवोपवेश्य सुमुखश्चैकदं तश्चेत्यादि शुक्लांवरधरदेवं ० अभीप्सितार्थं ० सर्व
 मंगलमांगल्ये ० सर्वदा सर्वकार्येषु ० तदेवलङ्गं ० यत्र योगेश्वरः कृष्णो ० सर्वप्यारब्धकार्येष्विति श्लोकान्पठित्वा । ॐ लक्ष्मी

नारायणाभ्यांनमः । उमामहेश्वराभ्यांनमः । शचीपुरंदराभ्यांनमः । मातापितृभ्यांनमः । इष्टदेवताभ्योनमः । कुलदे-
वताभ्योनमः । सर्वेभ्योदेवेभ्योनमः । सर्वेभ्योब्राह्मणेभ्योनमः । देशकालौसंकीर्त्यामुकफलसिद्ध्यर्थं श्वोऽद्यवाऽमुककर्मक-
रिष्ये । तदंगतयादौ पुण्याहवाचनादिकरिष्यइतिसंकल्पयेत् ।* यदातु प्रयोगाद्विभूतं पुण्याहवाचनाद्यंगतदामुकफलसिद्ध्यर्थं
ममुककर्मकर्तुमंगभूतमादौ पुण्याहवाचनादिकरिष्यइति प्रत्येकं संकल्पः । प्रधानसंकल्पस्तु सर्वकृत्वा तद्दिन एव श्रव्यो वा कार्यः । ततो
यजमानः षोडशोपचारैर्गणपतिभ्यर्च्यप्रार्थयेच्च । ततः कर्ता स्वपुरतः ॐ मूर्हीद्यौः पृथिवीचन इमं युञ्जं भिमिक्षतां । पिपतां नो

१ आदौ प्रधानसंकल्पस्ततः पुण्याहवाचनम् । मातृपूजांततः कृत्वा वृद्धिश्चाहुततः स्मृतमितिसंस्कारगणपतिघटनादादौ प्रधानसंकल्पकृत्वा गणप-
तिपूजनाविसंकल्पं कुर्यादिति । तथा च अमुककर्मकरिष्ये । तदंगत्वेन स्वास्तिपुण्याहवाचनं मातृकापूजनं तां दीक्षां च करिष्ये । तत्रादौ निर्विघ्नतासि-
द्ध्यर्थं गणपतिपूजनं करिष्ये । गणानां त्वया शौनको गृत्स्मदो गणपतिर्जगती गणपत्या या हने वि० । ॐ गणानां त्वा० । ऋद्धिबुद्धिसहितं सांगं सपरिवारं
गणपतिमावाहयामीत्यावाह्यमहागणपतये नम इत्याद्यासनादिषोडशोपचारैः संपूज्य प्रार्थयेत् । नार्चितो हि गणाभ्यक्षो यश्चादौ तु सुरोत्तम । तस्माद्वि-
घ्नं समुत्पन्नं सत्क्रोधजमिदं तवेति पद्मपुराणल्लिगात् न ऋते त्वत्क्रियते इत्यादिमात्रं लिगाच्च निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थमादौ गणपतिः पूज्य इति चिंतामणौ । २ अवि-
दितोऽप्येच्छं दो देवतविदित्यादिपरिभाषातो यत्र कापि भ्रंशप्रयोगो केवलं भ्रंशपाठानर्थक्यादृष्याद्युपन्यासावश्यकं वेत्यत्र निर्दिश्यते । यथा—मही-
शोः काण्वो मेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । ओपधय इत्यस्याथर्वणो भिमगोपधोनुष्टुप् । आर्कलशेष्वित्यस्य काश्यपो देवलः पवमानः सोमो गायत्री । इमं-
मेगंग इत्यस्यासिधुश्चित्तैश्च मेधेन चोजगती । गंधद्वारा मिलस्यानंदकर्मचिच्छीतेति रासुताः श्रीनुष्टुप् । याओपधीरित्यस्यार्थवर्णो भिमगोपधोनुष्टुप् ।

भरीमभिः ॥ इतिमंत्रावृत्त्यादक्षिणोत्तरतोभूमिस्पृष्ट्वा । ॐओषधयःसंवदंतुसोमैनसहराज्ञां । यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तंरजन्पारयाम
सि ॥ इतितथैवतंदुलपुंजैकृत्वा । ॐआकलदौपुधावतिपवित्रेपरिच्यते । उक्थयन्नेपुवर्धते ॥ इतिपुंजोपरिद्वौसलक्षणीधातुम
यैमृन्मयौवाकलदौनिधाय । ॐइमंमंगेयमुनेसरस्वतिशुतद्विस्तोमंसचत्तापरुण्या । असिक्न्यामरुद्धुधेवितस्तयार्ज्जुकीयेष्टुणद्वा
सुयोर्मया ॥ इतितीर्थजलेनप्रत्येकंपूरयित्वा । ॐगंधद्वारंदुराधर्षानित्यपुष्टांकरीपिणीं । ईश्वरैर्यस्यभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं ॥ इति

अभ्रयेयइत्यस्याधर्षणोभययोनुष्टुप् । स्थानाष्टविधिकाण्वोमेधातिभिर्भूमिर्गवत्री । याःकलिनीरित्यस्याथर्वणोभयपधयोनुष्टुप् । सहिरात्रा-
नीदस्यस्यावाधःसवितागायत्री । हिरण्यरूपइत्यस्यशौचकोपानपात्रिष्टुप् । युवामुवासाइत्यस्यविधाभिन्नोयूपत्रिष्टुप् । पूर्णोदर्वीत्यस्यविश्वेदेवाः
शतरुनुष्टुप् । भद्रंकर्णइत्यस्यगौतमोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । द्रविणोदाइत्यस्यकुत्सोद्रविणोदाव्यप्रिस्त्रिष्टुप् । सवितापश्चात्तादित्यस्यलुशोधानाकोविश्वेदे-
वास्त्रिष्टुप् । नवोनवइत्यस्यसूर्यासावित्रीचंद्रमास्त्रिष्टुप् । उद्यादिवीत्यस्यांगिरसोदिव्यःप्राजापत्योदक्षिणावातहातारोवात्रिष्टुप् । उद्रातेवेत्यस्यगृ-
त्समदःशकुंतःशकरी । स्वस्वेवायुमित्यस्यस्वत्याग्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । ऋद्ध्यामस्तोममित्यस्यकाश्यपोभूतांशोश्चिनौत्रिष्टुप् । त्रियेजातइत्यस्यक-
ण्वःपवमानःसोमस्त्रिष्टुप् । भूमिप्रार्थनाद्रौवि० । कर्मबाहुल्यादनवकाशाद्वास्येपांपठनाशक्तौयस्यवाक्यंसंक्रुपियतेनोच्यतेसादेयतयदक्षरपरि-
माणंतन्टंदइतिपारिभाषिऋग्य्याष्टुपयुंजीतनैवलमंग्रोहःकार्यः । यद्यपिस्वस्तिवाचनेविनवप्यान्वूपाठस्यप्रचारोद्दश्यतेतत्रापिनवैयर्थ्यकिं-
तुःकैवल्यफलफलपतैवेतिज्ञेयम् । १ यद्यप्यत्रयान्यराशिरपेक्षितस्तथापि—सस्यक्षेत्रगतंप्राहुःसतुपंधान्यमुच्यते । आमंविनुपमित्युक्तंस्वियमन्न-
मुदाकृतमित्यसिष्टः । यद्वा यान्यमसिधिनुहिदेवानितितंदुलेष्वपि वान्यशब्दप्रयोगइतिचिंतागणिः । तेनतंदुलग्रहणमस्यनवद्यम् ।

गंधकलशयोः प्रक्षिप्य । चंदनादिनातावनुलिप्यपुष्पमालाभूषितौ कृत्वा । (ॐ धाओषधीः पूर्वाजाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनै
 नुभ्रूणां महं शतं धामानि सप्तच ॥ इतिसर्वोषधीः क्षिप्त्वा । ॐ कांडां कांडाप्ररोहं तीपं रूपः परुषपरि । एवानोद्भूतं प्रतनुसह
 क्षेणशतेन च ॥ इति दूर्याः । ॐ अभ्युद्येवो निपदं नृपणं वाव सति कृता । गोभाज इत्किं लासतयत्सवत्थं पूरुषं ॥ इति पंचपल
 धान् । ॐ स्योत्तार्युधिविभया नृक्षरा निवेशनी । यच्छानुः शर्म सप्रथः ॥ इतिसप्तमृदः । ॐ याः फलिनीया अं फला अं पुष्पाया
 अं पुष्पिणीः । बृहस्पतिं प्रसूतास्तानो मुंचं त्वंहसः ॥ इति फलं । ॐ सहिरला निद्राशुपसुवा तिस्रविता भगः । तं भागं चित्रमोमेह ॥
 इति कनककुलिशानीलपद्मरागमौक्तिकेति पंचरत्नानि । ॐ हिरण्यरूपः सहिरण्यसंहगुपानपुत्सदुहिरण्यवर्णः । हिरण्ययात्परि
 योने निपद्या हिरण्यदाददुत्पन्नमस्मै ॥ इति हिरण्यं । ॐ युवांसुवासाः परिधीत आगात्सु श्रेयां न्भवति जायमानः । तंधीरासिः
 कयु उद्ययं तिस्थाध्यो नर्मसा देवयंतः ॥ इति वल्लेण सूत्रेण वा कलशो वेष्टयित्वा) । ॐ पूर्णादधिपरापतसु पूर्णा पुनरापत । वृक्षे
 युविक्रीणावद्वा इपमूर्जशतक्रतो ॥ इतिसतंडुलाभ्यां सफलाभ्यां पूर्णपात्राभ्यां कलशयोरानने पिदध्यात् ॥ सर्वत्र प्रतिकलशं मंत्रावृ
 त्तिरुत्तरसंस्थतार्च ॥ ततस्तत्त्वायाभिभुनः शेषो वरुणस्त्रिष्टुप् । कलशे वरुणावाहने विनियोगः ॥ ॐ तत्त्वायाभिभ्रह्मणा वंदमान

१ अयं पनुग्रहिह्रांतवर्ती भागः काशीस्थ पुस्तकात्संगृहीतः । क्वचिद्द्रवूर्वापल्लवाद्याः प्रक्षेपणेनोक्तास्तदाशयस्तु शांति केतेषामावश्यकता अन्यत्र
 मांगलिकेरेच्छिकमिति । २ कलशस्थापनं—पुण्याहवाचने चैव यः कुर्यात्कलशार्चनम् । दक्षिणस्थः स्थिरश्चैव उत्तरस्थश्चरस्तथा । न चालयेदक्षि-
 णस्थमुत्तरस्थं तु चालयेत् । अन्यथा धर्मक्षानिः स्यादेष धर्मः सनातन इति । याम्यादिशि स्थिरं कुंभे चरकुंभः स्थिरो भवेत् । कुंभद्वयं शुभं तत्रैव शुभे चैक

स्तदाशांस्तेयजमानोहविभिः । अहळमानोवरुणेहवोध्युशंसमानआयुःप्रभौपोः ॥ इति उत्तरकलशो वरुणमावाहयेत् चंदनादिना
 पूजयेच्च ॥ तत उत्तरकलशो देवता आवाहयेदेवम् ॥ कलशस्य मुखे विष्णुः कंठेरुद्रः सभाश्रितः । मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये भ्रातृगणाः
 रमृताः ॥ कुशौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अंगैश्च सहिताः सर्वे कलशां वसुसमा
 श्रिताः ॥ अत्र गायत्री सा वित्री शान्तिः पुष्टिकरी तथा । आयांतु मम शांत्यर्थं दुरितक्षयकारिकाः ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तैर्था निजल
 दानदाः । आयांतु ० ॥ तत्स्तरकलशो अक्षतान्क्षिपेत् ॥ मातृदेवो भव ॥ पितृदेवो भव ॥ आचार्यदेवो भव ॥ अतिथिदेवो भव
 इति ॥ ततः अयं निष्कृत जानुमंडलः कमलमुकुलसदृशमंजलिं शिरस्याधाय दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा आशिपः
 प्रार्थयते ॥ प्रार्थनामाह ॥ एताः सत्या अशिपः संतु ॥ दीर्घाना गानद्योगिरयस्त्रीणि विष्णुपदानि च तेनायुः प्रमाणेन पुण्याहं दीर्घ
 मायुरस्तु ॥ [विप्रयोर्हस्ते] शिवा आपः संतु ॥ सौमनस्यमस्तु ॥ अक्षतं चारिष्टं चास्तु ॥ गंधाः पांतु सौमंगल्यं चास्तु ॥ अक्षताः
 पांतु आयुष्यमस्तु ॥ पुष्पाणि पांतु सौश्रियमस्तु ॥ ऐश्वर्यमस्तु ॥ दक्षिणाः पांतु बहुदेयं चास्तु ॥ दीर्घमायुः

इत्येतैस्तिष्ठति वास्यादेतच्छुभे कर्मणि कुंभद्वयं श्रेयम् । यद्यपि विभ्रक्तुं भव पां पूर्णमिति गृह्यपरिशिष्टजयंतशौनकादिभिः तथा सूत्रेण वेष्टितं कुंभमित्या-
 धृत्य पनसृता वप्यविशेषैः कलशनिर्देशादेकवचनेन कलशद्वयाप्रतीतिस्तथाप्यत्र कुंभपदं कलशद्वयोपलक्षणं सर्वसामंजस्यादिति संस्कारकल्पद्रुमे ।
 उत्तरकलशो देवतावाहनेऽपि दक्षिणकलशो द्वित्वसंपादनार्थः विवाहो मे सत्यामपि दृष्टपद उपलवत् । यदुक्तमशुभे चैकउच्यत इति तदशुभपरं । तेन
 निधनशालंगस्य स्तिवाचनादावेकस्य कलश इति याज्ञिकाः ।

अथेदमनप्रास्ताविकम् ।

श्रीमद्भगवतामहापुराणेणतर्क्यद्रजालिकेनसर्गादाधारलिंखावरजंगमात्मकंजगद्धर्मोपमौचसृष्ट्याऽखिलसंन्यवहारायाऽपरिच्छेद्यशब्दराशि
गततत्तच्छब्दानतिनोर्धेनयथावरसंबंधपरिकल्प्य सर्वाभ्यर्हितयमोधर्मप्रतिपादकपदैस्वतःप्रमाणभूतान्वेदान्कल्पयित्वा हिरण्यगर्भादिभ्यः
प्रत्यपीपदत् तेष्वेतरैर्न्यइत्येवमुत्तरोत्तरमाविरासीच्छब्दार्थप्रतिपत्तिः । एवंसंयन्वादिपरंपरासादित्वेदभागामंत्रद्रष्टारः श्रीशसृष्टजनसंघनिर्वाहा
र्थश्लेषतश्चटुःपमानुभावेनापचरियमानशेमुप्यायुर्वेजानामेदंयुगीनमानुपप्रणिनांभ्यःश्रेयसाकांक्षिणःपारिकांक्षिणोऽत्तराख्यवस्यांकेवलनिगमाना
मचारिताधर्ममन्वानाः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तार्थैस्तिपच्छब्दआत्मकानिवेदपङ्गानि नानास्मृतीविहासादीन्वर्मशास्त्राप्रतिपादकान्निबंधानप
रिक्लपयांचभूवुरितिवेदांगरसृष्टाविसाधनकलापन्यवस्था । अधिचास्यांपरिनिष्ठितामहामहिमभाजोऽभवेनाविद्वदभेसरालोकेतिकर्तव्यताक्षमा
नैकशोधर्मशास्त्रप्रतिपादकान्यशिक्षकप्रयोगक्षमांश्चनिबंधानररचत् । कस्यामपिमानुपकृतायतीतेषुहृतिथेकालेभिन्नभिन्नप्रश्नभाविविद्वद्भिःसूक्ष्मदृ
ष्टाभूयोभूयःपरिशीलनेनूलभूतविविधार्थनिबंधानामभेतनविद्वदप्रणीतनिबंधानांचकर्तनैकयात्प्रायःपरस्परंविसंधादध्यापतत्वेवेतिवर्ततेरसलुनेस
र्गिकोत्थितिरनुभूतप्रायेवालिलप्रोक्षाधद्भिः । तथाचैतादृश्यामापदिप्रथमालिन्धेनवत्स्यंस्यांधर्मगलानो धर्मोवनवद्वपरिकरस्यश्रीभगवतःप्रेरणयाके
पिमहानुभावाःप्राहुर्भूयगोपायंत्युद्धृतविविधविसंधादपरिहारदक्षयाभिनवयास्वकृत्त्याऽनादिनिधनधर्मसेतुमर्यादाप् । अथयमुद्दिश्यायमुपक्रमः
सोऽपिमहानुभावोभट्टनारायणः श्रीमद्वाराणस्यांप्राहुर्भूयारिलजगतीगतद्विजोपकृतये प्रयोगरत्नम्, कमशश्च त्रिस्थलीसेतुं, रुद्रपद्धतिं,
उत्तरनारायणभट्टीं (अंत्येष्टिपद्धतिं) चेतिमुप्रसिद्धाभिबंधानरीरचत् । उक्तचनिर्णयान्धृष्ट्युपक्रमे श्रीकमलाकरसद्वेन—‘वेदार्थधर्मरक्षायै

श्रेयःशांतिःपुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु ॥ श्रीयशोविद्याविनयोविचंगुहपुत्रंचायुष्यंचास्तु ॥ (अत्रसर्वत्राक्षणैरस्त्वितिप्रत्युत्तरंदेयं) ॥
 यंकृत्वासर्ववेदयज्ञक्रियाकरणकर्मरिभाःशुभाःशोभनाःप्रवततेतमहर्माकारमादिकृत्वाऋषयजुःसामाशीर्वचनंबह्वृषिमतंसंविज्ञातं
 भवद्भिरनुज्ञातःपुण्यंपुण्याहंवाचयित्वे ॥ विप्राःवाच्यतामितिवेदयुः ॥ एवमुत्तरत्रापियथायोग्यंप्रत्युत्तरंदेयं ॥ ततोयजमानः ॥
 ॐ भद्रंकर्षीमिःशृणुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैरनुष्टुपांसंस्तनूभिर्व्यशेमर्देवार्हितंयदायुः ॥ ॐ द्रविणोदाद्र
 विणसस्तुरस्यद्रविणोदाःसत्तरस्यप्रयंसत् । द्रविणोदावीरवतीमिधनोद्रविणोदारासतेदूर्ध्वमायुः ॥ ॐ सवितापुश्चातत्सवित
 पुरस्तारसवितोत्तरात्तत्सवितपुश्रत् । सवितानःसुवतुसर्वतातिसवितानोरसतांदूर्ध्वमायुः ॥ ॐ नवोनवोभवतुजि
 यमानोहोक्रुतुरुपसामेत्यग्रं । अगंदेवेभ्योविदधात्यायन्यचंद्रमास्तिरतेदूर्ध्वमायुः ॥ ॐ जुह्वाद्रिविदक्षिणावंतोऽअरभ्युय
 र्अश्वदाःसहतेसूर्येण । हिरण्यदाऽअमृतत्वभजतेवासोदाःसोमप्रतिरंतुआयुः ॥ आपुष्टदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायुवर्चसे । यस्त्वा
 हृदक्कीरिणामन्यमानोमर्त्योमर्त्योजोहवीमि ॥ जातवेदोयशोअस्मासुधेहिप्रजार्भिरग्नेऽअमृतत्वमश्नयां ॥ ॐ यस्मैत्वंसुकृत
 जातवेदऽडलोकमग्नेष्टुण्यःस्योनं । अभिनंसपुत्रिणंवीरवतंगोमर्तरयिनंशतस्वसि ॥ संत्वासिचामिषयजुषाम्रजामायुधनंच ।
 मोध्राक्षणाः मनःसमाधीयतां । विप्राः समाहितमनसःस्वः । यजमानः प्रसीदंतुभवंतः । विप्राः प्रसन्नाःस्वः । यजमानः

१ अत्रपाठेद्रवतनियमतपःस्थाऽप्यायक्रतुदमदानविशिष्टानां ब्राह्मणानां मनःसमाधीयतामिति दंवाक्यं बहवः पठन्ति परंतु तस्य कौस्तुभपारि-
 जातकारादिभिरग्रहणान्तद्वयद्वसुपेक्ष्य भवेत् ।

शांतिरस्तु । पुष्टिरस्तु । तृष्टिरस्तु । वृद्धिरस्तु । अविघ्नमस्तु । आयुष्यमस्तु । आरोग्यमस्तु । शिवं कर्मास्तु । कर्मसमृद्धि
 रस्तु । धर्मसमृद्धिरस्तु । वेदसमृद्धिरस्तु । द्वात्रिंशत्समृद्धिरस्तु । पुत्रसमृद्धिरस्तु । धनधान्यसमृद्धिरस्तु । इष्टसंपदस्तु । बहि
 र्देशोरिष्टनिरसनमस्तु । परापातप्रतिहतमस्तु । मध्येयच्छ्रेयस्तदस्तु । उत्तरेकमर्पयविघ्नमस्तु । उत्तरोत्तरमहरहरभिबुद्धि
 रस्तु । उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः शोभनाः संपद्यन्ताम् । इष्टाः कामाः संपद्यन्ताम् । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु । तिथिकरणमु
 हूर्तनक्षत्रग्रहलभाधिदेवताः प्रीयन्ताम् । तिथिकरणे मुहूर्तनक्षत्रे सप्रहसदेवते प्रीयेताम् । दुर्गापांचाल्या प्रीयेताम् । अग्निपुरोगा वि
 भ्वदेवाः प्रीयन्ताम् । इन्द्रपुरोगाम रुद्राणां प्रीयन्ताम् । ब्रह्मपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्ताम् । विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्रीयन्ताम् । माहे
 श्वरीपुरोगाऽनमानातरः प्रीयन्ताम् । यस्मिष्ठपुरोगाऽग्निगणाः प्रीयन्ताम् । अरुंधतीपुरोगा एकपद्मः प्रीयन्ताम् । ऋषयश्छन्दांस्त्याचा
 यर्वेदादेवा यज्ञाश्च प्रीयन्ताम् । ब्रह्मचब्राह्मणाश्च प्रीयन्ताम् । श्रीसरस्वत्या प्रीयेताम् । शङ्करभेषे प्रीयेताम् । भगवती काल्यायनी
 प्रीयताम् । भगवती माहेश्वरी प्रीयताम् । भगवती पुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती तुष्टिकरी प्रीयताम् । भगवती ऋद्धिकरी प्रीय
 ताम् । भगवती वृद्धिकरी प्रीयताम् । भगवती विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् । भगवान् स्वामी महासेनः सपत्नीकः समुत्तः सपार्पदः सर्वस्था
 नगतः प्रीयताम् । हरिहरहिरण्यगर्भाः प्रीयन्ताम् । सर्वान्नामदेवताः प्रीयन्ताम् । सर्वाः कुलदेवताः प्रीयन्ताम् । सर्वाधारस्तु देवताः प्रीयं
 ताम् । बहिः हताग्रस्तद्विपः । हताः परिपंथिनः । हताः अस्वकर्मणो विघ्नकर्तारः । शत्रवः पराभवंयांतु । शान्त्यंतु योराणि । शान्त्यंतु
 पापानि । शान्त्यंतु तपः । शुभानि धर्मात्ताम् । शिवा आपः संतु । शिवा अन्नवः संतु । शिवा अश्वत्थः संतु । शिवा आहुतयः संतु । शिवा ओ

पथयःसंतु । शिवावनरपतयःसंतु । शिवाअतिथयःसंतु । अहोरात्रेशिवेस्वाताम् । निकामेनिकामेनःपर्जन्योर्ध्वतु । फलिन्योनओ
 पथयःपच्यताम् । योगक्षेमोनःकर्यताम् । शुक्रंगारकबुधबृहस्पतिशनैश्चरगुकेतुसोमसहिताआदित्यपुरोगाःसर्वेग्रहाः प्रीयं
 ताम् । भगवान्नारायणःप्रीयताम् । भगवान्पर्जन्यःप्रीयताम् । प्रीयतांभगवान्स्वामीमहासेनः । पुण्याहकालान्वाचयिष्ये ।
 वाच्यतामितिविप्राः ॥ ॐ उद्गातेवशकुनेसामंगायसिब्रह्मपन्नइवसर्वनेपुशंससि । वृषेववाजीशिशुमतीरपीत्यासर्वतोनःशकुनेभू
 द्रमावद्विश्वतोःनःशकुनेपुण्यमावद ॥ वाज्यवायजतिप्रतिर्वैयाज्यापुण्यैवलक्ष्मीःपुण्यामेवतल्लक्ष्मीसंभावयतिपुण्यांलक्ष्मींसंरु
 हते । यरपुण्यंनक्षत्रं । तद्वद्वर्धोतोपह्युषं । यदावैसूर्यजुदेति । अयुनक्षत्रंनैति । यार्वातितन्नसूर्योर्गच्छेत् । यन्नजघ्न्यंपश्येत् ।
 तावतिकुर्वीतयरक्नारीस्यात् । पुण्याहएवकुर्वते । तानिवाएतानियमनक्षत्राणि । यान्येवदेवनक्षत्राणि । तेषुकुर्वीतयत्कुरीस्यात् ।
 पुण्याहएवकुर्वते । मह्यंसहकुटुबिनेमहाज्जनान्नमरकुर्वाणायार्शीर्वचनमपेक्षमाणायामुक्तकर्मणःपुण्याहंभवतोभ्रुवंत्वितिनिर्वदेत् ।
 ॐ पुण्याहमितिनिर्वदेयुर्विप्राः । ॐ स्वस्त्येव्यायुमुपधवामहसोमंस्वस्तिभुवंतस्यरपतिः । बृहस्पतिसर्वगणंस्वस्त्येस्वस्त्येआदि
 त्यासोभवंतुनः ॥ आदित्यजदयनीयःपथ्यदैवेतःस्वस्याप्रयंतिपथ्यांस्वस्तिमभ्युद्यंतिस्वस्त्येवेतःप्रयंतिस्वत्युद्यंति (स्वस्त्युद्यंति) ।
 स्वस्तिनुइद्रोबृहन्नवाः । स्वस्तिनःपुण्यविश्ववेदाः । स्वस्तिनस्ताक्ष्योआरिष्टनेमिः । स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु । अष्टौदेवावस्यः

१ सहकुटुबिनेइत्यनसहशब्दःप्रशस्तवचनः इन्प्रत्ययस्तुप्रश्नस्तकुटुबशब्ददात् । अयमेवचसहशब्दस्यप्रशस्तार्थत्वेहेतुः इन्सहयोःसमानार्थक-
 त्वादन्यतरत्यैवर्थ्यशंकानकार्या । प्रशस्तएवार्थशिष्टादवपाठः । २ असमंजसमत्रावृत्तिकरणम् ।

सोऽप्यासः । चतस्रोदेवीरुजराः शर्विष्ठाः । तेऽङ्गपातुरजसः पुरस्तात् । संवत्सरीणाममृतश्चस्ति । महाभित्तादिकर्मण इत्यतः पूर्व-
 वत् । अमुककर्मणस्त्वस्ति भवतोऽनुवत्यतित्रिः । ॐ आयुष्मते स्वस्तीति प्रतिवचनं त्रिः । ॐ क्रुध्यामस्तेभिः सन्तु याम्वाज्जमानो भव्यं
 सरधुक्षोषया तम् । यशोनपुष्कं मधुगोप्यं तराभुतां शो अभिनोः काममपाः । सर्वाभुद्धिमुभ्युत्थामिति तवैतजसवपुरस्तात्पयमवच्छंदो
 भिर्मध्यतोक्षररुपरिदादायज्यासर्वतोद्वादशाहपरिभूयसर्वामृद्धिमाधोत्सवामृद्धिमुधोतिय एवं वेद । क्रुध्यासहृद्व्यनमसोपुसद्य ।
 मित्रदेवमित्रधेयं नो अस्तु । अनुराधानुहविषावुर्धयतः । शतं जीवमशुभदः सर्वारः । त्रीणि त्रीणि वद्वानाममृद्धानि । त्रीणि
 छंदः । त्रिसिन्नीणि सवर्नानि । त्रयं इमे लोकाः । क्रुद्धा मे वतद्दीर्घं पुण्ड्रिके पुप्राति तिष्ठति । महाभित्तादि अस्वकर्मणः क्रुद्धिं भवं
 तानुवत्यतित्रिः । ॐ क्रुद्धतामिति प्रतिवचनं त्रिः । ॐ श्रिये जातः श्रिय आनिरियायुः श्रियं वयो जितुं भव्यो दधाति । श्रियं
 वसाना अमृतं तमाम् । पुनर्भवति सत्यासमिधामितद्दीर्घं । श्रिय एवेनं तच्छ्रिया मादधाति सततं च वा वपद्कृत्य सतत्यै संधीयते प्रजया पशुभि-
 र्य एवं वेद । यस्मिन् ब्रह्माभ्यर्ज्युत्सर्वमेतत् । अमुं च लोकमिदमुच्य सर्वम् । तन्नो नक्षत्रमभिजिह्विजित्य । श्रियं दधात्वहं णी-
 यमानम् । अहं बुभुक्षुमर्चमै गोपाय । यम्ययुस्त्रयिविदा विदुः । क्रुचुः सामानियजुश्च । सा हि श्रीरमृता सताम् । एतैर्मन्त्रै-
 र्नीराजनं कार्यं । महाभित्तादि पूर्ववत् । अमुककर्मणः श्रीरस्त्विति भवतोऽनुवत्यतित्रिर्ध्यात् । ॐ असु श्रीरिति त्रिविधाः ।
 यपदात्तपूर्णमस्तु । गोत्राभिवृद्धिरस्तु । प्रजापतिः प्रीयताम् । ॐ शुक्रेभिर्गुरुरज आतन्व्यान्कतुं पुनानः कविभिः पुवित्रैः ।
 शोचिर्वसानुः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते हृत्वीरनूनाः । तदप्येयश्चेकोभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्पृहे । आविधित

स्वकामप्रैर्विभेदेवाःसभासदइति ॥ ततउत्तरकलशंदक्षिणहस्तेदक्षिणकलशंयामहस्तेगृहीत्वाताभ्यांधारद्वयंसंततंपात्रेनिर्विचेदेभि
 मंत्रैः । वास्तोष्यतइतिचतसृणामंत्रावरुणिवारतोष्यतिस्त्रिष्टुप्कलशोदकसेचनेवि० । ॐ वास्तोष्यतेप्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेद्योर्ध
 नमोयोभंवानः । यत्त्यमहेमतिततोऽजुपस्वशंनोभवद्विषदशंचतुष्यदे ॥ वास्तोष्यतेप्रतरणोनएधिगयस्फानोगोभिरश्वेभिरिदो ।
 अजरासस्तेसुख्येस्यामपितेवंप्रजान्प्रतिनोजुपस्व ॥ वास्तोष्यतेशुग्मयांसंसदातेसक्षीमर्हिर्णवयागातुमत्या । प्राहिक्षेमव्रतयो
 गोवरनोयुयंपतस्यस्तिभिःसदानः ॥ अमीबृहार्वास्तोष्यतेविश्वारूपाण्याविशन् । सर्वासुशेवंप्रधिनः ॥ दिवांशिवंशिशो
 यम् । ततःकर्तुर्वामतःपत्नीमुपवेदयप्राजपातितजलेनपह्यवदूर्वाभिरदङ्गुल्यास्तिष्ठतोविप्राअभिपिचयुः । तन्नमंत्राः । समु
 द्रयेषाइतिचतसृणं वसिष्ठआपस्त्रिष्टुप् । अभिपेकेविनियोगः । ॐ समुद्रर्ज्येषाःसखिलस्यमध्वारपुनानायांत्यनिविशमा
 नाः । इन्द्रोयामृज्रीधृपभोररादृताआपोदेवीरिहमामंवतु ॥ याआपोदिव्याव्रतवांसवतित्वनिर्ममाव्रतवायाःस्वयंजाः । समुद्रा
 ध्यायाःशुचयःपवकास्ताआपोदे० ॥ यासांराजावरुणोयातिमध्वेसत्यानतेअवपदयंजनानां । मधुश्चतुःशुच्योयाःपावकास्ता० ॥
 यासुराजावरुणोयाससोमोविश्वेदेवायासूर्जमर्दति । वैश्वानरोयास्वग्निःप्रविष्टस्ता० ॥ त्रायंतामितितिसृणांसषपर्यआपोनु
 द्रुप् । अभिपेकेवि० । त्रायंतामिहदेवास्त्रायंतांमरुतांगुणः । त्रायंतांविश्वामस्तानियथायमरुप्यअसत् ॥ आपइद्वाउभे
 पूजोरापोअमीवृचावनीः । आपःसर्वस्यभेपूजीस्तासकृण्वंतुभेपूजं ॥ हस्ताभ्यांदशशाखाभ्यांजिह्वावाचःपुरोणवी । अनाम
 पिबुभ्यांत्वाताभ्यांत्वोपस्पृशामसि ॥ इमाआपइतितिसृणामैतरेयआपोनुष्टुब्जगत्यनुष्टुभः । अभि० । इमाआपःशिवतमइमाःसर्व

स्थभेषु जी । इमारुद्रस्य धर्मीरिमरुद्रभृतो मृता ॥ यामिन्द्रमभ्यर्च्य च प्रजापति सोमं राजानं वरुणं यमं मनु । तामिन्द्रिराभे
 पि चामित्रं चामहराज्ञात् नमधिराजो भवेह ॥ महातत्त्वामहीनां सुवाजचर्पणीनां देवीर्जनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत् ॥ देवस्य
 त्वत्स्य तरेय सवितारश्चिनो पूषा च यजु । देवस्य त्वा सवितु प्रसवे श्विनो धातुर्भ्या पूष्णो हस्ताभ्या मग्ने स्तेजसा सूर्यस्य च सैन्द्रस्यैन्द्रियेणा
 भिषि चामि । यथा यश्चि यं यशसो नाद्याय ॥ इन्द्रियवा एतदस्मिन्नो केय इधिय इद्भाभिर्पि चतीन्द्रियमेवास्मिन् इधातिरसो वा एष ओषधि
 यनस्य त्रिषु यन्मधुयन्मन्नाभिपि चतिरसमेवास्मिन् इधातिरसो वा एतत्पशूनाय कृतं यद्धृतेनाभिपि चतिरस एवास्मिन् इधातस्य मृतं वा
 एतदस्मिन्नो केयदापो यदग्निरभिषि च तस्य मृतस्य मेवास्मिन् इधातिसोभिषि कोभिषे क्रवाह्मणा य हिरण्यं दद्यात्सहस्रं दधारक्षेत्रं च तु ष्याद्
 द्यादधाप्याहुरसह्य तमेवापरिमित दद्यादपरिमितो वैक्षत्रियोपरिमितस्यावरुन्धा इत्यधास्मै सुराकं तं हस्त आदधाति स्वादिष्ठयामदिष्ठ
 यापनस्य सोमधारया । इन्द्राय पातये सुत इति तापि वेद्यदन्नशिष्टरसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपि वेच्छयीभिः । इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमरा
 ज्ञानमिह भक्षयामि । अभित्वा वृषभासुते सुतं सृजामि पीतये । तृणाव्यश्नुहीमदमितियो हवावसो मपीधः सुराया प्रविष्टः सहैव तनूद्रेण म
 हाभिषेकेणाभिषि च स्य क्षत्रियस्य भक्षितो भवति न सुरातापीत्याभिमन्नये तापामसोमशानो भवति तद्यथैवाद्प्रियः पुत्रः पितरं प्रियावा
 जायापति सुखशिवमुपरमुद्रात्या विषस एव हवैव तनूद्रेण मह्यभिषेकेणाभिषि च स्य क्षत्रियस्य सुरावासो मोवान्यद्वात्राद्यं सुखं शिवमुपरमु

द्रात्यावित्सः ॥ १ ॥ इति ब्राह्मणम् । सुरास्त्वामभिर्पिचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथासंकर्षणो विभुः ॥ प्रद्युम्नश्च
 निरुद्धश्च भवंतु विजयायते । आवर्ण्डलो दिग्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥ वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सह
 ताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥ कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मघा पुष्टिः श्रद्धा क्रियामतिः । बुद्धिर्लज्जा वयुः शांतिः कांतिस्तुष्टिश्च मातरः ।
 एतास्त्वामभिर्पिचंतु देवपत्न्यः समागताः ॥ आदित्यश्चंद्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजः । ग्रहास्त्वामभिर्पिचंतुराहुः केतुश्च तर्पिताः ॥
 देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपक्षगाः । ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥ देवपत्न्योद्भूमानागदैत्याश्चाप्सरसांगणाः । अस्त्राणि
 सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च । औषधानि चरत्नानि कालस्तथा वयवाश्च ये ॥ सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदानदाः । एते
 त्वामभिर्पिचंतु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ९ ॥ इत्यादि पौराणिकान्भक्त्योक्तानि पिपठति । अभिषेके तच्छ्रयोरिति मन्त्रांते ॐ भूर्भुवः स्वः
 अमृताभिषेकोऽस्त्विति वदेयुः । तत आचारप्राप्तभयोर्वस्त्रादिदानं तत्परिधानं च । एवं बह्वचपरिशिष्टोक्तं शिष्टाचारप्राप्तं चैकी
 कृत्य पुण्याहवाचनमुक्त्वा ॥ इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यश्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचिते प्रयोगरत्ने सर्वकर्मोपयोगी
 पुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

अर्थलोका नुसारेणानु कल्पपक्षमश्रित्यां कुरार्षणप्रयोगः ॥ ॥ गर्भाधानादिनाम कर्मांत कर्माणि हित्वा ब्रामाशनादिविवाहां
 तापत्यसंस्कारप्वन्येषु च नवागारप्रवेशादि शुभकर्मसु सद्यो कुरार्षणं कुर्यात् । तच्चैवं । देशकालौ स्मृत्या मुक्तकर्मसाफल्यनिरंतरश्च भू

१ अत्र लोका नुसारेणैर्युक्त्यादस्य कचिदनुष्ठानं तदयत्नेन सर्वत्र । इदमेव ज्ञापकदेशानुसारेण शिष्टाचारप्रवृत्तेः ।

त्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रतीत्यर्थं अङ्कुरार्पणं करिष्ये इति संकल्प्य । शुद्धभूमिगोमयेनोपलिप्य रंगवह्न्यादिभिरलङ्कृत्य तत्रासिताक्ष
 तान्मकीयैर्किंचिदंभीरनवपेणुपात्रसूत्रेणोपेक्ष्य तदेव पालिकात्वेन संस्थाप्य वल्मीकमृदं हृदयं कंशुष्कगोमयचूर्णचतत्राप्रक्षिप्य पालि
 कामूलेश्वेततंदुल्लभैः पूरयित्वा द्रव्यं कुराभक्त्या शरीषवित्त्वपत्राणामुपरिशुभे मुहूर्ते तद्देणुपात्रं संस्थाप्य तत्रासितरक्तहरिद्वर्णानि पुष्पा
 पययकीर्पमध्यादिपंचस्थानेषु पंचदेवताः पूजयेत् । तत्र ब्रह्मजज्ञानंगोतमो वामदेवो ब्रह्मात्रिष्टुप् । ब्रह्मावाहने विनियोगः । ॐ
 ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विर्सीमेतः सुरुचो वेन आचम्य । सवुभयाऽपुमा अस्थविष्टाः सुतश्च योनिमसं तश्च विवर्धः ॥ अनेन पालिकामध्ये
 ब्रह्माणमावाहयेत् ॥ यत इदं त्रिप्रगाथो भर्ग इन्द्रो बृहती । इन्द्रावाहने विनियोगः । ॐ यत इन्द्रं भर्गमहृततो नोऽभयं यंकुधि । मय
 यन्हुयि यत व्रतं कृतिभिर्विद्विषु विमृधो जहि ॥ अनेन पूर्वभागे इन्द्रमावाहयेत् ॥ नाके सुपर्णभर्गो वेनो यमस्त्रिष्टुप् । यमावाह
 ने वि० । ॐ नाके सुपर्णमुपयत्त इदं दायने तो अभ्यर्चय तत्त्वा । हिरण्यपक्षवंशरुणस्य दूतं यमस्य यो नौ शकुनं भूरुणु ॥ अनेन दक्षिणे यम
 मावाहयेत् । तत्त्वायामिशुनः शोषो वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणावाहने० । ॐ तत्त्वायामि ब्रह्मणो वादं मानस्तदा शास्ते यजमानो ह
 विभिः । अहं मानो यरुणो हवो यरुदात्तमान आयुः प्रमोषीः ॥ अनेन पश्चिमे वरुणमावाहयेत् ॥ सोमो धेनुंगोतमः सोमस्त्रिष्टुप् ।
 सोमावाहने वि० । ॐ सोमो धेनुंसोमोऽवतमाशुंसोमो वीरकं मृधं ददाति । सादृशं विदुश्च सभेयं पितृश्रवणं यो ददाश दस्मै ॥
 अनेनोत्तरे सोममावाहयेत् । ततः ब्रह्मणेन मध्यासना मित्यादिक्रमेण योऽहं शोपचारैः पंचदेवताः सम्यगभ्यर्च्य पालिकापश्चिमतः प्राञ्ज
 रास्त्रिष्टुभ्युपतिष्ठेत् । दिक्षापतीक्षमस्यामि सर्वकामफलप्रदान् । कुर्वंतु सफलं कर्म कुर्वंतु सततं शुभमिति । ततः सिततंडुलांस्तो

येनप्रक्षाल्यमाच्यादिचतुर्दिक्षुबीजप्रतिनिधित्वेनसमंत्रवापयेत् । तत्र यतर्द्रेत्यादयश्चत्वारोभंत्राःप्रागुक्तामाह्याः ॥ इतिनारा
यणभट्टकृतप्रयोगरत्नेसर्वाङ्कुरार्पणप्रयोगः ॥

अथाभ्युदयिकश्राद्धविधिः ॥ तच्चगर्भाधानादिगर्भसंस्कारेषुजातकर्मादिव्यपत्यसंस्कारेष्वन्याधानादिपुश्रौतकर्मसुश्रवणा
कर्मादिपुवापीकूपतद्भागारामाद्युद्यापनादिपुदेवप्रतिष्ठायांनमस्तथाश्रम—संन्यासस्वीकारेतुल्यपुरुषादिमहादानादानवगृहप्रवेशेभ
हानाक्यादिवेदव्रतपुराजाभिषेकशान्तिकर्षादिकेषुसर्वेषुजपाकर्मोत्सर्जनयोरन्येकेनवीनयोर्वातयोरन्यत्राप्येवंविधैकार्षम् । इदं
माभ्युदयिकश्राद्धंयश्चमाणंचमातृपूजनमेकस्थानेकसंस्कारेष्वेककर्तृकेषुशुगपदुपस्थितेषुसर्वादीसकृदेवतंत्रेणकार्यंनतुप्रतिसंस्कार
मादुरया । यथादेवादृकृतजातकर्मादिकस्योपनयनकालेजातकर्माद्यनुष्ठाने—देवांतरगतसमृतबुद्ध्याकृतोर्ध्वदेहिकस्यागतस्य
पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणांशुगपदनुष्ठानेच—कर्मनाशाजलरपृष्टादीनांप्रायश्चित्ततयापुनःसंस्काराणांशुगपदनुष्ठानेवा । तदुक्तं
ब्रह्मपुराणे—गणशःकियमाणानांमातृभ्यःपूजनंसकृत् । सकृदेवभवच्छ्राद्धमादौनपृथगादिविधिति । तत्राभ्युदयिकश्राद्धे

१ यद्ब्रह्माहप्रतिष्ठासुमेखलाबंधमोक्षयोः । पुत्रजन्मदृष्टोत्सर्गेषुद्विश्राद्धसमाचरेत् । तेनवैदिकहोमांगकेषुदर्शपूर्णमासादिपुचवचनविशेषिते-
पुर्कर्मसुद्विश्राद्धमाचरणीयमितिहेमाद्रिः । २ तुलापुरुषादीनामभियागसंसद्वदनाहोकेफालानामावाहनमंत्रेषुचसर्वेषु-ममाभ्युदयंपाहि-यद्भारक्षेत्या-
दिशब्दप्रयोगात्सत्यपिदानरूपत्वेचागधर्मैर्वहितव्यमितितत्रापिद्विश्राद्धंकर्तव्यम् । एवमेवसहोमकेषुधान्यपर्वतादिष्वप्यनुसंधेयमितिहेमाद्रिः ।
तदपिगणशःकियमाणसंस्कारेष्वन्याभ्युदयिकेनसार्वकंसकृदेवकार्यम् ।

कर्तव्यमानुष्योदेव्यश्चद्विविधामातरादापूज्याः । तत्रमानुष्योमातरोष्ट्रमातृपितामहीप्रपितामहः । मातामहीमातुःपितामही

१ मातृपूजनस्यावरणोपोभवित्यपुराणेमादौ—अकृत्वामातृपूजतुयःश्राद्धपरिवेषयेत् । तात्सल्यकोधसपत्रार्हिसाङ्कुर्यादिवारुणम् । इति ।
अत्राय मातृपूजनविचारः—तत्रगौर्यायाश्चतुर्दशपोदशवेत्तुपस्थितोवह्नाचतुर्दशपदसमभिव्याहाराभ्यामातरोलोकमातरइतिद्वयंसर्वासाविशेष-
णम् । एतामातरोलोकमातरोभवति एतामातरोदृष्टोपूज्याइत्यर्थः । एषमेवादित्यभाष्ये । परशुरामादीनामतवेधेवम् । हेमादिरूपनारायणमदन-
रत्नादिवारास्तु—पूज्यारतुयोदशैवेवमातरोलोकमातरइतिपरिगणनात् पठति । अतएवपद्धतिकारैर्निवधकारैश्चद्वौपक्षावुपन्यस्तौ । वस्तुतस्तुच-
तुर्दशमातृणामेवसत्पातुर्दशैवेवपाठश्रेयान् । अतएवअविच्छिन्नाभ्ययनसप्रदायसमागतपाठसन्त्यजानात्परिशिष्टाभ्येतारोपिदृष्टोपूज्याश्च-
तुर्दशैवेवपठति । मानसनेयिभिश्चस्तृप्तेमातृपूजाविधेरनुकथान्—सर्वेषामपिपक्षाणास्तृप्त्योक्तविधीयते । स्तृप्त्योक्तस्याभावेमहणस्तच्छ-
याभवेत् ॥ इतिसप्रह्वयनान्नपयपिस्तेच्छयेत्तथापिर्तेश्चोभपरिशिष्टोकाएवमातरपूज्याः । कालायनसूत्रपरिशिष्टोक्तयोरेककर्तृत्वात्पार-
स्परमतस्याश्रयणीयत्वाच्च । तत्राचस्तृप्तिसप्रह्व—स्तृप्तादिस्मृतिर्वेयाश्राद्धाद्युपलभ्यते । कर्तुमर्हतिर्तत्सर्वेषारस्करनुनीरितिमिति । एतासाञ्च
प्रत्यन्देवतावगोरीत्यादिनाऽसमुद्रितानाञ्चमातृत्वेनैकवाद्वेवात्तत्त्वम् । अत्रकेचिन्मातरःसगणाधिपाइत्यत्रमातृणागौर्याद्यविशेषितानापूज्यत्वावग-
मात्तासानेवमल्लितानादेवतात्वनचतुर्ध्यादिविशेषिताना । अक्षतत्वात्तासा । यद्यपिगोरीपद्मेत्यादिनाविशेषिताएवमातरोदेवतात्वेनश्रूयतेतथापि
तत्त्वयचनस्तोदशमात्रपरत्वात्तस्मिन्निवानामेवमातृणादेवतात्वमितिमन्यते । अन्येतुगौर्यादीनाप्रत्येकदेवतात्वमाहुः । युक्तवर्यैतत् । अन्यथाव-
ह्वरविशिष्टमातृणामेकदेवतात्वे दृष्टोपूज्याश्चतुर्दशैवेतिचतुर्दशसंख्यानुपपत्तेः दशोपचारैर्वैशेषित्वेननामभेदवद्वितीकद्रथामलेप्रत्येकपूज्यत्वविधान-
नानुपपत्तश्च । तस्मात्प्रत्येकदेवतात्वम् । तत्रगौर्यादीनाप्रत्येकदेवतात्वपक्षेनियामकाभावेवात्तसनेयिनयाहुः । अत्रपूर्वमेवयुक्तमितिचिन्तामणि-
सिति । अत्रायनिष्कर्षः—यद्यपिब्राह्मणाद्याश्चतयासासप्तद्व्योर्दशगणाधिपानितिवचनतथागणेशेनाधिकहितादृष्टोपूज्यास्तुपोडशैवेतिवचनेनैव

मायामानुपलपिणम् । वितामहं हर्षं देभट्टनारयणाह्वयम् ॥” इति । मायामानुपलपित्वनिरूपणेनास्यातिमानुप्रज्ञावत्त्वं प्रतिपादितमेवास्तीति भलागविनातिरेकोभट्टेयनस्य । तथाच यावत्सेतुहिमशैलयोर्वतरालं यत्कृतिमुपजीव्यैव पारयंसि संकशानि तिलोकातिशायिताऽस्य स्फुटीभवति ।

प्रसंगादत्र नारायणभट्टेतिहं यथाश्रुतमुपन्यस्यते ।

दूषं प्रतिष्ठानपुरे (पैठणनामि) कश्चिदाश्वलायनसूत्राभ्यायी देशस्थवर्गो यो महाविद्वान् गोविंदभट्टाख्यो विप्रप्रवरआस । अभ्येचतदारमभूरपि स द्वाचारसंपन्नो रामेश्वरभट्टः पित्रन्यूनो महापण्डितो यभूव । अयमतीतेऽर्थे ययस्य प्यनपलत्वेन समुद्भूतनिर्वेदः स ब्रह्मकुटुंबपरिवारः काशीक्षेत्रं नरावाऽति पाह्यमासात्सर्वरिताशुः शोपाहानि । तत्र प्रत्यहं श्रीमानी रथीतीर्थार्थनाहोपस्य श्यामृज्जलपानं श्रीविश्वेश्वरदर्शनानवरतप्राज्ञासदाचारविभिर्विरसृताया नपलत्पविपादः परमोदमानांतःकरणः स्यारभ्य देवं श्रीरामचंद्रमगिरिं य । अथास्यात्यंततपःसंपन्नत्वेन श्रीरामकृपया विश्वनाथानुमद्देणचचरमे ययसिभूतः पुण्यपुंज इव विद्याविनयसद्वर्तनलावण्यादिगुणगणसंपन्नं पुत्ररत्नं यभूव । अयं नारायणभट्टनाम्ना व्यवह्रियते । प्रस्तुतप्रयोगरत्नमंध प्रणेताऽयमेव । धाल्यादयस्य लोकातिशायिप्रज्ञाप्रकर्षेणात्प्राभ्यासेनैवायमचिरादधिगतवेदशाखादिविविधतंत्रोपाधनेऽपि ब्रह्मवर्चसीसर्वतंत्रस्य तंत्रो यभूव । श्रीमच्छारदाप्रतेश्वितकायाक्षेत्रनिवासि विद्वज्जमंडलमंडनायमानस्यास्य सर्वत्र प्रसारकीर्तिं परिमलोऽपि । अधकदाचनोच्छृंखलै र्यवनेरार्यधर्मोच्छेदैकव्यसतैः काश्चामागत्यालोचि यदायैरहर्दिवं विश्वेश्वरएवाराभ्यतेऽतोऽयमेवैषां सर्वस्मस्योच्छेदे चाधोच्छेदस्तद्धर्मोत्सासश्चानायासेन संपादितः स्यादिति निश्चिते श्रीविश्वेश्वरमंदिरहठानुष्ठान्युः । तेनातिकूरकर्मणा तत्रत्याश्रित्वारोऽपि चर्णाः प्रबलयवनसंघशासनासमर्थाः संतोऽहाहल्लवामहताकष्टेनावारुः । अतिभयं करेणानेन दुर्वृत्तातिचारेण भगवत्क्षोभादखिलराष्ट्रे देवो न वच्यते । अर्थाज्जलधान्यतण्डुलाग्नेन्य

मातुःप्रपितामहीतिपदपितृज्वसामातृज्वसचेति । ब्रह्माण्याद्यास्वथासष्टदुर्गाक्षेत्रगणाधिपान् । ब्रह्माण्याद्याः—ब्राह्मीमाहेश्वरी
 चैवकौमारीवैष्णवीतथा । वाराहीचतुर्थद्राणीचामुंडासप्तमातरः ॥ दुर्गाक्षेत्राधिपतिगणाधिपतिचपूजयेत् । तथाकालायनः—
 कुड्यलग्नवसोर्धोरापंचधाराधृतनतु । कारयेत्सप्तवाधारानातिनीचानचोच्छ्रिताः ॥ गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया ।
 देवसेनास्वधास्वाहामातरोलोकमातरः ॥ धृतिःपुष्टिस्तथातुष्टिरात्मदेवतयासहेति । आत्मदेवता आत्मकुलदेवता ॥ आयुष्या
 णिचशांत्यर्थजपेदन्नसमाहितः । आयुष्याणिआनोभद्राइत्यादीनि । ततःवृद्धिश्राद्धंनवदेवत्यंपावर्णत्रयात्मकम् । तत्रक्रम
 माहाथलायनाचार्यः—मातापितामहीचैवसंपूज्याप्रपितामही । पित्रादयस्त्रयश्चैवमातुःपित्रादयस्त्रयः । एतेनवार्चनीयाःस्युः
 पितरोऽभ्युदयेद्विजैरिति । यत्तुवृद्धयसिष्ठः—नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकम् । नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वक
 मिति । स्मृत्यर्थसारश्च वृद्धमुख्यास्तुपितरोवृद्धिश्राद्धेषुभुंजतइति तच्छाखांतरविषयम् । आश्वलायनानांतु आनुलोम्येन
 मान्नादिक्रमेणैव आश्वलायनाचार्यवचनात् । यत्तुब्रह्मपुराणे—पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः । त्रयोह्यश्रुमुखाहतेपितरः
 संप्रकीर्तिताः । तेभ्यःपूर्वेन्नयोयेचतेतुनांदीमुखाःस्मृताइति । तन्महालयप्रकरणपठितप्रौष्ठपदपूर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविषयं
 पतिपूजनमुक्तंथापितत्रक्रमाभावात् आर्दौविनायकःपूज्योह्यतेचकुलदेवतेतिवद्बृचपरिशिष्टानुरोधाच्चवद्वचानामादौगणपत्यादित्रयम् । वास्तु-
 चागमदुर्वर्णस्तत्राहोरोमविष्यतीतिवचनेनकेपांचिदाचाराद्वास्तोष्पतिततोब्राह्म्यादिसप्ततोगौर्यादिपौडशमातरआवाह्यपूजयेदिति तेनसप्तविंश-
 तिरितिसर्वमनवद्यम् । इतिसंस्कारगणपतिव्याख्या । १ कचिद्वैर्योदिक्रमःकचिद्रूपपत्यादिस्तेनद्विविधोपिशिष्टाचारोत्रानुमीयते ।

तत्र करणपाठादित्येवं हेमाद्र्यादय ऊचिरे । इह च नादीमुखसंज्ञकान्मात्रादीनुद्दिशेत् । विष्णुपुराणे—कन्याविवाहादीननुक्रम्य—
नादीमुखान्पितृनादौ तर्पयेत्प्रयतो गृहीत्युक्तः । ब्रह्मपुराणे च—जन्माद्यनुक्रम्य पितृश्राद्धादीमुखान्मात्रादीनुद्दिशेत् । विष्णुपुराणे—
वृद्धपराशरेण तु—देवानाभयिनादीमुखविशेषणमुक्तमत्र नादीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनमिति । वृद्धिश्राद्धे च कालः—
कर्महात्पूर्वेद्युर्मातृपार्वणं कर्महेहि पितृपार्वणं कर्मोत्तराहे मातामहपार्वणमिति । अस्यासंभवे पूर्वैरेव पूर्वोक्ते मातृपार्वणमभ्याहू-
तैतृकं अपराहूमातामहानाम् । अस्याप्यसंभवे आह वृद्धमनुः—अलाभे श्राद्धकालानां नादीश्राद्धत्रयंबुधः । पूर्वैरेव कुर्यात्पूर्वा-
हूमातृपूर्वकमिति । इदं च महत्सुकर्मसु । अल्पे पुत्रकर्महि एव श्राद्धम् । पुत्रजन्मनितुदिने यारात्रौ वा भुक्त्वतोपवासिना वा
पुत्रजननानंतरमेव कार्यम् । अत्र संकल्पादौ विशेषः संग्रहे—शुभाय प्रथमां तेन वृद्धौ संकल्पमाचरेत् । न पश्चाद्यदि वा कुर्यान्महा-
दोषोऽभिजायते ॥ अनसृष्टृच्छ्राद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् । अनाम्नां चातिलाद्यैश्च नादीश्राद्धं च संव्यवत् ॥ कारिका च—
संबंधनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि । अत्र सत्यवत्सु विश्वे देवौ । तत्स्थाने द्वौ विप्रौ मात्रादीनां च प्रत्येकं द्वौ द्वौ एवं विंशतिर्ब्राह्मणाः ।
यद्वा मात्रादीनां त्रयाणां द्वौ द्वौ वेवमष्टौ । अत्र नापसव्यं तिलस्थाने यवा एव स्वधास्थाने स्वाहाशब्दः सव्यजानुनिपातनाभावः
नान्नान्नदानं प्राञ्जुल एव कुर्यात् प्रदक्षिणमुपचारो ऋजुदर्भः क्रियेत्यादयो विशेषाग्रंथांतरतो ज्ञेयाः ॥ पिंडदाने कुलदेशाचारतो व्यव-
वस्था । भविष्यपुराणे—पिंडनिर्वर्णं कुर्यान्नवाकुर्यान्नराधिप । वृद्धिश्राद्धे महावाहो कुलधर्मानेन वेदयतु ॥ पिंडदानपक्षे विशेषो वसि-
ष्ठेनोक्तः—दधिकं कं पुंसं मिश्रान् पिंडान् दद्याद्यथाक्रमम् । कर्कधुर्वदरीफलम् । तथा एकैकस्य पिंडद्वयं देयम् ।—एकं नान्नापरे

तूष्णीं दद्यात्पि ह द्रव्यं धृष्टिं चतुर्विंशति मत्तात् । अन्ये च बहवो विशेषा ग्रन्थांतरतो ज्ञेयाः । दाक्षिणात्यानां विस्तृतवृद्धिश्चाद्धाचा
राभावाद्गोच्यते ॥ अथाभ्युदयिके कर्तृनिर्णयः सायणीये—नादीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्योपाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत
स्वयमेव तु नां दिकम् ॥ द्वितीयपाणिग्रहणादौ वर एव कुर्यादित्यर्थः । कात्यायनः—स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।
पिंडानोद्ग्रहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्कृमात् ॥ तेषां सुतानां ओद्ग्रहनात्प्रथमविवाहपर्यंतं पिता स्वपितृभ्यः पिंडान्तदुपलक्षितं वृद्धिश्चाद्धं
कुर्यात् । तस्य पितुरभावे तु तस्य संस्कार्यस्य पितृणां यः क्रमस्तेन क्रमेण पितृव्याचार्यमातुलादिः श्राद्धं दद्यान्न स्वपितृभ्य इति हेमाद्रि
णा व्याख्यातम् । जीयति पितृकस्तु पितुर्मात्रादिभ्यो वृद्धिश्चाद्धं कुर्यात् । वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते तां च पतिते सति । येभ्य एव पिता
दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ एतत्साग्निकविषयमित्येके । विष्णुः—पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स ये पापिता कुर्यात्ते पां कुर्या
त्पितरि पिता मे ह च ये पां प्रपितामहः पितरि पिता मे ह च ये पितामहे च न वदद्यादिति । आश्वलायनं गृह्यपरिशिष्टे तु—जीवति पिता सुतसं
स्कारेण मातृमातामहयोः कुर्यात्तस्यां जीवत्यां मातामहस्यैव कुर्यादिति ॥ अथास्य शिष्टप्रचुराचारपरिगृहीतः संकल्पविधिना
प्रयोगः ॥ उपनयनादि महत्सुकर्मसु पूर्वेषु धूर्जतकर्मार्धल्यकर्मसु तदहरे वनादी श्राद्धं कुर्यात् । तत्रादौ कर्ता कृतमांगलिकस्तानो धौ
तवासाः कृतस्वस्त्यनोनां दीश्राद्धपूर्वांगमातृकापूजनं कुर्यात् । तच्चेत्थम् । गोमयोपलिप्ते रंगवह्न्यादिभिरलंकृते श्राद्धस्थले
प्रतिमास्वक्षतपुंजेषु द्विजातिषु वा यथा लाभं संकल्पपूर्वकं मातृपितामहीमातामहीमातृपितामहीमातृप्रपितामहीपितृप्वत्सु

मातृप्यस्ताख्या अष्टाभानुपमावर्ध्यासंभवम् । यद्वापूर्वोक्ताविनायकाद्यागौर्यादियोऽश्वामातृः ब्राह्म्यादिसप्तमातृः दुर्गाक्षेत्रपा
 लंगणाधिपंचप्रत्येकं कांडानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा प्रणवादिनमोतनाममंत्रैरावाहनादिभिरभ्यर्चयेत् । यद्वा ॐ गौर्यादियो
 ऽश्वामातृभ्योनमः ब्राह्म्यादिसप्तमातृभ्योनम इति संक्षेपेण समुदितरूपेणाचरेत् । ततः ॐ आनो भद्राः कृतवो यंतु विश्वतो देव्या
 मो अपरीता स उद्भिदः । देवानो यथा स दुर्मिद्वधे अस्मन्प्रायुबोरक्षितारो दिवो देवे ॥ देवानां भद्रा सुमतिः क्रजूता देवानां रातिरभि
 नो निर्वर्तता । देवानां सुख्यमुपसेदिमा वयं देवानु आयुः प्रीतिरं तु जीवसे ॥ तान् पूर्वयानि विदा ह्रमहे वयं भर्गं मित्रमर्दिति दक्षम्
 सिधं । अयं मणं वरुणं सोमं मध्विना सरस्वतीनः सुभगा मर्य करत् ॥ तन्नो वातो न यो भुवः तु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः ।
 तन्मा राणः सोम सुतो मयो भुवस्तदं भ्विना शृणु तं धिष्ण्या युवं ॥ तमीशानं जगत्स्तस्थु रस्याति धियं जिन्यमवसे ह्रमहे वयं । पपानो य
 था वेदं सामसं दृधेरक्षिता पायुरदं गधः स्वस्तये ॥ स्वस्ति नुऽ इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्वे वेदाः । स्वस्ति नुस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः
 स्वस्ति नो गृहस्पतिर्दधातु ॥ पृषदभ्यामरुतः शूश्रमातरः शुभं यावानो विदधे पञ्चमयः । अग्नि जिह्वा मन्वः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा
 ऽअवसागं मद्भिह ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षिर्भयजत्राः । स्थिरगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवाहितं यदायुः ॥ शतमि
 नुशरद्वोऽअंति देवाय नानश्चक्राज रसंतनूनां । पत्रा सो यत्र पितरो भवन्ति मानो मध्या रीरिपता युगंतोः ॥ अर्दिति द्यौरर्दिति रतारक्ष
 मादिति माता स पिता स पत्रः । विश्वे देवाऽअर्दतिः पंचजनाऽअर्दिति जातमर्दिति जनेत्यं ॥ ॐ शतं जीवशरद्वो वधमानः शतं
 हं भूतान् रुतमुच संतान् । शतमिन्द्रा ग्रीसं पिता वृहस्पतिः शतायुषा हविषे मं पुनर्दुः ॥ आहा पृथ्वा विदं त्वा पुनरागोऽपुनर्नव ।

सर्वाङ्गसर्वतश्चक्षुःसर्वमायुश्च ते विदं ॥ त्वमपुवाजिनंदेवजतंसहावानंतरुतारं रथानां । अरिष्टनेमिपुतनाजमाशुस्वस्तयेताक्षर्यमिहाहु
वेम ॥ इन्द्रस्येवरातिमाजोहुवानाःस्वस्तयेनावेभिवारुहम । उर्वानपृथ्वीबहुलगभोरुमावामेतौमापेरतौरिपाम ॥ सद्यश्चिद्यः
शर्वसापंचकृष्टीःसूयैद्वज्योतिषापस्ततानं । सहस्रसाःशतसाअस्थरहिर्नस्मावरेतयुवतिनशयी ॥ माहित्रीणामवोस्तुद्युक्षंमित्रस्या
यन्मणः । वुराधर्षवरुणस्य ॥ नृहितेपाममाचुननाध्वसुवारणेपु । इशोरिपुर्घशसः ॥ यस्मैपुत्रासोअदितेःप्रजीवसेमत्याय ।
ज्योतिर्यच्छत्यजन्नं ॥ तच्छयोरार्धणीमहेगातुंयज्ञायगातुंयज्ञपतयेदवास्वस्तिरस्तुनःस्वस्तिमानुपेभ्यः । ऊर्ध्वजिगातुभेषुजं ।
शनौअस्तुद्विपदशंचतुष्पदे ॥ ॐ नमोब्रह्मणेनमोअस्त्वग्नयेनमःपृथिव्यैनमओषधीभ्यः । नमोवाचेनमोवाचस्पतयेनमोविष्ण
वेमहूतेकरोमि ॥ इतिसूक्तानिपठित्वानांदीश्राद्धसंकल्पंकुर्यात् । तत्रोपवीतीप्राङ्मुखस्तिथ्यादिसंकीर्त्य । सत्यवस्तुसंज्ञका
विश्वेदेयाः नांदीमुखाः । मातृपितामहीप्रपितामह्यः नांदीमुख्यः । पितृपितामहप्रपितामहाः नांदीमुखाः । मातामहमातुः
पितामहमातुःप्रपितामहाः पत्नीसहिताः नांदीमुखाः । एतानुद्दिश्यसंकल्पविधानेननांदीश्राद्धंकरिष्यइतिसंकल्प्यलक्षणल
क्षितान्विशतिसंख्याकानष्टसंख्याकान्यान्वाह्याणान्पूर्वधुः सद्योवादेवपूर्वकनिमंत्र्य कृताभ्यंगस्नानान्पूर्वाह्निपरिचारकैराकार्य
संबुध्योत्तयातेपांपादान्प्रक्षाल्यप्राङ्मुखानुपवेश्यपष्ठीविभक्तयोक्त्वाऋजुर्दभ्युमान्यासनंप्रदायापःप्रदायक्षणंदत्वा द्वितीययाऽ
मंत्रकमावाह्य गंधशुक्लमात्यधूपदीपाञ्छादनभरणानिप्रथमयाद्विद्धित्वामधुरद्रव्यसहितमनम्लमंत्रपरिविज्य पृथिवीतेपान्न
मित्वाशुक्त्वाचतुर्थ्यात्तयास्वाहाहव्यंनमसेतिसर्धत्रयक्त्वा तृसेपु-उपासैगाथेतेतिपंचानांकाश्यपोसितःसोमोगायत्रीजपेवि० ।

ॐ उपास्मैगायतानरः पर्यमानायेदये । अभिदेवाँऽइयक्षते ॥ अभितेमधुनापयोर्थर्वाणोअशिश्रयुः । देवंदेवायेदेवयु ॥
 सनः पवस्वदांगवेदांजनाय दामर्वते । शंराजन्नोर्पधीभ्यः ॥ वञ्चवेनुस्वर्तवसेरुणार्थदिविस्थशे । सोमायगाथमर्वचत ॥ हस्तय्यु
 तेभिरांद्रिभिः सुतंसोमेषुनीतन । मथावाधावतामधु ॥ एताः पंचर्वः श्रावयित्वा तैरुत्तरापोशनादौकृतेहस्तशुद्ध्यादिकंकृत्वा प्राक्षा
 मलकेतन्निष्कृत्य पादक्षिणांदत्वा । मातापितामहीचैव तथैव प्रपितामहः ॥ मातामह
 स्तस्मिताच प्रमातामहकादयः । एते भवंतु सुप्रीताः प्रयच्छंतु च मंगलमित्युक्त्वा कृतांजलिः संप्राथम्यं प्रणिपत्य ब्राह्मणान्विबुध्या च
 ग्यगौर्यादीर्विसर्जयेत् ॥ इति वृद्धिश्राद्धप्रयोगः ॥

अथातोपिसंक्षिप्तः शिष्टैः क्रियमाणो गृद्धिश्राद्धप्रयोगः ॥ पूर्ववद्गौर्यादीनां ब्राह्मणादीनां च पूजां कृत्वा सदूर्वांकुरानक्षतान्जलं चा
 दाय । सत्यवसुसंज्ञकाविश्वेदेवानां दीमुखाः भूर्भुवः स्वः इदं यः पाद्यं स्वाहा नमः [इयं च वृद्धिः] । मातृपितामहीप्रपितामहः नां दी
 मुखः भूर्भुवः स्वः इदं यः पाद्यं स्वाहा ० । पितृपितामहप्रपितामहः नां दी मुखः भूर्भुवः स्वः इदं यः पाद्यं स्वाहा ० । मातामहमातुः पितामह
 मातुः प्रपितामहाः पत्नीसहिताः नां दी मुखः भूर्भुवः स्वः इदं यः पाद्यमित्युक्त्वा सर्वपात्रेषु सदूर्वाक्षतजलं क्षिपेत् । एवमेव पुनः सत्यादी
 न्यश्वान्देवान्मात्रादीः पित्रादीन्मातामहादींश्च त्रीन्संबुद्धोक्त्वा पूर्ववद्वाहतिभिरिदमासनं गंधाद्युपचारकल्पनं स्वाहानममेतिदूर्वा
 क्षतगंधपुष्पजलानि प्रत्येकं पात्रे निक्षिपेत् । ततो विनायकाद्याः गौर्यादिषोडशमातरो ब्राह्मणादिसप्तमातरश्च भूर्भुवः स्वरिदं दास्यमानं
 वायुमन्त्राक्ष्णभोजनपर्याप्तमन्नं यथाशक्ति सोपस्करममृत रूपेण स्वाहानममेतिदूर्वादीनि क्षिपेत् । एवं विश्वेभ्यो देवेभ्यो मात्रादिभ्यः

पित्रादिभ्योमातामहादिभ्यः सप्तलोकेभ्यः संवृद्ध्यादद्यात् । अन्नासंभवेन्नपदस्यानेइदंदास्यमानं सोपस्करमाममिति वदेत् ।
 तच्चतुर्गुणं द्विगुणं सप्तगुणं त्रयसं कल्पयेत् । आमासंभवेपियुग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्ताष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं सप्तगुणं हिरण्य
 प्रतिनिधिभूतं द्रव्यं चैतियदनुशक्त्या संकल्पयेत् । एवं दशभ्यः संकल्पयेत् । ततः पूर्ववदुपासै इत्यादिपंचर्चः श्रावयित्वा कृतस्य
 नृद्धिश्चादस्य संपूर्णता सिद्धयेद्राक्षामलकेतत्प्रतिनिधित्वेन द्रव्यं वादक्षिणां संप्रदेनममंत्युक्त्वा । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रि
 ष्टु । जपेयि नियोगः । ॐ प्रजापते न त्वेदुतान्यन्यो विश्वाजातानि पुरितावर्धुव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु ययं स्यामपतयो
 रयूणां ॥ इति मंत्रं जप्त्वा अनेन नादीश्राद्धेन नादीमुखे देवताः प्रीयंतां वृद्धिरस्तु । मातापितामही चैवेति उक्तश्लोकद्वयं जपेत् ।
 तत आचारतः किंचिद्द्रव्यं गृहीत्वा इक्षामेन्न इति वसिष्ठ इन्द्रास्त्रिष्टुप् । देवता संतुष्टता सिद्धयर्थं द्रव्यनाणेन शब्दकरणे विनि० । ॐ
 इक्षामि मे पुनुरुदं सन्निगोः शश्वत्तु मंहवमानाय साध । स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्नेसाते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ इति मंत्रं जपन संकल्पपत्रि
 संपदनेन शब्दं कुर्यादिति । ततो मातृका विसर्जयेत् । जीवन्मातृकल्यनमातृपार्वणम् । जीवन्मातामहस्यनमातामहपार्वणम् ।
 द्वारलोपात् । जीवत्पितृकस्तु येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादित्युक्तमेव ॥ इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतश्रीनारायणभट्टविरचिते
 प्रयोगरत्ने सन्निगो वृद्धिश्चात्र प्रयोगः ॥

अपरौ तु त्वयं प्रयोगः ॥ सच प्रचुराचाराभावात्संक्षेपतः सूकादिमात्रं गृहीत्वा लिख्यते ॥ अत्र शौनकः ॥ अथ कौतुकं वंधस्य प्रयो

गोऽन्ननिगद्यते । विवाहादिधुभेक्यैराभ्यांवापिदिवातथा ॥ सांकुरेपालिकायुकेस्थंडिलेव्रीहिपूरिते । सहाक्षतेनकांस्थेनसोद
 कुंभंनिधायच ॥ आचार्योर्दध्मयकूर्चं [विष्टरे] उदकुंभंनिधायसाक्षतकांस्थपात्रेपंचगुणीकृतंकार्पाससूत्रंनिधायतत्समीपेप्राङ्मुखं
 यजमानमुपेयसकुशहस्तैर्दक्षिणैःसहकुंभोदकेनतत्सूत्रमंत्रैरभिरपिचेत् ॥ तेषमंत्राः । तत्सवितुर्विध्वामित्रःसवितागायत्रीसूत्र
 प्रोक्षणेधिनियोगः एवंसर्वत्र । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवत्यधीमहि । धियो यो नःप्रचोदयात् ॥ १ ॥ अग्निमीळेमधुच्छंदाअग्निर्गा
 यत्री । सूत्रप्रोक्षणेवि० ॐ अग्निमीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमत्विजं । होतारंरजुधातमं ॥ १ ॥ इत्येवेतिमंत्रस्यश्रेष्ठतमाऋषिःकर्मणोदेवता
 ऋष्यकोत्तरशतस्तोमजपेचिनियोगः । यद्वाइत्येवेतिमंत्रस्यउपायवऋषिःकर्मणोदेवताअनुष्टुप्छंदः । सूत्रप्रोक्षणेवि० ॐ इत्येत्वोजैत्वा
 घायवस्थोपायवस्यदेवोचःसविताप्रार्पयतुश्रेष्ठतमायकर्मण आप्यायध्वमग्नियादेवभागमूर्जैस्वतीःपर्यस्वतीःप्रजावतीरनमीवाजय
 क्षमामावस्तेनईशतुमाघश ५सौरुद्रस्यहृतिःपारिवोवृणक्तु ध्रुवाअस्मिन्गोपतौस्यातवह्वीर्यजमानस्यपशून्पाहि ॥ अन्नआयाहीतिमंत्रस्य
 गृणानऋषिः हव्यदातुदेवतागायत्रीछंदःसूत्रप्रोक्ष० ॐ अन्नऽआयाहिवीतयैगृणानोहव्यदातये । निहोतासत्सिविहंपि ॥ १ ॥
 शंभोदेवीरितिमंत्रस्याभीष्टऋषिः आपोदेवता गायत्रीछंदः । सूत्रप्रोक्ष० ॐ शंभोदेवीरभिष्टयऽआपोभवंतुपीतये । शंयो
 रभिर्भवंतुनः ॥ १ ॥ आपोहिष्ठेतिनवर्चस्यावरीपःसिंधुद्वीपआपोगायत्री । पंचमीवर्धमानासप्तमीप्रतिष्ठात्येद्वेअनुष्टुभौ ।
 सूत्रप्रोक्ष० ॐ आपोहिष्ठामयोभुवः० ॥ ९ ॥ एतोन्विद्रमितिदृचस्यांगिरसस्तिरश्चींद्रोऽनुष्टुप । सूत्रप्रोक्ष० ॥ ॐ एतो
 न्विद्रंस्त्वामशुद्धंशुद्धेनसाम्ना । शुद्धैरुक्थवावृचांसंशुद्धआशीर्वाण्ममनु ॥ इंद्रशुद्धोऽनआर्गहिशुद्धःशुद्धमभिरूतिभिः ।

शुद्धोरायिनिर्धारयद्गुद्धोर्ममस्त्रिसोम्यः ॥ इन्द्रगुद्धोहितोरयिगुद्धोरलोनिदाशुषे । शुद्धोवृत्राणेजिघ्रसेशुद्धोवाजसिषाससि
 ॥ ३ ॥ ऋतंचेतितृचस्याघसर्पणोभाववृत्तमनुष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ ऋतंचसत्यं चाभीद्धात् ॥ ३ ॥ प्रशार्धायदयावाश्वोमरु
 तोजगती । सूत्रप्रोक्ष० । ॐ प्रशार्धायमारुतायस्वभानवइमांवाचमनजापर्वतस्थुते । घर्मस्तुभेदिवआपृष्टयज्वनेष्टुभ्रश्रवसेमहि
 नृग्नमर्चत ॥ १ ॥ स्वस्तिनोमिमीतेतिस्वस्त्याघ्रेयोविश्वेदेवास्त्रिष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ स्वस्तिनोमिमीतामृश्विनाभगः स्वस्तिद
 व्यादतिरनुर्यणः । स्वस्तिपूपाअसुरोदधातुनः स्वस्तिद्यावागृथिवीसुचेतुना ॥ स्वादिष्टयेतिदशचस्यसूक्तस्यमधुच्छंदाः पवमानः
 सोमोगायत्री । सूत्रप्रो० । ॐ स्वादिष्टयामदिष्टया ॥ १० ॥ रक्षोहरणमितिपंचविंशत्युचस्यसूक्तस्यभरद्वाजः पायूरक्षोहामिस्त्रि
 ष्टुप् अत्याश्चतस्रोनुष्टुभः । सूत्रप्रो० । ॐ रक्षोहणंवाजिनमाजिघमिमिन्त्रप्रथिष्टमुपयामिशर्म । विशानोअग्निः क्रतुभिः
 सर्भिद्धः सनोदिवासरिपः पातनकं ॥ अयेदंष्ट्रोअचिर्पायातुधानानुपसृशजातवेदः सर्भिद्धः । आजिह्वयामूरदेवाअभस्वक्रव्या
 दोष्टुक्तव्यपिधत्स्वासन् ॥ वृभोभयाविन्नुपधेहिदंष्ट्रीहिंस्रः शिशानोवरंपरंच । उतांतरिक्षपरियाहिराजन्जभैः मधेष्टुभिर्पातुधा
 नान् ॥ यज्ञैरिषूः संनममानोऽअग्नेवाचाशस्याऽअशानिभिर्दिहानः । ताभिर्विध्यहदेयातुधानान्प्रतीचोबाहून्प्रतिभङ्ध्येयां ॥
 अग्नेत्यचयातुधानस्याभिधिह्रिस्वाशानिर्हरसाहत्वेन । प्रपवाणिजातवेदः शृणीहिक्रव्यात्कविष्णुवाचिनोतुष्टुकणं ॥ १ ॥ यन्नेदानीं
 पर्यसिजातवेदस्तिष्ठतमद्भुतवाचरंतं । यद्वांतरिक्षपथिभिः पतंततमस्ताविध्यशर्वाशिशानः ॥ उतालब्धं स्पृणुहिजातवेदआ
 तेभानादृष्टिर्भिर्यातुधानात् । अग्नेपूवोनिर्जहिशोयुचानआमादुःक्ष्वकास्तमदुत्वेनीः ॥ इहप्रब्रूहि यतमः सोअग्नेयोयातुधानो

यदुदंशुणोति । तमारभस्वसमिधायविष्टनृचक्षसश्चक्षुषेरधयेन ॥ तीक्ष्णेनाग्नेचक्षुषारक्षयज्ञं प्राचं वसुभ्यः प्रणयप्रचेतः । हिंस्रं
रक्षांस्यभिगोशुचानं मात्वादभन्यातुधानानृचक्षः ॥ नृचक्षारक्षः परिपश्यविष्टतस्यत्रीणि प्रतिशृणीह्यग्रा । तस्याग्निपृष्ठीहरसाशु
णीहिद्वेधामूलयातुधानं स्यवृश्च ॥ २ ॥ त्रियौतुधानः प्रसितितपत्वतं योऽग्नेऽवदृतेन हति । तमचिपारफुज्यन्यजातवेदः समक्षमेनं
गृणते निर्युग्धि ॥ तदग्नेचक्षुः प्रतिधेहिरेभे शफारुजयेन पश्यसियातुधानं । अथर्ववज्ज्योतिषा देव्येन सत्यं धूर्वतमचित् न्योप ॥
यदग्ने अद्यभिधुनाशपतोयद्वगचस्तृजं जनयैते रभाः । मन्योर्मनसः शरुव्याः जायते यातया विध्यहृदये यातुधानान् ॥ पराशृणीहि
तपसा यातुधानान् पराग्नेरक्षोहरसाशृणीहि । पराचिपामूरदेवान् शृणीहि परासुतुषो अभिशोशुचानः ॥ पराद्येदुवाधुजिनं शृणंतु प्र
त्यगेनं शपथां यंतु तृष्टाः । वाचास्तेनं शरवम्रच्छंतु मर्मन्विभ्यस्यैतु प्रसिति यातुधानः ॥ ३ ॥ यः पौरुषेयेण क्रुषिपासमुक्ते योऽअम्ब्यै
नपशुनायतुधानः । यो अग्न्यायाभरति क्षीरमग्नेतया शीपाणि हृदसापिवृश्च ॥ संवत्सरीणं पर्यऽवृश्चियास्तस्य माशीद्यातुधानो
नृचक्षः । प्रीयूपमग्नेयतमस्ति तृप्सा तं प्रत्यंचमचिषा विध्यमर्मन् ॥ विपंगवा यातुधानाः पिबंत्यावृश्च्यतामदितयेदुरेवाः । परैना
न्देयः स विताददातु पराभागमोषधीनां जयतां ॥ सनादग्नेमृणसियातुधानान् नृत्यारक्षांसि पृतेनासुजिगुः । अनुदहसहभूरान् क्रव्या
द्रोमाते हृत्यामुक्षतदेव्यायाः ॥ त्वनोऽग्ने अवधरादुदंकास्त्वं पृश्चादुतरक्षापरस्तात् । प्रतितेतै अजरास्तपिष्ठाऽअघशंसं शोशुचतोद
हंतु ॥ ४ ॥ पृश्चात्परस्तादधरादुदंकात्कविः काव्येन परियाहिराजन् । सखे सखायमुजरोजरिग्नेग्नेमर्ताऽअमत्यस्त्यनः ॥ परै
त्याग्नेपुरं चयं विप्रसहस्यधीमहि । धूपद्वर्णादिवदेवं हतारं भंगुरावताम् ॥ विषेण भंगुरावतुः प्रतिष्मरुक्षसोदह । अग्नेतिग्मेन शोचि

धैर्यपुण्यानिमापन्नादीनाः संतः कथं कथमप्यतिवाह्यामाप्नुर्निनाति । अथैवाटशिकटवरेकालआपभिरसनक्षमंकमप्युपायमजानानायवनप्रभवोऽपि
 कर्णोपकर्णकयाश्रुतं नारायणभट्टस्यालौकिकंप्रभावमनुभविंकाशयांतत्सविधमागत्यप्रप्रचुरवर्षणनिदानम् । तच्छृण्वाऽनुपदमेवोचोनिर्भोकेन
 भट्टनारायणेन भवत्कृतश्रीविश्वेश्वरमंदिरौच्येदापचारएवनिदानमस्त्यस्तदुर्भिक्षस्येति । तैः पुनस्तु चे किमत्रमानंभवदुक्तवध्यातध्यांशे, यदिस्यादर्थ
 वस्तुत्पादविद्वष्टिः साधयामस्तार्हिभवरक्तयितानुगुणंभवद्वस्तुनैवपुनःपूर्ववर्णमंदिरमिति । भट्टनारायणेनापि सपदिस्माराभ्यर्चयेवतांश्रीशामंश्रीविश्वे
 श्वरवर्चस्वितोक्तं एवंचेतुमुद्विष्टायप्रभुत्वेवभवितेति । ववर्धचवदहरेवभगवान्पन्नयस्तोनाखिलास्तुतुः यवताश्चानुपदंकारयामाप्तुस्तद्वस्तुनैव
 मंदिरनिर्माणपूर्वकंश्रीविश्वेश्वरप्रतिष्ठाप्ताम् । अदुर्ध्वेनमहतासंभारेणसंमाननपूर्वजगत्पूज्यांजगद्गुरुसंज्ञाम् । काशीक्षेत्रवासिनश्चसर्वविद्वांसःसंधीभू
 यादुरखिलमंत्रजगत्सभाप्रसंगोन्ममपूजांम् । यार्किलैतावतंकालंतदन्ववायेऽव्याहृतंप्रचलति । जगद्गुरुसंज्ञाचेधनानारायणभट्टमभिबन्धाल्येवासीश्च
 तद्वदयेयु । इति ॥

भट्टनारायणवंशयानांतरकृतीनांचनिर्देशः ।

सर्वप्रमाण्यो भट्टनारायणः । अस्य प्रयोगारत्नं, त्रिस्तलीसेतुः, रुद्रप्रकृतिः, उत्तरनारायणभट्टी (अंत्येष्टिः) इतिप्रथाः प्रणीताःसंति । अस्यव
 नर्वाह्यावास्तां रामकृष्णभट्टः शंकरभट्टश्च । तत्र रामकृष्णभट्टस्य तंत्रवार्तिकव्याख्या, जीवतिपदकमिर्णयश्च । शंकरभट्टस्तु द्वैतनिर्णयः ॥
 रामकृष्णभट्टस्युत्तममासीत्, दिनकरभट्टः, कमलाकरभट्टः, लक्ष्मणभट्टश्च । तत्राद्योदिनकरएववचचिद्विवाकराशब्देनव्यवह्रियते । दिन
 करस्य भाट्टदिनकरमीमांसा, चर्योतः, शांतिसारश्च । अस्त्यनुजन्मा विश्वेश्वरभट्टः, गानाभट्टइत्यस्तौवापरंनाम । अस्य कायस्यधर्मदीपः,

यातपुरायाभिर्कृष्टिभिः ॥ प्रत्यग्नेमिधुनादहयातधानाकिमीदिना । संत्वांशिशामिजागृह्यदधंधविप्रमन्मभिः ॥ प्रत्यग्नेहरसा
 हरःशृणीहिविभृतःप्रति । यातधानस्वरक्षसोवलंबिरुज्वरीयं ॥ २५ ॥ रात्रीव्यव्यदित्यष्टचरस्यसूक्तस्य सौभरिःकुशिकोरात्रि
 र्भारद्वाजोरात्रिस्तवोगायत्री । सूत्रप्रो० । ॐ रात्रीव्यव्यदायतीपुरुवादेव्यधक्षभिः । विश्वाऽअधिश्रियोधित ॥ ओर्वप्राऽ
 अमर्त्यानिवतोदेव्यधक्षतः । ज्योतिषावाधतेतमः ॥ निरुवसांरमरकतोपसंदेव्यायती । अपेदुहासतेतमः ॥ सानोअद्ययस्या
 ययनितेयामुनविधमहि । दृक्षेनवसुतिवयः ॥ निग्रामांसोऽअविक्षतनिपुद्धतोनिपुक्षिणः । निदयेनासांश्चिदार्धिनः ॥ द्यावयाधुक्कयं
 धुक्कययस्तेनसूर्ये । अथानःसुतराभव ॥ उपमापेर्षिशुक्तमःकृष्णंव्यक्तमस्थित । उपक्रमणेवयातय ॥ उपतेगाऽइवाकरं
 णीव्यवुहितदिवः । रात्रिस्तोमुंनजिग्युषे ॥ ८ ॥ कृणुवेतिपंचदशार्चस्यसूक्तस्यवामदेवोरक्षोहान्निचिदुष्य । सूत्रप्रो० । ॐ कृणुष्व
 पाजःप्रसितिनपृथ्वीद्याहिराज्जेवामर्वाऽइभेन । तृथीमनुप्रसितिद्रुणानोस्तासिचिथरक्षसुस्तपिधैः ॥ तवभ्रमासंऽआयुयापतृत्य
 नृरुद्रशृपृताशोर्वाचानः । तपूष्यमेजुह्वापतंगानसंदिहोविसृजविध्वगल्काः ॥ प्रतिस्यशोविसृजतूर्णतनुोभवाप्रायुर्विशोऽअ
 स्याअदवधः । योनोदरेऽअयशंसोयोऽअंलभ्रमाकेष्टेव्याधिरादधरीत् ॥ उदधेतिप्रमत्यातनुवन्यधिमिर्वाऽओपतात्तिभमहेते ।
 योनोऽअरातिसमिधानचक्रेनीचातंधक्षयतसंनशुर्कं ॥ ऊर्ध्वोभंवप्रतिविध्याप्यसदाविकृणुष्वदव्यान्यमे । अवास्थिरातनुहि
 यातुज्जरांजामिमजांमुप्रमृणीहिशर्वान् ॥ १ ॥ सर्वेजानातिसुमतिवविष्टयऽईवतेब्रह्मणेगुतुमैरत् । विश्वान्यससुदिनानिरायो
 द्युक्तान्ययोविदुरोऽअभिधात् ॥ सर्वेमेअस्तुसुभगाःसुदानुर्वत्त्वानित्येनहविषायऽउक्कयैः । पिप्रोपतिस्वऽआयुपिदुरोणेविश्वे

दस्येसुदिनासासंदिष्टिः ॥ अर्चामितेसुमतिपोष्यवार्कसंतवावाताजरतामियंगीः । स्वर्ध्वस्त्वासुरधामर्जयेमास्तेक्षत्राणिधारयु
 रनुधन् ॥ इहत्वाभूयार्धैरुदुपुमन्दोषावसर्दीदियांसमनुधन् । कील्लतस्त्वासुमनसःसपेमाभिद्यन्नातस्त्रियांसोजनानां ॥ यस्त्वा
 स्वर्ध्वःसुहिरव्योऽअन्नऽउपयातिवसुमत्तारधेन । तस्यज्ञाताभवसितस्यसखायस्तंऽआतिथ्यमानुपजुजोषत् ॥ २ ॥ मूहोरुजामि
 गुंभुतायचोभिसन्मापितुर्गतमादन्वयाय । त्वनोऽअस्यवर्कसश्चिकिद्भित्तयविष्ठसुकृतोदमूलाः ॥ अरवमजस्तुरणयःसुशेवाऽ
 अतद्रासोयुक्ताऽअश्रमिष्टाः । तेष्वयर्धःसुधर्धोनिषद्यामेतवनःपांत्वमूर ॥ येष्वयवोमासतेयर्धोऽअग्नेपश्यतोऽअर्धंदुरितादर
 क्षन् । इहत्वातस्सुकृतोविश्वैर्दादिस्संस्तइद्विषुनोनाहंभुः ॥ त्वयाव्यसंधुन्यःस्त्वोतास्तव्यमणीत्यश्यामयाजान् । जुभायां
 सासूदयसत्यतातेतुधुयाकृणुह्यारयाण ॥ अयातेअग्नेसुमिधायिधेमुप्रतिस्त्रोमंशुस्वमानंगुभाय । दद्याद्यासोर्क्षसःप्राह्यःस्मान्हु
 होनिदोमिन्नमहोऽअब्रुवात् ॥ १५ ॥ तरत्समंदीतिचतुर्णामयत्सारःपयमानःसोमोगायत्री । सूत्रप्रो० । ॐ तरत्समंदीधा
 यतिधारस्तस्याधंसः । तरत्समंदीधायति ॥ जुसावैद्वयर्ध्वानामतस्यद्रव्यवसः । तरत्समंदी० ॥ ध्रुवयोःपुरुषंत्योरसुहृदा
 णिदमह । तरत्समंदी० ॥ आययोस्त्रिशतंतनासहकाणिबुदमह । तरत्समंदी० ॥ ४ ॥ सहस्रशीर्षेतिपोडयार्चस्यसूक्तस्वनाराय
 णःपुरुषोनुदुषंत्याजिष्टम् । सूत्रप्रो० । ॐ सहस्रशीर्षपुरुषः० ॥ १६ ॥ विष्णोर्नुकमितिषड्वचस्यथौचव्योदीर्धतमाविष्णुस्त्रिष्टुप् ।
 सूत्रप्रो० । ॐ विष्णोर्नुकंवीर्षाणिप्रवाच्यःपार्धयानिविप्रमेरजांसि । योऽअस्कंभायदुत्तरंसधस्यंविचक्रमाणस्त्वधोरगायः ॥
 प्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्षेणमनोभूमिःकुचुरोर्गोष्टिः । यस्योरुधुत्रिषुविक्रमणेप्यधिक्षियंतिभुवन्नानिविध्वा ॥ प्रविष्णवेक्षुपमेतमन्स

गिरिशिवं उरुगायान्मुप्यु । यद्वददीपयंतं सधस्यमर्को विमुभे त्रिभिरिन्दुभिः ॥ यस्य त्रीणामधुना पुदान्यक्षीयमाणा
 स्त्वयामदति । यदुर्जिधातुं प्रथिवीमतयामर्को द्वाधारभुवनानि विश्वा ॥ तदस्याग्रियमाभिपाद्यो अह्यनरुयत्र देवयवो मदति ।
 वरुक्रमस्य स दिवं धुरित्या विष्णोः पुदं प्रमेमध्वजस्तः ॥ तावां वास्तून्युस्मसि गर्भं ध्रुवज्जगद्वो धारं रंगान् अयासः । अत्राहृतद्वे
 रगायस्त्वृष्णः परमं पुदमवभाति धारं ॥ १ ॥ अतो देवा इति पट्वस्य काण्वो मेधातिथिर्विष्णुर्गायत्री । सूत्रप्रो० ॥ ॐ अतो
 देवाऽअवंतु नो य० ॥ ६ ॥ परोमात्रयेति सप्तर्चस्य मन्त्रावरुणिर्यसि षो विष्णुश्चिद्रूप । सूत्रप्रो० ॥ ॐ परोमात्रया तन्वा वृधान्न तं
 मष्टित्वमन्यं श्रुवति । उभेतं विद्मरजं सीदुधिव्या विष्णो देवत्वं परमस्य चित्से ॥ न तं विष्णो जायमानो न ज्ञातो देवमहिम्नः परमं तं
 माप । उदस्तभ्रानाकं मृष्यं वृहतं वाधर्धमाच्यं क्रुभं पृथिव्याः ॥ इरावती धेनुमती हि भूतस्य वृत्तिनीमनुषदशासा । व्यस्तभ्राना
 रोदसी विष्णवे तद्वाधर्धं पृथिवीमाभितो मयूतः ॥ उरुयज्ञाय च क्रथुरुलोकं जनयता सूर्यमुपासमानिम् । दासस्य चिद्वृषा हि प्रस्यमा
 या ज्ञमधुर्नरापुतना जयेषु ॥ इन्द्रा विष्णुहं हिताः शंवरस्य नवपुरो नवतर्चश्चाधिष्टं । शतं वाचिनः सहस्रं च साकं हृषो अमृत्य सुरस्य
 धीरान् ॥ इयं मनीषा वृहती वृहती रुक्ममातवसा वधर्धती । रुखास्तोमं विदयेषु विष्णो पिन्वतु मियो ह्वजर्धो विद्र ॥ वर्षद्वे विष्ण
 यास्त आर्हणो मितन्मेषु प्रस्य शोषि विष्टव्यं । वर्षद्वे त्वा सुष्टव्यो गिरौ मेयूयं पातस्व स्तिभिः सदानः ॥ ७ ॥ हिरण्यवर्णमिति
 पंचदश च स्य दूतस्यानंदकर्म चिह्नो तदिरासुता क्रपयः आद्यायाः शीरमिश्रेत्युभे देवतेऽन्यासां श्रीः आद्यास्तिस्रो नुष्टुभः चतुर्थी
 वृहती पंचमी षष्ठ्यो त्रिष्टुभौ ततोष्टाव नुष्टुभोऽत्याप्रस्तारपंक्तिः । सूत्रप्रो० ॥ ॐ हिरण्यवर्णा हरिर्णीसुवर्णरज्जतस्रंजा । चंद्रां

हिरण्यमर्षिलक्ष्मींजातवेदोमआवह ॥ तांमआवहजातवेदोलक्ष्मीमनपगामिनीं । यस्यांहिरण्यंविद्वेदुंगामश्वंपुरुषानहम् ॥ अथ
 पवारधमभ्याहृस्तिनादप्रवोधिनीम् । श्रियं देवीमुपह्वयेश्रीमादेवीजुषताम् ॥ कांसोस्मितांहिरण्यमाकारामद्रांज्वलंतीतंसांत्प
 यतीम् । पुद्मेस्त्रितांपद्मवर्णतामिहोपह्वयेश्रियम् ॥ चंद्रांप्रभासांयशसाज्वलंतीश्रियंलोकेदेवजुष्टामुदराम् । तांपुद्गिनींसीं
 शरणमहंप्रपद्येअलक्ष्मींमनश्यतांत्वावृणे ॥ आदित्यवर्णतपसोधिजातोवन्नरपतित्वबहुशोधविल्वः । तस्यफलानितपसानुदंतु
 मयातंत्वाश्चवाह्याऽअलक्ष्मीः ॥ उपेतुमांदेवसत्वःकीर्तिश्चमार्णनासह । प्रादुर्भूतोस्मिराष्टसिन्धूतिर्मृद्धिद्वानुमे ॥ धुस्त्रि
 पासामर्लांज्येष्टामलक्ष्मींनाशयाम्यहं । अर्धतिमसंसृष्टिचसुवानिणुदमेगृहात् ॥ गंधद्वारांदुराधपानित्यपुष्टांकरांपिणीं । ईश्व
 रोसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं ॥ मनसःकाममाकूतिवृचःसुखमयीमहि । पुश्रानारुपमश्रुत्यनयिश्रीःश्रयतांयशः ॥ कर्दमे
 नप्रजाभूतामपिसंभवकर्दम । श्रियंयासयमेकलमातरंपद्ममालिनीं ॥ आर्षःसृजंतुस्त्रिगुणानिचिह्नीतवसुमेरुह । निचंदेवी
 मातरंश्रियंयासयमेकले ॥ आर्द्रायःकरिणीयष्टिसवर्णाहेममालिनीं । सूर्यांहिरण्यमर्षिलक्ष्मींजातवेदोमआवह ॥ आर्द्रांपुष्करि
 णींपुष्टिपुंगलपद्ममालिनीं । चंद्रांहिरण्यमर्षिलक्ष्मींजातवेदोमआवह ॥ तांमआवहजातवेदोलक्ष्मीमनपगामिनीं । यस्यांहि
 रण्यप्रभृतंगवोद्रासोश्चान्तिरेयुरुषानहं ॥ यःशुचिःप्रयतोभूत्वाजुहुयादाज्यमन्वहं । सूक्तंपुंचदशचूंचश्रीकामःसततजपेत्
 ॥ १६ ॥ ॐ यजामतोदूरमुदतद्वृतदुससस्तथधैर्यं । दूरंगमज्योतिषांज्योतिरेकतन्मेमनःशिवसंकुलपमस्तु ॥ येनकर्मोष्य
 पसोभनीपिणोयुद्गृध्रवतिविदयेपुथीराः । यदपुष्यक्षममृतःप्रजानांतन्मेम० ॥ यत्प्रजानमृतचोधातिश्चयज्योतिरुत्तरमुदतम्

जासु । यस्मान्नऽकृतोक्तिचनकर्मक्रियतेतन्मे० ॥ येनदभूतंभुवनंभविष्यत्परिगृहीतमुभयतेनुसर्व । येनयज्ञस्तापयतेसहोतात
 न्मे० ॥ यस्मिन्नचःसामयजूंश्चिष्यस्मिन्प्रातिष्ठितारथनाभाविवातः । यस्मिंश्चित्तत्सर्वमोर्तमृजानांतन्मेमनःशिवसंकल्पम
 स्तु ॥ सपरश्विरश्वनिवयमनुष्यान्नेनीयतेभीशुभिर्वाजिनऽइव । हृत्पतिष्ठयदजिरयार्धितन्मे० ॥ ६ ॥ विहिहोनेतिपंचर्चस्य
 वामदयोगातमोवायुरनुष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐविहिहोत्राअर्वाताविषेनरायोज्यः । वायुवाचद्रेणरथेनग्राहिसुतस्युतये ॥ नियु
 द्वाणोअशस्तीन्नुत्प्राद्रेसारथिः । वायुवाचद्रे० ॥ अनुकृण्वसुधितीप्रेमार्तोविश्वेअसा । वायुवाचद्रे० ॥ वहंतुत्वामनो
 युजोयुक्तासौनवृतिर्नव । वायुवा० ॥ वायोशतहरीणांपुवस्वपोष्याणां । छतवातेसहस्रिणोरथआयातुपाजसा ॥ ५ ॥ मुंचामित्वेति
 पंचवत्सप्राजापत्योयक्ष्मनाशनद्रेद्रिष्टुवत्यानुष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐमुंचामित्वाहविषुजीवनयुक्मज्ञातयुक्ष्मादुतराजयुक्ष्मात् ।
 ग्राहिर्जुमहृयद्वैतदंतस्याद्रेद्राग्नीप्रसुमुक्कमेनम् ॥ यदिक्षितायुर्वाद्वापरतोयार्दिमत्योरौतिकेनीतएव । तमाहरामिनिर्क्रेतरु
 पस्त्यादस्यार्पमेनशतशार्दाय ॥ सहस्राक्षेणशतशार्दानदेनशतायुगहविषाहापमेन । शतंपथुमंशरद्वेनयुताद्गोविहवस्यदुहितस्य
 पारं ॥ शतर्जीवशरद्वेयधैमानःशतहंसतान्शतपुवसुतान् । शतमिन्द्राग्नीसवित्ताहृत्पतिःशतायुगहविषेमंपुनर्दुः ॥ आहर्ष
 त्वाविदत्वापुनरागाःपुनर्नव । सर्वागुसर्वतेचक्षुःसर्वमायुश्चवेविदं ॥ ५ ॥ स्थोनायुधिवीमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री । सूत्रप्रोक्ष० ।
 ॐ स्थोनायुधिविभवातृक्षरानिवेशनी । यच्छान्तःशर्मसुप्रथः ॥ द्रविणोदाआंगिरसःकुत्सोद्रविणोदाअग्निस्त्रिष्टुप् । सूत्रप्रो० ।
 ॐद्रविणोदाद्रविणसस्तुसद्रविणोदाःसनरस्यप्रथसत् । द्रविणोदावीरवतीमिधनोद्रविणोदासतेद्वीर्धमायुः ॥ सवितापश्वाता

द्वाणाकोलुशोविधेदेवाजगती । सूत्रप्रोक्ष० । ॐ सुवितापुश्चातांस्वितापरस्तांस्वितोत्तरातांस्विताधरात्तात् । सुवितानं
 सुवतुसुर्वतातिसवितानोरासतांदीर्घमायुः ॥ नवोनवोभवतिसूर्यासवित्रीचंद्रमास्त्रिष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ नवोनवोभवतिसायं
 मानोद्वाकेतुवरुपसामृत्यमं । भागंदेवभ्योविदधात्यायन्यचंद्रमास्त्रिरतेदीर्घमायुः ॥ विद्युन्नयापततीतिपुस्स्वाडवर्शान्निष्टुप् ।
 सूत्रप्रो० । ॐ विद्युन्नयापततीदार्धयोद्धरतीमेऽअभ्याकाम्यानि । जनिष्ठोअपोनर्वस्सुजातःश्रोवर्शातिरतदीर्घमायुः ॥ उल्ह
 कयातुयसिष्ठइंद्रस्त्रिष्टुप् । सूत्रप्रो० । ॐ उल्हकयातुंशुशुल्हकयातुंजहिरवयातुभुतकोकयातुं । सुपर्णयातुभुतगर्भयातुहृषदेवप्र
 मृणरक्षइंद्र ॥ पिशांगभृष्टिद्वयोदासिःपुस्स्वाइंद्रोगायत्री । सूत्रप्रो० । ॐ पिशांगभृष्टिमभृणंपिशाचिमिद्रुसमृण । सर्वरक्षो
 निर्वह्य ॥ एतैःसर्वमंत्रैःसूत्रमभ्यपिच्य ॥ जातवेदसेमारीचःकश्यपोजातवेदाअग्निस्त्रिष्टुप् । ॐ जातवेदसेसुनवामसोममराती
 यतानिदहात्रिवेदः । सनःपर्षदतिदगाणि विद्यानयेवसिधुंदुरितात्यग्निः ॥ इतिगंधेनसूत्रंवल्लिच्य । विद्वेत्तातभागवो
 नमइंद्रोजगती । ॐ विद्वेत्तातुसवनपुप्रवाच्यायाचुकर्धमपवाद्याद्रुसुन्यते । पारयत्तयत्पुरुसंभतवस्त्वपावृणोःशरभामुक्कपि
 वंधये ॥ इत्यनेनपुंसोदक्षिणहस्तेवधीयात् ॥ श्रियेजातःकाण्वःपयमानःसोमस्त्रिष्टुप् । ॐ श्रियेजातःश्रियआनिरियायुश्चि
 यंवयाजदितृभ्योदधाति । श्रियंवसानाऽअमृत्यमायुन्मर्वातिसत्यासंभ्रियाम्रितद्रौ ॥ इतिस्त्रियायामहस्तेवधीयात् ॥ तत
 आचार्यश्रुत्विजश्चयजमानस्यमंत्ररक्षांशुर्युः ॥ तैचमंत्राः ॥ शतंजीवेतिद्वयोःआजापत्योयक्ष्मनाद्यानइंद्रस्त्रिष्टुप् अंत्यानुष्टुप् ।
 ॐ शतंजीवशरद्वेयधमानःशतहंसंतानुवमुयसंतान् । शतमिन्द्राग्नीसंविताबृहस्पतिःशतायुपाहविषेमुपनुर्दुः ॥ आहार्पुत्वा

दिदंत्वा पुनरागाः पुनर्नय । सर्वाग्रसर्वतु चक्षुःसर्वमायुश्चतोविदम् ॥ येयज्ञेनेत्यष्टर्चस्यसूक्तस्यमानवोनाभानेदिष्टोविश्वेदेवाथा
 याश्चतस्रो जगत्स्यः पंचभ्यनुष्टुप् पष्ठीवृहती सप्तमीसतोबृहत्पष्टभ्यनुष्टुप् । ॐ येयज्ञेनुर्दक्षिणयासमं क्ता इन्द्रस्यसुख्यमभ्युत्तत्त्वमा
 नश । तेभ्योभद्रमंगिरसोवो अस्तुप्रतिगृणीतमानुवंसुमेधसः ॥ यजुर्दाजन्मि तरंगोभयुं वस्वतेनाभिं दन्परिवत्सरेवृलम् । दीर्घा
 धुत्वमंगिरसोवो ॥ यक्रतेनसूयसाराहयन्दिव्यप्रथयन्पृथिवीमातरं वि । समज्जास्त्वमंगिरसो ॥ अयं नाभावदतिवृत्तुर्वो
 गहदेवपुत्राः क्रपयुस्तच्छृणोतन । सुब्रह्मण्यमंगिरसो ॥ विरुपासु इह पृथुस्त इन्द्रभूरवेषसः । ते अंगिरसः सन्वृत्ते भुम्नेः परिजज्ञिरे
 ॥ १ ॥ ये भुम्नेः परिजज्ञिरे विरुपासो दिवस्पति । नयं यो नुदयं वो अंगिरस्तमः स चाद्रव्यमुमहते ॥ इन्द्रेण यजानिः सृजंतं यायतो
 भुजंगो मंतमभिरसं । सुहस्रमेददतो अष्टकुर्यः १ श्रवोद्रव्यं कत ॥ प्रनंतं जायतामयं मनस्तोक्मवरोहतु । यः सुहस्रं श्रुताभ्यं सुखो
 द्रुतामयमहते ॥ ८ ॥ इयं वकं यसिष्ठो रघो नुष्टुप् । ॐ इयं वकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बर्धनान्मम त्यो मुंक्षी
 शुभामृतात् ॥ एतैर्मन्त्रैरक्षायां कृतायां यजमानः कृतकर्मसाहुण्यार्थमाचार्याय त्विरेभ्यश्च यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् अन्येभ्योपि भूयसीं
 दक्षिणां दद्यादिति । इति श्रीमन्नद्रारमेश्वरसुतनारायणभट्टकृतप्रयोगरत्ने कौतुकबंधप्रयोगः ॥

अधप्रहयज्ञः ॥ सचनित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा । अयनविपुवोपरागादिपुनित्यः । गर्भाधानादिकर्मप्रारंभे पुनैमित्तिकः
 विपदपणमसंपदादिकामनासुकाभ्यः । अत्रमूलान्याकरतो ज्ञेयानि । अहर्रूपादिज्ञात्वा कर्मकार्यमन्यथा विफलम् । तदाहाश्वलायन
 चार्थः—रूपवर्णाद्युधस्थानमंडलासनवाहनान् । समित्कुंडोपहारांश्च पुष्परत्नाकृतीरपि ॥ गायत्रीमूलमंत्रांश्च नाममंत्रांश्च केवलान्

अधिप्रत्यधिदेवानां भ्रांश्चर्यादिसंयुतान् ॥ तत्तन्मूर्तोश्चजानीयाद्बोध्यन्नचैववग्रहान् । अज्ञात्वेवंपुमानिष्ठातत्फलनवायेदति ॥
 दुःखंचामोतिसुमहद्यत्नादिद्राप्यवितुमानिति । गायत्रीग्रहं गायत्री साप्रयोगेवक्ष्यते । वर्णादयश्चमंडपकुंडादिचक्राभ्येयचक्रं का
 यम् । नित्यनैमित्तिकयोस्त्यनित्यम् । नित्यनैमित्तिकं हि त्वासर्वमन्यत्समंडपमिति मात्स्योक्तेः । कुंडे वा स्थंडिलेऽपि वेति आचार्योक्तेश्च ॥
 मंडपलक्षणं हेमाद्रौ मात्स्यपुराणे—गृहस्योत्तरपूर्वेण मंडपं कारयेद्बुधः । रुद्राय तनूमावाचतुरस्रमुदकशुक्लम् ॥ दशहस्तानधाष्टौ
 बाहूस्तान्कुर्याद्विधानतः । तत्सद्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः ॥ इति ॥ कुंडं च स्तकं द्वापुराणे—नवग्रहमर्चयेत्कुंडं हस्तमात्रं
 समंततः । चतुरस्रमधोहस्तयोनिचक्रं समलम् । चतुरंगुलविस्तारामेखलातद्वदुच्छ्रिता ॥ मात्स्ये—वितस्तिमात्रायां निः
 स्थात्पदसप्तगुलिविरुता । कूर्मपृष्ठोन्नतामध्ये पाभ्ये योश्चांगुलोच्छ्रिता ॥ गजोष्ठसदृशी तददायता छिद्रसंयुता । मेखलोपरिस
 र्धत्राभ्यधदलसंनिभा ॥ गजोष्ठतुल्याभ्यधदलतुल्या वेति विकल्पः । साचयोनिः पश्चिमतः कार्या । पश्चिमे मध्यभागे तु योनि
 कुर्याद्विधानत इति गार्ग्योक्तेः ॥ मात्स्ये—मानहीनाधिकं कुंडमनेकमयदं भवेत् । तत्स्योत्तरपूर्वे तु स्थंडिलं हस्तमात्रकम् ॥ त्रिवट्रं
 चतुरस्रं च वितस्तेषु च्छायासंमितम् । स्थंडिलं वेदिः । यन्नामेखलाः । द्विरंगुलोच्छ्रितो यत्र प्रथमः समुदाहृतः ॥ अंगुलोच्छ्रा
 यसंयुक्तं यमद्वयमपोपरि । द्व्यंगुलसत्रविस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैरिति । अन्यत्सर्ववर्णदेशानामादिप्रयोगे रपटी भविष्यति ॥
 अधप्रहयज्ञप्रयोगः ॥ यजमानः स्नात्वा नित्यकर्मनिर्वर्त्य गृहीतं कोकेशु भेकात् देवाकालौ संकीर्त्य अयनादि नित्यकालेषु संकल्पयेत् ।

महानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थग्रहयज्ञंकरिव्यवहति । गर्भाधानादिनिमित्तेषुअमुककर्मकर्तुमादावादित्यादिग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थग्रहयज्ञंकरिव्यवहति । विषदपणमादिकामनायांतुअमुककामनासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरमीत्यर्थग्रहयज्ञंकरिव्यवहति । ततःसंभारान्संभरेत् । तन्नित्यनैमित्तिकयोःप्रतिपदोक्तवरतुनि तदभावेऽनुकल्परूपाणिवायथाशक्ति संपादयेत् । काम्येतुप्रतिनिध्यभावात्प्रतिपदोक्तवरतुन्येव । ततआचार्यादिवरणम् । तत्रविधिज्ञंस्वशाखाविदंसाचारमेकं अस्मिन्नग्रहमख्येत्वमोचार्यकंकुर्वितिपाणिनातत्पाणिमुपरगृह्य । आचार्यस्तुयथास्वर्गोशक्रादीनांवृहस्पतिः । तथात्वंममयज्ञेऽस्मिन्नाचार्योभवमुभतेतिवृणुयात् । अन्यानप्यात्विज्यंकुर्वितिप्रत्येकंवृणुयात् । तेचहोमानुसारेणचत्वारोष्टापोडशवा । तेच करिव्यामीरयुक्त्वाआचार्येभ्युः । ततोयजमानस्तान्यथाशक्त्यर्चयेत् । ततआचार्यःकर्मसंकल्पपूर्वकंगृहादुत्तरतएशानेवाहु तापांचतुर्दिक्षुहस्तमात्रावरयांचतुस्त्रिद्व्यंगुलप्रमाणत्रिभूमिकायांग्रहवेद्यांशुक्लवीहितंडुलैःसकर्णिकमष्टदलमंडुजमुल्लिख्यकर्णिकायांदलेषुचवर्तुलादिग्रहपीठानितत्तर्पणकाक्षतैर्यथोपपन्नैर्वाकुर्यात् । तानीत्यं । मध्येरकाक्षतैर्वर्तुलं । आग्नेयदलेऽशुक्लाक्षतैश्चतुरस्रं । दक्षिणदलेरकाक्षतैस्त्रिकोणं । ईशानदलेहरिताक्षतैर्वर्णाकारं । उत्तरदलेपीताक्षतैर्दीर्घचतुरस्रं । पूर्वदलेऽशुक्लाक्षतैःपंचकोणं । पश्चिमदलेऽकृष्णाक्षतैश्चापाकारं । नैऋत्यदलेऽकृष्णाक्षतैःशूर्पाकारं । वायव्यदलेचित्राक्षतैर्वज्राकारमिति । ततउदीच्यांरंगवह्निकारंजितपद्मोपरि महीद्यौःकाण्वयोमेधातिथिर्धूमिर्गार्वाजी । ॐ महीद्यौःपृथिवीर्चनइमंयुज्ञंभिभिश्चतां । पिप

१ त्वमाचार्यकंकुर्वित्येववरणेसिद्धेस्तस्याचार्यादीनामपिगोत्रोच्चारपूर्वकमेतत्कुर्यातिसांभद्रायविदुः । तद्विस्तरस्तदन्यत्रहेयः ।

तानुभरीमभिः ॥ इतिभूमिस्तथा । ओपपद्यइत्यस्यार्धवर्णोभिगोपपद्योनुष्टुप् । ॐ ओपपद्यःसंवदतुसोमंसुहराज्ञा ।
 यसंष्टुणोर्तिमाह्वणस्तंरजनपारयामसि ॥ इतिमहीनीप्य । आकलशोव्यत्यस्यकार्ययोदेवलःपवमानःसोमोगायत्री । ॐ
 आकलशोपुधावतिपुवित्रेपारिपिच्यते । त्वधैश्वरेपुवर्धते ॥ इतिकृतधान्यपीठेनवमग्रणमकालकृतजसंमृन्मयवानुलिप्तमलंकृतं
 शुभमभिप्रेकशुभंनिधाय । इममंगगइत्यस्यसिधुक्षित्रयमेधोनदीस्तुतिर्जगती । ॐ इममंगगेयमुनेसरस्वतिश्रुतुद्रिस्तोमंसच
 तापकृष्या । अस्मिन्मयामरहृधेवितस्तयाजोकीयेदृणह्यासयोर्मया ॥ अनेनपुण्यजलेनपूरयित्वा नवसूत्रेणवस्त्रयुग्मेनवावेष्ट्य
 इयगज्वल्मीकदृगोष्ठराजद्वारचतुष्पथमृदः चट्टतासिवराहणकुण्ठेनशतवाहुना । मृत्तिकेहरमेपापयन्मयादुष्कृतंकृतं ॥ इति
 शुभेनिधिप्य । रुवतिभीमइत्यस्यैश्यामित्रोरणुःपवमानःसोमोजगती । ॐ रुवतिभीमोवृषुमस्तवित्विष्ययाशृंगेदिशानिहारिणीवि
 षदाणः । आयोनिसोमःसुकृतंनिर्मादतिगुण्ययोरत्यमभवतिनिर्णिगुव्ययी ॥ अनेनन्यमोधाभ्यधपक्षजवृक्षतवृक्षत्वचः । प्रयो
 यज्ञेचित्यत्यस्यसिधोविश्वेदवास्त्रिष्टुप् । ॐ प्रयोयज्ञेपुदेयुवताअर्चन्यावानमोभिःपृथिवीइषधै । येषांब्रह्माण्यसमानिधिप्रावि
 द्यवियंविद्वनिनूनदाताः ॥ अनेनतथापठयास्त्रिष्टुप् । आप्यायस्येत्यस्यराहणगोतमःसोमोगायत्री । ॐ आप्यायस्व
 समंतुवेष्विभ्वतःसोमपृष्य । भवायजस्यसंगधे ॥ अनेनगोक्षीरं । दधिक्राव्याइत्यस्यगोतमोवामदेवोदधिक्रावानुष्टुप् । ॐ
 दधिक्राव्याअकारिपंजिष्णोरश्वस्ययाजिनः । सुरभिर्नोमुखाकरत्नपुण्यार्धपितारिपत् ॥ अनेनदधि । ॐ शुकमसिज्योतिर
 सिर्तेजोसि ॥ इतिधृतं । गंधद्वाराभित्यस्यानंदकदमचिह्नीर्वेदिरासुताःश्रीरनुष्टुप् । ॐ गंधद्वारांदुराधृषानित्यपुष्टांकरीपिणी ।

भाट्टविद्यामणिः, गाढाभट्टीष । अस्मांश्चरलोषः । अमेवंशपरः द्वितीयो भट्टनाटपणपीत्रः कमलाकरभट्टः । अस्य निर्णयसिधुः, पूर्व
 लाकरः, शांतिरुमलाकरः, विवादवाटवं (विवादकमलाकरः), कान्यप्रकाशन्याक्या, कमलाकरादिकम्, शूद्रकमलाकरश्च ॥ छतीर
 हरभणभट्टः । अस्मिन् आपारतन्त्रम् ॥ अमेकमलाकरभट्टुआक्षय आसन् अनंतभट्टः, प्रभाकरभट्टः, शामभट्टइति । सन्नानंतभट्टस्वरा
 त्वद्वय एव । अत्रभट्टनाटपणवंशानां तत्कवीनां च शावा नामेव द्वयोः किंविन्यासस्तथापि सर्वेषामेवांमहामहिमत्वेनान्येऽधिकतिचनमंथाए
 न्यवमप्रणीताः भूयैरभिरतुमियते सन्नातं वपरिचयभाभिर्महाशयेरावेदिते समावेशयामोऽस्युत्तुर्दृष्टावसरे । तथाप्रतिवंधेऽस्मद्वनवधा
 र्वापन्त्याक्षरयोजकादिअन्यस्तलितस्थलेष्वपि दयालवो विद्वांसः परिशोषयंतु कृपाद्रातः करणेनावेद्यंतु मां तद्वत्तु पुनः परिशोषयेयेति स
 त्विधं प्राप्योपरतवेऽस्माद्विस्तनन्यापारान्—

पणशीकरोपाह्विद्वदरत्नक्षमणशर्मन्तुजन्मा
 वासुदेवशर्मा ।

ईश्वरसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियं ॥ अनेनगोमयम् । गायत्र्याविश्वामित्रःसवितागायत्री । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्य
 धीमहि । धियोयोनःप्रचोदयात् ॥ अनयागोमूत्रचनिक्षिप्य । सहिरब्रानीत्यस्यश्यावाश्वःसवितागायत्री । ॐ सहिरब्रानि
 द्वाशुपेसवार्तिसविताभर्गः । तंभागंचित्रमीमहे ॥ अनेननवरत्नानि (हीरकमौक्तिकपद्मरगनीलमरकतगोमेदपुष्परगवैदूर्य
 प्रवालालयानि) । याओपधीरित्यस्याथर्वणोभिपगोपघयोनुष्टुप् । ॐ याओपधीःपूर्वाज्ञातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा । मननुब्रञ्च
 णामहंशतंधामानिसुप्तच ॥ अनेनशतौपधानितदभावेदशमूलानितदभावेसुवर्णवा । ॐ गंधद्वारांदुराधर्षानित्यपुष्टांकरीपिण्णी ।
 ईश्वरसर्वभूतानांतामिहोपह्वयेश्रियंम् ॥ इतिगंधनिक्षिप्य । ॐ कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपरुषःपरुष्यारि । पुवानोदूवप्रतनुसह
 स्रैणशूतेनच ॥ इतिदूर्वाः । ॐ याःफुलिनीयाअफुलाअपुष्यायाथपुष्पिणीः । बृहस्पतिमसूतास्तानामुचंत्वंहसः ॥ इतिफलं ।
 ॐ पर्णाद्विपरिपतसुपूष्णापुनरपत । वृक्षेवविक्रीणावहाइपमूर्जशतक्रतो ॥ इतिपूर्णपात्रम् । सर्वसमुद्राः० । गंगेचयमुने
 वेति० । ॐ इमंमंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचत्तापरुष्या । असिक्न्यामरुद्धुधेवितस्तुयार्जीकीयेशृणह्यासुपोमया ॥
 इत्येतैर्मन्त्रैः । आपोहिष्ठेतिनवर्चस्यसूक्तस्यावरीपःसिधुद्वीपआपोगायत्रीपंचमीवधमानाससमीप्रतिष्ठाअंत्येद्वेअनुष्टुभी । ॐ
 आपोहिष्ठामयोभुवः० ॥ ९ ॥ अनेनसूक्तेनउकुंभंपूरयेत् । नहितेक्षत्रमित्याद्येकविंशत्युचामाजीगतिःशुनःशेपोवरुण
 आद्यादशत्रिष्टुभःशिष्टागायत्र्यःआभिः । ॐ नहितेक्षत्रंनसहो नमन्युर्वयश्चनामीपतयत्तऽआपुः । नेमाऽआपोऽअनिमिंपचरं
 तीर्नयेवातस्यप्रमिनंत्यभ्यं ॥ अब्रुधेराजावरुणोचनस्योर्ध्वस्तूपदतेपतदक्षः । नीचीनांस्थुरुपरवृद्धपामसेऽअंतनिहिताःकेतवः

स्युः ॥ उरुहिराज्ञावरुणश्चकारसूर्यायुपथामन्वेतवाउ । अपदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवचाहृदयाविधिश्चित् ॥ शतं तैराजन्भि
 पजःमुहधमुर्गभोरामुमतिष्ठेऽअस्तु । दार्धस्वदूरेनिर्गतिपरचैःकृतंचिदेनःप्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ अमीयक्रक्षानिहितासउच्चान
 षंददृष्ट्रेकुहचिदिधेयुः । अदंभ्यानिवरुणस्यप्रतानिचिचार्कशचंद्रमानर्कमेति ॥ तस्यायाभिब्रह्मणावंदमानस्तदाशास्तेयज
 मानोहृषिभिः । अहंलमानोवरुणेहृनोच्युरुशंसमानोऽआयुःप्रमोषीः ॥ तदिन्नकृतद्वियामह्यमाहुस्तदुयंकेतोहृदोऽआविचष्टे ।
 शुनःशोपोयमहंभूतःसोऽअस्मान्नाज्ञावरुणोमुमोक्तु ॥ शुनःशोपोह्यहंभूतस्त्रिज्वादित्यद्रुपदेपुवृक्षः । अवैनंराज्ञावरुणः
 ससृग्याद्विद्धौअदंभोविमुमुक्तुपाशान् ॥ अवतेहेलौवरुणनमोभिरवयुशोभरीमहेहृविभिः । क्षयंस्त्रस्मभ्यमसुरप्रचेताराज्ञेनो
 सिशिश्रयःश्रुतानि ॥ उवुत्तमंवरुणपादमस्मदवाधमंविमंध्यमंश्रयाय । अथावयमदित्यव्रतेतवानगसोऽअदितयेस्याम ॥
 यच्चिद्वितेविशोयथाप्रदेवरुणव्रतं । मिनीमसिद्यविद्यवि ॥ मानोवधायहृल्लोबेजिहीळानस्यरीरधः । माहृणानस्यमन्यवे ॥
 विमृळीकार्यतेमनोदुधीरदयंनंसदितं । ग्रीर्भिर्वरुणसीमहि ॥ पराहिमेविमंन्यवुःपतंतित्वस्योऽइष्टये । वयोनवंसतीरुप ॥ कदा
 क्षत्रश्रियंरमावरुणंकरामहे । मृळीकार्योरुक्षंसं ॥ तदित्समानमाशातेवनेतानप्रयुच्छतः । धृतव्रतायदाशुपे ॥ वेदायोवी
 नांपदमंतारिंक्षेणपततां । वेदनायःसमुद्रियः ॥ वेदमासोधतव्रतोद्वादशप्रजावतः । वेदायजंपजायते ॥ वेदुवातस्यवर्तनिमरो
 मृप्यस्यवृहतः । वेदायेऽअध्यासते ॥ निरसादधतव्रतोवरुणःपरत्याइस्वा । साध्वाज्यायसुक्रतुः ॥ स्वादिष्टयेतिदशचंस्यसूक्तस्य
 मधुच्छंदाःसोमोगायत्री । अस्त्वादिष्टयामदिष्टयापर्वस्वसोमधारया । इंद्रायपातवेसुतः ॥ रक्षोहाविश्वचर्षणिर्भियोनिमयो

हतं । द्रुणासथस्थमासदत् ॥ वृत्तिवोधातमोभवमंहिष्ठोवृत्तहर्तमः । परिप्राधोमघोर्ना ॥ अम्ययमहानादिवानावीतिमंधसा । अभि
 वार्जमतश्रवः ॥ त्वामच्छाचरामसितदिदर्थदिवेदेवे । इंदोत्वेनऽआशसः ॥ १ ॥ पुनार्तितेपरिचुतंसोमसूयस्यदुहिता । वारं
 णशश्वतातना ॥ तमीमण्वीःसमर्यऽआगभ्यंतियोर्योणोदश । स्वसारःपार्थदिवि ॥ तर्माहिन्यंत्यग्रुवोधमतिवाकुरंदति । त्रिधा
 तुवारणंमधु ॥ अभीडुममस्याऽउतश्रीणांतधेनवःशिशु । सोममिद्रायपातवे ॥ अस्यादिद्रोमदेव्याविश्ववृत्राणिजिघते । शूरोमुघाचं
 मंहते ॥ २ ॥ अनेनसूक्तेनचतकुंभमभिमंत्रयेत् । यद्वाकलशाभिमंत्रणेऽन्यमंत्रविदंनियुंजीत । ततःकर्मसंकल्पयविधिवत्स्वस्ति
 वाचनंकृत्वाग्रहवेदिपद्मपीठेयथास्थानंयथामुखीग्रहप्रतिमांस्यापयित्वातदक्षिणवामपार्श्वयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवतेतदभिमुख्यौ
 स्थापयेत् । तदभागेपुष्पाक्षतादिप्यावाहयेत् । तत्रायंकारः । व्यस्तसमस्तव्याहृतीनामत्रिभृगुभरद्वाजप्रजापतयऋषयः अग्निवायु
 सूर्यप्रजापतयोदेवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहृत्पदंदांसिआदित्याद्यावाहनेवि० । ॐ भूरादित्यमावाहयामि । ॐ भुवआदित्यमा० ।
 ॐ स्वरादित्यमा० । ॐ भूर्भुवःस्वरादित्यमा० । आकृष्णेनेत्यस्यहिरण्यस्तूपःसषितात्रिष्टुप् । आदित्यावाहनेविनियोगः । ॐ
 आकृष्णेनरजसावर्तमानोनिवेद्यायश्चमृतंमर्त्यं च । हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोर्धातिभुवनानिपश्यन् ॥ इत्यृचमुच्चार्य । भगवन्नादि

१ इष्टव्रीचंद्रोदये—वर्जस्तुर्गुणैर्युक्तान्व्याहृत्यावाहयेत्तुतानिति । कौर्मै—मंत्रेणावाहनंकुर्यान्मंत्रेणैवविसर्जनमिति । मंत्रेणव्याहृतिभिरावाह-
 नेविकल्पः । मदनरत्नस्तुआवाहनस्यापनयोभेदाब्बाहृतिभिरावाहनंएतैर्मंत्रैःस्थापनमितिशास्त्रितदाएवंप्रयोगः ॐ भूरादित्यमावाहयामि भुवआ०
 स्वरा० भूर्भुवः० आकृष्णेन० आदित्यायनमःआदित्यंस्थापयामि । भट्टरत्येवमुक्तमितिप्रतापनारासिंहसंस्कारकांडे ।

त्यग्रहाधिपतेकाश्यपगोत्रकालगदेशेऽश्वरजपापुष्पोपमांगद्युतेद्विभुजपद्माभयहस्तासिंदूरवर्णावरमाल्यानुलेपनज्वलन्माणिक्यखचि
 ततर्थागाभरणभारकरतेजोनिधेत्रिलोकप्रकाशकत्रिदेवताभयभूर्तेनमस्तेसच्चक्षारुणध्वजपताकोपशोभितेनसप्ताश्वरथवाहनेनमेरुं
 प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छाग्निरुद्रान्यांसहपद्मकाणिकायांताम्रप्रतिमां प्राङ्मुखीवर्तुलपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वाभावाहयामीत्यादित्यमावाह
 येत् । तदक्षिणपार्श्वे । ॐ भूरादित्याधिदेवतामग्निमा० । ॐ भुवआदित्याधिदेवतामग्निमा० । ॐ स्वरादित्या
 धिदेवतामग्निमा० । ॐ भूर्भुवःस्वरादित्याधिदेवतामग्निमा० । अग्निदूतमित्यस्यकाण्योमेधातिथिरग्निर्गायत्री । अइयावाह
 नेयि० । ॐ अग्निदूतं वृणीमहेहोतारं विश्वेदसं । अस्ययज्ञस्यसुक्रतुं ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य पिंगञ्चइमंश्रुकेशपिंगाक्षंत्रिनयनमरु
 णगणंछागस्यसाक्षयूत्रं सप्ताविपंदाकिथंरयदहस्तद्वयमादित्याधिदेवतामग्निमावाहयामि । तद्भामपार्श्वे । ॐ भूरादित्यप्रत्य
 धिदेवतारुद्रमावा० । ॐ भुवआदित्यप्रत्यधिदेवतारुद्रमावा० । ॐ भूर्भुवःस्वरादित्य० रुद्रं० । ॐ त्र्यं वक
 मित्यस्यवसिष्ठोरुद्रोनुष्टुप् । रुद्रायाहनेविनि० । ॐ त्र्यं वकं यजामहेसुगंधिपुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिववर्धनान्मन्योर्मुक्षीयममृ
 तात् ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य त्रिलोचनंपंचवक्त्रं कृपाखण्डं कपालशूलखट्वांगधारिणंचंद्रमौलिनंसदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवतारुद्रमा० । तद्
 क्षिणपूर्वदले ॐ भूःसोममा० । ॐ भुवःसोम० । ॐ भूर्भुवःस्वःसोम० । आप्यायस्वेत्यस्यगौतमःसोमो
 गायत्री । सोमावाहनेविनि० । ॐ आप्यायस्वसर्भेतुतेविश्वतःसोमवृष्यं । भवावाजस्यसंगुथे ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य । भगवन्सोम
 द्विजाधिपतेसुधामयशरीरात्रिगोत्रयमुनादेशेऽश्वरगोधीरघवलांगकांतेद्विभुजगदावरदानांकितशुक्लांबरमाल्यानुलेपनसर्वांगामृक्क

मौक्तिकाभरणमणीयसमस्तलोकाप्यायकदेवतास्वाद्यमूर्तेनमस्तेसनन्दधवलध्वजपताकोपशोभितेनदशश्वेताश्वरथवाहनेनमेरुं प्र
 दक्षिणीकुर्वन्नागच्छाद्भिरुभयाचसहपद्माग्रेयदलमध्येस्फटिकप्रतिमांप्रत्यङ्मुखोचतुरक्षपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वाभावाहयामि । तदक्षि
 णपाश्वर्धपूर्ववद्यस्तसमस्तव्याहृत्युच्चारणानंतरं । अप्सुमइत्यस्यसिंधुद्वीपआपोगायत्री । अवावाहनेविनि० । ॐ अप्सुमेसोमोऽ
 अत्रवीदुतविन्वानिभेषुजा । अग्निर्चविन्वशंभुवं ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य स्त्रीरूपधारिणीःश्वेतवर्णामकरवाहनाःपादाकलशधारिणीसु
 क्ताभरणभूषिताःसोमाधिदेवताअपआवाहयामि । तद्वामपाश्वर्धव्यस्तसमस्तव्याहृत्युच्चारणानंतरं । गौरीभिर्मायेत्यस्यदीर्घतमा
 उमाजगती । उमावाहनेवि० । ॐ गौरीभिर्मायसलिलानितक्षत्येकपदीद्विपदीसाचतुष्पदी । अष्टार्पदीनवपदीचतुष्पदीसह
 स्राक्षरापरमेव्योमत् ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य अक्षसूत्रकमलदर्पणकमंडलुधारिणींत्रिदशपूजितांसोमप्रत्यधिदेवतामुमाभावा० । दक्षि
 णदलेपूर्ववत्प्रणवव्याहृत्युच्चारणानंतरं । अग्निर्मूर्धेत्यस्यविरूपंगारकोगायत्री । अंगारकावाहनेवि० । ॐ अग्निर्मूर्धादिवःकृ
 कुत्पातैःपृथिव्याअयं । अपरितोसिजिन्वति ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य भगवन्नंगारकाभ्याकृतेभारद्वाजगोत्रावतिदेशेऽथरज्ज्वालापुंजोप
 मांगद्युतेचतुर्भुजशक्तिशूलगदाखटांगधारिन्नरकांवरमाल्यानुलेपनप्रबालाभरणभूषितसर्वांगदुरालोकदीप्तनमस्तेसन्नद्धरक्तध्वजप
 ताकोपशोभितेनरक्तमेरुपरथवाहनेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छाभूमिस्कंदान्यासहस्रदक्षिणदलमधेरक्तचंदनप्रतिमांदक्षिणामुखीं
 त्रिकोणपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वाभावा० । तद्वक्षिणपाश्वर्धव्याहृत्युच्चारणानंतरं । स्योनापृथिवीत्यस्यमेधातिथिर्भूमिर्गायत्री ।
 भूम्यावाहनेवि० । ॐ स्योनापृथिविभवानध्वरा निवेशनी । यच्छानःशमसप्रथः ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य शुक्लवर्णीदिव्याभरणभू

पितां चतुर्भुजां सौम्ययपुपंचद्रां शुसदशां वरां लपात्रसस्यपात्रौ यधिपात्रपद्मोपेतकरां चतुर्दिङ्गपृष्ठगतामंगारकाधिदेवतां भूमिमावाह
 यामि । तद्गामपाश्वर्यव्याहृत्युच्चारणानंतरं । कुमारश्चित्पितरमित्यस्य गृत्समदः स्कंदस्त्रिष्टुप् । स्कंदवाहने वि० । ॐ कुमार
 श्चिपितरं वंदमानं प्रतिनानामरुद्रोपयंतं । भूर्देवतां सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजार्स्यसे ॥ इमं मंत्रमुच्चार्य पण्मुखं शिखंडकविभूषि
 तं रंकां धरं मयूरयाहनं कुक्कुदधं दपताकादाक्ष्युपंतं चतुर्भुजसंगारकप्रत्याधिदेवतां स्कंदमावाहयामि । ततः प्रागुत्तरदले पूर्ववद्व्याहृत्यु
 च्चारणानंतरं । उद्बुध्यध्वमित्यस्य बुधः सौम्यस्त्रिष्टुप् । बुधावाहने विनि० । ॐ उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः समन्निमित्तं ब्रह्मः सनी
 ळाः । दुष्टिकामं निमृषं च देवीमिंद्रावृतो वसे निह्वयेवः ॥ इमं मंत्रमुच्चार्य भगवन्सौम्यसौम्याकृते सर्वज्ञानमया त्रिगोत्रमगधदेशे भव
 रं कुंभवर्णागधुते चतुर्भुजलक्ष्मणे कगदावरदानां कितपीतां वरमाल्यानुलेपनमरकताभरणालंकृतसर्वांगविवुधपतेन मस्तं सनद्धपीत
 ध्वजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुप्रदक्षिणी कुर्वन्नागच्छविष्णुरुपाभ्यां सहपद्मे शानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं
 वाणाकारपीठे धितिष्ठपूजार्थमावाहयामि । ततस्तत्पाश्वर्यो रधिप्रत्यधिदेवतयोरावाहनं । व्याहृतीरुक्त्वा । इदं विष्णुरित्यस्य मेधा
 तिधिं विष्णुर्गायत्री । सहस्रदीपित्यस्य नारायणः पुरुषो नुष्टुप् । विष्णुरुपावाहने वि० । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्रे धानिदधे पदं । समूहम
 स्य पांसुरे ॥ ॐ सुहृत्सर्वशीर्षपुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । समूहमिविभ्वतो ब्रुत्वा त्यतिष्ठ दशांगुलं ॥ इमं मंत्रावुच्चार्य कैमोदकीपद्मशंखच
 कोपेतां चतुर्भुजां सौम्याधिदेवतां विष्णुमावाहयामि । प्रत्यधिदेवतां पुरुषमावाहयामि । तदुत्तरदले पूर्ववद्व्याहृत्यनंतरं । बृहस्पत इत्य
 स्य गृत्समदो बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । बृहस्पत्यावाहने वि० । ॐ बृहस्पते अतियदुर्यो अर्हो ह्युमद्भिभाति क्रतुमज्जनैषु । यद्दीदयच्छर्वस

ऽऋतप्रजाततद्स्मासुद्रविणंधेहिचित्रं ॥ इममंत्रमुच्चार्य भगवन्बृहस्पतेसमस्तदेवताचार्यागिरसगोत्रसिंधुदेशेश्वरदीप्तसुवर्णसह
 शांगदीप्तेचतुर्भुजदंडकमंडल्वक्षसूत्रवरदानांकितपीतांबरमाल्यानुलेपनपुष्परामयाभरणमणीयसमस्तविद्याधिपतेनमस्तेसन्नद्ध
 पीतध्वजपताकोपशोभितेनपीताश्वरथवाहनेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेद्रक्षभ्यांसहपद्मोत्तरदलमध्येसुवर्णप्रतिमामुदञ्जस्वीदी
 र्धचतुरस्रपीठेधितिष्ठपूजार्थत्वाभावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वेव्याहृत्युच्चारणानंतरं । इन्द्रश्रेष्ठानीत्यस्यगृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् ।
 इन्द्रावाहनेवि० । ॐ इन्द्रश्रेष्ठानिन्द्रविणानिधेहिचित्तिदक्षस्यसुभगत्वमुस्मे । पोर्षयिणामरिष्टितनूनांस्वाम्नानवाचःसुदिनत्व
 महाम् ॥ इममंत्रमुच्चार्य चतुर्वैतगजारूढवज्राकुशधरंप्राचीपतिनानाभरणभूषितंबृहस्पत्यधिदैवत्वमिन्द्रमावाहयामि । वामपा
 र्श्वेव्याहृत्युच्चारणानंतरं । ब्रह्मणातेब्रह्मयुजेत्यस्यविश्वामित्रोब्रह्मात्रिष्टुप् । ब्रह्मावाहनेविनियो० । ॐ ब्रह्मणातेब्रह्मयुजायु
 नन्निमूहरीसखायासधुमादआशू । स्थिररथसुखमिन्द्राधितिष्ठप्रजानन्विद्राउर्पयाहिस्मे ॥ इममंत्रमुच्चार्य पद्मासनस्थंजटिलं
 चतुर्मुखममालासुधपुस्तकमंडलुधारिणंकृष्णजिनवाससंपार्श्वस्थितहंसंबृहस्पतिप्रत्यधिदेवंब्रह्मणमायाहयामि । प्राग्दलेपू
 र्ववद्व्याहृत्यनंतरं । शुक्रंतेअन्यदित्यस्यभरद्वाजःशुक्रस्त्रिष्टुप् । शुक्रावाहनेवि० । ॐ शुक्रंतेऽअन्यर्धजतंतेऽअन्यद्विष्टुरूपे
 ऽअर्हनीद्यौरिवासि ॥ विश्वाहिमायाऽअर्धसिखधावोभद्रातेपूश्चिहुरातिरस्तु ॥ इममंत्रमुच्चार्य । भगवन्भार्गवसमस्तदैत्यगु
 रोभार्गवगोत्रभोजकददेशेश्वरजतोज्ज्वलांगकांचेतुर्भुजदंडकमंडल्वक्षसूत्रवरदानांकितशुक्लांबरमाल्यानुलेपनवज्राभरणभूषित
 सर्वांगसमस्तनीतिशास्त्रनिपुणमेतेनमस्तेसनद्धशुक्लध्वजपताकोपशोभितेनशुक्लाश्वसहितेनरथेनमेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेद्राणीन्द्रा

भ्यांसहपद्मपूर्वदलमध्येरजतप्रतिमां प्राञ्जुरांपंचकोणपीठे धितिष्ठपूजार्थत्वाभावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वे व्याहृत्युच्चारणानंतरं ।
 इंद्राणीमास्वित्यस्य दृपाकपिरिंद्राणीपंक्तिः । इंद्राण्यावाहने विनि० । ॐ इंद्राणीमासुनारिपुसभगामहमश्रवं । नह्यस्याअ
 परंचुनजुरसामरेतुपतिर्निश्चस्मादिद्रुउत्तरः ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य संतानमंजरीवरदानद्विभुजांशुक्राधिदेवतामिंद्राणीमावाहयामि ।
 वामपार्श्वे पूर्व० नंतरं । इंद्रमिद्वतातयइत्यस्यमेधातिथिरिंद्रः प्रगाथोब्रुहती । इंद्रावाहने वि० । ॐ इंद्रमिद्वेवतातयइंद्रप्रयुत्यं
 ध्यरे । इंद्रसमीकेयुनिनोहवामहइंद्रधनस्यसातये ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य चतुर्दतगजारुंदयंक्रांकुशधरंप्राचीपतिनानाभरणभूषितं
 भार्गवप्रत्यधिदेवतामिंद्रमावाहयामि । पश्चिमदले पूर्वयद्व्याहृत्यनंतरं । शमग्निरिरिविठिः शनैश्चरउष्णिक् । शनैश्चरावाह
 ने विनि० । ॐ शमग्निरुग्निभिः करुच्छंनस्तपतसूर्यः । शंवातोवात्वरुपाऽअपस्विधः ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य भगवच्छनैश्चरभास्क
 रतनयकारयपगोत्रसौराष्ट्रदेशेश्वरकज्जलनीलांगकतेचतुर्भुजचापतूणीरकृपाणाभ्यां कितनीलांवरमाल्यानुलेपननीलरत्नभूषणालं
 कृतसर्पांगसमस्तभुवनभोपणामर्पमूर्तेनमस्ते संनद्धनीलध्वजपताकोपशोभितेन नीलगृध्ररथवाहनेन मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छप्रजाप
 तियमान्यांसहपद्मपश्चिमदलमध्ये कालायसप्रतिमां प्रत्यञ्जुर्त्वा चापाकारपीठे धितिष्ठपूजार्थत्वाभावाहयामि । तदक्षिणपार्श्वे पूर्वव
 द्वाहृत्यनंतरं । प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । प्रजापत्यावाहने वि० । ॐ प्रजापते न तव देता न्यून्यो विश्वाज्जातानि
 परितावभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽअस्तु वयं स्यामपतयोरपीणां ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य ज्योषवीतिनंहंसस्थमेकवक्रमक्षमालाक्ष
 चपुस्तकमंडलुसहितंचतुर्भुजं शनैश्चराधिदेवतां प्रजापतिमावाहयामि । वामपार्श्वे पूर्वव० नंतरं । यमाय सोममित्यस्य यमो यमो नु

द्युः यमात्राहनेचिनि० । ॐ यमायसोमंसुतयुमार्यजुहताहविः । यमंहयज्ञोच्चल्यग्निदूतोअरकृतः ॥ इममंत्रमुच्चार्य ।
 ईषत्पीनंदडहस्तरक्तदशपाशधरंकृष्णवर्णमहिषारुढंस्वर्गभरणभूषितंशनैश्चरप्रत्यर्घिदैवतंयममावाहयामि । प्रत्यग्दक्षिणदलाग्रे
 पूर्वव० नंतरं । कयानोयामदेवोराराहुर्गायत्री राह्वावाहनेवि० । ॐ कयानश्चित्रआर्मुवदूतीसदावृधःसखा । कयाशाचिष्ठ
 यात्रुता । इममंत्रमुच्चार्य । भगवन्राहोरविसोममर्दनसिंहिकानंदनपैठिनसगोत्रवर्वरदेशेश्वरकालभेघद्युतेव्याघ्रवदनचतुर्भुज
 सन्नचर्मदूलवरदानांकितकृष्णांघ्रमात्यानुलेपनगोमेदकभरणभूषितसर्वांगशौर्यनिधेनमस्तेसन्नद्धकृष्णध्वजपताकोपशोभितेनकृ
 ष्णसिंहरथयाहनेनमेरुमदक्षिणीकुर्वन्नागच्छसर्पकालाभ्यांसहपद्मनैर्ऋत्यदलमध्येसीसकप्रतिमांदक्षिणामुर्खीशूर्पाकारपीठेधितिधपू
 जार्थत्यामायाहयामि । तद्वक्षिणपार्श्वेपूर्ववद्व्याहूतीरुच्चार्य । आयंगीःसार्पराज्ञीसर्पागायत्री । सर्पावाहनेवि० । ॐ आयं
 गीःशृश्रिश्चरकर्मदत्तदन्मातरपूरः । पितरंचप्रयन्त्स्वः ॥ इममंत्रमुक्त्वा । अक्षसूत्रधरान्कुंडिकाकारपुच्छयुक्तानेकभोगांस्त्रि
 भोगभूषणान्भीषणान्राहृधिदेवताःसर्पानावाहयामि । वामपार्श्वेपूर्ववद्व्याहूतीरुक्त्वा । परमृत्योइत्यस्यसंकुसुकोमृत्युस्त्रिद्वपूर ।
 मृत्यायाहनेचिनि० । ॐ परमृत्योअनुपरेहिपंधायस्तेस्वइतरोदेवयानत् । चक्षुष्मतेष्टृष्वतेतैब्रवीमिमानःप्रजारीरिषोमोत
 वीरान् ॥ इममंत्रमुच्चार्य । करालवदनंनित्यभीषणपाशदंडधरंसर्पवृश्चिकरोमाणराहुप्रत्यर्घिदेवतांकालमावाहयामि । प्रत्यगु
 तारदलेपूर्ववद्व्याहूतीरुक्त्वा । केतुकृष्णवन्मधुच्छंदाःकेतुर्गायत्री । केत्वावाहनेवि० । ॐ केतुकृष्णवक्त्रेकेतवेपेशोमर्याऽअपेश
 से । समुपार्द्धैरजायथाः ॥ इममंत्रमुच्चार्य । भगवन्केतोकामरूपजैमिनिगोत्रमध्यदेशेश्वरधूस्रवर्णध्वजाकृतेद्विभुजगदावर

दानां कितचित्रां वरमात्यानुलेपनवैदूर्यमयाभरणभूषितसर्वांगचित्रशक्रेनमस्ते संनद्धचित्रध्वजपताकोपशोभितेनचित्रकपोतरथवा
हनेनमेरुदक्षिणीकुर्वन्नागच्छन्नह्मचित्रगुप्ताभ्यांसहवायव्यदलमध्येकांस्थप्रतिमांदक्षिणामुखीध्वजाकारपीठेधितिष्ठजूजार्थत्वाभा
वाहयामि । तदक्षिणपार्श्वपूर्ववद्वाहृत्यनंतरं । ब्रह्मजज्ञानमित्यस्यनकुलोब्रह्मात्रिष्टुप् । ब्रह्मावाहनेवि० । ॐ ब्रह्मजज्ञा
नंप्रथुमंपुरस्ताद्विर्सीमृतः सुरुचोयुनआवः । सबुभ्याउपमार्थस्यविष्टाः सुतश्चयोनिमस्ततश्चविवः ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य ॥ पद्मासन
स्यजटिलचतुर्मुखमक्षमालाख्यपुस्तकमंडलुधरंकृष्णाजिनवाससंपार्श्वस्थितहंसकेतवधिदेवतांब्रह्माणमावाहयामि । वामपार्श्वे
पूर्व० नंतरं । सचित्रमित्यस्यभरद्वाजश्चित्रगुप्तस्त्रिष्टुप् । चित्रगुप्तावाहनेवि० । ॐ सचित्रचित्रचित्रयंतमस्मेचित्रक्षत्रचित्रत्रत
मंययोधां । चंद्ररयिपुरुवीरंवृहत्तंचंद्रचंद्राभिर्गुणतेयुवस्व ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य । उदीच्यवेपंसौम्यदर्शनंलेखनीपत्रोपेतद्विमु
जंकेतुप्रत्यधिदेवतांचित्रगुप्तमावाहयामि ॥ अथकर्मसाहस्यकरदेवतावाहनंशुक्रतंडुलपीठेपुकुर्यात् । शनेर्वायुप्रदेशेव्याहृत्य
नंतरं । आवृणुद्वेष्टस्यकाण्डः कुसीदीविनायकोगायत्री । विनायकावाहने० । ॐ आवृणुद्वेष्टक्षुमंतंचित्रग्रभंसंगृभाय ।
महाहृत्सीदक्षिणेन ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । चतुर्भुजंत्रिनेत्रं गजाननं नागयज्ञोपवीतिनंचंद्रधरंदंताक्षमालापरशुमोदकोपेतं विनायक
मावाहयामि । तदक्षिणतोव्याहृत्यनंतरं । जातवेदसेमारीचः कश्यपोदुर्गात्रिष्टुप् । दुर्गावाहने० । ॐ जातवेदसेसुनवामसोर्मभराती
यतोनिर्दहातिवेदः । सनः पूर्णदातेदुर्गाणि विभानावेवासिधुंदुरितात्यग्निः ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । शक्तिवाणशूलखड्गचक्रचंद्राविव
सेटकपालपरशुदंकोपेतदशभुजांसिहारूढांदुर्गाख्यदैत्यासुहारिणींदुर्गामावाहयामि । तदक्षिणतोव्याहृत्यनंतरं । क्षेत्रस्यप

तिनायामदेवः क्षेत्राधिपतिरनुष्टुप् । क्षेत्रपालवाहनेवि० । ॐ क्षेत्रस्यर्तिनावुयंहितेनैवजयामसि । गामश्वपीपयिरेवास
नोमृत्तातीदृशे ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । दयामवर्णत्रिलोचनमूर्ध्वकेशसुदंष्ट्रभृकुटीकुटिलाननंनूपुरालंक्रतांघ्रिसर्पमखलाश्रुतसर्वोण
मतिक्रुद्धशुद्रपंदाववक्रगुल्फावलं विकरोटिकामालाधारिणमुरगकौपीनचंद्रमौलिनंदक्षिणहस्तैःशूलव्यालखड्गदुंदुभीन्दधानंवा मह
स्तैःकपालपंदाधर्मचापानन्दधानंभीमंदिग्वाससमसितश्रुतिक्षेत्रपालमावाहयामि । तदक्षिणतोव्याहृत्यनंतरं । क्राणाशिशुरि
त्यस्यचितोयाशुराणिक्क । पाठ्यावाहनेवि० । ॐ क्राणाशिशुर्माहीनांहिन्यन्नतस्यदीर्घिति । विश्वापरिप्रियाभुवदधीहिता ॥
इमंमंत्रमुक्त्वा । धावद्धारिणपृथगतंभ्यजवरदानधारिणंधूव्यवर्णयायुमावाहयामि । तदक्षिणतोव्याहृत्यनंतरं । आविक्रव
स्येत्यस्यवरसोतरिक्षागायत्री । अंतरिक्षावाहनेविनियोगः । ॐ आदिप्रलस्युरतसुज्योतिष्यइयंतिवासुरं । पुरोयद्विध्यते
द्विया ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । नीलोत्पलाभंनीलांबरधारिणंचंद्रार्कोपेतंदिभुजंपदमाकाशमावाहयामि । तदक्षिणतोव्याहृत्यनं
तरं । अभिनायतिरित्यस्यराह्णगणोगोतमोभिनानुष्णिक् । अभ्यावाहनेवि० । ॐ अभिनायतिरुसदागोमहंवाहिरण्यवत् ।
अयमिप्रभुंसमनसानिर्धच्छतं ॥ इमंमंत्रमुच्चार्य । प्रत्येकमोपधीपुस्तकोपेतदक्षिणवामहस्तावन्योन्यसंयुक्तदेहावेकस्यदक्षिणपार्श्वेऽपर
स्यवामपार्श्वेरक्षभांडकरशुक्रांबरधारिनारीयुग्मोपेतोदेवभिषजावभिनवावाहयामि ॥ अथक्रतुसंरक्षकदेवतावाहनपूर्ववत्तंडुलपीठे
शुश्रूयात् । तच्चेत्थं । तत्रप्रारदलाप्रपूर्ववद्याहतीरुक्त्वा । इदंवह्न्यस्यमधुच्छंदाइंद्रोगायत्री । इंद्रावाहनेवि० । ॐ इंद्रंवो
विभ्यत्तरपरिदयामहेजनेभ्यः । अस्माकंमस्तुकेवलः ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । स्वर्णवर्णसहस्राक्षंवज्रपाणिंशचीप्रियमिंद्रमावाहया

मि । आग्नेयदलेव्याहृत्यनंतरं । अग्निमीळित्यस्यमधुच्छंदाग्निर्गायत्री । अग्न्यावाहनेवि० । ॐ अग्निमीळिपुरोहितंयु
 शस्यदेयमत्विजं । होतारंरज्जुपातमं ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । स्वर्णवर्णसप्तार्चिंपससहस्रंशतयज्ञसुकुसुवतोमरव्यजनधृतपात्रा
 णिदधानस्याहाप्रियंभयवाहनमग्निमावाहयामि । याम्यदलामेव्याहतीरुक्त्वा । यमायसोममित्यस्यमोयमोजुष्टुप् । यमावाह
 नेयि० । ॐ यमायसोमंसुततयमायजुहुताह्विः । यमंहयज्ञोगच्छसुभिर्दूतैर्भरंकृतः ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । रक्तवर्णदंडधरंमहि
 पनाहनामिळाप्रियंयममावाहयामि । नैऋत्यदलामेव्याहृत्यनंतरं । मोषुणइत्यस्यधारःकण्वोनिर्गतिर्गायत्री । निर्गत्यावाहनेवि० ।
 ॐ मोषुणःपराप्रानिर्गतिर्दुर्हणावधीत् । पट्टीष्टतृष्णयासुह ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । नीलवर्णखड्गचर्मधरमूर्ध्वकेशानरवाहनंकालिका
 प्रियंनिर्गतिमावाहयामि । पश्चिमदलामेव्याहृत्यनंतरं । उदुत्तमंमुग्निधनइत्यस्यशुभःशेपोवरुणोगायत्री । वरुणावाहनेयिनि
 योगः । ॐ उदुत्तमंमुग्निधनोविपादांमभ्युनंचत । अर्वाधुमानिर्जीवसे ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । रक्तभूषणानागपाशधरंमकरवाहनं
 पद्मिनीप्रियंवरुणमावाहयामि । वायव्यदलामेव्याहृत्यनंतरं । तवयायोव्यश्वेधायुर्गायत्री । वायवावाहनेविनि० । ॐ तव
 यायवृतस्यतेत्वष्टुर्जामातरज्जुत । अर्वास्यावृणीमहे ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । इयामवर्णहंसदंडधरंकुण्डलमृगवाहनंजगत्प्राणरूपमोहि
 नीप्रियंयायुमावाहयामि । उत्तरदलामेव्याहृत्यनंतरं । त्वनःसोमविश्वतइत्यस्यभोतमःसोमोगायत्री । सोमावाहनेवि० । ॐ
 त्वनःसोमविश्वतोरक्षारज्जपायुतः । नार्य्येत्त्वावतःसखा ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । स्वर्णवर्णानिधीश्वरंकुंतपाणिमश्ववाहनंचित्रिणी
 प्रियंजुधरमावाहयामि । पश्चान्यदलामेव्याहृत्यनंतरं । कटुद्रावेत्यस्यकण्वोरुद्रोगायत्री । ईशानावाहनेविनियोगः । ॐ

कद्रुद्राद्युपचैतसेमीळुष्टमायुतव्यसे । योचैमदंतमंहदे ॥ इमंमंत्रमुक्त्वा । शुद्धरफटिकवर्णवरदाभयशूलाक्षसूत्रधरं वृषभवा
 हनगारीप्रियमीशानमावाहयामि । एवमेकचत्वारिंशद्देवताआवाह्य कलशेचवरुणपूर्वोक्तवदावाह्य नमोतैश्चतुर्थ्यतैस्तत्ताम
 भिःक्रमेणपूर्वोक्तद्रव्यैःपुष्पसमर्पणपूर्वतांमहदेवतापूजांकृत्वाकर्मसाहुष्यदेवताःकतुसंरक्षकदेवताःवरुणचमलयजगंधघ्रातपत्रपुष्पै
 स्वधूपमहाणांविशिष्टधूपैःपुष्पङ्गनैवेद्यैश्चपूजयेत् ॥ अथहोमः ॥ सचसमिच्चर्वाज्यैःप्रतिद्रव्यंप्रतिग्रहमेकावरामिःसहस्रप
 राभिराहुतिभिर्निमित्तशतपत्रनुसारंप्रधानदशांशेनपार्थ्यदेवतानांतदध्वनेतरेषांस्वाहातर्नामभिस्तत्तन्मंत्रैर्वर्पाणिर्नैवसकृद्वदाने
 नचरुहोमः । ततश्चाचार्यःप्रत्यगन्नेरासीनःप्राणानायम्यपूर्ववत्संकरव्याग्निमुखंयक्ष्यमाणप्रकारेणमातुःकलक्षणेकुंडेस्थंजिह्वेयोप
 तेषाद्यग्निप्रतिष्ठातंकृत्वा ऋतियग्न्यारुधःसमिद्रयमादयदेशकालौनिर्दिश्याद्ययक्ष्यमाणग्रहहोमेदेवतापरिग्रहार्थमन्याधानंकरि
 त्ये । अस्मिन्नन्याहृतेप्रावित्यादिचक्षुषीआज्येनेत्यंतमुक्त्वा प्रधानदेवतामादित्यमधिदेवतांअग्निप्रत्यधिदेवतांरुद्रमर्कसमिच्चर्वा
 ज्यैः प्रधानदेवंसोमसमिधेदेवतामपःप्रत्यधिदेवतांगौरीपलाशसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवतामंगारकंअधिदेवतांशुमिप्रत्यधिदेवतांरकं
 दंसदिरसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंदुधंअधिदेवंविष्णुप्रत्यधिदेवंपुरुषंअपामार्गसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंबृहस्पतिंअधिदेवंइंद्रंप्रत्य
 धिदेवंवज्राणंअश्वत्थसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंशुक्रंअधिदेवमिन्द्रंउदुरसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंशनिमधिदेवं
 मज्जापतिंप्रत्यधिदेवंयमंशमीसमिच्चर्वाज्यैः प्रधानदेवंराहुंअधिदेवंसर्पान्प्रत्यधिदेवंकालंदूर्वाचर्वाज्यैः प्रधानदेवंकेतुंअधिदेवंब्र
 ह्माणप्रत्यधिदेवंचित्रगुप्तंशुशचर्वाज्यैःविवक्षितसंख्याकैः प्रत्येकं (१०८।१००।२८।८) पार्थ्यदेवताःप्रधानदशांशेन (२८।

१०।८।१८) कर्मसाद्रूप्यदेवताविनायकंदुर्गाक्षेत्रपालंवायुमाकाशमश्विनौ ऋतुसंरक्षकदेवताः इंद्रमग्निपृथग्निर्ऋतिवरुणवायुंकुवेर
 मीशानंभयानविंशान (८।१।४।२) अग्निवायुंसूर्यप्रजापतिप्रभृतितिल्लीहीहिभिर्विबक्षितसंख्यया (१०८) सूर्यभाज्येन
 त्रयोदशवारंअग्निचतुस्त्रिंशद्वारंरुद्रद्वान्निशद्वारंशेषेणस्त्रिष्टुतमित्यादिसद्योपश्यइत्यंतमुक्त्वाभूभुवःस्वःस्नाहृत्यभावाधाय । प्र
 जापतपइदंनमस्तुइदंसागौक्रयात् । ततोवर्हिःसंनहनाद्याज्यदर्भाप्रद्वयप्रक्षेपांतंक्रुत्वालोकि कसिद्धाजतिल्लीहीहिभिःसहाज्यंनिः
 पर्यभिकृत्वात्यमुद्धास्वर्वाहिंनिधायपुष्टुवस्तुसंभार्जनंतंक्रुत्वाशंपात्रांतरेपृथक्कृत्यान्नावधिश्रित्य सुवेणाभिधायोद्गुद्धास्याज्योद्
 क्षिणतोवाह्द्व्यासाद्यप्रत्याभियार्थोदयलंकरणाद्याज्यभागांतंक्रुत्वाक्रमेणादित्यादीशानांताभ्यपृक्कृत्यारिद्रादेवतान्यआवाहनोक्तै
 स्तत्तन्मंत्रैःसमिधार्ज्यैःप्रागुक्तसंख्याकाआहुतीर्जुह्यात् । तत्रायंप्रकारः । समिधंमूलतोद्व्यंगुलंविहायमध्यमानामिकांगुष्ठैर्पु
 ष्टीरवाजुह्यात् चरंभाससमपाणिर्नैव आज्यंसुवर्णयवदर्भावेभ्यश्चपणं । ततोव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिःप्रभृततिल्लीहीन्याणि
 नाहुत्या सूर्यपावकरुद्रानाज्येनजुहुयान्मंत्रैः । तेचमंत्राः । सूर्यो न इतिपंचर्चस्वसूक्तस्यसौर्धश्शुःसूर्यो गायत्री । उदुत्यमि
 ति मंत्रस्तकाण्यःप्ररकण्यःसूर्यो गायत्री । नमोमित्रस्येति मंत्रस्तस्यसूर्यपुत्रोभितपाःसूर्योजगसी । चित्रंदेवानामिति मंत्रस्यांगिर
 सःकुत्सःसूर्यस्त्रिष्टुप् । उद्वेति सुभग इति पंचर्चस्यभैत्रावरुणिर्वसिष्ठःसूर्यस्त्रिष्टुप् सूर्यमीत्यर्थोविहितहवनेविनियोगः । ॐ सूर्यो
 नोदिवरपातयातोभ्रंतारिक्षात् । अग्निर्नृःपार्धिवेभ्यःस्वाहा ॥ ॐ जोषासवितुर्वर्यस्यतुर्हरःशतंसर्वाअहृति । प्राहिर्नोदिद्युतः
 पतंल्याःस्वाहा ॥ ॐ चक्षुर्नोदिवःसंविताचक्षुर्नजुतपर्वतः । चक्षुर्धर्तादधातुनःस्वाहा ॥ ॐ चक्षुर्नोधेहिचक्षुषुचक्षुर्विरयेतनू

भ्यः । संतुदंविचपदयेमुस्वाहा ॥ ॐ सुसुंदरीत्वावयंप्रतिपदयेमसूर्य । विपदयेमनृचक्षुःस्वाहा ॥ ॐ उदुत्यंजातवेदसं
 देववंदतिकेतवः । इत्येविश्वायसूर्यस्वाहा ॥ ॐ नमोऽसिन्नसुवर्णस्य चक्षुःसेमहोदेवाय तदहं तं संपर्यत । दूरेदयोदेवजाताय कुत
 र्देदिवरपुत्राय सूर्याय दांसतस्वाहा ॥ ॐ चित्रंदेवानां मुदगादनीकं चक्षुर्भिरसुवर्णस्य द्यौः । आप्राद्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आ
 त्मा जगत्सुवर्णस्य धृष्टस्वाहा ॥ ॐ उदंति सभगो विश्वचक्षुःसाधारणः सूर्यो मानुषाणां । चक्षुर्भिरसुवर्णस्य देवक्षर्मैव यः समविच्य
 कर्मांस्तिस्वाहा ॥ ॐ उदंति सधीता जनातां मुहान्केतुरर्णवः सूर्यस्य । समानं च कर्पय विवृत्सुन्यदेतयोवहति धूर्युकः स्वाहा ॥
 ॐ विश्वाजमान उपसामपस्याद्भैरुदं त्यनुमद्यमानः । एष मे देवः स विता च च्छंदयः समानं नर्माभिनातिधामस्वाहा ॥ ॐ द्विषो
 रुक्म उरुचक्षुः उदंति दूरैर्धृष्टरणिर्ध्वाजमानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रसृता अयन्नर्था निष्कृण्वन्नर्पांस्तिस्वाहा ॥ ॐ यत्राचक्रुर्मृता
 गातुमस्मर्युनो नदी युद्धन्योतिपाथः । प्रार्तिवांसूर उदंति विधेम नमोभिर्मित्रावरुणो तदहं त्वयै स्वाहा ॥ त्वमग्ने प्रथम इत्यष्टादशार्च
 स्वसूक्तस्यांगिरसो हिरण्यरत्नपुष्पोद्भिर्जगती अं त्याष्टमी षोडश्यास्त्रिष्टुभः । त्वमग्नेष्टुभिरिति षोडशार्च स्वसूक्तस्य गुरुसमदोद्भिर्जगती ।
 अक्षिमीत्यर्धविहितहवने विनियोगः । ॐ त्वमग्ने प्रथमो अंगिराः कर्षिर्देवो देवानां मभवः शिवः सखा । तव व्रते कुवयो विष्मना पु
 सो जायंत मरुतो ध्वाज इष्टयुः स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने प्रथमो अंगिरसमः कविर्देवानां परिभूषसि व्रतं । धिभुर्विश्वस्य भुवनाय मे धिरो द्वि
 म्नाता शयुः कंति धार्चिदाय च स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने प्रथमो मातरिभ्य न आ विभ्वसु कृत्या विवस्वते । अरे जेतारो दसीहो तद्वयं स भो भ्रा
 रमय जोमहो य सो स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने मनवेद्याम वाशयः पुरुवर्षे ससु कृतं सुकृतरः । भ्वाग्ने णया त्पुत्रो मुच्यसे पर्यात्वा पूर्वमनयुया

धरं पुनः स्वाहा ॥ ॐ त्वमेव प्रथमः पुष्टिर्धनं उद्यतं सुचे भवसि श्रवार्थः । यथा हर्षितं परिदेवावर्षट्ति मे कायुरमुविदा आ वि वा स
 त्ति स्वाहा ॥ ॐ त्वमेव जुनवर्तं तिनरं स्वमन्त्रिपणं विदधे विचरणे । यः शूरसाक्षात्पारितक्मये धने द्ध्वेभिश्चि त्समृता हं सि श्रवसुः
 स्वाहा ॥ ॐ त्वं तममं अमृतं तव इत्तुममर्तं दधासि श्रवसे दिवे दिवे । यस्मात्तृणाण्डभया युजन्मनेमयः कृणोति प्रयुञ्जच्च सूर्ये स्वाहा ॥
 ॐ त्वनो अभ्यस्तनयुधनानि युधास्तं कुरु कुरु हि स्वर्गनः । श्रुज्यामं कर्मापसानवनेन द्ध्वया वायुधि वीमार्वतनः स्वाहा ॥ ॐ त्वनो अभ्ये पि
 नो रुपस्य आदुयो देवेष्वनवद्य जाय विः । तनूकृदो धिप्रमर्तिश्चकार वृत्तं कल्याणवसु विश्वमोषिषे स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने प्रमर्तिस्त्वं
 पितृासि नृत्त्वयं युक्त्वं च जामयो वृथं । संवारायः श्रुतिनः संसहस्त्रिणः सुवीर्यं ति प्रतृयामं दाभ्यु स्वाहा ॥ ॐ त्वामग्ने प्रधुममायु
 मायवे देवा अकृण्वन् हनुषस्य विरपाति । इहामकृण्वन्मनुषस्य दासर्वाणि तु यत्पुत्रो मम कस्तु जायते स्वाहा ॥ ॐ त्वनो अभ्येतव देव
 पायुभिर्मयो नो रसत न्यश्च वय । ज्ञाता लोकस्य तनये गवामस्य निमेषं प्रक्षमाणस्तव व्रते स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने वज्रवेषे पायुरतरो निपुंगा
 यं चतुरश्रं धसे । यो रातहं व्योहका युधाय संकीरे श्चिन्मंत्रं भनं साधु नो पितं स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने उरुशंसा यवा पतस्पाहं यद्रक्षणः पृ
 संयनो पितृ । आप्रस्व चित्प्रमर्तिरुच्यसे पितृा मपाकुं यास्ति प्रमर्दिशो विदुष्टः स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने प्रधत दक्षिणं नृवं मे वस्य तं पारि
 पासि विश्वतः । स्वादुक्ष्मा योर्वसुतो स्यो नूकृज्जा वयुज्ज्वलते सो पुमा दिवः स्वाहा ॥ ॐ इमामग्ने शूरणि मीमृधो न इममध्वानं यम
 गामदूरात् । आपिः पितृा प्रमर्तिः सोम्यानां भूमिरस्य पि कृन्मर्त्यानां स्वाहा ॥ ॐ मनुष्यदक्षे अगिरस्वदं गिरो यया तिवत्सदने पू
 र्वं चतुर्वे । अचक्षुषा धावद्वा देव्युज्जुमा सा दयज्वा हि प्रियक्षि च प्रियं स्वाहा ॥ ॐ एतेनाग्ने व्रक्षणा वा वृधस्व शक्वी वा यत्ते च कृमा वि

दाया । उतप्रणीप्यभिवस्योअस्मान्तर्नःसृजसुमत्यावाजवत्यास्वाहा ॥ ॐ त्वमग्नेद्युभिस्त्वमांशुशुक्षणिस्त्वमृद्भस्त्वमश्मन्
 स्परि । त्वं त्वं भ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः स्वाहा ॥ ॐ तवाग्नेहोत्रं तव प्रोत्रमृत्विद्युंतव नैर्घ्रं त्वमाग्निर्हतायुतः ।
 त्वंप्रशास्त्रं त्वमभ्यरीयसि ब्रह्माचासि गृह्यतिश्च नोदमे स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सुतामसि त्वं विष्णु रुद्र गायो नमस्यः । त्वं
 क्षारं विविद्रक्षणास्पते त्वं वर्धतः सच सेपु रंभ्या स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने राजवरेणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भयसि तस्माद्भ्यः । त्वमग्ने मा
 सतर्पति यस्त्वं सुमुजं त्वमशो विदधे देवभाज्युः स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने त्वष्टा विधुते सुवीर्यं तव द्वावो मित्रमहः सजात्यं । त्वमांशु हे मा
 रये स्वभ्युत्वं नराशार्धो असि पुङ्गवसुः स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने रुद्रो अहुरो मुहो दिवस्त्वं शार्धो मरुतं पृक्ष ईशिपे । त्वं वातैररुणैर्यासि
 शंगयस्त्वं पृणार्धतः पांसि नृत्नं स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने द्रविणो दाधर्तुं कृते वदेवः स धितारं ब्रूधा र्धसि । त्वं भर्गो नृपते वस्व ईशिपे
 त्वं प्रायुर्दमेयस्तो विधुस्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने दम आ विदपति विशुस्त्वं राजानं सुविदं नमृजते । त्वं विभानि स्वनीकपत्य सेत्वं सुहृत्वा
 णि शतादशमति स्वाहा ॥ ॐ त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वं आत्रा यशमया तनूरुचं । त्वंपुत्रो भयसि वस्तो विधुस्त्वं सखा सुशोवः पा
 स्ताप्युः स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने क्रतु राके नमस्य स्त्वं वाजसंक्षुमतो राय ईशिपे । त्वं विभ्रास्त्वं दुक्षिद्रावने त्वं विदि श्वरसि यज्ञमात
 निः स्वाहा ॥ ॐ त्वमग्ने अर्दति देव द्राह्युत्वं होत्रा भारती यधर्से गिरा । त्वमिन्द्रांशु तर्हि मासि दक्ष सेत्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती स्वाहा ॥
 ॐ त्वमग्ने सुभृत उत मवयस्तव स्या हर्षो आसुं दक्षि श्रियः । त्वं वाजः प्रतरणो वहन् सित्त्वरयिर्वहलो विश्वतरपथुः स्वाहा ॥ ॐ
 त्वामग्ने आदित्यास आस्यं त्वं जिह्वां शुचयश्च क्रिरे कवे । त्वं रातिपाचो अभ्युरे पुंसश्चिरे त्वेवाह विरं तं त्याहुं तं स्वाहा ॥ ॐ त्वे

अमे विभ्वे अमृता सो अमृद आसा देवा हृषि रं त्वा हृतं । त्वयामती सः स्वदंत आसु तित्वंग भौ वीरु धां जज्ञिषु शुचिः स्वाहा ॥ ॐ त्वंता
 न्तं च प्रार्तिचासि भुजमना मो सुजात प्रचंदैरिच्यसे । पक्षो यदद्रम हिन वि ते भुवदनुयावा धृष्टि वीरो दंसी छ भे स्वाहा ॥ ॐ येस्तो त
 भ्यो गो अं प्रा मभ्ये दा स मधे रा ति मु प स जा तै सरयः । अस्मान् च तर्तश्च प्रहिने प्रियसु जा व हृद्दे म वि दये सु वी राः स्वाहा ॥ कद्रु द्रा ये ति
 पड च स सूतः स पारः कण्वो रुद्रो गा यत्री तृतीया मंत्रा वरुणी । इमारु द्रा यत व स इत्येका दश च स सूतः कुत्सो रुद्रो जगती अंत्ये नि
 द्रुभा । आते पितरि ति पंच दश च स सूतः स गृत्स म दो रुद्र छिद्रुप । रुद्र मीत्यर्थे विहित हवने विनि ० । ॐ कद्रु द्रा यु प्रचैतसे मी
 हृष्टमा युत व्यसे । यो चे मु शं तं मद्रु दे स्वाहा ॥ ॐ यथा नो अर्दितिः कर्त्तव्ये नृभ्यो यथा गर्वे । यथा तो का य रुद्रि युं स्वाहा ॥ ॐ यथा
 नो मि नो न रणे यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विभ्वे सुजोषसुः स्वाहा ॥ ॐ ग्राथ पति मे य पति रुद्रं जला पभे पुजं । तच्छं योः सुजमी
 महे स्वाहा ॥ ॐ यः शुक्र इव युधि रप्य भि वरो चते । श्रेष्ठो देवानां वसुः स्वाहा ॥ ॐ शनः कर्त्तव्यते सुगं मि पाय मे व्ये । नृभ्यो
 नारिभ्यो गने स्वाहा ॥ ॐ इमारु द्रा यत व सै क पुदि नै क्षय द्वी रा यु प्रभे रा महे मतीः । यथा राम स हि पदं चतुष्पदं विभ्वं पृष्टमा मे अस्मि
 दानातुरं स्वाहा ॥ ॐ मलानो रुद्रो तनो मयं स्फु पि क्षय द्वी रा यु प्रभे रा महे मतीः । यच्छं च योश्च म नु रा ये जे पि ता त दं दयाम त व रं रुद्र प्र
 णं ति पु स्वाहा ॥ ॐ अदयाम ते सु म ति दे व यु ज्य या क्षय द्वी रा यु प्रभे रा महे मतीः । सश्चायं निदिशो अस्मा क्मा चरारि द्रवी रा जु हवाम ते
 हृदिः स्वाहा ॥ ॐ त्वे पुं यं रुद्रं यं ज्ञसा धं युं कु वि म व से नि ह्वे यामहे । आरे असा दै व्यं हळो अ स्य तु सु म ति मि ह्व य म स्ता वृ णी महे
 स्वाहा ॥ ॐ दि यो व रा ह म रु प क पु दि नै त्वे पुं रु प नं म सा नि ह्वे यामहे । हस्ते विभ्वे द्वे पु जा या यार्णि श र्च र्च म च्छु दि र स्ता भ्यं यं स त्वा हा ॥

ॐ इदं पित्रे मरुता मुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनं । रास्वाचनो अमृतमर्तुभोजनं रमनेतो कायुतनं याय सृष्ट्वाहं ॥ ॐ
 मानो मुह्यति मृतमानो अर्भकमानुजक्षति मृतमानं जक्षितं । मानो वधीः पितरं मोतमातरं मानः प्रियास्तन्वोरुदरीरिपुः स्वाहं ॥ ॐ मानं
 स्तोकेतनं ये मानं आधौ मानो गोपमानो अश्वेधुरीरिपुः । वीरान्मानोरुद्रभागमितो वधीर्हविर्मतुः सट्मि रवाहवामहे स्वाहं ॥ ॐ
 वपुस्ते स्तोमान्पद्मापाइवाकर्त्तरस्वपितर्मरुतां सुक्रामस्ये । भूद्राहिते सुमतिर्भूत्तुयत्तमाया वयमवृद्धत्वे वृणीमहे स्वाहं ॥ ॐ आरेते गो
 दमृतं पूरुषं क्षयद्रीरसक्रमस्ते असु । मळाचनो अधिचय हि देवा धाचनुः शर्मय च्छिद्वर्हाः स्वाहं ॥ ॐ अर्वोचामनमो अस्मा
 अवस्वयः शृणोतु नो हव रुद्रो मरुत्वात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहंता मर्दितिः सिंधुः पृथिवी जतद्यौः स्वाहं ॥ ॐ आर्ते पितर्मरुतां
 सुक्रमेतमातुः सूर्यस्वसुहशो युयोधाः । अभिनो वीरो अर्धतिक्षमेतप्रजायेम हिरुद्रप्रजाभिः स्वाहं ॥ ॐ त्वादत्ते भीरुद्रयंत मेभिः
 द्रातं हि मा अद्याय मे पुजोभिः । व्यधूस्सद्देवो वितरं व्यहो व्यमीवाश्चातयस्वा विपूचुः स्वाहं ॥ ॐ श्रेष्ठो जातस्य रुद्रश्चिद्यां सितवस्तं
 नस्तव सां वज्रवाहो । पर्षिणः पुरमंहंसः स्वस्ति विश्वा अभीतीरपसो युयोधि स्वाहं ॥ ॐ मार्त्तारुद्रत्रुक्रुधामानमो भिमर्दुष्टतीवृष
 भमासहती । उन्नो वीरो अर्धय मे पुजोभिर्भुपचर्मत्वाभिजयां शृणोमि स्वाहं ॥ ॐ हवींमभिर्हवते यो हविर्भिरवस्तो मे भीरुद्रं दिपी
 य । झुद्धदरः सुहृदो मानो अस्वैव भुः सुधिप्रोरीरधन्मना ये स्वाहं ॥ ॐ उन्मासमंदवृषभो मरुत्वा न्वक्षीयसावयं सानार्धमानं ।
 धृणीवच्छाया मरुपाजं द्रिया विवासेयं रुद्रस्य सप्तं स्वाहं ॥ ॐ क्रूस्वते रुद्रसृष्ट्या कर्हस्तो यो आस्ति भेषु जोजलायः । अपुभृतर
 पसो दैव्यस्तुभीनुभा वृषमचक्षमीथाः स्वाहं ॥ ॐ प्रवृश्नवैवृषभाय श्विती चेमुहो मुहो सुष्टुतिमीरयामि । नमस्याकल्मली किं नमो

भिर्युणीमर्षित्वपरं रुद्रस्य नाम स्यात् ॥ ॐ स्थिरैर्भिरंगैः पुरुषपुत्रो वभूः शक्रोभिः पिपिशे हिरण्यैः । ईशानाद्रस्य सुवर्नस्य भूरर्न
 या उ यो पद्मद्रादस्य १ स्यात् ॥ ॐ अर्हन्विभार्पुसाय कानि धन्या हर्षिष्क कर्पज्जतं विभ्वरूपं । अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्युन्नवा ओजी
 योरुद्रवदस्ति स्यात् ॥ ॐ स्तुहि श्रुतं तस्य द्रव्यवानं भग्नभीममुपहृत्तमम्रं । मल्लजं रित्रैरुद्रस्तावानो न्यतैः अस्मन्निरपंतसेनाः
 स्यात् ॥ ॐ कुमारश्चिपितुर्वदमानं प्रातिजानाम रुद्रो प्रयतं । भूरुद्रात्तरं सत्पतिं गृणीषे स तु तस्य भेषु जारस्युस्मे स्यात् ॥ ॐ
 यावो भेषु जामरुतः शुचीं न्याशतं मा वृषणो यामयुभु । यानि मनुरवृणीता पितान् साशंच योश्च रुद्रस्य वदिसु स्यात् ॥ ॐ परि
 णो हुती रुद्रस्य पुत्र्याः परित्ये प्रसदुर्भूतिर्भूहि नात् । अर्वा स्थिरामुपवर्ज्यस्तनुव्यूमीदृस्तोकाद्यतनं यायमल्ल स्यात् ॥ ॐ एवावभ्यो वृ
 पभचे कितानु यथा देव न हृणी येन दंसि । हवन् शुचोरुद्रहवो विवृहदं देम विदये सुवीराः स्यात् ॥ एतैरेकोनाशीतिभ्यैः प्रतिभंजं स्या
 हंति राज्यं हुत्वा घंटादिवादित्रयान्दैः वेद्यामाराधितं कचत्वारिंशद्देवताभ्यो वरुणाय च धूपदीपनैवेद्यतां वृत्तादीन् समर्प्य प्रसीदंतु भवंत
 इति तान्समार्प्य कृत्वा गन्धारव्यश्चरुतिलव्रीहि शेषेण स्थिरदृक्कृतं हुत्वा इधमसनं हनीरज्जुमधौ प्रास्थमायाश्चित्तादि होमशेषं समाप्य यजमा
 नान्यारव्य आचार्यः पूर्णाहुतिं जुहुयात् । तत्र कारस्तु सुवेणाज्यं गृहीत्वा क्षुचं समं विलां पूरयित्वा तस्यां क्षुवमूर्ध्वं विलं निधाय पुनर
 धो विलं निक्षिप्य क्षुचमेकमुमाक्षता त्रिधा यसव्यपाणिना क्षुवक्षुवमूलं धृत्वा दक्षिणपाणिना क्षुवक्षुवंशं वमुद्रया गृहीत्वा तिष्ठन् समपाद
 ऋजुकायः क्षुवाग्रन्यस्तदृष्टिः प्रसन्नात्मा । समुद्रादूर्भिरित्येकादश च सप्तैकस्य चामदेव आपस्त्रिष्टुप् अंत्याजगती । पूर्णाहुति
 होमो विनि ० । ॐ समुद्रादूर्भिमेषुमाँडदां रुद्रपुंशुना समं मृतत्वमानन्द । घृतस्य नाम गुह्यं यदा स्ति जिह्वा देवानां मृतस्य नामभिः ॥